

17.034

A NÓGRÁD MEGYEI
MÚZEUMOK
ÉVKÖNYVE

**A NÓGRÁD MEGYEI MÚZEUMOK
ÉVKÖNYVE
XI.**

SALGÓTARJÁN 1985

**MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA**

A Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve
Jahrbuch der Museen des Komitates Nógrád

Szerkesztette:
SZVIRCSEK FERENC

Lektorok:
FANCSOVITS GYÖRGY
FARKAS GÁBOR
FELD ISTVÁN
KERÉNYI FERENC
PALÁDI KOVÁCS ATTILA
PÁLMÁNY BÉLA
SIPOS PÉTER
SZABADOS ISTVÁN
SZABÓ ISTVÁN
TÓTH SÁNDOR
URBÁN ALADÁR
VARGA LÁSZLÓ

Kiadja a Nógrád megyei Múzeumok Igazgatósága

Felelős kiadó: Dr. Praznovszky Mihály

Fedélterv: Kollár Sándor

Fordítás: Földi Sándor

Készült 500 példányban 32,55 A/5 fv terjedelemben a Petőfi Nyomdában,
Kecskeméten (85. 52 102) Felelős vezető: Ablaka István igazgató

HU ISSN 0133—0802

Engedélyszám: 50528

TARTALOM-INHALT

TANULMÁNYOK-ESSAYS

JAKUS LAJOS: Szécsény prókátora Buday Bornemissza Bolgár Pál	11
Zusammenfassung des Essays Buday Bornemissza Bolgár Pál	35
BONA GÁBOR: Nógrád megyei 48-as honvédek nyomában	61
SZVIRCSEK FERENC: Tények, adatok, összefüggések a nógrádi szénbányászat gazdasági és társadalmi hatásáról	97
Tatsachen, Angaben, Zusammenhänge über die ökonomische und gesellschaftliche Wirkung des Nógráder Kohlenbergbaus	97
VONSIK ILONA: Tények és gondolatok az 1929-es bányászsztrájkáról Tatsachen und Gedanken von dem Bergmannsstreik des Jahres 1929	123
LEBLANCNÉ KELEMEN MÁRIA: Szécsény története a felszabadulástól a tanácsok megalakulásáig (1944. december 28.–1950. október 22.)	157
Die Geschichte der Gemeinde Szécsény bis die Ausbildung der Räte (vom 28-sten Dezember 1944 bis den 22-sten Oktober 1950)	157
GÁSPÁR JÁNOS: A temesvári önkéntesek	183
Die Freiwilligen von Temesvár	183
NAGY ERVINNÉ: Tájébrázolás Madách műveiben	205
Die Landschaftsschilderung in den Werken von Madách	205
PÁLMÁNY BÉLA: Hol épült fel Sztrahora vára?	229
Wo wurde die Burg von Sztrahora aufgebaut?	229
ZÓLYOMI JÓZSEF: Pásztorok az Észak-Cserhát falvaiban	229
Hirten in den Dörfern des Nord-Cserháts.	229

KÖZLEMÉNYEK-MITTEILUNGEN

PRAZNOVSZKY MIHÁLY: Menyői Tholvay Ferenc végrendelete	263
Das Testament von Ferenc Menyői Tholvay	263
L. KECSKÉS ANDRÁS: Lanttabulatúra – virágének	271
Lantentabulatur – Brautlied	271
SZOMSZÉD ANDRÁS: Jobbágyiskola, jobbágyiskolázás Kistere-nyén a Canonica Visitatiok tükrében	301
Die Fronbauerschule, die Fronbauerschulung in Kistere-nyen im Spiegel der Canonica Visitatio	301
MOLNÁR PÁL: Tudományművelés Nógrád megyében a felszabadulás után	313
Wissenschaftspflege im Konitat Nógrád nach der Befreiung	313
ZÓLYOMI JÓZSEF: Nógrád megyei kereskedők leltárjai a 18–19. századból	313
Die Inventare der Handelsleute des Komitats Nógrád aus den 18–19-ten Jahrhunderten	313

MUZEOLÓGIA-MUSEOLOGIE

PRAZNOVSZKY MIHÁLY: A város és múzeuma	341
KOVÁCS ANNA: Nagy Iván a múzeumalapító	347
VONSIK ILONA: A munkásmozgalom-történeti kutatás legújabb eredményei	355
PRAKFULVI ENDRE: A Nógrádi Sándor Múzeum képzőművészeti gyűjteménye	359
VÉGH MIKLÓS: Irodalomszociológiai vizsgálat a századforduló nógrádi sajtójában	361
IVÁNYI ZSUZSA: Honismereti táborok munkája a megyében	365
SZVIRCSEK FERENC: A szénbányászat hatása Salgótarján fejlő- désére	369

TANULMÁNYOK — ESSAYS

Szécsény prókátora Buday Bornemisza Bolgár Pál Bolgárországtól Bolgárfaluig

Jakus Lajos

Miután a törökök az első rigómezei csatában, 1389-ben, a délszláv fejedelmek szövetséges hadai felett döntő győzelmet arattak, s négy évvel később Trnovo, a bolgár állam középkori fővárosa is elesik: Bolgárországot a török birodalomhoz csatolják.

Kudarcot vall az a próbálkozás is, amikor Zsigmond királyunk 1396-ban Nikápolyt ostromolja, hiszen I. Bajazid szultán hadai elől kénytelen menteni életét, s második nagy veresége – 1428-ban Galambocnál – megerősíti a török uralmat a Balkánon.

Ezen évtizedekben indul meg a délszláv népek menekülése a török elől, minek eredményeként hazánkban előbb a bolgárok, majd szerbek keresnek menedéket. A galamboci vereség évében Zsigmond király a menekült bolgárokat minden adófizetés alól felmentve letelepíti a visegrádi várhoz tartozó Rozs – ma: Szentendrei-szigeten, királyi birtokán. (Okelevelüket utódai, így I. Mátyás király, 1458-ban átírja.)¹

A bolgár menekültek egyike a vagyonos, feltehetően kereskedő, Süve nevű család, mely a Délvidéken, Bács megyében húsz, magyaroktól elhagyott falu és pusztta tulajdonába jutott királyi vagy adomány formájában vagy vételként.² Ezeket a falvakat később, a XVI. században szerb(ún. rác) menekültek szállták meg.³ Tulajdonosuk eredeti neve az idők folyamán megváltozik: előbb Bolgár néven szerepel, majd amikor Budán megtelepszik, a Buday (s ragadványul a Bornemisza) nevet kapja környezetétől, utalva egyikőjüknek bort nem kedvelő voltára.

A család 1538-ban Szapolyai Jánostól donáció gyanánt megkapja Rozssziget-falvát, másnéven Bolgárföldét.³

Bolgárfölde – vagy más néven Bolgárfalu – ebben az időben 20-25 családot számolhat, az 1546. és 1559. évben készült török defterek szerint még népes helység. Az utóbbi esztendőben felsorolt 16 családnév közül három viseli a Bolgár nevet. A családfőnek mindössze 1/3-a fizeti a dzsizje adót, a többi vagyona nem éri el a 300 akset, tehát a falu meglehetősen szegény.⁴

Bolgárfölde a tizenötéves háború alatt elnéptelenedett, a XVII. század elején pusztafalu (deserta possessio). A Buday Bornemisza család tulajdonába került birtokon Bolgár Dániel fiai osztozkodnak 1620-ban. Bolgár László részporcióját „némi-nemű szükségeinek okáért” eladta testvéreinek, Buday Pálnak 32 forintért, „éppen mind rétvél, erdeivel, halász vizével, malmaival, hegyeivel, völgyével és minden hozzá tartozó határral.”⁵

Bolgárfalu pusztán hagyott határát a szomszédos Monostor falu jobbágysai 1632-

ben hatalmasul felszántották és bevetették. Buday Bornemisza Bolgár Pál ez ellen még tíz évvel később is tiltakozik földesuruknál, Puchaim Hans Christófh komáromi kapitánynál.⁶ Aztán megunva a birtokháborítást, 1649-ben zálogba adja Tordán Tenkel Istvánnak másfélszáz forintért, az atyjától örökölt saját és öccsétől vásárolt jószágot. (Úgy látszik, a pénz is kellett neki, mert mint írja: „eltávoztathatatlan szükségemnek okáért vöttem föl.”)⁷

Tenkel István, Pest vármegye juratus assessora (eskiüdtje) gyakran részt vett határvizsgálatokon Varga János váci nemessel, a vármegye másik eskiüdtjével együtt.⁸ Éppen Buday Bornemisza tiltakozik 1660-ban saját birtokát érintő vizsgálat alkalmával Tenkel személye ellen, mivel az Puchaim komáromi kapitány „fundusán és mostan az eő nagysággha jobbádgysága alatt” lakik, s így elfogultnak tekinthető.⁹

Bolgárföldét nem váltotta ki Buday Bornemisza Bolgár Pál; örököse, Wattay Pál 1680-ban is Tenkel zálogosnál szerepelteti.

Három menekült vármegye székel egy helyen

Buda és Pest török uralom alá kerülésekor, 1541-ben Pest-Pilis vármegye székhelyét, rangját elvesztette. Ezután a nemesség Nógrád várában, Szécsényben, Lósoncon, Gácson vagy Füleken tartotta gyűléseit: mindig ott, hova a török uralom nem ért el. A tizenötéves háború kezdetén, 1593-ban, Fülelkel együtt Szécsény és környéke felszabadult ettől kezdve évtizedeken keresztül Pest vármegye közgyűléseinek helye Fülek lett. Ugyanott tartotta üléseit Nógrád vármegye, valamint Heves és Külső-Szolnok vármegye testülete is. A várórség vajdái (azaz gyaloghadnagyai, tisztségviselői) leginkább szintén a vármegye köznemesei.

Amikor Eger 1596-ban elesett, őrsége és a városból távozni akarók szabad elvonulás feltételével elhagyhatták a várat és várost, sok katonacsalád ugyancsak Fülekre, Gyarmatra és Szécsénybe költözött. Ekkor került Horváth András egri vicekapitány özvegye is Szécsénybe. Fiai, András, mivel Egerben született, már az Egry néven szerepelt a forrásokban.¹⁰

Almásy Mihály balassagyarmati gyalogosvajda és Nógrád vármegye szolgabírája leányát feleségül veszi Egry András.¹¹ Füleken él családjával Nógrád megye tekintélyes, vagyonos köznemes Toldy Mihály és két leánya: Kata és Anna.¹² E három családdal kerül rokonságba a Budáról Fülekre, Pest vármegye hivatalnoki karába került Buday Bornemisza Bolgár Pál. Képzettségéről annyi feltehető, hogy Debrecenben vagy Sárospatakon éppúgy tanulhatott, mint Vácott, lévén, hogy a reformáció tanítását követte családjával együtt. Az ifjú 1612–13-ban már a megye szolgabírája. Ebben az időben nősül, feleségül veszi Kovács Demeter özvegyét, a vagyonos Toldy Katát.¹³ Felesége húgát, a sokkal fiatalabb Annát pedig Egry András és Almásy Zsuzsanna idősebb fia, István veszi nőül, így kerülnek sógorságba Bornemisza Bolgár Pállal.¹⁴

A jobbágyokat védő szolgabíró

Pest vármegye szolgabírája, Buday Pál — mert a legtöbbször csak így nevezik írások —, pályafutását nem csupán szerencsés házasságával alapozta meg, de jogi ismereteivel is hamarosan kiemelkedik társai közül. Pörös ügyekben gyakran képviseli megyjét, amikor az érdeklentétek miatt szerez ellenséget is a pört elvesztők

részéről. Így adhatott okot egyik vármegyei megbízatásakor, midőn Beniczky Ferenc váci főkapitány 1616-ban telepített „Sződről Szécsy György keze alól egy Takács Jakab nevű szökött jobbágyot Rákásra”. Beniczky a pört elveszti, a jobbágyot kénytelen visszaadni Sződ földesurának, Széchy Györgynek.¹⁵

Beniczky ettől az időtől még ellenségesebb magatartást tanúsított a vármegye tisztviselőivel szemben, akiket eddig sem szívelt. Almásy Mihály szolgabíróval, Buday Pál rokonával fegyveresen is összetűzött. A megye csak arra az alkalomra várt, hogy megfelelő fórumon bevádolhassa, ami végülis az 1618-ban, Pozsonyban megnyílt országgyűlés lett. Pest és Nógrád vármegye Buday Pált küldi Pozsonyba, s ő hét héten keresztül részt vesz a diétán. A vármegye panaszát jegyzőkönyvbe foglalhatja: Beniczky a szegény népet sanyargatja, a vármegye tisztségviselőit hivatali küldetésükben akadályozza. Almásy Mihály szolgabíróval történt összetűzését sem felejtí ki a panasz felsorolásából. Beadványa nyomán a Rendek felterjesztést intéznek az uralkodóhoz, hogy a hatalmaskodó főkapitányt fékezze meg.¹⁶ Erre azonban nem kerül sor, Beniczky maga távozik Vácra, tisztsége jutalmául kapja Cinkotát.¹⁷ Utóda a váci főkapitányságban Strucz Ferenc Nógrád megyei alispán lett.

Pilis vármegye adórovó diktátora

A házassága révén tekintélyes vagyonhoz jutó Buday Pál minden lehető alkalmat megragad birtokainak, jövedelmének gyarapítására. Ennek reményében vállalja a megyei állami adószedést. 1619-től Pilis vármegye császári és királyi adórovó diktátoraként működik. Ellenfele, Beniczky távozása után Szécsényből Vácra költözik családotól. A nővérétől örökölt vagyonon kívül valószínűleg más is vonzotta Vácra: Pilis megye diktátoraként itt könnyebben elérték a falvak bírái, ő maga pedig könnyebben „kiszállhatott”. Vácott székelt a pozsonyi Kamara kezelésében királyi tulajdont képező szentendrei és ráckevei szigetek falvainak ispánsága is. Vác volt az utolsó véghely, ahonnan közvetíteni lehetett az Alföld felé híradásokat, üzeneteket a dézsmát és dikát adó helységeknél. Itt székelt a kalocsai érsek és csanádi püspök megbízottja, Makó és Szeged város ispánja. Vácra állandó összeköttetésben állhatott Budán lakó testvérel, rajta keresztül szereshetett be török árucikkeket. Egyszóval Buday Pál szívesen felcserélte Szécsényt Váccal. Az sem akadályozta munkája végzésében, hogy Bethlen Gábor hadai megszállták a várost. Nyugtalanította viszont, hogy a budai pasa nyíltan kezdte hangoztatni, visszahódítja Vácot. Egyelőre ugyan nem kellett ettől tartani, mert Bethlen a város védelmére Bars vármegyét kötelezi gyalog és lovas segítséggel, ami azok lassan megszökösnek még 1619 őszén.¹⁸

A következő tavaszon Thurzó Szaniszló érsekújvári főkapitány írja: „De miérthogy inuár magok sem titkolják a törökök Vácra való igyekezeteket, hanem azt mondják, hogy Vácot meg akarják próbálni és eddig is csak azt várták, hogy a jég a Dunából kimenjen.”¹⁹

Vác „megpróbálása” áprilisban ugyan elmaradt, 1620. november 2-án viszont váratlanul megjelenik a budai pasa, Karakas Mehmed serege, s reá két napra Strucz kapitány szabad elvonulás feltételével feladja a várat. Bethlen éppen ezen a napon értesül a pasa akciójáról, a vár felmentésére Thurzó Szaniszlónak adott parancsa azonban már elkészt.²⁰

A főkapitány ellen indított vizsgálat egyik tanúja Buday Bornemisza Bolgár Pál. Vallomásából kiténik, milyen könnyelműen veszett el Vác; miután öccsét, aki

Budáról, amikor előtte való esztendőben a török|Vácot „megpróbálta volna” neki hírt nem adott, igen megpirongatta; most azonban időben tudósította, s intette, hogy a török rájok készül, azért magára és háza népére gondot viseljen. Neki éppen sürgősen Pcozonyba és Nagyszombatba kellett mennie, hogy elszámoljon a dikapénzzel, ezért útra kelte előtt aggódva jelentette Struczmak, milyen veszedelem következhet feleségére és gyermekeire. De a főkapitány nem hitte el, hogy a török megpróbálná a várat megvívni. Ő mégis kérte, írnia meg Bethlennek a várható támadást. A kapitány kitért kívánsága elől, azzal indokolva, hogy ha előtte voltak hírei, megírta, de mivel nem következtek be, csúfolták érte, hogy többet ért a pennához, hogysen a vitézséghez. Azért ha a török valóban Vácra jön, akkor bizonyosat ír. (Bethlen még áprilisban kelt levelében valóban utal arra: „Strucz Ferencnek az váci kapitánnak is megírtuk, hogy innét semmire ok ne adassék, és valami bizontalan hírekre az vármegyéket is az felüléssel ne terheljék.”)

Buday Pál megnyugodva indul el a dikapénzzel. Visszatértekor Damásdnál két katona hírül adja neki, hogy a török lövi Vácot a Szigetből. Szerencsére még bejut családjához. A vár feladása után visszaköltözik Szécsénybe.²¹

Vác elfoglalása nem akadályozza abban, hogy továbbra is beszedje a királyi adót, a város megfizeti neki 1622-ben a 11 forint portapénzt.²² Óbuda és Pest azonban megtagadja a dikát, azzal a kifogással élve, hogy azt a török sem engedné megadni. Buday Pál azonban nem fogadja el a kibúvót: „Mert ha kegyelmetök találna magának ilyen excusatiot, hogy kegyelmetök az thörök között lakik, keő kerítésben s az thörök azt nem engedi, megh botsásson kegyelmetök, mert ha ez így lönneis, kit nem reménlök, nulla excusatio. Mert vannak többenis ebben az vármegyékben, az kik thörök közöt laknak ighenis.” Az ország végzésére figyelmezteti őket, s ha vakmerőségükben engedetlenek lennének, „röndölt és végzöt erről az országh büntetést mindönök ellen.” Levelében hivatkozik ottani származására és nekik tett szolgálataira: „Én is kegyelmetök közül való vagyok, de kegyelmetöktől fizetésem arra nem jár . . . de az mivel kívántatik, az mit az kegyelmetök igazsága tart sok dologban föl vöszöm az kegyelmetök pártját.”²³ Buday uram elérte, hogy Óbuda és Pest továbbra is adóztanak magyar részre, polgárai csak azt kérték 1628-ban, hogy kevesebb dikát vessenek ki rájuk. „Mi Ó Budai Bírák és esküdtek szolgálunk kegyelmeteknek mind kicsintul fogva nagigh.” A porták leszállítását kérték a vármegyétől, mert „az nagy Insegh közöt szinten el fogyatkoztunk úgy annira inmar hogy el is szöktek benniünk és szokan el is holtak közüünk.”²⁴

Pilis vármegyében, 1624-ben „Raifenperger Uram nyughatatlansága és Földessy István latorsága miat, ki az Dicanak exigalasaban egész Pilis Varmegyében ami akadalt szörzöt hogy minden ideigh is Dicatorunk eő felségének és az korona eörzőknek nagy fogyatkozásukkal nem exigalhatta.”²⁵

Raifenperger János komáromi főkapitány ellen az 1618. évi országgyűlésen a rendek panaszt tettek a királynál, hogy hatalmaskodik, a vármegye közgyűlésein támadja a nemességet.²⁶ Úgy látszik, a panasznak nem volt foganatja. Buday Pál adórovói tevékenységében mindenkor maga mögött érezhette a két vármegye segítő kezét, ameddig az el tudott nyúlni. Ha annak hatalmi szava sem volt elég, egyenesen a királyi kancelláriához fordult panaszával, mint azt Raifenperger ellen tette.²⁷

A dika összeírása hódoltsági területen nem járt minden veszély nélkül, mindig attól függött, hogyan viszonyul hozzá a budai pasa, holott a békeszerződések biztosították annak beszédését. Egry Márton szolgabíró, Buday sógorának fivérét, amikor a dika kivetésének alapját képező portaösszeírást végezte 1672-ben, a budai pasa magához rendelte, s halállal fenyegette, ha az adóketést abba nem hagyja;

társát, Kandó János szolgabírót pedig elfogatta, s szégyenszemre, összekötözött kézzel, török katonák kísérték végig a falvakon.²⁸

Buday Pál hasonló ok miatt kerülhetett török fogságba. Rabságáról két esetben emlékezik meg. Kiszabadulása után 1635-ben tiltakozik Pest vármegyénél az ellen, hogy rabsága alatt Telegdy János nyitrai püspök, kalocsai érsek Bács megyében Radonitty és Perelkovitty rác faluját elfoglalta.³⁰ Később, évtizedek múlva emlékezik arról, hogy rabságában Széchy György felesége (Homonnay Drugeth Mária) és Já-kóffy Ferenc igen jót tett vele.³¹ Mindkettő az erdélyi fejedelmek híve, így feltételezhetjük, azok közbenjárására, a fejedelem kívánságára engedte szabadon a pasa Buday Pált.

Tizedbérli három vármegyében

A hatalmas kiterjedésű váci egyházmegye püspöke 1543-tól Nagyszombatban székel. Egyházi tizedének beszedését bérbe adta, a hódoltságban leginkább a várak kapitányai, hadnagyai hajtották be katonai segédlettel. Eszterházy Pál nógrádi főkapitány Vác és tíz jelentős falu tizedéért 1622-ben 556 forintot fizet. Akinek saját faluja, jószága volt, az egyházi tized árendálására elsősorban szerzett jogosultságot, így a Nógrád megyei birtokosok éltek ezzel a lehetőséggel. A tized árendálásából legalább háromszoros jövedelmük származott. Buday Pál – a váci püspök megbízásából – 1642-ben felhívja a földesurakat, hogy vegyék bérbe az egyházi tizedet, Pest és Heves vármegyékben.

Buday felesége, Nógrád megyei falvain kívül, több Pest és Csongrád megyei falu tizedét bérlí; 1620-ban fele Hartján és fele Rátót (Pest megye) árendáját 6-6 forintért. Az elpusztult saját faluját, Herencsént, Gedét és Csécsét 1622-ben 6 forintért, Solt megyében Szentmiklóst 5 forintért, 1628-ban és 1634-ben a kissé benépesült Gede és Cséce árendájáért 9 forintot fizet. 1643-ban Csongrád megyében, a neureg megszállt Csányért 4 forint árenda járna, de a dézsmajegyzék szerint ezt nem egyenlített ki.³¹ Ebben az esztendőben árendálta a váradi káptalan Nógrád és Pest megyei falvainak: Lőrincnek, Kerepesnek, Szadának és Veresegyháznak tizedét is. A váci püspök dézsmajegyzékében ezen falvak szerepelnek, mivel a váradi káptalan időközben feloszlott, így Pest és Nógrád megyei birtokai ideiglenesen a váci püspök jövedelmét képezték. Buday Pál vállalja, hogy „az árendát pedig a szokott acciden-tiákkal Rosnay János uram kezéhez Nagyszombatba a jobbágyokkal felszolgáltatom.”³²

Úgy látszik, nem tett eleget minden vállalt kötelezettségének, mert három év múlva a püspöki dézsmajegyzék vezetője megörökíti: „Lőrinci dézsmát Budai hatalmasul erővel bedézsmálta egi Pinzt sem adott, Gedet is, Kerepest is, Herencsint is, Keszit is nem akarja, hogy dézsmát adjon, noha ki volt az ideje.” 1653-ban saját falvai (Herencsény, Cséce és Gede) mellett Kistarcsa árendátora, megosztva Ráday András alispánnal, egészen haláláig. Gede és Cséce árendája 1660-ban 10 forintra emelkedik.

A váci püspökségnek a XVII. század elején saját városa és falvaiból származó úrbéri jövedelme a summa, mely a cenzus és robotváltás, valamint a tized felének megváltásából eredt. A dézsmá másik felét Nógrád vára fenntartására kellett fizetni az adózóknak. A váradi káptalan falvainak árendája szintén nemcsak a tizedre, de a summára is vonatkoztak. Buday Pál 1622-ben a váci püspök faluját, Kosdot 100 forintért bérelte.³³

Pest megyében a török megszállás óta 80 év telt el. Ezen idő alatt nagyon sok falu elnéptelenedett, tulajdonosa meghalt, s örökös hiányában visszaszállt a királyra. Végvári katonák, megyei tisztviselők nemegyszer ilyen elhagyott birtokra kértek királyi adományt. Ha megkapták, akkor sem biztos, hogy nem akad birtokháborítójuk. Az elhagyott falvak szomszédai szinte magától értetődően szántották, kaszálták az elhagyott parlagföldeket. Ezért senkinek nem adóztak, s amikor az új tulajdonos jelentkezett, annak sem voltak hajlandók azt teljesíteni. Nem egy falu, a hódoltságban magyar végvár jószágaként szerepelt. Ha ilyenre valaki mégis kapott adományt, akkor a magyar végvár kapitánya lépett fel vele szemben „hatalmasul”.³⁴ Óvatos körültekintéssel kellett előbb meggyőződnie a kérelmezőnek, hogy valaki nem tette-e meg rá kezét a kért birtokra.

Buday Pál figyelmét két hódoltsági atyafi: Márkus Máté és János hívta fel az óbudaiak által szabadon használt, elpusztult Kálóz és Pomáz pusztákra. Egy szentendrei tanú későbbi vallomása szerint Márkus Mátémondotta Budaynak: „Ücsém, ha te ember volnál és gondiát viselhetnéd Pomáz és Kálóz nevű pustákat magadénak tehetnéd, mert azoknak nincsen magyar urok.”

A királyi adomány megnyerése után Buday uram, immár tulajdonosként bérbe adta a szentendrei lakosoknak, tőlük a tized beszédére pedig megbízta Márkus Mátét.³⁵ Ezután határozza el falvai betelepítését Bács megyei falvaiból hozott rácokkal. Ezzel kezdődött a baj: „kiváltképpen Szent Endreiek vilongast tsinaltanak, mely darab földet eginehani esztendöktül fogva követvén Buday Pal uram akaratiából és engödelmeből is szantottanak és eltek az Szent Endrejek és az Ó Budayak is, mell inmar azon darab földek miat haborusagot indítottnak egimas között az Raczokkal.” A szentendrei jobbágyokra később is sok a panasza. Előbbi földesuruk, Gróf Puchaim, majd utóda Zichy István kamarai prefektusnál tiltakozik 1660-ban hatalmaskodásuk ellen. Pomáz és Kálóz határait – állítása szerint – a török támogatásával foglalták el. Bolgár faluhoz tartozó kis szigeten pedig a rétet, melyet tőle a monostoriak bérlik, a török segítségével a szentendreiek lekaszálták. Buday Pál követeli megbüntetésüket. De a Bács megyei rác falvaival is sok gondja adódott, bár a legtöbb megadta adóját. Később veje, Wattay Pál írja: „ezek az rác faluk mikor Secenben laktunk (ti. 1663-ig) minden esztendőben meg hoztak az ő sokot adójokat, de talán már ezekben is el hadtak az hodolást három vagi négi falu, mióta it lakunk Füleken.”³⁶

Csongrád vármegyében Csány falut az 1640-es évek elején megszállatta rácokkal, de azt lakosai 1657-ben váratlanul elhagyták. „Pünköst nap tájában eő magok tudják mi okból pusztán hatták azon föllieb megnevezöt falumat”-írja. Határát ekkor kiadta marhalegeltetésre a Kecskeméten lakozó Bán Gergely és Czirkátor Mihálynak húsz ezüst (egész) imperialis tallérért. 1650-ben Szededtől követel bért Tázlár pusztá után.³⁷

Országos hírű prókátor

Buday Bornemisza Bolgár Pál legnagyobb hírnévre prókátorságával emelkedett. Keresett ügyvédje a fél országnak. Pest vármegye jegyzőkönyvében 1638-1661 között egy tucatnyi pörben prókurator, azaz védőügyvéd. Birtokháborításokkal szemben tulajdonosaik érdekeit képviseli – legtöbbször sikeresen. De nagyon sok bejegyzést találunk saját családi birtokpöréről, melyet évtizedekig folytat.

A váci, nyitrai és váradi püspök, a pozsonyi klarissza apácáknak is ő a prokurátoruk, annak ellenére, hogy protestáns vallású. Ceglédi jószágaik megvédésében serénykedik. (Kiskun) Halas és (Duna) Pataj város privilégiumainak érvényesítésével bízhatta meg. Ugyanígy pörösködhetett Sárköz érdekében, bizonyítva „hogy Desnával a Sárközséghez nem tartozik.” A köznemesi Paksy (Paxi), Kékedy és más famíliáknak ügyes-bajos dolgait intézi. Egyik pörében hivatkozik arra, hogy Telegdy János kalocsai érsek, nyitrai püspök jószágának is gondviselője volt. Később ellentétbe kerültek, éppen török fogsága idején elfoglalt két rác faluja miatt. Telegdy a kalocsai érsekség Urbariumába felvette Bód pusztát, „övének tartván”, mely tulajdonjogának bizonyítását Buday Pálra bízta, mert eltulajdonításra került. Vizgálatának eredményeként más megállapításra jutott, melyről alább bőven szólunk.

Buday Pál szinte halála napjáig pörösködik. 1661. január 21-én testamentumot tesz, de február 10-én Ráday András szolgabíró jelenti, hogy Buday Bornemisza Pál előtte prokurátort vallott. Március közepén, elhunytá után, hagyatékáról intézkednek.³⁸

A helyettes alispán

Buday Pál közéleti szereplésének legmagasabb fokára 1655-ben ér el, Nógrád vármegye helyettes alispánjává választják, több bizottság tagja. Jogi ismereteit értékesíti Pest vármegye magistrátusában is, esküdtként állandóan szerepel. Megyei tisztviselek számadásainak ellenőrzésében vesz részt. A megye szolgabíráival együtt kimutatást készít a vármegye taxat fizető urairól és nemeseiről.

A király 1657-ben német katonaságot küld Felső-Magyarországba, azok élelmezése a vármegyékre hárul. Buday Pált és Kutassy Györgyöt küldi a megye a nádorhoz annak intézésére. Veje, Földvály János alispán elhunytával, 1659-ben szerepel a főispántól javasolt négy alispáni jelölt között, bár nem őt választják meg, továbbra is tevékenykedik a közügyek irányításában. A követi utasítások összeállítására, a porták összeszámlálására bizottságot alakítanak, s ebben is szerepel. A feladatuk megszabni az annona és subsidium (hadiadó) összegét. Olyan jegyzőkönyv-regestrum készítését határozzák el, melybe ezentúl beírják a megyei tisztségviselőket, nemesek nevét: ennek egyik ellenőre.³⁹

A családi pörösködő

Két családi pörét részletesen ismerjük. Az iratok rávilágítanak körmönfont bizonyítási eljárásaira. Az egyik kereset Nógrád vármegye törvényszéke előtt folyik 1653. április 21-én. A tárgyaláson érdekes történet bontakozik ki. Szécsényből 1614. farsangján Vácra utazik Bornemisza Bolgár Pál fiskális, feleségével. Velük tart Sinkovics Lukács deák felesége is. Vácott az ügyvéd beteg nénjét látogatják meg. Visszavertükben „tovább nem érkeztenek Gyarmatnál”. Itt megszálltak éjszakára ismerősük, Almásy Mihály házábanál. Sinkovicsné fiának, Egry Andrásnak mátkája Almásy Zsuzsi, így még szívesebb a vendéglátás. A háziasszony, „gazdálkodván” ellátja vendégeit, „nyugodalmat is adott”, gondoskodva lepihenésükről, éjjeli szállásukról. Hajnaltájt, „mint asszony emberek dolga, ki egyrül, ki másrul beszélgetvén”, szóba jött életük folyása. „Ki urának s ki gyermekinek számokat s, mi voltokat emleget-

ték.” Sinkovicsné Tertsy Annának volt a legtöbb elmesélnivalója élete forgandóságáról. Egerben nevelkedett, neves katonacsaládból származott, melynek számos tagja egy évszázada a törökkel harcol. Jegyese is egri vitéz, de „levágattatott az pogányok által.” Újabb udvarlója, Horváth András szintén e vár védője. Anna, vőlegénye elvesztése után, „máshoz vagy hozzá sem ment volna, de sok emberséges fő emberek is igen dícsérték, commendálták és szerzették is neki.” Férjéről azt sem tudta, honnan való, honnan származott, csak azt, hogy horvát volt, de igen jámbor ember. Azt sem tudta róla, nemes volt-e vagy sem.” (Sinkovicsné utóbbi megállapítását Buday Pál fiskális megjegyezve, 39 év múlva sem felejtí el!)

Eger török ostroma 1596. szeptember 21-én kezdődik. (Horváth András vicekapitány a város körüli egyik összecsapásban elesik: („A tatárok le is vágták a csatán.”) A várat háromheti ostrom után Nyáry Pál kapitány szabad elvonulás feltételével átadja, mert az idegen zsoldos katonaság megtagadja a további védelmet egy akna felrobbanása után, mely szerintük kétségessé tette a további ellenállást. A várból kivonulásukra pár óra állt rendelkezésükre, azalatt mindenki igyekezett elrejtteni, amit nem vihetett magával. Horváth András özvegye „beásta a földbe klenodiumjaival az leveleket”, vagyis drágaságait, ékszereit és a családi okmányokat. „Oda is vesztek”, mert csak Tertsy Anna unokái érik meg Eger felszabadítását.⁴⁰

Az özvegy továbbiakban elmondta életének viszontagságos alakulását. Négy-szer ment még férjhez: előbb Ispánki András, majd Ebeczky Mihály, Nyáry Sándor s végül Sinkovics Lukács felesége. Szerencsétlen házasságai példázták a háborútól sújtott, hányatott életük sorsát. Családja további története a füleki törvényszéki tárgyaláson és egyéb okmányokból bontakozik ki.

Eddig megismertük, miként került rokonságba az Almásy, Toldy, Egry család Buday Bornemisza Bolgár Pállal. Amikor a Toldy család fiágon kihal, Buday Pált nevezik ki Egry István felesége, Toldy Anna gondnokául. Az örökölt birtok felosztására 1651. június 3-án, Szécsényben osztályt tesznek. Ez alkalommal összekülönböznek az ősi Told puzstán. Heves szóváltás közben Buday Pál sógorának, Egry Istvánnak szemébe mondja a félévszázada magában tartogatott kételkedését, melyet akkor, azon az éjszakán Horváth András nemesi voltáról hallott. Az Egry fivérek pedig ekkor már Pest vármegye tekintélyes nemesei között szerepelnek; István és Márton egy-egy járás szolgabírája. Közöttük porre kerül a sor, Buday Pál az éjszakai beszélgetésben hallottakon túl olyan esetekre alapozza állítását, amikor atyjuk, Egry András – szerinte szándékosan kerülte a nemességükre hivatkozást, tekintve, hogy arról nincs semmi írásos bizonyítékuk. A törvényszék nem fogadja el Buday Pál indoklását, kételkedését döntő bizonyítéknak Werbőczy törvénykönyve szerint, ki valakit nem nemes embernek mondana, s ha annak igaz nemessége megbizonyosodnék, a vádlót 100 forintra kell büntetni. Egry Istvánt felszólítja, hogy szerezze be nemességének bizonyítékait. Ez megtörténhetett, mert sikerült valamilyen okmány-nyal igazolnia, hogy Horváth András vicekapitány Sirok faluban donációban részesült. A család ezentúl a Siroki Egry nevet használta. Buday Pál a pört elvesztette.⁴¹

Bód puszta tulajdonának útvesztője

Buday Pál második családi pöre szintén birtokkal függ össze. Fél évszázadon keresztül folyik a bizonyító eljárás afelett, hogy kinek a tulajdona Bód puszta. A per tanúvallomásaiból megmutatkozik a korra jellemző birtoklási jog labirintusa, s Buday Pál észjárására is fényt vet.

Az előbbiekből ismerve Egry Istvánnak és Buday Pálnak rokon kapcsolatát, tudjuk, hogy feleségeik Toldy Mihály lányai. Atyjuknak nőtestvére, Toldy Kata feleségül megy bizonyos Nátkay Szabó Andrásához, és Egerben élnek az 1570–80-as években. Toldy Kata több birtokot örökölt szüleitől, így ezek között Bód pusztát is. Amikor összeházasodtak, Nátkay Szabó Andrásnak „még csak nemessége sem volt . . . feleségéről bírta Bódot” – szól róla egy későbbi tanúvallomás.⁴² Ezzel szemben 1580. február 26-án Pozsonyban, Ernő főhercegnek átadott kérelmében azt írja, hogy ősei nemesek voltak, írásaik róla elpusztultak, azért újból nemeslevél – armalis – megadásaért folyamodik. Hivatkozik arra, hogy 23 esztendő óta mint katona híven, hősséggel szolgálja az uralkodót Egerben. Az armalisba kéri belefoglalni Erzsébet lányát, testvérét Imrét s a születendő utódokat. Címernek átlótt nyakú hattyú megfestését kívánja. Kérése a főherceg javaslata nyomán teljesült.⁴³

Amikor Recsky György alispán 1584-ben végrendelezik, egyik tanúja Nátkay Szabó András, tehát tekintélyes személy lehetett már akkor Egerben.⁴⁴ Még keresztény kézen volt a vár, amikor Nátkay Szabó András meghalt. Özvegye, Toldy Kata mielőtt elfoglalta Egert a török, az armalis megszerzése után született fiával, Nátkay Jánossal Füleken költözött. Ott abban az időben Rhédey Ferenc a várkapitány, a Toldyakkal osztályos atyafi. Füleken Nátkay Szabó András özvegye, Toldy Kata meghal. Fia „ifjú legény lenne, Rhédey Ferencsel elment az hadban Bocskay István idejében Újvár alá táborban.” 1605. augusztus végén kezdődő ostromban megölték. Halálos sebben vitette magát Nagyszombatba, s ott testamentumot tesz. „Rhédey Ferenc mint az helynek kapitánya és osztályos atyafiú is lévén, Nátkay Jánosnak mind házát, ezüstöt, aranyát, feje ruháit és mind jószágát is magának foglalta, mely Toldy jószágának csak valami részecskét is Kovács Demeter nagy munkával szabadította magához” – Buday Pál állítása szerint, melyekről írásokat őriz, így Nátkay János testamentumát is.⁴⁵

Azt gondolnánk, hogy Nátkay Szabó András halála után fia bírta örökségét, így Bódot is egészen haláláig. Ezzel szemben egy későbbi tanúvallomást tevő szerint Nátkay Szabó András után Nátkay Mihály deák, Nátkay László fia használja, annakutána pedig Nátkay Balázs. Másik tanútól annyival többet tudunk, hogy „annakutána Nátkay Mihály deákot agyon ölették, Nátkay Balázusra szállott a jószág.”⁴⁶

Mindenesetre néhány évig pörösködik Kovács Demeter és felesége, Toldy Kata a Nátkayakkal a Toldy jószágok miatt. Amikor Nátkay Mihály deák meghal, 1610 január 26-án Szécsényben megegyeznek Nátkay Balázssal.⁴⁷ „Én Kovács Demeter és az Felesége Tholdy Katha Asszony vallyuk my levelünkben rendiben, hogy Alkottunk megh minden ellenkező dolgaink felől Nátkay Balas Urammal és my ő kegyelmeth megh elegítettök mindenekről valamý marhaya es egyeb Adossaga volt mi nalunk az Aszon megh holt Natkay Mihaly Atyank fianak, advan ő kegyelmenek mindenekért kész pénzt husz forintot.” Hogy minden pörösködés közöttük megszűnjön, ígérik, valahol jószágot bírnak és Nátkay is vallaná, hogy illetné a jószág, „jámbor becületes Nemes Uraink előtt mutassa igazságát és hozza elő levelével meg bizonítsa, minden per patvar nélkül és Atyafiságosképen kezibe bocsátjuk.” Ha pedig a jószágot kezibe nem bocsátanák, mind azt a summát tartoznak megadni Nátkay Balázsnak, amit a nemzetsége arra költött. Hites levelet kérnek arról, hogy az alkuvásuk után a háborúság felől, mely ezideig közöttük volt, sem Nátkay, sem más atya fia meg nem emlékezik. Egyszóval elismerik örökösödési jogát Nátkay András utódaként.

Húsz év telik el a megegyezés után. Buday Bornemisza Bolgár Pál a kalocsai érsek jószágának gondviselője. Mint fentebb olvastuk, reá várt a feladat, tisztázza

tulajdonjogát, mert a pusztát Nátkay Balázs használta. A prókátor megvizsgálva a birtokra vonatkozó dokumentumokat, meglepetéséről írja: „hanem mikor megtekintettem a bizonyságokat láttam, hogy az a Pusztá sem Nátkay Balázs sem Kalocsai Érsek úr eő Nagyságáé, hanem az én feleségem és gyermekeimé.” Azonnal protestál a vármegyénél mindkét fél birtoklása ellen. Szerinte: Nátkay Szabó Andrásnak nem maradt vérbeli leszármazója, fia meghalt Nagyszombatban, s az armaliban megnevezett Nátkay Imre sem élhet már ekkor, így a családnak magvaszakadtával vissza kellett volna szállnia a Toldy jószágának az anyai rokonságra.

Buday Pál feszegetni kezdi Nátkay Szabó András származását. Kétkedik abban is, hogy az katona vagy hajdú lett volna Egerben. A nála lévő „némely jedzésekből mestersége szerint szabó lehetett, mert ha az nem lett volna, az Nátkay neve mellé az Szabó nevet is oda senki nem tette volna.”⁴⁸

Buday Pál protestálására 1630-ban megindul a vizsgálat Bód pusztá, illetve Nátkay Balásznak Nátkay Szabó András utáni örökösödési jogáról. Weczey Mátyás, idős patai lakos azt vallja, hogy a Kalocsa melletti Zásztónak nem volt soha földesura az érsek, sem más. Onnan szakadt el Nátkay András, az mely embert Egörnek városában hittanak Szabó Andorásnak, annak attanak valami ajándékot.” (Sajnos, a többi tanú vallomása hiányzik, időközben elkallódott, ugyanis Weczey a 3. tanú volt.)⁴⁹

A Buday protestálása nyomán megindult vizsgálat után Nátkay Balázs eladta Bódót Nisay Nagy Andrásnak, de az megtudván, hogy vitás jószágot vásárolt, „ki-bocsátotta a pusztát kezéből és a pénzt visszakívánta Nátkay Balázstól”, amit akkor Buday állítása szerint már el is költött.

Buday Pál kívánságára 1633-ban a vármegye két patai tanút meghallgat, s azt vallják, hogy Szabó Andrásnak „neötlen korában Bódhöz semmi köze és semmi része nem volt, hanem feleségéről Tholdy Katáról bírta.”⁵⁰ Ezzel Buday bizonyítva látta, hogy anyai örökségre apai rokonság nem tarthat igényt. Egyelőre még abban is kétkedik, hogy Nátkay Andrásnak valami rokoni kapcsolat fűzte volna az örökös-ként jelentkezett Nátkay Balázst. Példaként sorol fel azonos nevű családokról; neki is van egy igen szegény jobbágya, Zrinyi Tamás nevű, Keszőn, de semmi köze Monyorókerékhez. Volt Szécsényben egy Pálfy Péter gyaloghadnagy, de semmi köze sem volt Vöröskőhöz. Szerinte az örökös-ként jelentkezett Nátkay Balázs „elővette magát s hihetőleg eő is akkor szerzett magának jóakaró commendatorokat, és egy Básthly László nemes ember vetette volt zálogba feje váltságában Nátkay Szabó Andrásnak és Toldy Kata asszonynak Heves vármegyében és Soltban Egyházás Bástban lévő részjószágát és Pusztá Tótfalu nevű pusztáját és Soltban nyolc házhelyet” Nátkay Balázs szerinte „ekkor osztán, miképpen és micsoda szín alatt beszerkesztette magát akkor az nagy háború és kapkodó időben is Egyházás Bástban és Tótfaluban is.”⁵¹

Buday Pál 1635-ben, amíg török fogságban sínylődik, a kalocsai érsek elfoglalja két rác faluját. Ezalatt Nátkay Bód pusztát Sánta István szódi prédikátor keze alá bocsátotta, „összecimborált vele”. A prókátor nem nyugszik bele, mint írja: „én sokszor hozzá akartam nyúlni ezen Pusztához, mind feleségem és gyermekimnek is igazságok, mind a Nemes Vármegyén tett protestatiom szerint is.” De hol a háborús idők, később rabsága, hol betegsége, hol pedig az is tartóztatta meg, hogy Sánta István szódi prédikátor meghalván, fia Ferenc Széchy Györgyné jobbágya lett. Nevezett továbbra is használta Bód pusztát. Mihelyt megindította ellene a vármegyére benyújtott protestációját, Sánta Ferenc mindjárt Szécsinéhez és Jákóffy Ferenchez futott, „mint hogy eő Nagysága és eő Kegyelme is Jákóffy Ur Rabságomban igen jól tette-

nek volt velem, mingyárt meg feddet levelében, azért is el kellett mulatnom azokban az időkben is.”⁵²

Nátkay Balázs közben meghal, fia Ferenc 1641-ben bizonyságokat kér Bód puszta tulajdonosairól. Egyik tanú ugyanaz a patai Angyal Ádám, aki 1633-ban azt vallotta, hogy Szabó András feleségéről bírta Bődöt. Most kiegészíti azzal, hogy Beödi Lajos volt előtte a puszta tulajdonosa, Szabó feleségének nemzetségéből való személy⁵³

Tizenöt év múlva, 1656-ban mindkét fél újabb tanúkihallgatást kér. Buday Pál két tanúja közül Varga Márton vallja, hogy lakott Zásztón egy Nátkay Imre nevű öreg ember, annak ismerte két fiát, az egyik Balázs, a másik István volt. „Nátkay Imre igazán is nemes ember volt.” A másik tanú, a bakodi Varga János ismerte Zásztón Nátkay Lászlót, annak fiát, Balázst és unokáit, a Füleken Jakó Imre, László és Ferenc testvéreket. Zásztóról Nátkay László pincéjéből bort elégszer vitt Bakodra „másik Atyjának”. Gazdag ember lévén „nem mert a tolvajoktól lakni falun, hanem bejött a városra s ott lakott.” Nátkay Szabó Andrásról nem tudott emlékezni.⁵⁴ Mindkét tanú ismerte tehát azt az öreg Nátkay Imrét, akinek nevével az armalisban találkoztunk Nátkay András testvéreként.

Még ebben az esztendőben Nátkay Ferenc is vizsgálatot két, s két vármegyei esküdt előtt öt tanú tesz vallomást. Az egyik közülük bakodi Varga János, aki Buday kérelmére is tanúskodott; természetesen itt is ugyanazt vallja. Annyit tesz hozzá csupán, hogy Nátkay László fiával, Balázssal együtt költözött be a városba. Három tanú egyöntetű állítása szerint Nátkay Lászlót a tatárok vágták le a szakmári egyháznál. Egyik tanú Nátkay László halála után esztendeig szolgálta fiát, Balázst.⁵⁵

A két fél pörösködésében hol a származás igazolása, hol a Bód pusztához fűződő jog került előtérbe. Mindkettő azonban szorosán összefüggött. Amióta Sánta Ferenc kezelte a pusztát, hol árendába adta gyarmati katonáknak, hol zálogképpen jövedelmezett. De nemcsak Bődöt, hanem a mellette családja tulajdonát képező Ragancs nevű földet is. Tulajdonképpen a szomszédság révén került kapcsolatba Nátkay Balázs Sánta Ferenc apjával. Ekkor kezdődik meg a puszta és a szomszédos Sánta-féle birtok történetének legérdekesebb fejezete.

Földváry István Pest vármegye alispánja, Buday Pál veje, parancsolatot ad két vármegyei esküdtnek. Nátkay Ferenc kérelmére 1656-ban kiszállnak Bódról bizonyságokat gyűjteni. Ismét patai öreg atyafiak tanúskodnak. Egyöntetűen vallják, hogy Ragancs hátnak egyéb urat nem tudnak, hanem az ki Bődöt bírta, jöllehet, hogy a török császártul kérte volt a Sánták elei; mégpedig Sánta Mihály bíró kapta kalauzságért. Egyik tanú szinte mesébe illő módon vallja: „Sőt még azt is hallottam az régi eleimtől, hogy a török császár azt mondotta volna Sánta Mihálynak . . . ha egészen kérted volna is Bődöt, mindgyárt megadtam volna” De mikor Sánta István (a szödi prédikátor), Ferencnek az atyja „akarja vala magát erősíteni az Bódi földriül a Pathai Tanács előtt, mely dolognak Vörös Sebestyén ellene mondván, hogy nem igaz nemes ember volna Sánta István az Bódi földben, mert nem a mi királyunk adományja volt az . . . hanem török császár adta volt.” Azt is állítják, hogy Ragancs hát mindenkor Bódhöz való föld volt.⁵⁶

Nátkay Ferenc egyrésztől Buday Pállal szemben védte Bód puszta tulajdonjogát, másrésztől megtudva, hogy nem királyi adományként jutottak a Sánták Ragancshoz, mely a tanúk szerint mindig Bódhöz tartozott, a jelek szerint arra is igényt kíván tartani. A következő kérelmében ugyanis újabb tanúkihallgatással azt akarta bizonyítani, hogy Bód és Ragancs mindenkor egy birtok volt.

Ugyanakkor, 1657-ben Buday Pál utolsó kísérletet tesz Bód puszta visszapör-

lésére. A vármegyéhez benyújtott instantiájának bevezetőjében írja: „Jól érzem magamban, hogy életem végének közelget az ideje lassan és ha lehetséges lenne holtom után is nem akarnék gyermekimnek semmi oly galibás állapotokat hadni, az melyekben ők nem tudósak annyira mint én. Mivel ezek az dolgok nagy részre az én időmben is forgottanak.” Ismét felsorolja kételyeit, mellyekkel bizonyítani akarja, hogy Bódhöz nincs joga a Nátkay örökösöknek. Ha nem, úgy semmi közük Bódhöz, s ő akkor „hozzányúl”, azaz birtokba veszi. Kéri a Vármegyét, tekintené meg az 1655. esztendőbeli 59. artikulus szerint, mivelhogy immár több efféle veszekedő jószág dolgait igazította el.⁵⁷

Nátkay Ferenc kérésére 1657. február 25-én újabb tanúvallomás szól Ragancs szállásocska és Bód puszta használatáról. A tanúvallomások azt bizonyítják, hogy Ragancs mindig bódi föld volt, annak pedig soha nem volt előtte más magyar ura Nátkay Szabó András kivül. (Így változnak meg a vélemények negyedszázad alatt, akkor ui. éppen az ellenkezőjét állították!)” Mikor a zálogos urak bírták is, mindenkor együtt bírták Bóddal, az kinek adták is külön áron nem adták soha, mint hogy igazán bódi föld, az miben pedig az Sánták bírták, azoknak csak török adománya volt.” Két tanú megerősíti, hogy Nátkay Szabó András bírta Bóddal együtt Ragancsot, maradékival együtt, arról is szállott Nátkay Balázusra, arról maradékira: „az mint az Sánta familia ragadozta az csak török adománya. A vallomások nemhiába sugalmazták azt, hogy Bód és Ragancs Nátkay-tulajdon. Sánta Ferenc ugyanis meghalt, s ekkor Nátkay Ferenc szemet vetett Ragancsra is. Bód pusztát már korábban visszavette saját kezelésbe. A Sánta örökösök Ragancsot továbbra is hérbe adták Jánoky Gáspárnak, de jelentkezik Juhász András gyarmati porkoláb, aki zálogba vagy árendába venné. Nátkay ezt akarja megakadályozni tiltakozásával.

A birtokpör Buday Pál és Nátkay Ferenc között személyes ellenségeskedéssé fajul. Nátkay Ferenc nemességét 1657. június 7-én Gedy András megyei jegyző armálissal és több okmánnyal igazolja. Buday Pál tagadja az armális valóságát, ezért 100 forint bírságot kell fizetnie a felperes kezéhez. Az ítéletben elmarasztalt nem nyugszik meg, s a királyi táblához fellebbez.⁵⁸

Wesselényi Ferenc nádor rendeletére, Nátkay Ferenc feljelentése nyomán, vizsgálat indul Buday Pál ellen. Füleken 1658. február 7-én Pápay János szolgabíró és Kutassy György vármegyei esküdt öt tanúnak teszi fel a kérdést: „Tudgyák e az bizonyságok és hallották-e az közelebb elmúlt Bójtben itt Füleken füleki vice kapitány Nemes és Vitézlő Fekete László Uram házában és asztalánál, vacsorán, Nátkay Ferenczel beszédben indulván Buday Pál uram mondá: Most is azt mondom, mint a Nemes Vármegyén. Elég hamis Címer levelet írnak az eő Felsege deáki pénzért. Azért tudom mondani, hogy én is irattam”. Nátkay azonnal protestált. A vicekapitány csendre inti, mert többet is mondott volna Buday uram is.” Mondotta-e azt is Buday uram akkor: Csak irigységből cselekszem hogy gyalázatba hozzam a Nátkayakat.”

A vizsgálat öt tanúja: Fekete vicekapitány egyik szolgálja, továbbá kulcsárja, írnoke és két futárja. Egyöntetűen vallják, hogy Buday uram a királyi írnokokra olyan megjegyzést tett, csak pénz kell, és ha „megkenik a kereket”, hamis leveleket írnak Nátkay magára vette, mert azonnal protestált e szavakkal: „Ézt hallja kegyelmetek”. A tanúk hallgatnak arról, amit Buday magáról is állított, bizonyosan kissé borús hangulatban, hogy ő is íratott hamis levelet. A törvényes eljárásnak különösebb következménye nem lehetett, csupán az ellenségeskedés burkolt formában folyt tovább.⁵⁹

Buday Pál újabb kérelmet nyújt be a vármegyénél, 1659. január 26-án megszerzi

Nátkay Szabó Andrásnak a királyhoz 1580-ban küldött, armálist és címert kérő levelének másolatát.⁶⁰ Ezzel akarta bizonyítani azt a kételkedését, amit Nátkay Szabó András származásáról feltételezett. Csupán betegsége, majd halála akadályozta meg abban, hogy az utolsó két esztendőben nem találunk adatot arra, tett volna-e újabb lépéseket a birtokpörben. Testamentumában hallgat róla. Egyébként még 1736-ban is folyik vizsgálat Bód pusztáról Nátkay Mária Tihanyi Istvánné kérésére.⁶¹

Családi élet és környezet

A XVII. században háborús események és pusztító ragályos betegségek következtében gyakran maradtak özvegyen asszonyok és férfiek, de a nők is, férfiak is nagyon hamar új házastársat választottak maguknak, egyrésztől támaszul, másrészt nehogy a rossz nyelvek kikezdjék erkölcsüket. Tertsy Anna életében ötször is férjhez ment. Többször a szokásos gyászévet ki sem várva keltek egybe a felek. Ha nagyon szemet szűrő volt az özvegyiség rövid ideje, akkor érte az illetőt megrovás, de csakis nőszemélyt. Rétyi Péter naplója említ ilyen esetet 1667-ben.⁶² „Udvarhelyi György prefektus meghal január 18-án, de március 18-án a megírt prefektusné az megholt urának deákját megkérte Alvinczi Péter deákot, ő is hozzámenne. Ez asszony Szöllősi Erzsébet a megholt urát gyászolta nyolc egész hosszú hétig. Betelik: Equo, cani et mulieri non est credendum” (Lónak, kutyanak és asszonynak nincs hitele.)

Toldy Kata férje, Kovács Demeter 1610-ben még élt, ez évben elégitik ki a perben Nátkay Balázst. Kovács két éven belül halhatott meg, s az özvegy másodszor férjhez ment a kb. 26 éves Buday Bornemisza Bolgár Pálhoz.

Buday Pál testamentumában írja 1661-ben: „első feleségemmel Nenzetes Toldy Kata asszonnyal, kivel éltem igaz házasságban harmincnégy esztendeig.” Felesége tehát 1647 táján halt meg. Gyermekük 1620-ban már éltek. Vác török ostroma előtt rájuk is hivatkozik Strucz főkapitánynál. Lehetett egy fiúk is, aki korán meghalt, s Budán élt, valószínűleg nagybátyja, Buday László kizemelt örököséként, ugyanis Buday Pál testamentumában azt írja: „Hagyok az Budai Menyemnek az gedei veremből eötven kila búzát.” Anna és Sára, két lányuk életéről már többet tudunk. Olyan zavaros, hányatott időben nevelkedtek, hogy taníttatásuk elmaradt, nem tudtak hozzájuk praecceptort fogadni. Az írást és olvasást leginkább csak főúri udvarokban volt alkalmuk lányoknak elsajátítani. Buday Pál leányai így nem tanultak meg írni, bár olvasni igen, szüleik révén. Nevük mellé keresztet tesznek atyjuk testamentumának végrehajtásakor, hasonló aláírást tesz Buday második felesége, Fridrik Zsuzsanna is. Buday uram is Toldy Kata halála után kb. három év múlva másodszor is megnősül, elveszi özvegy Tallósynét, kinek első férjétől egy gyermeke, Ferenc maradt. Lányait ekkor már férjnél találjuk. Annát elveszi Wattay Pál, jómódú köznemes. Házasságkötésük egybeeshetett a Szécsényben, 1638-ban Tarnóczy Ferentől eszközölt száz ezüst tallér összegben kialakított házvétellel.⁶³ Az eladó a váci püspök, Tarnóczy Mátyás atyafia lehetett, aki házat egykor Forgách Zsigmondtól kapta ajándékba. Wattay Pál iskolázott, feleségével szemben. Nógrád vármegyében a XVII. században a Madách- és vattai Batta család tartott fenn magániskolát, mindketten a protestáns köznemes ifjúk számára.⁶⁴

Buday Pál kisebbik lánya bernátfalvi Földváry Jánosnak, Pest vármegye alispánjának felesége. A Földváry család birtokai a hódoltságban a Tisza és Duna mel-

lett fekiüdtek, így abban az időben kevés jövedelmet hoztak. Sára 1661-ben már özvegy, atyja testamentumában veresegyházi adóssága megadásáról intézkedik. Másodsor Géczy Gáborhoz megy férjhez, de 1677-ben ismét megözvegyül.

A család szoros kapcsolatban áll a megye vezetőivel: Buday Pál birtoktársa Gede és Cséce faluban Ráday András alispán. Az alispán szintén Szécsényben lakott, és Buday gyermekeinek keresztapja lehetett, mert „komám uram” néven említi. 1653-ban éppen Tarnóczy Mátyás váci püspök panaszát tárgyalják, melyet Egry István ellen nyújtott be két elkobzott ökör miatt. Ráday András viceispán írja a tárgyalásról: „ültünk le Szécseny Praesidiumban, . . . tulajdon magam házánál . . .” Ezen részt vesz Kutassy György szolgabíró, két esküdt: Buday Bornemisza Bolgár Pál és Gyeongyessy István deák.⁶⁵ Rádayval nemcsak a közös birtoklás, de a közös vallás is összefűzte. Szécsényben a kálvinista gyülekezet megalapítói lehettek. Testamentumában Buday is hagy az eklézsiának húsz tallért, a prédikátornak hatot, az oskolamesternek pedig egyet. Felesége, Toldy Kata „ígért volt az Urasztalára egy abroszt” – még valószínűleg az 1646-ban itt működő Zágorhidai prédikátor idejében.⁶⁶ – „de hogy éltében szegény meg nem adhatta, hagyok arra is tizenkét tallért” – rendelkezik végakaratóban, mely a reformatus parókián készült, „úgy mint a mi becsületes Ecclesiank Szecheni Presidiumban”. Első hitelesítő tanú Keretséni István, a szécsényi helvét egyház prédikátora, őt követi Darvas János szolgabíró, Ráday András, Gesztelyi János, Késmárky Albert deák, Borbély Tamás és Gönczy György.⁶⁷

Könyvei részben saját, részint második felesége és gyermeke tulajdonát képezik. Azért rendelkezik így: „A könyveimmel jó képen osztozzanak gyermekeim, meg kell nékiek adni, minden veszekedés nélkül”, feleségének és fiának, ami illeti őket.

Némi fogalmat alkothatunk a család olvasmányairól. „Imádságos és énekes, históriás és egyéb könyvek is vagynak.” Az imádságos és énekeskönyvek hozzátartoztak a hitélet gyakorlásához. A históriás ének Tinóditól kezdve közkedvelt századokon keresztül. Ilosvai Selymes Péter műve, „*Tholdi Miklós jeles cselekedetei*” bizonyosan megvolt nekik is, hiszen a nógrádi Toldy család – nem jogosan – ősenek tekintette Toldi Miklóst. Együkük a XVIII. század elején nevét viselte.⁶⁸

Buday Pál testamentuma alatt látható nagyméretű címerpecsége, melyet jelmondat vesz körül. Címere pajzsán a gyakran ábrázolt átlótt nyakú daru, mely a sisakdíszén megismétlődik, ám Buday jelmondatából, melyet maga választhatott életcélul, tisztán csak az utolsó szó: PAX olvasható. A daru látható a Divényi család nemességmegerősítő, I. Lipót által 1675-ben adományozott armalisán is, azzal a különbséggel, hogy a nyíl hátulról szúrja át a madár nyakát. (Érdekessége ezen hasonlóságnak, hogy a Divényiek leszármazói később házasságra léptek Buday Pál sógornőjének, Egry István feleségének leszármazottaival. A véletlen találkozása lenne, hogy a Nátkay-címeren pedig az átlótt nyakú hattyú látható?)⁶⁹

A Buday család gazdálkodására a testamentum néhány adata utal, melyben maga szerényen írja: „Énnekem a mi kicsiny javacska, amelyeket kerestem az első feleségemmel . . . a másodikkal is mostani feleségemmel . . . azzal is kerestem a mit kerestem.” Ezekről tesz rendelést, bár előtte 1656-ban a Szent Benedeki Konvent előtt, hites helyen felsorolta birtokait.⁷⁰ Ez nem is olyan kicsiny javacska, bár a legtöbb nagyon csekély jövedelmet hoz, mivel a Bácskában rácoktól lakott elpusztult falvakból és pusztákból áll. Pest megyében falui: Körtvélyes Kesző; egész puszta: Csömör, Sárfő, Szent Mihály, Szentlőrinc, Gubacs, Soroksár, Pedőri, Oszlár és Vány; Pilis megyében az ő helységei: Pomáz, Káloz; puszta: Szencze, Felső és Alsó puszta, Kovácsi, Salmár, Boron, Garuncs, Boros-jenő; Csongrád megyében helység:

Csány; puszta: Szullan, Csazlar, Murcz Kall, Kőfalu, mely határos Solt helységgel és Kiskőrös puszta Soltból. Egész rác falvai Bács megyében: Prekonits, Radonits, Tótháza, Nagy Györgyin, Malteövits, Nadaly, Hulicza, Oblicza, Billa Blata, Szylvas, Botra, Pokolkő, Obornicza, Vámtelők, Doroskó, Pessér, Csemeny, Nagycsicsó, Vastorok és Terusith. Összesen 3 falu a 20 rác telepen kívül és 22 puszta. A felsoroltak közt nem szerepelnek a felesége, Toldy Kata után örökölt jószágok. Az 1661-ben készült végrendeletében csak ezeknek jövedelméről és saját rác faluiról intézkedik. A Pest, Pilis és Solt megyében felsorolt helységeket, pusztákat közben átadta lányainak, ezek később mind a Wattay család tulajdonába kerülnek.

Buday Pál, amíg hozományul nem adta lányainak a saját szerzeményét képező pusztákat, többnek jövedelméről feljegyzések maradtak veje, Wattay Pál 1680 körüli birtokösszeírásában:⁷¹ Szentlőrinc, Gubacs, Soroksár, Péteri és Vány pusztát az alsónémediek bérlik, árendájuk 25 tallér, 4 bagarjával bélelt csizma, 5 papucs kapcástól, 4 oka füge, 4 oka mazsolaszőlő, 4 oka rizskása és sajátok. Oszlárt az úriak bérlik: 8 forint készpénz, 1 vég aba, 2 oka rizskása; három úri lakos külön fizet 5 forintot, 2 vég abaposztót, 2 pár szandált, 2 dézsa túrót. Boronyt Pilis megyében az óbudaiak bérlik 12 forint készpénz, 4 vég „nitra varrni való pamut” ellenében. Murc bérlete 2 tallér, ezért a bátyaiak fizetik. Kiskőrös legelője és erdeje 13 tallért jövedelmez, Csány, Csongrád megyei faluról említettük, hogy amikor a rácok elhagyták, 20 tallérért kiadta két kecskeméti bérlőnek. Egyébként bére Wattay birtokában 8 tallér, 8 poszár, 10 sing vászon, két aba.

A rác faluk, puszták alig jövedelmezhetek valamit, de azt is, ha meghozták, megnyugtató volt Buday Pál számára, mert azzal tudomásul vette, hogy más nem háborgatta birtokát. A későbbi években is számtalanszor megisméltődött háborgatása a Bács megyei rácoknak, de Nógrád megye őrségeinek katonái Wattay rác falvait békén hagyták.

Buday Bornemisza Bolgár Pál végrendeletében, gazdaságának felsorolásában elsősorban szól házáról, melyet istállójával és hozzátartozó „igasságival” hagyja második feleségére Fridrik Tszuzsannára holtáig és annak fiára Tallosy Ferencre. Felesége halála után lányai tegyenek le Tallósynak 200 forintot, s a ház szálljon rájuk.

Szécsényben Buday Pál házán Liphay István vicekapitány 1656-ban hatalmaskodást követett el, vagyonát „prédalta”, 3000 forint kárt okozva neki. Állítólag Budayt elfogatta és bezáratta. Wesselényi Ferenc nádor az ügyet a garamszentbenedeki konventhez tette át.⁷² (König Kelemen állításával szemben kételkedünk abban, hogy Buday Pál helyettes alispánt Lithay merte volna elfogatni és bezártni.)

Nógrád megyében hét helyen sorol fel jószágot. Legnagyobb lehetett Szécsénytől ÉNŸ-ra, az Ipolyon túl, Óváron. Mivel felesége és fia „pénze is vagyon rajta jó részént” az ottvaló szőlejjével együtt hagyja nekik. Jobbágyairól és itt egyről Csécsénél emlékezik. Náluk lábas marhái és kölcsönadott pénzéről rendelkezik, „azokat szedgyék meg tőlök és az hova illik fizessék oda.” Gabonából itt tárolt három veremben búzát, egyben árpát. Ebből 80 kilót feleségének rendel. Szécsénytől délre, a szomszédos Lócban négy ökréről és teheneiről úgy rendelkezik, hogy „vegyék el tőlök és adgyák el”; 12 vagy 16 disznóból négyet feleségének juttassanak, a többit osszák kétfelé. Dél-Nógrádban Haláp, Herencsény, Csécsé és Gede falvakban a kiadott tehenekről rendelkezik. Enliti itteni adósságait is, mindkettőt felesége jól tudja. Ezeket mind pénzzé tévén, fizessék oda, „az hova szükséges légyen.”

Óváron 12 köpü méhet hagy feleségének, Csécsén két, Halápon tíz és Herencsényben négy köpüt gyermekei öröklik. Ezen vidékről a török összeírások hasonlóan

virágzó méhészetéről tesznek bizonyosságot. Kosdon 1590-ben 75 kas, Vácott 200 kas kerül összeírásra. Rác faluából egyet hagy feleségének, mely halála után visszaszáll gyermekeire. Mostohafiára testál két falut és egy pusztát Bács megyében, egynek felét pedig Pest megyében. (Később ezek is visszaszálltak a Wattay családra.)

Némi tájékoztatást kapunk ruházatukról. Feleségének hagy egy ezüst színű tafotát, melyet neki vásárolt. Az ország törvénye szerint jobbik ruhái, fegyvere, jobbik paripája szintén őt illetik. Leányai tőle egy-egy gercznát kapnak; aki a viseltebb szőrmét választja, azé legyen négy prém is. Tallósy Ferenc kap tőle egy keczét s róka-bélést.

Feltűnően kevés az a házi eszköz, amit felsorol: réz edényekből és vasból nem igen volt több a két vasfazéknál és két mozsárnál, amit övének mondhatna. A többit mind második feleségével kereste és szerezte. Többször tudta nélkül is vásárolt a felesége égett bor árából, melynek bevételéről szabadon rendelkezhetett. „Mind-ezekért az több dib-dábon nem kell kapkodniok” leányainak. Boroshordókból is kell hagyni nála, amire szüksége lehet, míg él. Gondoskodik még élelméről, hagyjának neki évente 50 kila búzát, mert cselédtartás nélkül sem lehet. Ha ezt neheztelnék megadni esztendőként vagy sokallanák, úgy a jelenvaló 1661. esztendőben az óváriak Nagykerben búzát és árpát vetettek, azt adják neki egyszer s mindenkorra. Leányaira hagyja illési hegyen lévő szőlejét, a gyarmati határban rétjét. A Forgókapun kívüli kert mögötti árpaföldet Sára lánya kapja. A ludányi malomnál lévő rétecskét, mely közel van Tallósy Ferenc szakáli határban fekvő rétjéhez, reáhagyja, azért is, mivel azt Ludányinének anyja hagyta feleségére, s betegségében halála órájáig mellette forgolódtott.

Gondoskodik szolgálaiaról is: Baláznak hagy 100 forintot, Péternek pedig három-esztendei szolgálatáért húsztalléros paripát, nyergestől, fékestől, de úgy hogy nevezett Peter igazán kitöltse a három esztendőt, amire szegődött. A többi szolgálinak és szolgálóinak, akiknek művel tartozik, fizessék meg a közből.

Rendelkezik a ház körüli szarvasmarhákról, süldőkről, s mivel felesége szerzette, azoknak anyját is maga pénzin, reá és fiára hagyja. Végül egy kis gyermekről emlékezik meg, Mátéról, kit „engben” tartott, s aki kapja meg a „kis cigány” nevű paripáját, legyen az övé, azonkívül felesége csináltasson neki egy mentét is.

„Mind ezeken kívül valamni kevés Jóságom vagyon az Világon, Pénzem, Ezüst Marham és egy szóval akármi nével nevezendő Jóságom és Eörökségem akár melly Vármegyékben lévők legyenek is azok, mind Pénzem és jambor szolgálatonnal szerzett jószágimot is, mind az élt Annyoktól és annak Nenzetségitől kezenhez került és igazán bírt Jóságimmal együtt eképpen és egyenlőképpen hagyom az két Leányomnak . . .”

Nem tagadja meg prókátor voltát, mert meghagyja: „Az dengeleghi pört és jószágot ne hagyják abban veszni, keressék meg ha kell nékiek.” Ennek nyomára nem akadunk, hasonló lehetett a másik két birtokperéhez. Felesége és gyermekei tutorául felkéri Koháry István főkapitányt, Iványi Fekete László füleki alkapitányt, legyen „segítséggel és oltalommal szegény árváimnak.”

1661. március 14-én Nemzetes és Vitézlő Buday Bornemisza Bolgár Pál testamentumának végrehajtására gyűlnek össze leányai, özvegye, annak fia és a megye kiküldöttei. Közmegegyezéssel részben módosítják a végakaratot. Az özvegy haláláig élhet a szécsényi házban, fiával együtt. Ha holta történik, vagy férjhez menne, a ház visszaszáll a lányokra. Temetése után másnap fia kiköltözik belőle – és illendőképben Buday Anna és Sára asszonyoknak, avagy maradvéjkoknak átadja. Minthogy a testámentumban mindennemű jószágok, ingóságok felsorolva nincsenek, az özvegy eskü

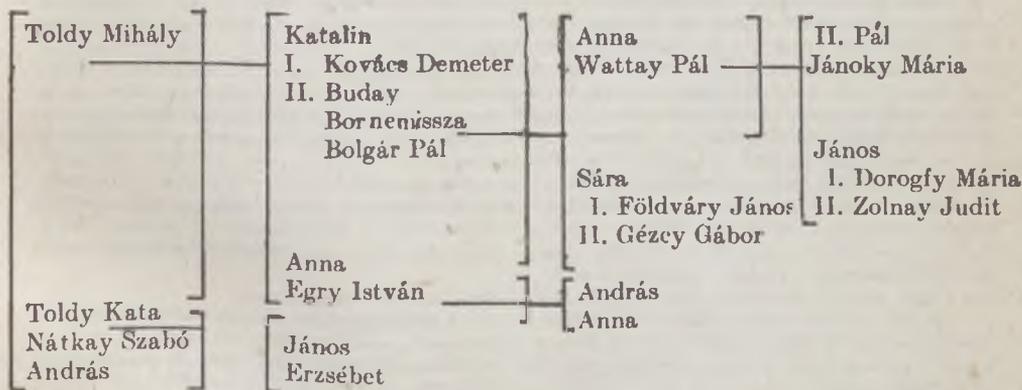
alatt tartozik saját magának és fiának hagyott jókon és jószágokon kívül mindeneket előmutatni és előadni.

Temetésének költsége 72 tallért tett ki. Az özvegy megkapta elhunyt férjének jobbik aranyos kardját, jobb lovát és aranyos fékkel és kapicánnyal együtt s hozzávaló nyereggel. Az érintettek Buday Bornemissa Bolgár Pál végakarátát igazságosan végrehajták.

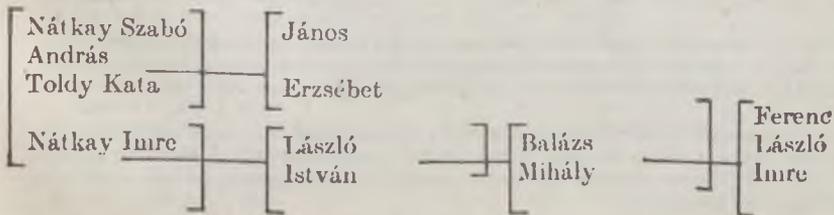
Életrajzának megismerésével bepillantást nyerhettünk családjának érdekes múltjába, történetébe annak, ahogy a török elől menekülve otthonra talál hazánkban. Megismerhettük a végvári katonacsaládok hányatott sorsát, azt hogy a székhelyről elmenekült vármegyék közigazgatása miként veszi át a török uralmat. Végül egy látszólag nagy vagyonnal rendelkező, minden jövedelmi forrást megragadó prókátor életrajza tárul ki előttünk. Ha számba vesszük, amit ingóságot örökösire hagy, akkor látjuk, mennyire szerény körülmények között élhetett családjával együtt. Életrajzához csak töredékek állnak rendelkezésünkre, talán mégis átfogó képet alkothattunk egyéniségéről. Legtöbbet árul el testamentuma, mely számvetés életéről. Szorgalmas, józan családapa miként gondoskodik gyermekeiről, feleségéről s végül a legkisebb, fogadott fiúról is. Visszatetszőnek tűnik családi pörösködései, melyben nem tagadja meg vérbeli prókátor voltát. Ilyen téren megmutatkozó törekvése azonban jellemző korára, melyben minden köznemes vagy főrangú igyekezett birtokát nemcsak megtartani, hanem gyarapítani is.

Háromszázhusz év távlatában véletlen, hogy ennyi emlék fennmaradt róla, s így Buday Pál tevékeny életéről sikerült többet elmondanunk.

Toldy, Buday, Bornemissa, Bolgár család genealógiája

Nátkay család genealógiája

FÜGGELÉK

Buday Bornemisza Bolgár Pál testamentuma

A Jézus Krisztusnak nevében légyen ennek az én frásomnak elkezdése! Anno 1661. Die 21 Január. Én Buday Bornemisza Bolgár Pál, Istennek súlyos fogságában levő testemnek fájdalomával, de még elmém Istennek kegyelméből helyén vagyok, mindeneknek előtte lelkeket ajánlom az én teremő Istenemnek akitől vettem testemet a földnek gyomrának az ő annyának akiből vétetet a jövendő boldog feltámadásnak reménye alatt, hogy engemet föltámaszt a porból, és bevigyen az örök életbe minden szentekkel és hívőkkel egyetemben.

Én nékem ami kicsiny javacska van, amelyeket kerestem az első feleségemmel nemzetes Toldy Kata asszonnyal, mivel éltem igaz házasságban harmincöt évet. A másikkal is mostani feleségemmel nemzetes Fridrik Zsuzsanna asszonnyal immár elmúlt tíz esztendeje, hogy éltem igaz házasságban, azzal is kerestem amit kerestem; mindezekről teszek ilyen dispositiót.

Mindeneknek előtte ennek a szécsényi házamnak aképen hasonfelét istálójával együtt és minden hozzátartozó igazságaival hagyom a mostani megnevezett feleségemnek holtáim fiával nemzetes Tallósy Ferenczel együtt, úgy hogy ha a megnevezett feleségemnek holtá történik, az én gyermekim tegyenek le Tallórosy (sic!) Ferencnek kétszáz forintot s legyen gyermekimé.

Az óvárj jószágom is abban a summában, akiben vagyok kötve, (mint hogy az pénzük is vagyok rajta jórészt!) az ottvaló szőlőmmel együtt hagyom megnevezett feleségemnek fiával együtt. Ugyanott vagyok nyolcvan klla búza egy veremben, azt is a feleségemnek hagyom. Vagyom ugyan ott tizenkét köpü méhem is, azt is a feleségemnek hagyom. Ezeken kívül is vagyok ot két verem búzám és egy verem árpa. Annakfelette a jobbágyok között lábas marhám és kölcsön kladott pénzem, azokat szedgyék meg tőlük, és ahová illik, fizessék oda, melyeket a mostani feleségem mind jól tudhat(ja), kiről írások vannak fragmentaim között.

Locban is vagyok négy ökröm, azt is vegyék el tőlük, és adgyák el, és ahová szükség fordácsk oda az árát. Csécsén, Gedén is, Halápon és Herencsényben is, Locban is vagynak tehelenk és egyéb adósságim is, melyeket a feleségem jól tud, és a csécséi Tót Balázs jobbágyom is. Ezeket is mind pénzzé tevén, fizessék oda, ahová szükséges legyen.

Vagyom Halápon tíz köpü méhem, Herencsényben négy, Csécsén kettő. Ezeket a gyermekemnek hagyom.

A rác faluim közül, azok közül is hagyok egyet feleségemnek, melynek neve Ferusigy Bács vármegyében, azt ilyen okon hagyom, hogy ha feleségemnek halála történik, az a falu visszaszálljon az én gyermekimre.

Egy darab ezüstszínű tafotát hoztam volt a feleségemnek, az öregládában vagyok, azt is a feleségemnek hagyom.

Tallósy Ferencnek külön magán(ak) hagyom ezeket a rác falukat: Ványteleket, Obornácot és a Vastoroki, avagy Ostorki puszát, melyek vagynak Bács Vármegyében, a Ványi pustának is felét, mely Pest vármegyében vagyok, melyet bírok Ráday András komám uralmékkal együtt, azt is neki hagyom.

A Dalázs szolgáltnak hagyok száz forintot, hogy az közből adgyanak neki. Péter szolgáltnak három esztendeig való szolgáltyáért a húsz talléros paripát megadgyák nyergestől, fékestől, de úgy hogy igazán kitölse a három esztendőt: A több(i) szolgáltnak és szolgálóimnak is akinek mivel tartozom, fizessék meg a közből. Hagyok az ekléziának húsz tallért. Szegény üdvözült feleségem nemzetes Toldy Kata asszony ígért volt az Úr asztalára egy abroszt, de hogy éltében szegény meg nem adhatta, hagyok arra is tizenkét tallért.

Hagyok prédikátor uramnak is hat tallért: az oskola mesternek egy tallért.

Országunk törvénye szerint ami marad, jobbik ruhám és fegyvereim és a jobbik paripám nyergestől, fékestől feleségemé legyen.

Im ez gyermek, kit énben (?) tartottam Máté, vagyok egy kis kék paripám, kit Clgánynak hívnak, legyen az övé, azonkívül csináltasson a feleségem egy mentét is neki.

A forgó kapun kívül való kert megí árpaföldet csak magának Sára leányomnak hagyom.

Az udvaromon lévő harnad magával való szarvasmarhákat, a leányom Keszihen való szénával együtt hagyom a feleségemnek Tallósy Ferenczel együtt, mind a dísznő süldeikkel együtt, mivel a feleségem szerette volt azoknak az annyokat is, maga pénzén. Vagyom Locban is tizenhat vagy tizenhét dísznő, abból is adgyanak feleségemnek négyet, a többit osszak kétféle.

A veresegházai adósságát Sára leányomért a kilencven forintot, avagy ötven tallért fizessék meg a közből, ha az apró kezeseket ki nem szedhetnök.

A két gereznának egyike legyen egyik leányomé, a másik a másiké, a négy prém legyen azé, aki a viseltebb gereznát veszi magának.

Egy új kecém vagyok a viselten kívül s egy darab rókabélésem is, azokat Tallórosy (sic) Ferencnek hagyom.

A könyveimmel 'óképpen osztozzanak gyermekem. Imádságos, énekes, históriás és egyéb könyvek is vagynak, elegendes az enyéimmal, aki feleségemé és Tallósy Ferencé, aki övék léssen, meg kell nekik adni, minden veszekedés nélkül.

Házközből edények, rézedények és vasból is nemigen volt több a két vasfazéknál és két mozsárnál, akit enyéimnek mondhatnék, a többt mind a mostani feleségemmel kerestem és szerzettem, hrem nélkül is vett néha másoktól ennek kezénél lévő égett bor árából, ezek maradgyanak feleségem kezében; a több díb-dábonu nem kell kapniok, mert azoknak is nagyobb részét mind vele szerzettem.

Boroshordókban is szükségére valókat hagyni kell kezénél, s míg él, életre való életből is. Providealni kell, ha többet nem csak ötven kila búzát is esztendőnként, mert cselédtartás nélkül sem lehet. De ha valamiképpen ezt nehezellenék megadni esztendőnként, avagy sokallanák gyermekim, tehát a jelenvaló 1661. esztendőbell megmaratandó búza és árpabébi vetést, melyet az óváriak vetettek Nagykérben hagyom, mind aképen feleségemnek semmit pro semper, hogy azután ne tartozzanak búzával nékile, lássák melyiket választják gyermekim.

Hagyok a budai menyemnek a gedei veremből ötven kila búzát. Az illési hegyen lévő szőlőmet is a gyarmati határban lévő rétetem is a két leányomnak hagyom.

A dengelegi pört és jószágot ne hadgyák abban veszni, keressék meg ha kell nekik.

A ludányi malomnál való rétecskék, aki nem igen nagy, s közel is vagyon a maga szakáli határban lévő rétéhez, melyeket Ladányinének az annya hagyta feleségemnek testamentumában, betegségében, halála óráig mellette való forgolódásaiért, azt is Tallósy Ferencnek hagyom.

Mind ezeken kívül valami kevés jószágom vagyon a világon, pénzem, ezüst marhám és egyszóval akármí nével nevezendő jószágom, és örököségem akármely vármegyékben lévőik legyenek is azok, mind pénzem és jámbor szolgálattal szerzett jószágimot is, mind az élt annyoktól, és annak nemzetiségítől kezemhez került és igazán bírt jószággal együtt eképen és egyenlőképen hagyom, a két leányomnak Buday Bornemisza Bolgár Anna asszonynak, nemzetes nemes és vitéző Vathay Pál feleségének és hasonlóképpen Sára leányomnak, néhai nemzetes vitéz Bernát falvi Földváry János úr meghagyott özvegyének hogy mindenkkel egyaránt osszanak.

Temetésemre és az óvári tőlünk elfoglalt három jobbágnak kiváltására, ha ugyan le kell tenni a száz tallért, hagyok arra is és feleségemnek is száz aranyat, hogy éljen a maradékjával.

A pozsonyi apáca asszonyoknak, mivel procuratoruk voltam, vannak nálam ceglédi jószágról való levelek. Item: A halasi és pathai városbelleknek privilégiumok, és hasonlóképpen a Kékedli famillának vagynak nálam levelei, egy csomóban, kikért tartoznak fizetni huszonöt forintot, mivel a convictioért én tettem le érettek a huszonöt forintot, megfizetvén, adgyák ki ezeket is.

A Paxi famillának is vagynak nálam levelei, melyek a vármegyétől köl . . . k, azt is kiadgyák. Item: Vagynak az egész Sárköznek decimáról való levelek nálam, hogy dézsmával a Sárközség nem tartozik, privilégium forma; mind ezeket a leányaim minden pör patvar nélkül adgyanak meg kinek kinek, akit illet.

Mind ezeknek felette hagyom tutorul gyermekeimnek, és legfőképpen feleségemnek az egy élő Mindenható Úr Istent; annak felette a tekintetes és nagyságos Koháry István uramat ő nagyságát és a nemzetes nemes és vitéző Iványi Fekete László úr ő kegyelmék, hogy tekintsék meg az élő Mindenható Úr Istent, az én szegény külön maradt maradékimmak is az ő állapottyokat, és minden méltó és igaz ügyökben legyenek ő nagyságok és ő kegyelme Fekete László úr minden segítséggel és oltalommal szegény árváimnak. Ezt pedig a testamentumot úgy from és teszem hogy ha valaki ezen az én gyermekim közül felbontaná, és akárki is és meg nem állaná, az Istennek átka szálljon reája; mert én ezt magam kerestem amim vagyon, és szabad akaratom szerint teszem az testamentumot. Lett pedig ez testamentum több ilyen becületes személyek előtt úgy mint a mi bocsületes eklézsiánknak szécsényi praesidiumban lakozó nemzetes nemes és vitéző Darvas János nógrádi vármegyének egyik szolgabírája előtt, nemzetes nemes és vitéző Ráday András, Gesztely János, Késmárky Albert deák, Borbély Tamás és Gönczl György uraink előtt. Datum in praesidio Szechenien. Anno et die ut supra. Budai Bornemisza Pál sk., Coram me Steph. Keretseni Ministro Ecclesiae Szece-niensis Helveticae; Joannes Darvas Judly Cottu Neográden.; Coram me Andr. Raday Judex Cottu., Pest; Gesztely János. Késmárky Albert Deák, X Borbély Tamás, Coram me Georgio Gönci. —

(Nógrád megyei Levéltár Közgyűlési iratok 1661. január 27. — Csatolva a testámentumhoz Buday Bornemisza Bolgár Pál halála után, 1661. március 14-én megtartott hagyatéki tárgyalás jegyzőkönyve. Ennek aláírói: Franciscus Tarlóssy, Fridrik Zuzanna + vonása és pecsétje, Budai Anna asszony pecsétje és saját kereszt vonása +; Budai Sára asszony pecsétje és saját kereszt vonása +.)

IV. Szécsényi prókátora Buday Bornemisza Bolgár Pál

1. Bártfai Szabó, 1938. 157.; Bakács, 1982. 397.
2. OL. P 1744 Wattay cs. lt. 1651. Testamentum Pauli Buda. Cap. 18. Fasc. 3. Nr. 11.; Nr. 9.
3. OL. P 1744 Wattay cs. lt. Elenchus I. Fasc. I. Nr. 79. Donatio Joannis Regis, respectu Possessionis nunc Predy Rozszigetee alias Bolgar fölgye dictae Bolgar 1538 emanata.
4. Káldy-Nagy, 1977. 251—252.
5. OL. P 1744 Wattay cs. lt. Elenchus I. Nr. 14. Vác, 1620. április 21.
6. OL. P 1744 Wattay cs. lt. Elenchus IV. Litteralia Bona Tođliana.
7. OL. P 1744 Wattay cs. lt. Elenchus IX. Fasc. I. Nr. 20.
8. PmL. Judtialia 1639. aug. Némediek határjárása, Tordán lakozó Tenckl István assessor és Varga János váci assessor kiküldött előtt.
9. OL. P 1744 Wattay cs. lt. Fasc. 1. Nr. 103. (12. tétel) Idézi Szakály, 1981. 296.
10. Nagy, 1858. IV. k. 15. Egy család.
11. Nagy, 1858. I. k. Almásy család.
12. Nagy, 1858. XI. k. 161.

13. Nagy, 1858. I. k. 183. Buday Bornemisza család.
14. Nagy Iván Toldy Annát összecseréli Katával, s Buday Pál feleségéként szerepelteti. Atyjának Toldy Lászlót tartja, holott Toldy Mihály volt.
15. OL. Károlyi Nemzettség Levéltára; P 419 Bosnyák cs. lt. Fasc. 26. Nr. 4. Széchy György jobbágya Takács Jakab négy társával 1610-ben Sződről tanúként szerepel a rádi Aszalay család birtokperében.
16. Acta, 1790. 356—357.
17. OL. P 46 Beniczky cs. lt.
18. Bethlen Gábor levele Bars megyéhez, 1619. november 18. Tört. Tár. 1892. 335.
19. Thurzó Szaniszló Bars vármegyéhez 1620. március 19. Tört. Tár. 1892. 348—349.
20. Bethlen Gábor levele Thurzó Szaniszlóhoz, 1620. november 4. Tört. Tár. 1885. 665.
21. OL. E 142 M. Kamarai lt. Actorum Publicum 32. k. Fasc. Nr. 24. 26.; Fasc. 2. Nr. 4.; Fasc. 6. Nr. 15.
22. PmL. 5. 1/b Megyei adószedői iratok. Rationes perceptoriales, 1622.
23. Wien Hofkammerarchiv Hoffinanz Ungarn 10/c. Nr. 124. Szécsény, 1622. december 15.; Közl. Szakály, 1981. 240. —; Takáts Sándor, Rajzok a török világból, II. k. 110—111.
24. OL. E 215 Ó Buda, 1628. november 20.
25. OL. E 41 M. Kamarai lt. 1624. Nr. 210.
26. Acta, 1790. 132. Contra Raiffenberg Capitaneum Comorra.
27. OL. E 142 M. Kamarai lt. Acta Publica Fasc. 4. Nr. 8.
28. Purjesz, 1958. 183.
29. OL. P 1744 Wattay cs. lt. Fasc. 1. Nr. 108/12. tétel); Fülel, 1635. július 24. P. P. S. vm.
30. PmL. Pest vm. közgy. jkv. II. k. 1657—1664. 7—14.
31. PmL. Váci püspöki Gazdasági Levéltár. Dézsmajegyzékek, tizedek árendába adása 1561-től. PPS vm. kgy. jkv. I. 22.
32. Horváth, 1977.74.
33. PmL. Váci Osztály. Váci püspöki Gazdasági Levéltár XXXIII. Urbarialia. Kosd árendája.
34. OL. E 15 M. Kamarai Lt. 1611. november 14. Nr. 11.
35. PmL. Acta Judicialia 1608. 17. Tanúvallatási jkv.
36. OL. P 1744 Wattay cs. lt. 13. köteg.; PmL. PPS vm. kgy. jkv. II. k. 107., 120., 121.
37. OL. P 1744 Wattay cs. lt. 13. tétel. Fasc. 4. Nr. 6. Szécsény, 1657. június 22.; Kriskó, 1983. 682.
38. NmL. Közgy. iratok 1661. január 27.; PmL. PPS vm. kgy. jkv. II. k. 134.
39. NmL. Nógrád vármegye közgy. jkv. 1655. pag. 149.; Nagy, 1858. I. 183.; PmL. PPS. vm. kgy. jkv. II. k. 36., 42., 75—76., 79., 95., 96., 100., 103.
40. NmL. Nógrád vármegye közgy. jkv. 1653. pag. 22. A pörben Zeke György képviseli Buday Pált.; Jakus, 1981. 10—12.
41. OL. P 1744 Wattay cs. lt. 13. köteg. Sági káptalan határjárása Toldról. Told pusztá eredetéről Buday Pál az alábbi írja: „az ki Tholdnak és Halápnak hívatatik . . . 1295-ből, majd 1389 esztendőben most 1644. esztendőben, hogy ez magyar fordítást le írta az határ járt levél szinte 255 esztendő. Az első kiből írta az Neómes Sági Káptalan 349 esztendő.
42. PmL. IV. 1-j. 1633. Nr. 1.
43. PmL. Nemesi iratok lvt. gyűjteménye. B. 10 Bolgár, 1659.
44. Szederkényl, 1890. II. k. 482.
45. PmL. Pest vm. kgy. jkv. II. k. 1657. 7—14.
46. PmL. IV. 1-j. 1641. Nr. 3.
47. PmL. IV. 1-j. 1610. Nr. 1.
48. PmL. Pest vm. kgy. jkv. II. k. 1657. 7—14.
49. PmL. Nemesi iratok lvt. gyűjteménye Nr. 4. Nátkay cs. 1630—1658. Nr. 2. 1630.
50. PmL. IV. 1-j. 1633. Nr. 1.
51. PmL. Pest vm. közgy. jkv. II. k. 1657. 7—14.; Borosy, 1984. 67—68. A regesta közlése tévedéseket tartalmaz. Ezek a perrel kapcsolatos egyéb okmányokból igazolhatók. 1. Nem nővére, hanem nagynénje volt Toldy Katalin Bolgár Pál elhunyt feleségének. 2. Nátkay János Ródey Ferenc füleki várkapitánnyal együtt részt vett Érsekújvár ostromában, de nem a Bocskal-féle felkelésellen, hanem éppen oldalán. Ródey váradi főkapitány és Bethlen sógora később. 3. Nátkay Szabó András felesége nem Toldy Erzsébet, hanem Toldy Katalin volt. Imre pedig nem a fia, hanem testvére Nátkay Szabó Andrásnak 5. Szerintünk Báthly László nemes nem „vehette”, hanem vetette zálogba feje váltságában Nátkay Szabó András és feleségének Toldy Katalinnak részfőzóságát Egyházasbáton és egyebütt. Nátkay Balázs csak ilyen címen juthatott a zálogos birtokba. (Ez utóbbi esetben szövegromlás okozhat félreértést.)
52. PmL. Pest vm. kgy. jkv. II. k. 1657. 7—14.
53. PmL. IV. 1-j. 1641. Nr. 3.
54. PmL. Nemesi iratok lvt. gyűjteménye N 4. 1646. Nr. 1. Helyes dátum 1657. Nr. 1.
55. PmL. Nemesi iratok lvt. gyűjteménye N. 4 1646. Nr. 1/2. Helyes dátum 1657. Nr. 1.
56. PmL. IV 1-j. 1656. Nr. 2.

57. PmL. Pest vm. kgy. jkv. 1657. 7—14. II. k.
 58. PmL. IV. 1-j. 1657. Nr. 5.; PSS kgy. jkv. II. 221.
 59. PmL. Nemesi iratok lvt. gyűjteménye N 4. 1658. Nr. 2
 60. PmL. Nemesi iratok lvt. gyűjteménye B. 10 Bolgár cs. 1659.
 61. PmL. IV. 1-j. 1736. Nr. 6.; Bártfai Szabó, 1938. 424. szerint Bődöt I. Ferdinánd király 1559-ben világi személyeknek, egri tiszteknek adta életfogytiglan. II. Rudolf király 1592-ben újabb adománylevele Bódról szintén hangsúlyozza, hogy a kalocsai érseké, más birtokkal együtt Kováchy János, Fodróczky György és Ghemes György egri katonáknak adja. (A patai tanúk viszont azt állították, hogy soha nem volt más ura a Toldy, illetve Nátokay családnál.) Bőd 1668-ban ismét a kalocsai érsekségé.
 62. Rétyi, 1983. 66.
 63. OL. P 1744 Wattay cs. lt. Fasc. 16. Nr. 54.; 1638.
 64. Markusovszky, 1896. 128.
 65. OL. E 156 U. et C. 62—33.; 1653. november 23.
 66. OL. P 504 Mocsáry cs. lt. 2. cs. Évrendezett iratok 1602—1720. 1640. Zágorhídoi György szécsényi prédikátor írja Szilágyi János vallomását.
 67. PmL. BudayBornemisza Pál testamentuma. Kgy. iratok 1661. január 27.; Belitzky, 1973. 202—205.
 68. OL. P 1744 Wattay cs. lt. Toldy Miklós fia András 1647-ben kuriáról rendelkezik.
 69. Divényi család armalisa a család tulajdonában (Csóvár, Pest m.).
 70. OL. P 1744 Wattay cs. lt. Testamentum Pauli Budai Cap. Fasc. 3. Nr. 11. Nr. 9. Datum in festo Beati Benedicti Abbatis 1651.
 71. OL. P 1744 Wattay cs. lt. Wattay Pál gazd. feljegyzései 1680 táján.
 72. Nagy, 1858. II k. 183. Liphay hatalmaskodásáról; Sz. benedeki Conv. Fasc. 44. Nr. 40. Item Fasc. 54. — Kőnig Kelemen id. m. 145. a hatalmaskodást 1651-re teszi, holott Wesselenyi 1655-ben lett nádor. Az is lehetséges, hogy Buday csak öt év múlva, 1656-ban tétet hiteles tanúvallomást a házán elkövetett hatalmaskodásról. Nagy Iván ugyanis az utóbbi időpontot jelöli meg.

IRODALOMJEGYZÉK

BAKÁCS

1982 — Bakács István, Iratok Pest megye történetéhez 1002—1487. Bp.

BÁRTFAI SZABÓ

1938 — Bártfai Szabó László, Pest megye történetének okleveles emlékei 1002—1599-ig Bp.

BELITZKY

1973 — Belitzky János, Nógrád megye története 896—1849 I. k. Salgótarján.

HORVÁTH

1977 — Horváth Lajos, Veresegyház. Bp.

KÁLDY-NAGY

1977 — Káldy-Nagy Gyula, A budai szandzsák 1559. évi összeírása. Bp.

MARKUSOVSZKY

1896 — Markusovszky Sámuel, A pozsonyi Lyceum története. Pozsony

NAGY

1858 — Nagy Iván, Liphay család nemzedékrendje és oklevelei Pest.

PURJESZ

1958 — Purjesz István, A törökhódoltság Pest megyében a XVII. század második felében Levéltári Közlemények XXVIII. Bp.

RÉTYI

1983 — Rétyi Péter naplója. Bukarest.

SZAKÁLY

1981 — Szakály Ferenc, Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp.

SZEDERKÉNYI

1890 — Szederkényi Nándor, Heves vármegye története II. k. Eger.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Acta — Acta Dietalia Posonien. Anni MDCXVIII. Pestini, Budae et Cassoviae 1790. A Magyar (Pozsonyi) Kamara Archívuma

OL E 15 — Expeditionis Camerales

OL E 41 — Litterae ad Cameram exaratae

OL E 142 — Acta Publica

OL E 156 — Urbaria et Conscriptiones — U. et C.

OLE 213 — Városi és községi pecséttel ellátott iratok XVI—XIX. század, Pest megye
OL — Magyar Országos Levéltár
M. Kam. Lt — Magyar Kamarai Levéltár
PmL — Pest megyei Levéltár
PmL VPGL — Pest megyei Levéltár, Váci osztály, Váci püspöki gazdasági levéltár
NmL — Nógrád megyei Levéltár

IDEGEN ÉS RÉGI MAGYAR SZAVAK

accidentia — mellékes jövedelem, ajándék
 adórovó — állami adókiadó
 akció — tevékenység, működés
 akcse — török aprópénz
 annona — időnkénti hadisegély
 armalis — nemesi oklevél
 árenda — haszonbér
 cenzus — jobbágytelek földbére
 commendál — ajánl
 commendátor — ajánló
 convictio — bizonyítás, valamivel élés
 declma — tízed, az egyház kapta
 defter — török adónapló, számadáskönyv
 deserta — elpusztult
 diéta — rendi országgyalás
 díka — állami adó (rovás)
 dispositio — rendelkezés
 dokumentum — irat, bizonyító okmány
 donáció — királyi adomány
 dzsizje — „császár adaja” nem mohamedánokra kivetett fejadó
 ecclesia — egyház
 excusatio — kifogás, mentesség
 exigál — beszéd, követel
 fiskális — ügyvéd
 forgó kapu — védelmi szempontból a kapu előtt tengelyen forgó gürögkereszt lehetett. Az is feltehető, hogy egy-
 szárnyas kapu, középen perselyes tengelyen forgott.
 fórum — hivatalos hely
 fragmenta — töredék, feljegyzés
 fundus — telek
 gerezna — állati szőrme, lehet vidra, nyest, hiúz stb.
 imperiális tallér — birodalmi tallér
 instantia — kérelem
 ítem — továbbá
 juratus assessor — megyei esküdt, ülnök
 kalauzság — vezető, útmutató az ellenségnek
 kila — 37,51 kg.
 klenodium — drágaság, kincs, ékszer
 kollégium — Itt református főiskola
 konvent — A kolostor tagjainak összessége, pl. Szent Benedek rendi
 labirintus — útvesztő
 magistrátus — városi tanács, előjáróság
 osztályos atyafi — örökségből részesülő családtag
 penna — író toll
 porció — állami hadiadó természetben fizetett része
 porta — telek, 1609-től 4 jobbágy, vagy 12 szellér háztartás
 praesidium — végvár, végház
 prefektus — magasabb rangú tisztviselő
 privilégium — kiváltság
 prókátor — ügyvéd
 prokurátor — védőügyvéd
 pro semper — állandóan, mindenkor

protestál — tiltakozik, ellentmond
 provideál — gondoskodik
 regestrum — napló
 subsidium — segély, hadiadó
 summa — összes, különféle feudális adók egy tételben kifizetve
 tafota — selyemszövetnek egyik fajtája, fényes ruhafota-lustroin
 tallér — egy magyar arany felét ért
 taxa — armalista köznevesek, iparosok pl. molnárok, mészárosok fizették
 testál — végrendelek, örökül hagy
 testámentum — végrendelet
 tutor — gondviselő, oltalmazó
 vicekapitány — alkaptány

Resümee

Lajos Jakus:

Zusammenfassung des Essays Budai Bornemissza Bolgár Pál

Budai Bornemissza Bolgár Pál war der bekannte und gesuchte Advokat der Hälfte des Landes. Bei Erschliessung seiner Lebensbeschreibung konnten wir mit der Vergangenheit seiner Familie bekannt werden, die das Beispiel dafür ist, wie die vor den Türken in unsere Heimat Geflohenen nach eins-zwei Generationen in den Körper der Nation eingeschmolzen sind. Budai verkörpert den aus dem Amtsberuf lebendel Adel. Seine Eheschliessung geht auch mit Vermögenserwerb zusammen, und ist nicht ohne finanzielle Interesse. Während seiner amtlichen Laufbahn verwendet er seine Verbindungen zum Erwerb weiterer Einkünfte. Er erhöht sein Einkommen mit Zehentspachten, wie das anderen Komitatsadeligen, die ein Amt bekleiden, und die Burgoffiziere machen. Für die Zeit ist es charakteristisch, dass sich Adeligen, Soldaten von den zum Eroberungsgebiet gehörenden und verdorbenen Landgütern Königs- oder Palatinsgeschenke zu erwerben versuchten.

Die Neuansiedlung und Besatzung der verödeten Orte ist anderseits für die erste Hälfte des XVII-ten Jahrhunderts charakteristisch. Budai nützt all diese Möglichkeiten aus. Sein Leben ist unter den Kriegsereignissen von Gefahren nicht frei, er gerät in türkische Gefangenschaft, obwohl er das Schlachtsfeld vermeidet, und in der Devise seines Wappens das Wort PAX (Frieden) zu lesen ist. Sein mehrseitiger Auftrag, seine Beschäftigung veranschaulicht zugleich die Betätigung der Komitatsverwaltung. Er vertritt im Parlament als Stuhlrichter das Komitat, er gibt Gerechtigkeit in den gestrittenen Grenzprozessen als Komitatsgeschworene, und bei den Fällen der Aneignung der Leibeigenen. Als Advokat streitet er für die um die Vorrechte gebrachten Ortschaften ihre Privilegien zurück. Auch die Komitatsjustiz ist ihm gegenüber in dem Prozess, der keinen berechtigten Anspruch zufriedenstellen würde, nicht parteiisch. Das zum Anschein grosse Vermögen, das in der Wirklichkeit für seine Familie wenig Einkommen sicherte, beweist, auf welchem niedrigen Niveau das Wirtschaften stand, der Viehbestand bedeutete nur dann einen Wert, wenn man sich damit in den Tierhandel einschaltete. Der Mangel am Bargeld ist noch auch am Nachlass der zum Anschein wohlhabenden Familie von Budai Bornemissza zu sehen. Kleinadeliger konnte nur selten durch den Tribut von Türkengefangenen zu einer grösseren Summe kommen, wenn er bei der Reckenord-

nung diente, aber er musste gleichzeitig auch sein vorhandenes Vermögen als „Lösegeld“ verpfänden, wenn er selbst in Gefangenschaft geriet.

Die Familienlage von Bornemissza konnte die Heirat seiner Töchter bestimmen, beide heirateten einen Besitzerkleinadeligen. Es ist eigenartig, und weist gerade auf die belästigten Lebensumstände der Zeit hin, dass die Töchter das Schreiben nicht erlernten, es gab keine Möglichkeit zu ihrer Schulung. Seine Frau stammte aus einer Grenzbürgersoldatenfamilie. Die Auseinandersetzung der Vergangenheit der Familie ist einer der Farbflecke des Essays. Über das Leben von Budai Bornemissza Bolgár Pál konnte der Forscher wegen seiner Auftretung in dem öffentlichen Leben mehrere Angaben finden, deshalb war es zugleich auch für die Vorstellung der Zeit geeignet.

Nógrád megyei 1848-as honvédek nyomában

Bona Gábor

1. A nógrádi nemzetőrök

A megye szabadságharc alatti történetének számos fő kérdését a helytörténet-írás már tisztázta. Jócskán akad azonban még fehér folt is – így mindenképp előtt hadtörténeti vonatkozásban. Jelen tanulmány e kevésbé ismert terület problémaköréhez kíván adalékokkal szolgálni, amikor azt vizsgálja, hogyan járult hozzá a megye az 1848/49-es honvédsereg megeremtéséhez, harcaihoz, s mindenképp előtt kik voltak azok a *Nógrád megyei születésűek*, akik *tisztként* szolgáltak a honvéd hadseregben.

Az 1848-as márciusi forradalom győzelmét követően a megyék és a nagyobb városok sorában megkezdődött a nemzetőrség szervezése. E fegyveres polgár-katonaságnak – amelynek eredete és példája a Nagy Francia Forradalomban gyökerezett – lényegében kettős funkciója volt. Egyrészt a forradalom vívmányait kellett védelmeznie az esetleges ellenforradalmi kísérletekkel szemben, másrészt az úgynevezett „alsóbb néposztályok” polgári forradalmon túl mutató szociális mozgalmainak kellett gátat vetnie.

E kettős feladat fontosságának korai felismerését jelzi, hogy a nádor által ideiglenesen miniszterelnökké kinevezett gróf Batthyány Lajos már március 17-én körlevélben hívta fel a hatóságokat a „rend fenntartásának szükségességére”. Öt nappal később kelt második utasításában pedig ennek útját is kijelölte: „nemzeti őrség” alakítását javasolta.¹

A forradalom hírére március 24-én Balassagyarmaton összeülő megyei közgyűlés Batthyány rendelete értelmében intézkedett a „polgári őrsereg” megalakításáról – 200 lovas és 800 gyalogos kiállításáról hozott határozatot.² Ennek eredményeként április folyamán nemzetőrség alakult a megyeszékhelyen, Szécsényben, Füleken, Szirákon és Kékkőn.³ Összlétszáma 562 főt tett ki.⁴

A spontán szervezkedést április utolsó harmadában a „hivatalos” szervezés váltotta föl. Az uralkodó által jóváhagyott törvények, konkrétan a XXII. tc. alapján Batthyány, illetve az általa létrehozott és közvetlen irányítása alatt álló Országos Nemzetőri Haditanács megkezdte a nemzetőrség országos kiépítését.

A megyék utasítást kaptak a nemzetőri szolgálatra kötelezettek összeírására. Ez azt jelentette, hogy falvanként és városonként nünden olyan 20–25 év közötti férfi lakost jegyzékbe kellett venni, aki meghatározott vagyonnal, vagy évi jövedelemmel rendelkezett. Az összeírás Nógrád megyében augusztus végén fejeződött be, az Országos Nemzetőri Haditanácshoz felterjesztett kimutatás szerint a megyében 7693 nemzetőrt írtak össze.⁵ Szervezetileg ez 22 gyalogos századot jelentett.⁶ Őrnagyparancsnokává Batthyány előterjesztésére a nádor augusztus 3-án *Freyburg Lajost* ne-

vezte ki.⁷ Az alsóbb tisztikart az általános gyakorlatnak megfelelően a nemzetőrség választotta meg.

Freyburg nem volt nógrádi születésű, de mint a megye nemzetőr őrnagyáról illő megemlékeznünk. 1804 március 3-án Pesten született, származásáról nincsenek közelebbi adataink. 16 éves korában a korneuburgi utász iskolára került – ami alapján feltételezhetjük, hogy apja császári-királyi tiszt volt. Tanulmányai befejezését követően – 1823-ban – hadapród lett a 32. sorgyalozezrednél. 1826-ban hadnaggyá nevezték ki a 12. huszárezredhez. Ugyanitt 1832-ben főhadnagy lett, 1836-ban azonban századosi címmel kilépett a császári-királyi hadseregből. 1848. augusztus elejétől a szabadságharc végéig Nógrád megye nemzetőr őrnagya volt. A világosi fegyverletétel után Aradon hadbíróság elé állították. Mint „felségárulásban és fegyveres lázadásban” részt vett volt császári-királyi tisztet golyó általi halálra ítélték, melyet azonban 8 évi várfogságra változtattak. Hét évi raboskodás után, 1856-ban kegyelmet kapott. Kiszabadulása után Gyöngyösön telepedett le. 1867-ben ugyanitt a helyi 1848-as honvédek tömörítő honvéd egyesület alapító elnöke lett. 1884-ben Gyöngyösön halt meg.⁸

A gyalogos nemzetőrség mellett Nógrádnak Hont és Esztergom megyével közösen egy lovas nemzetőr osztályt is ki kellett állítania. Ennek őrnagyává szentgyörgyi Horváth Rudolfot nevezték ki.⁹ A kb. 200 főnyi osztályt október végén Simunich császári tábornok betörése nyomán mozgósították, illetve Lipótvár felé rendelték.¹⁰ Harca azonban nem került sor – Simunich még megérkezésük előtt kivonult az országból. A lovas osztály – melynek kb. 30–40 nógrádi nemzetőr tagja lehetett – ezt követően hazavonult. Későbbi tevékenységére nincsenek adataink. Maga a parancsnok, az 1807-ben a Hont megyei Majsán született Horváth, aki nemzetőr őrnagyi kinevezéséig a 2. huszárezred századosa volt, 1849 január elején Pesten jelentkezett a császári csapatoknál, és a szabadságharc további menetében nem vett részt.¹¹

Az események alakulása következtében az eredetileg belső, karhatalmi funkciók ellátására szerveződő nemzetőrségre 1848 nyarától újabb feladatok hárultak. A délvidéki szerb felkelés kirobbanása, majd Jellačić horvátországi készülődése szükségessé tette a nemzetőrség egy részének mozgósítását, táborba szállását. Június–július–augusztus folyamán a kormány utasítására 9 alföldi megye a Délvidékre, a dunántúli megyék pedig a Dráva-vonal védelmére nemzetőr csapatokat indítottak útba, a kormányhú császári-királyi katonaság megerősítésére.¹²

1848. július 13-án Batthyány Nógrád megyét is utasította, hogy *egész nemzetőrségével* induljon az ókanizsai táborba.¹³ Batthyány levelét hamarosan módosította egy újabb rendelkezés, Mészáros Lázár hadügyminiszteré, amely csupán 2.200 ember kiindítására hívta fel a megyét.¹⁴ Mészáros július 26-i utasítását követően, augusztus 7-én újabb parancsban azonban leállította a készülődést.¹⁵ Ennek okát abban kereshetjük, hogy időközben megkezdődött a nemzetőrség szervezésének reformja. A nemzetőrség tömeges harcéri alkalmazása ugyanis komoly problémákat vetett föl. A kormány és a megyék minden erőfeszítés ellenére képtelenek bizonyultak lőfegyverrel ellátni a mozgósított nemzetőrök nagy részét, felszerelés, fegyelem, szervezeti keretek stb. tekintetében egycsapásra regularizálni, azaz hadrafogható, alkalmas hadsereggé változtatni a nemzetőrséget. Ezt a rendelkezésre álló eszközök és lehetőségek csak fokról-fokra tették lehetővé. A már táborba szállt nemzetőrség korlátozott harcértékéről, több példában megnyilvánuló fegyelmetlenségéről szerzett tapasztalatok nyomán Batthyány augusztus 13-án, majd 15-én új rendeletet adott ki. Ebben a megyéket arra utasította, hogy kezdjék meg olyan „hadi erő” felállítását, amelyek tagjai önként jelentkeznek a nemzetőrség soraiból. Ezek az alakulatok

a harc végéig fognak fennállni, katonái rendes zsoldot kapnak és hadi fegyelem alatt állnak.¹⁶ E szervezési elvek lényegében azt jelentették, hogy egy *reguláris fegyveres erő* felállításáról született döntés.

Batthyány fenti utasítása értelmében Nógrádban is megkezdődött az úgynevezett „önkéntes nemzetőrök” kiállításása. A megye augusztus 21-i közgyűlése egy 1200 főnyi zászlóalj szervezését határozta el, melynek határidejéül augusztus 31-ét jelölték meg, gyülekezési körletéül pedig a megyeszékhelyet és Losoncot jelölték ki.¹⁷

A döntést példás gyorsasággal tett követte. A korábbi mozgósítást elrendelő utasítások értelmében már gyülekező nemzetőrség önként jelentkező tagjaiból szeptember 3-án már készen állt a zászlóalj. Ugyanaz nap sor került a tisztikar megválasztására is. A zászlóalj ideiglenes parancsnoka *Horváth Pál*, százados és századparancsnok *Hamar Miklós*, *Tersztyánszky Zsigmond*, *Paczolay Nárcisz*, *Erdődy János*, *Szakall Albert Elek* és *Bodnár István* lett. Főhadnaggyá *Ozmics Istvánt*, *Jeszenszky Dánielt*, *Gonda Ferencet*, *Fehér Jánost*, *Lisznyay Ferencet* és *Prokop Jánost*, hadnaggyá *Csillom Józsefet*, *Prónay Györgyöt*, *Meskó Miklóst*, *Dömök Eleket*, *Somoskőy Istvánt* és *Busbak Ádámot* választották.¹⁸

Az alakulat a zászlószentelést – melyre 11-én Érsekudvarterten került sor – követően 12-én Rétságára, majd a „Dunán inneni” önkéntes nemzetőrök gyülekezési helyéül kijelölt váci táborba indult.¹⁹ Vácott a zászlóaljat egységes szuronyos löfegyverrel látták el, valamint megkapta egyéb felszerelését is.²⁰ Egyenruhára nem volt szükség, mivel a megye még otthon egységes nemzetőri ruhába öltöztette az alakulat katonáit.²¹ A kiképzésre, a gyakorlatozásra Vácott azonban alig maradt néhány nap. A „Dunán inneni” önkéntes nemzetőrök szeptember közepén a főváros felé közeledő Jellačić ellen indultak. A kb. 4500 főnyi nemzetőr-dandár *Ivánka Imre* honvéd őrnagy vezetésével a *Lovasberény* (szept. 19.) – *Székesfehérvár* (szept. 20.) – *Polgárdi* (szept. 22.) – *Enying* (szept. 23.) útvonalon csatlakozott – és jelentős erősítést jelentett – a *Jellačić*-csal szemben álló magyar sereghez, mellyel szeptember 26. körül védő állást foglalt *Pákozdi* és *Sukoró* között.²²

Itt érte őket a bán támadása szeptember 29-én. A csatában *Ivánka* nemzetőrei a magyar sereg jobbszárnyát képezték, a nógrádi zászlóalj e szárny második harcépítésében helyezkedett el. A csata során az ellenség lépcsőzetesen intézett támadása éppen itt, *Pátkától* délnyugatra kezdődött, melyet azonban a két Pest megyei, a *tolnai*, valamint a nógrádi zászlóaljak tapasztalatlan újonc katonái bátran visszaverték.²³ Egy későbbi jelentés szerint a harcban a nógrádiak közül különösen *Németh József* főhadnagytűnt ki.²⁴

A pákozdi győzelmet követően a menekülő *Jellačić* nyomában a magyar sereg az osztrák határra vonult. A politikai vezetés – a *Batthyány*-kormány örökébe lépő *Országos Honvédelmi Bizottmány* – és a katonai vezetés azonban csak október végén tudta rászánni magát, hogy a magyar sereg Ausztria területére lépjen. A forradalmi *Bécs* felmentésére tett kísérlet eredménytelenül zárult. Október 30-án a *schwechati* csatában – melyben a nógrádi zászlóalj szintén részt vett – *Windisch-Grätz* császári csapatai bizonyultak erősebbnek. A magyar feldunai hadsereg visszavonult a *Lajta* mögé. A császári csapatok december közepén bekövetkező támadásáig az osztrák határ mentén állomásozott. A sereg november 29-én kelt hadrendje szerint a nógrádi zászlóalj a 3. (*Bárczay János* alezredes vezette) dandár részeként a *pozsonyi Duna-hídfő* védelmét látta el. Létszáma ekkor 766 fő, parancsnoka pedig *Horváth Pál* – ekkor már őrnagy – volt.²⁵

A nógrádi önkéntes nemzetőrzászlóalj a hasonló jellegű alakulatok példájára december első felében honvédszászlóaljjá alakult.²⁶ Ez alapvetően csak formai válto-

zást jelentett, miután szervezésüknél fogva az önkéntes nemzetőri alakulatok eleve a hivatásos katonasághoz, semmint a félkatonai jellegű nemzetőrséghez álltak közelebb. A nógrádi önkéntes zászlóalj is honvédezászlóalj lett tehát, hadrendi számat azonban csak 1849 március végén kapott. Ekkor vált belőle hivatalosan is 62. honvédezászlóalj.²⁷ E sorszámmal különben már 1848 decemberében megjelöltek egy szerveződő – Somogy megyében alakuló – zászlóaljat, az alakulat azonban nem jött létre, kinevezett tisztjei és katonái pedig különböző alakulatokhoz kerültek.

Az egyenlőre szám nélküli nógrádi honvéd zászlóalj tevékenységéről és tisztjeiről majd a nógrádi honvédalakulatokról szóló fejezetben beszélünk részletesen.

A nagypolitikában október elején bekövetkezett fordulat – az udvar és a magyar országgyűlés szakítása – után napról-napra várható volt a császári seregek általános támadása. Ez Bécs ostromának elhúzódása következtében csak december közepén indult meg. Előjátékként Balthasar Simunich altábornagy a jablunkai szoroson át azonban már október 20-án betört az országba. Célja az volt, hogy a Vág völgyén leereszkedve 5000 emberével Windisch-Grätz Bécs körül csoportosuló seregéhez csatlakozzon. A támadás nehéz helyzetet teremtett. Reguláris magyar fegyveres erő Északnyugat Magyarországon úgyszólván nem volt. Trencsén és a vele határos megyék ugyan jelentős számú nemzetőrséggel rendelkeztek, ám a túlerő sem látszott elégségesnek a sokkal jobban felfegyverzett – és fegyelmezett – császári sereggel szemben. A veszélyt az Országos Honvédelmi Bizottmány több távolabb fekvő megye nemzetőrségének mozgósításával kívánta legyűrni. Így október 25-én Hont, Bars és Nógrád megyét is utasította, hogy nemzetőrségük egy részével induljanak Lipótvár felé.²⁸

Mire azonban november első napjaiban az említett megyék – köztük Freyburg 3000 főnyi nógrádi – nemzetőrsége megindult, az események már döntő fordulatot vettek. Simunich október 28-án Kosztolnánál ugyan megfutamította Ordódy Kálmán őrnagy 5000 főnyi nemzetőrseregét, a minden felől közeledő újabb magyar alakulatok elől azonban Nagyszombatból Nádason és Jablonicon át Morvaországba húzódott.

A Nógrád megyei nemzetőrök így anélkül, hogy harcba kerültek volna, visszatérhettek otthonukba. Mozdósításukra a későbbiekben már nem került sor. Ennek két fő oka volt. Egyrészt a politikai vezetés is felismerte a tapasztalatok során, hogy a nagyrészt csak kiegyenesített kaszával „főlfegyverzett” nemzetőri zászlóaljak nem alkalmazhatók sikeresen a nyílt csatákban. Másrészt időközben létrejött az a reguláris honvéd hadsereg, amely átvállalhatta a háború viselésének terhet a nemzetőrségtől. A nemzetőri intézmény funkciója, szerepe ezzel – 1848 november–decemberétől – lényegében megváltozott. 1848 nyarán és őszen a Délvidéken és a Jellačić-elleni háborúban még kiemelkedően fontos feladata volt, s ennek minden probléma ellenére, sokszor erején felül meg is felelt. 1848 őszen a helyzet azonban megváltozott. Imnár nemcsak a vegyes harcértékű szerb felkelők és az ellen a Jellačić ellen kellett küzdeni, akinek hadseregét Pákozdnál még egyharmad részt gyengén felszerelt népfelkelők tették ki, de a reguláris császári haderő ellen, amely nünden tekintetben fölényben volt a magyar nemzetőrséggel szemben.

A nemzetőrség és a népfelkelés nagy tömegben, nyílt csatában történő alkalmazhatatlansága Schwechatnál bebizonyosult. A tapasztalat és a felismerés nyomán az Országos Honvédelmi Bizottmány 1848 ősztől változtatott is az addigi gyakorlaton: csupán kisebb, néhány száz fős zászlóaljak és lovas osztagok kiállítására utasította a törvényhatóságokat. Ezek az alakulatok – melyek a legkülönbözőbb neveken szerepeltek és lekötött szolgálatuk néhány hétre, esetleg hónapra, ritkán a szabadságharc tartamára szolgált – egyrészt helyőrségi feladatokat láttak el, másrészt a Délvidé-

ken és Erdélyben a nemzetiségi felkelők elleni harcokban vettek részt. Végül, ilyen alakulatokkal erősítették az ellenségtől közvetlenül fenyegetett megyék esetenként a területükön küzdő reguláris honvédsereget is.

Nógrád megye vonatkozásában ez azt jelentette, hogy amikor 1849. január elején Görgei feldunai hadteste az ellenségtől üldözve a megye közelébe érkezett, Repetzky Ferenc kormánybiztos utasítására Freyburg őrnagy a nemzetőrségből megkezdte egy 700 főnyi zászlóalj kiállítását. Görgei serege azonban tovább vonult, a megye területe pedig császári főnhatóság alá került, mielőtt az említett zászlóalj létre jöhetett volna.²⁹

2. A nógrádi honvédek

A nemzetőrség megalakítása mellett Batthyány már miniszterelnöksége második hónapjában kísérletet tett arra, hogy a forradalom védelmében egy reguláris fegyveres erőt hozzon létre. Előterjesztésére és a délvidéki szerb felkelés kirobbanásának hírére a minisztertanács május 15-én határozatot hozott egy 10 000 főből álló önkéntes sereg felállításáról.³¹ A határozat és az azt követő konkrét intézkedések nyomán hamarosan megkezdődött az első tíz honvédzászlóalj – a védsereg későbbi magjának – kiállítása.

Az 1. és a 2. honvédzászlóalj Pesten alakult, toborzási kerülete a főváros mellett azonban Pest, Heves és Szolnok megyén, valamint a Jászkun kerületen kívül Nógrád megyére is kiterjedt.³¹ Az ezzel kapcsolatos központi utasítást a megye május 22-i közgyűlésén tárgyalta és toborzási biztossá nevezte ki Vitalis Sámuel megyei esküdtet, valamint Arendorffer György seborvost.³² A toborzás vezetője – az általános gyakorlatnak megfelelően – a megyében működő császári-királyi hadfogadó szerv, konkrétan Lányi István főhadnagy, a 32. sorgyalogezred balassagyarmati hadfogadó fiókjának a parancsnoka lett.³³ Az önkéntesek toborzása június elején a megyeszékhelyen, majd ezt követően egész Nógrádban megkezdődött. Számszerű eredményét nem ismerjük, de több nógrádi születésű fiatal lett később tiszt ennél az első két honvédzászlóaljnál:

Zöldi (1848-ig Zelenák) Antal 1825-ben Alsóesztergályon született, szlovák anyanyelvű családból. 1848 júniusában önkéntes lett az 1. honvédzászlóaljnál, ahol hamarosan őrmesterré léptették elő. Részt vett a Jellačić elleni harcokban, majd október 10-én hadnagy lett a 13. honvédzászlóaljban. 1849. febr. 24-től ugyanitt, mint főhadnagy, április 24-től pedig, mint a 89. honvédzászlóalj századosa szolgált. A téli hadjáratban a feldunai, a nyári hadjáratban a felső-magyarországi (IX.) hadtest kötelékében szolgált. A világosi fegyverletétel után közlegényként besorozták a császári hadseregbe. Később telekkönyvi hivatalnok, majd ügyvéd lett Sátoraljaújhelyen. 1873-ban Tolcsván halt meg.³⁴

A 2. honvédzászlóaljnál ketten is tisztek lettek a szabadságharc folyamán a nógrádiak közül. Melléthei Dévény Bertalan (1823 körül Balassagyarmaton született), akit október 19-én hadnaggyá, majd 1849. ápr. 26-án főhadnaggyá léptettek elő. Ő alakulatával a bácskai hadtestnél, majd a szeptember 7-i kapitulációig a pétervárad-i várőrségnél szolgált. A kiegyezés után Nógrád megye esküdtjévé választották.³⁵ Tisztvárosa, Villám (1849-ig Danner) József bucsai születésű volt. A zászlóaljnál júniustól, mint önkéntes, szeptember 27-től, mint őrmester, 1849. ápr. 26-tól pedig, mint hadnagy szolgált. Pétervárad-i kapitulánusként menlevelet kapott – így nem sorozták be a császári hadseregbe.³⁶

1848 nyarán a másik 8 honvédszászlóaljhoz is több nógrádi illetőségű fiatal jelentkezett önkéntesnek:

Így ilinyi *Csikány* (Chikan) *Ferenc*, aki 1822-ben Iliny községben született. Korábban császári- királyi hadapród őrmester volt – 1840–1846-ig a 48. gyalogezrednél – majd gazdatiszt lett. 1848. június 19-én hadnaggyá nevezték ki a Veszprémben alakuló 6. honvéd zászlóaljhoz. Ugyanitt október 3-án hadnagy, november 20-án pedig százados lett. 1849. április 4-én hősi halált halt a tápióbicskei csatában.³⁷

Ugyancsak a 6. honvédszászlóaljnál szolgált dománoveczi és lestinci *Zmeskal Zsigmond*, aki Fábiánkán született, Apja, Gábor, Nógrád megye szolgabírája volt. 1848 júniusában közbonvéd, majd tizedes, dec. 14-től hadnagy, végül főhadnagy volt a 6. honvédszászlóaljnál Klapka, illetve Nagysándor (I.) hadtestében a világsi fegyverletélig. 1867-ben Nógrád megye tiszteletbeli főpénztárnoka lett és 1894-ben halt meg.³⁸

A 7. (szombathelyi) zászlóaljban ketten kezdték pályafutásukat, Krudy Gyula és Nagy Iván. *Krúdy* 1823. dec. 27-én Szécsénykovácsiban született, apja János, földbirtokos és Nógrád megye várnagya volt. Jogot végzett, majd ügyvédi vizsgát tett és Nógrád megye aljegyzője lett. A 7. honvédszászlóaljban előbb önkéntesként, majd őrmesterként szolgált. December végén hadnagy lett a feldunai hadtest hadfelszerelési parancsnokságán, majd a jelentős részben szintén nógrádiakból álló 18. honvéd zászlóaljban a komáromi várórségnél. Ugyanitt 1849 februárjában főhadnagy lett. Végül Klapka aug. 29-én századossá léptette elő a Komárom várában alakuló 203. zászlóaljhoz. Komáromi kapitulánsként mentesült a felelősségre vonás alól. Később ügyvédként Nyíregyházán telepedett le. 1884-ben a Szabolcs megyei 1848-as honvéd segély egylet elnökévé választották. Fia, Gyula híres író lett.³⁹

Felsőgyőri *Nagy Iván* (1824. jún. 18. Balassagyarmat), a későbbi ismert család-történész és a Magyar Tudományos Akadémia tagja, 1848. augusztus 17-én Pápán lépett be a 7. zászlóaljba. November 19-én őrmester, majd 1849. jún. 29-én hadnagy lett a 49. honvédszászlóaljban. Ez az alakulat kezdetben kiképzési és kiegészítő feladatokat látott el. Négy százada 1849 februárjában a feldunai hadsereghez, az ötödik Erdélybe, a hatodik pedig, amelynél Nagy is volt ugyanekkor Aradra került. Ez utóbbi tehát Arad ostromában és a temesközi harcokban vett részt. Nagy Iván századával utoljára a temesvári csatában vett részt – augusztus 9-én – ahol főhadnaggyá léptették elő. Mivel későbbi pályája közismert, ezzel most nem foglalkozunk.⁴⁰

Jakabfalvi és szászfai *Jakabfalvay Károly* 1848. június 5-én lett honvédönkéntes és a pécsi 8. honvédszászlóaljhoz került. Ő 1825-ben Kisaranyi pusztán – ma Karancsberény része – született és a szabadságharc kitörésekor jurátus volt. 1848 nyarán részt vett a bácskai harcokban és tizedessé léptették elő. Dec. 28-án hadnagy lett a nógrádi önkéntes zászlóaljból alakuló – a későbbi 62. – honvédszászlóaljnál. 1849 jún. elején előbb a 99., majd aug. 20-án a 202. zászlóaljhoz helyezték át azonos rangban. Komárom várának feladása után hazatért és földbirtokán gazdálkodott. 1867-ben Nógrád megye házi pénztárnokává választották. 1890-ben még élt Lapujtón.⁴¹

Végül – még mindig az első tíz honvédszászlóaljnál maradván – az 5. honvédszászlóaljnál lett önkéntes 1848 nyarán felsőlisztkői *Lieszkowszky István*. 1830. szept. 14-én Karancsberényben született és végzős joghallgató volt. Szintén a délvidéki harcokban vett részt, és tizedes, majd 1849. márc. 21-én hadnagy lett alakulatánál. Július végén a Titeli fennsík ostrománál bal lábán súlyos lösebet kapott. A szabadságharc leverését követően ennek következtében alkalmatlannak minősítették a besorozásra. 1861-ben, majd a kiegyezés évében megyei hivatalnokká választották Nógrádban. 1869-ben

hadnagyi rangban reaktiválták a magyar királyi honvédséghez. Később főhadnagy, majd százados lett és 1887-ben őrnagyi címmel lépett nyugalomba. 1900-ban Besztercebányán hunyt el.⁴²

Az első honvédszászlóalj felállítását követően csak szeptember végén indult meg újabb honvédalakulatok szervezése. Noha az első népképviselési országgyűlés Kossuth nagy hatású beszédének hatására már július 11-én megszavazta a hadsereg létszámának 200 ezer főre növelését és az ehhez szükséges pénzt, a konkrét megvalósítás körüli viták augusztus közepéig elhúzódtak. A nehezen megszületett javaslat törvénnyé válásához az uralkodó jóváhagyására volt szükség, ezt azonban Batthyányék hiába szorgalmazták. Így végül nem maradt más megoldás, mint a törvényes formák mellőzése. Szeptember 14-én a Bécsből hazatérő miniszterelnök rendeletet adott ki a honvédtoborzás megindítására, majd ezt követő folytatólagos intézkedései alapján szeptember végén, október elején országosan megkezdődött a kötelező újoncozás.⁴³

Az utasításoknak megfelelően az egyes megyéknek népességarányukhoz mért újonckvótát – minden 127 lakos után 2 honvédet – kellett kiállítaniuk. Ez Nógrád vonatkozásában, a megye 191 128 lakosát alapul véve 3030 újoncot jelentett. A megyebizottmány szeptember 18-án tárgyalta meg Batthyány rendeletét, határozatot hozott a kivetett kontingens községekre történő lebontásáról és az újoncozás megindításáról.⁴⁴

Az újoncozás gyorsan és zökkenőmentesen bonyolódott le, a megyei bizottmány már november 15-én jelenthette, hogy a kivetett mennyiségből már csak 190 fő hiányzik.⁴⁵ Ez az eredmény több szempontból is figyelemre méltó, mivel a helyzet a megyék nagyobb részében koránt sem volt ilyen rózsás. Nógrád megyének feltétlenül könnyebbséget jelentett, hogy a gyakorlatban csupán 2000 újoncot kellett kiállítania. Ennek az volt az oka, hogy a már korábban megszervezett megyei önkéntes nemzetőrszászlóalj 1000 emberét – akik éppúgy 4 évi szolgálatra szerződtek, mint a honvédek – a megye eleve beszámíthatta a kivetett kvótába. A másik figyelemre méltó tényező, hogy Nógrádban sehol nem volt ellenszegülés a sorozással szemben – legalább is erre utaló forrás eddig még nem került elő.⁴⁶ Noha Nógrád nemzetiségi megyének számított, jelentős szlovák lakossága lévén. A honvéd sorozás megindítása pedig nem egy nemzetiségi – igaz főként a román, de néhány szlovák – lakta megyében ellenálláshoz vezetett.

A megye által kiállított újoncok zöme Vácra került. Ezek nagyobb részéből – valamint Komárom, Esztergom és Hont megye ide érkező újoncaiból a 18. honvédszászlóalj alakult meg.⁴⁷ A Vácra érkezettek kisebb fele a 49. (tartalék) zászlóaljhoz nyert beosztást.⁴⁸

A – legalább is részben – nógrádinak számító 18. zászlóalj végleges megalakulására Komáromban került sor, és a szabadságharc végéig a várórség részeként tevékenykedett.⁴⁹ Tisztikarának két tagjáról sikerült megállapítanunk, hogy Nógrád megyei származású volt. Az egyik báró Balassa Antal, a másik Bory László.

Balassa a történelmi nevezetességű Balassa családból származott, 1822-ben Kékkőn született. Apja Sándor, császári-királyi kamarás és Nógrád megyei nagybirtokos volt. A 18. zászlóaljban hadnagy majd főhadnagyként szolgált. Komárom vár védelmében vett részt, egyes források szerint végül, mint százados. Később emigrációban élt, az 1860-as évek első felében az olaszországi magyar légió, 1866-ban pedig a Klapka-féle poroszországi magyar légió tagja (századosa) lett. Végül Genfben telepedt le, ahol történelmi tárgyú kutatásokat folytatott, és a genfi akadémiára tagja lett. 1877. május 17-én a svájci Coppethban fejezte be életét.⁵⁰

Bori és horfői *Bory* (1848–49-ben azonban a „demokratikus” Bori névirást használta) *László* Diósjenőről származott. A 18. honvédszászlóaljban előbb őrmester, majd 1849. febr. 1-től hadnagy, végül júl. 21-én főhadnagy lett. Szeptember 28-án Klapka 3. osztályú katonai érdemjellel tüntette ki. Komárom feladása után a Pozsony megyei Csesztén telepedett le.⁵¹

Nógrád megye 1848 őszén kiállított újoncaiból végül kiegészítést kapott két, a honvédsereghez csatlakozott császári-királyi soralakulat is. Ez a 3., Ferdinánd főhercegről elnevezett huszárezred és a 32., Estei Ferdinánd nevet viselő gyalogezred 3. zászlóalja – a másik két zászlóalja az ezrednek az itáliai tartományokban állomásozva nem csatlakozhatott a honvédsereghez – volt. A császári-királyi hadkiegészítési rendszerben Nógrád megye e két ezred hadkiegészítő területéhez tartozott, s így e két alakulatnál is szolgálhatott néhány száz nógrádi születésű katona. Közülük a következők lettek honvédtisztek:

Várad *Török Géza*, a szabadságharc kitörésekor hadapród a 3. huszárezredben. 1848 nyarán ezredével részt vett a délvidéki harcokban és szeptember végén a magyar hadügyminisztérium léptette elő hadnaggyá. Októberben ezredével csatlakozott a honvédsereghez. A bácskai harcokban tanúsított bátorságáért december 6-án főhadnaggyá nevezték ki. 1849 március elején alszázados lett a Damjanich hadosztályához tartozó ezredénél, azonban hamarosan leköszönt és kilépett a honvédseregből. Később kakucsi birtokán gazdálkodott, 1900-ban Kálnón halt meg.⁵²

Ugyancsak a 3. huszárezredben szolgált a szarvasgedei születésű *Lányi Ferenc*. Ezredével, mint tizedes lépett a honvédsereg kötelékébe és az első naptól az utolsóig becsülettel végigküzdötte a szabadságharcot. 1849. szept. 6-án Klapka léptette elő hadnaggyá a 6. huszárezredhez, az egyszerű paraszti származású vitéz őrmestert.⁵³

A 32. gyalogezred 3. zászlóaljánál – amely 1849 júniusában a 110. honvédszászlóalj sorszámat kapta – szintén találtunk egy nógrádit. *Pichler Ignácot*, aki 1825-ben Bárnán született, és feltehetően német származású volt. Ő zászlóaljával, mint tizedes csatlakozott a honvédsereghez. Alakulatával Pétervárad várórségéhez tartozott és a vár körüli harcokban vett részt a szabadságharc folyamán. 1849. ápr. 26-án léptették elő hadnaggyá, s a vár őrségével tette le a fegyvert.⁵⁴

A 32. gyalogezred gránátos osztályánál szolgált továbbá farádi *Veres István*. Ez az osztály – 2 század – annak a Budán állomásozó gránátos zászlóaljnak a része volt, amelyet szeptember közepén Jellačić-csal szemben szerveződő magyar táborba küldtek, s amely ettől kezdve a világsíri fegyverletételig a honvédseregben – a feldunai, illetve VII. hadtestben – küzdött. Veres 1814-ben Kutasón született, apja, Pál ugyanitt birtokos volt. Az említett gránátos osztállynál császári-királyi hadnagyként szolgált, aki főhadnagyi kinevezését paradox módon éppen 1848. szeptember 21-én kapta meg a bécsi hadügyminisztériumtól, tehát akkor, amikor alakulatával már útban volt Jellačić ellen. A pákozdi csatát követően hamarosan honvédszászados lett (okt. 19.) és zászlóaljánál e minőségben harcolta végig a szabadságharcot. A fegyverletétel után előbb 15 évi, majd „kegyelemből” 10 évi várfogságra ítélték. 1852-ben az aradi várbörtönből szabadult amnesztiával. Az 1850-es években rokonai támogatásból Vanyarcon élt és itt – más adatok szerint Kutasón – halt meg 1858-ban.⁵⁴

Az 1848 őszén a honvédseregbe olvadó 22 sorgyalog- és 1 gránátos zászlóalj, valamint 9 huszárezred tisztjei, vagy később honvédtisztté lett katonái között szintén többen származtak Nógrád megyéből.

Közülük különösen négy személy tűnik ki, akik kiemelkedő szerepet játszottak a későbbi szabadságharc folyamán.

1. Szentimrei és gotsithi *Károlyi Miksa* 1816-ban Pincen született, birtokos

családból. A gimnázium 6 osztályának elvégzése után, 1833-ban hadapród lett a 8. huszárezrednél. A szabadságharc kitörésekor alszázadosi rendfokozatban a 6. Württemberg huszárezrednél szolgált. 1848 augusztus közepén ezrede 1. osztályával (az 1. és 2. századdal) a Temesközbe vezényelték, ahol részt vett a szerb felkelők elleni harcokban. A magyar hadügyminisztérium szept. 7-én főszázadosá és századparancsnokká, nov. 25-én pedig őrnaggyá és osztályparancsnokká léptette elő. 1849 január végén huszáraival Erdélybe vezényelték, a piski csatában tanúsított bátorságáért alezredes lett. Bem az erdélyi hadjárat során szerzett érdemeiért ápr. 8-án a katonai érdemjel 3., majd a temesközi harcok során kifejtett tevékenységéért máj. 22-én a katonai érdemjel 2. osztályával tüntette ki. A nyári hadjáratban ismét Erdélyben szolgált. Zsibónál tette le a fegyvert, augusztus 24-én. A szabadságharc után Aradon hadbíróság elé került, amely 5 évi várfogságra ítélte. A viszonylag enyhe büntetésnek az volt az oka, hogy sikerült elhíttetnie bíráival, hogy a függetlenségi nyilatkozat után már nem szolgált fegyverrel a császáriak ellen. A fogságból 1851-ben amnesztiával szabadult ki. Pinci birtokát teledpett le, és itt élt visszahúzódva a közügyektől 1890. nov. 25-én bekövetkezett haláláig.⁵⁵

2. *Kökényessy* (1848-ig Gaertner) *Szaniszló* 1817. nov. 13-án a később Kisterenyébe olvadt Kökényes pusztán született. Ősei – mint névmagyarosítási kérvényében írta – Németországból származtak, de magyar nemességet kaptak és 300 év alatt magyarrá lettek. Gimnáziumi tanulmányai után ő is a katonai pályát választva 1832-ben hadapród lett a 39. gyalogezrednél. Később a 12. Nádor huszárezredhez kerül, melynél 1848 tavaszán főhadnagy és az ezred jászberényi főbadfogadójának parancsnoka volt. 1848 tavaszán részt vett az első két honvédszászlóalj toborzásában, majd a jászsági nemzetőrség szervezésében, niközben császári-királyi alszázadosá lépett elő. 1848 szept. 21-én őrnagy és a jászkunsági önkéntes nemzetőrzászlóalj parancsnoka lett. Görgei alárendeltségében Jellačić – illetve annak alvezére, Roth tábornok – csapatai ellen harcolt, majd a bácskai hadszíntérre került. 1849 januárjában a zászlóaljából alakuló 65. honvédszászlóalj őrnagya lett Vécsey (bácskai) hadtestében. A tavaszi hadjárat során a III. hadtest (Damjanich) dandárnokává, alezredessé léptették elő és megkapta a katonai érdemjel 3. osztályát. Végül július 20-án ezredes és a III. hadtest egyik gyalogos hadosztályának parancsnoka lett. A világoi fegyvertétel után golyó általi halálra ítélték, melyet azonban a „legfelsőbb kegyelem” 18 évi várfogságra változtatott. Olmützben raboskodott 1856-ig, amikor is kegyelmet kapott. Vagyontalan lévén előbb földbérllő lett Somogy megyében, majd a kiegyezés után rendőrségi fogalmazó Pest-Budán. 1887-ben a 48-as honvédek számára létesített budapesti honvéd menház parancsnoka lett. 1889 febr. 27-én a Bihar megyei Margittán hunyt el.⁵⁶

3. *Kuppis Gusztáv* Jásztelek pusztán – ma Rétság része – született, 1817. jún. 4-én. Apja uradalmi jószágigazgató volt. Tanulmányait a nagyszombati gimnáziumban és az 5. tüzezred pesti iskoláján (1835–1837) végezte. Ezt követően a 23. gyalogezredhez került, ahol a forradalom kitörésekor hadnagyként szolgált. Az első honvédszászlóalj szervezésének hírére azonnal áthelyezését kérte a honvédséghez és főhadnagy lett a 4. honvédszászlóaljnál. Alakulatával előbb a Délvidéken szolgált, majd szeptember 27-én a Bars megyében alakuló 17. honvédszászlóalj századosává nevezték ki. A zászlóalj megalakulása után Klapka parancsnoksága alá, a felsőtiszai hadtesthez került. Részt vett a Schlik-elleni harcokban. 1849 februárjában vezetését ideiglenesen Kuppis vette át, miután a korábbi parancsnok, Bátori-Sulcz Bódog őrnagy dandárnok lett. Április közepén azonban megbetegedett és csak június 18-án állt ismét szolgálatba. Ekkor a komáromi várőrséghez osztották be. Augusztus 18-án

Klapka őrnaggyá és a Komárom várában alakuló 201. zászlóalj parancsnokává nevezte ki. Az 1850-es években a felsőmagyarországi vasúttársaság titkáráként tevékenykedett, majd árvaszéki jegyző, végül pedig újságíró lett Pozsonyban. Ugyanitt halt meg 1901-ben.⁵⁷

4. szandai *Sréter Lajos* 1811. október 15-én Cserhátsurányban született. Apja, László, közbirtokos és Nógrád megye főszolgabírája volt. Gimnáziumot végzett, majd 1829-ben hadapród lett a 12. Nádor huszárezrednél. 1848 nyarán főszázadosként ugyanennél az ezrednél szolgált Csehországban. A Magyarországról érkező egyre aggasztóbb hírek hatására a jászkunsági sorozású legénység már szeptember végén szöványos szökésekkel fejezte ki vágyát a hazatérésre. Akadt aztán néhány derék magyar tiszt is, akik Jellačić támadásáról értesülve szabályos összeesküvést szöttek, hogy az egész ezredet hazahozzák a megtámadott hon védelmére. E tisztek élére Sréter állt. A szervezkedést azonban felfedték, s bár egyelőre nem voltak bizonyítékok, hogy az eseményeknek elébe vágjon, Sréter elhatározta, hogy legalább századával megkísérli a szökést. Október 4-én Saaz-Brüx városából Dessewffy Dénes hadnagy és 50 huszára – a század másik felének szökését egy császári érzelmű őrmester megakadályozta – kíséretében megindult és szinte hihetetlen kalandok után 11-én megérkezett Magyarországra. Példáját hamarosan egy ifjú főhadnagy is követte, akinek másfél századot sikerült hazahoznia. Az így létrejött osztály képezte a magyar honvédsereg 12. huszárezredének alapját, melynek parancsnokává október 16-án Sréter őrnagyot neveztek ki. Az osztály a feldunai hadtesthez került, mellyel decembertől részt vett a Windisch-Grätz-elleni harcokban. Az 1849. január 21-én Szelaknánál vívott ütközetben Sréter súlyosan megsebesült, jobb karját amputálni kellett. Így hiába kapott alezredesi előléptetést, a további harcokban már nem vehetett részt. Ezredesi címmel nyugalmazták. A szabadságharc leverése után menekülnie kellett, hiszen semmi sem menthette volna meg a bitófától. Emigrációba ment, de itt is megmaradt magyar hazafinak és hátor katonának. 1859-ben az olaszországi magyar légió huszárezredének parancsnoka lett és több csatában is részt vett. Később Brüsszelben telepedett le. A kiegyezés után hazatért, országgyűlési képviselővé választották. 1875. március 3-án Budapesten fejezte be életét.⁵⁸

A különféle császári-királyi csapatokkal a honvédseregbe lépett, és ott tisztté lett nórádiak közül még a továbbiakat ismerjük:

Baumgarten Antalt, aki 1821-ben Gácson született és német nemzetiségű volt. 1836-ban köztiszt lett az 5. tüzelezrednél, ahonnan 1842-ben a bombász karhoz helyezték át. A forradalom kitörésekor tüzérségi szertárnok volt Budán. 1848 szeptemberében átlépett a honvéd tüzérséghez, és egy honvéd üteg tűzmestereként (őrmestereként) részt vett a pákozdi csatában. Október 20-án hadnagy és a feldunai hadtest egyik löszertartálékát szállító különítményének a parancsnoka lett. E beosztásában november végén főhadnaggyá léptették elő. A tavaszi hadjárat végén a magyar hadsereg egyetlen gránátos (elit) zászlóaljának a főhadnagya volt a VII. (Poeltenberg tábornok vezette) hadtestben. A kiegyezés után hivatalnok lett a magyar kereskedelmi minisztériumban.⁵⁹

Dobryk Gusztávot, aki szlovák anyanyelvű volt és 1825-ben Pribelen született. Az 5. tüzelezrednél nyerte kiképzését, s ugyanitt lépett szolgálatba 1844-ben. 1848 júliusában – ekkor már tizedes volt – kérésére áthelyezték a honvéd tüzérséghez és a „Mészáros” dunai hadigőzörsre osztották be. 1849 január közepén a második 6 fontos lovas üteg hadnagya, július 7-én pedig főhadnagya lett. Ezzel a II. hadtestben szolgált (Perczel, Aulich, Asbóth Lajos, majd végül Kászonyi József parancsnoksága alatt) Komárom várának feladásáig.⁶⁰

Kohn Emilt, aki Becskén született és zsidó születésű volt. A szabadságharc kitörésekor 34 éves és a 48. Ernő gyalogezred tizedese volt. 1848 május végén kiképzőként áthelyezték az 1. honvédszászlóaljhoz, ahol decemberben őrmester lett. 1849 júliusában megsebesült és a komáromi honvédkórházba került. Felépülése után ugyanitt a 99. honvédszászlóalj hadnagyává nevezte ki Klapka. A volt honvédtiszteket figyelő rendőrség nyilvántartása szerint az 1850-es években kereskedő volt.⁶¹

Kubini *Kubányi Józsefről* csak annyit tudunk, hogy Nógrád megyében született és 1848 őszén a 60. Wasa gyalogezred 1. zászlóaljával, mint tizedes csatlakozott a honvédsereghez. 1848 decemberében ugyanitt hadnagy, végül pedig főhadnagy lett az előbbiből alakuló 119. honvédszászlóaljban. 1867–68-ban a Nógrád megyei 48-as honvédegylet tagja, s ugyanaz 1890-ben is – amikor törvényszéki írnok Balassagyarmaton.⁶²

Nemes *Sánta János* császári-királyi tiszt fiaként 1831-ben Losoncon született. 1846-ban hadapród lett a 62. Turszky gyalogezrednél és a grazi katonaiskolába került. Ennek elvégzése után, 1848-ban bevonult Magyarországon állomásozó ezredéhez, ahol szeptember 5-én alhadnaggyá lépett elő. Ezrede 2. zászlóaljával ugyanekkor a Délvidékre vezényelték, s hamarosan hősi halált halt a szerb felkelőkkel vívott harcokban.⁶³ Jelenlegi ismereteink szerint ő volt a legfiatalabb Nógrád megyei, aki tiszt lett a honvédseregben.)

3. A 62. honvédszászlóalj

Simunich császári tábornok Trencsén megyei „hadmenetét” (október 20–november 4.) december 3-án újabb betörés követte. Ezuttal Frischeisen alezredes ütött be Sziléziából Jablunkánál 800 főnyi császári katona és 200 szlovák felkelő élén. A sebtében mozgósított nemzetőrök Beniczky Lajos őrnagy és kormánybiztos, valamint Querlonde Ferdinánd honvédőrnagy vezetésével Budetinnál útját állták a betolakodóknak. Ugyanitt december 11-én csatára került sor, melyben a nemzetőrök nagy része hamarosan kerekelt oldott, de a helytálló néhány újonc honvédszászadnak, főként pedig a Beniczky szervezte tüzérütegnek végül is sikerült megállítania a támadókat. Frischeisen erre 13-án Teschenbe vonult vissza.⁶⁴

Az Országos Honvédelmi Bizottmány, hogy a várható újabb támadásoknak elejét vegye, utasította Görgeit, hogy seregéből küldjön reguláris honvédcapatokat Trencsén megye védelmére. A feldunai hadtest parancsnoka a parancs nyomán december 10. körül a nógrádi honvédszászlóaljat, a 15. honvédszászlóalj 3 századát és 4 löveget indított útnak Trencsén megye felé.⁶⁵

E csapatok alig érkeztek meg, máris bekövetkezett az újabb támadás. December 30-án Götz tábornok 3 zászlóalj egy fél lovas század és 12 löveg kíséretében Jablunkánál ismét átlépte a határt.⁶⁶ A kb. 2500 főt számláló császári hadoszloppal szemben a magyar tábornok a következő csapatok alkották:

Nógrádi honvédszászlóalj	6 század	968 fő
15. honvédszászlóalj	3 század	547 fő
Budai önkéntes nemzetőrök	1 század	123 fő
Bars megyei nemzetőrök	2 század	546 fő
gyalogság:	12 század	2202 fő
1 Bars megyei nemzetőri lovasszászad		125 fő
Trencsén megyei vadászok és tüzérség		273 fő 10 löveg
Összesen:		2 600 fő 10 löveg

A két fél számban tehát egyenlő erőt képviselt, a minőségben azonban számottevő különbségek voltak. A magyar seregből csupán a nógrádiak rendelkeztek – Pákozdi és Schwechat eredményeként – harci tapasztalatokkal, valamint kellő fegyverzettel és ruházattal. Számottevő volt az osztrák tüzérség főlnye is: ez nagyobb űrméretű – 6 fontos – lövegekkel rendelkezett, míg a magyar tüzérség 3 fontos lövegből állt. A magyar csapatokat, mint rangidős tisz, Horváth Pál őrnagy, a nógrádi honvédszászlóalj parancsnoka vezette.⁶⁷

Az összecsapásra 1849. január 3-án ismét Budetinnál került sor, amely a magyar seregetest visszavonulásával végződött. A csatát követően Horváth őrnagy csapataival Turócszentmártonba, majd a bányavárosok fedezése céljából a Kőrmöcbánya előterébe, turcseki szorosba húzódott vissza.

Hamarosan ide, a bányavárosokba érkezett Görgei serege is. Nyomában azonban ott menetelt Windisch-Grätz egyik üldözésére küldött hadosztálya dél felől, északról pedig Götz csapatai közeledtek. Görgei, hogy az esetleges bekerítést elkerülje, seregének Aulich vezette hadosztályát Kőrmöcbányára rendelte. A Mosóc felől közeledő Götz, valamint Horváth és a segítségére érkező Aulich csapatai Turcseknél csaptak össze január 17-én.

A kemény küzdelmet végül is az döntötte el a magyar csapatok javára, hogy Horváth a nógrádi zászlóaljjal megkerülte és oldalba támadta Götz jobb szárnyát.⁶⁸ A császáriak Mosócra vonultak vissza.

A déli szárnyon azonban kedvezőtlenül alakult a helyzet. Csorich altábornagy császári hadosztálya január 21-én véres harcban kiverte a selmeci-szorosból Guyon csapatait. Másnap Görgei személyesen vezetett egy dandárt – melyhez a nógrádi honvédszászlóalj is tartozott – Guyon segítségére, de a Hodrusbányánál kiújuló küzdelem ismét magyar vereséggel végződött.⁶⁹

Görgei seregének így el kellett hagynia bányavárosokat – amelyre, illetve a Tiszához való vonulásra különben az Országos Honvédelmi Bizettmánytól is utasítást kapott.

A nógrádi honvédszászlóalj a bányavárosokban tehát ismét a feldunai – 1849 március végétől – VII. hadtest kötelékébe került és a világosi fegyverletételig annak harcaiban vett részt. Tevékenysége különböző források alapján a következőképpen követhető nyomon. Guyon hadosztályával – melynek kötelékébe került – február 2-án Iglóra érkezett, ahol 3-ra virradó éjszaka a hosszú meneteléstől kimerül hadosztályt álmában egy császári különítmény lepte meg. A váratlan támadás szülte kezdeti fejtelenség elmúltával a többi csapatokhoz hasonlóan a nógrádiak is gyorsan rendeződtek és „ingbe-gatyába” ugyan, de szuronyos fegyverrel verték ki Iglóról a hivatlan látogatókat.⁷⁰

Pár nappal később, 5-én került sor a híres branyiszközi ütközetre, amelyben a zászlóalj szintén részt vett.⁷¹

A feldunai hadtest 1849. február 18-án Kassán kelt hadrendje szerint a zászlóalj Guyon hadosztályának Üchritz őrnagy vezette dandárához tartozott. Létszáma ekkor 680 fő volt – ami azt mutatja, hogy a január óta vívott ütközetekben 280 fővel csökkent a létszám.⁷²

Közvetlenül a tavaszi hadjárat megindulása előtt parancsnokcserére került sor. Görgei március 22-i napiparancsában eltávolította a zászlóalj éléről Horváthot. A parancs – melynek közelebbi okát nem sikerült kiderítenünk – így hangzik: „. . . Horváth Pál a nógrádi zászlóalj őrnagya másodfokú fegyvelemsértés miatt és katonai kötelességének az ellenség előtti elmulasztása miatt egyszerű eltávolításra (cassatio) ítéltetett . . .” Ugyancsak e parancs folytatásában olvashatjuk: „Andrejovics Samu a

nógrádi zászlóalj hadnagya az ellenség előtti gyávaság miatt kötél általi halálra ítéltetett, azonban kegyelem útján golyóval végeztetett ki.⁷³

Horváth őrnagy ellen valamilyen okból már korábban folyhatott vizsgálat, mert a VII. hadtest március 18-án Miskolcon kelt hadrendje szerint ekkor már Jakabfalvy Károly volt az ideiglenes zászlóaljparancsnok. A kimutatás szerint a zászlóalj a Gáspár-hadosztály Petheő őrnagy vezette dandárának részét képezte, létszáma 716 fő volt.⁷⁴

A nógrádiak a tavaszi hadjárat során a hatvani (ápr. 2.,) és a két Pest alatti – Rákospalotánál vívott (ápr. 10. és 11.), – csatában illetve ütközetekben vettek részt.

Komárom felszabadítása (ápr. 26) után a VII. hadtesttel Győrbe vonultak. Két hónapi viszonylagos nyugalom után, június 28-án itt érte őket Haynau főserégének támadása. A hadtest a nagy túlerő ellenében kifejtett hősi ellenállás után Komáromba szorult vissza. Ugyanitt július 2-án véres csatára került sor a magyar és a császári főserég között. A döntetlen eredménnyel záruló küzdelemben mindkét fél részéről jelentősek voltak a veszteségek. A magyar VII. hadtest, amely a hadközeget képezte különösen sokat szenvedett. A halottak, sebesültek és eltűntek száma itt megközelítette a 600-at – az utóbbiak között volt a 62. nógrádi honvédszászlóalj egyik százada is, amely az ácsi erdő birtoklásáért vívott harc során nagyrészt fogságba esett.⁷⁵

A június 14-én kelt hadrend szerint a VII. hadtest Posta őrnagy vezette gyalogos hadosztályához tartozó 62. honvédszászlóalj 5 századának létszáma ekkor 566 fő volt, parancsnoka pedig Paczolay Nárcisz százados.⁷⁶ A hatodik század létszáma és holléte ismeretlen – feltételezhetően Görgei Ármin különítményében tartózkodott, amelyet a felső-magyarországi bányavárosok védelmére küldtek. Ebben volt ugyanis egy úgynevezett „összetett zászlóalj”, amelyet több zászlóalj egy-egy századának elvonásával alakítottak.⁷⁷

A zászlóalj utolsó ismert kimutatása Komáromban kelt, 1849. július 4-én. E szerint a 62. honvédszászlóalj 6 százada a VII. hadtest Posta-hadosztályában Paczolay százados alatt 580 főt számílt.⁷⁸

E létszám a világosi fegyverletételig csak tovább apadhatott, hiszen a hadtest – és kötelékében a zászlóalj – július 11-én Komáromnál, majd a második felvidéki visszavonulás során július 17-én Vadkernél, végül 23–24–25-én a Sajó vonalánál súlyos harcokat vívott a császári, illetve a cári csapatokkal.

Az 1848 szeptemberében a víg zeneszó mellett a hadszínterre induló nógrádi önkéntes zászlóalj 1100–1200 katonája közül a világosi fegyverletétel után tehát alig pár százan láthatták viszont szülőföldjüket!

A zászlóalj fenti, dióhéjban elmondott története után lássuk, kik voltak annak tisztjei.

Az alakulatot – mint említettük – 1848 szeptemberétől 1849 márciusáig *Horváth Pál* százados, illetve őrnagy vezette. Születési helyét és évét nem sikerült kikutatni, feltehetően Losoncon született. 1831-ben katonának állt. 1835-ben Nógrád megye felvételre ajánlotta a magyar nemesi testőrséghez, de sikertelenül. 10 évi szolgálat után, mint hadapród őrmester szerelt le. Ekkor gazdálkodó, majd uradalmi gazdatiszt lett. 1848 márciusában Losonc város főkapitányává választották, egyben hamarosan a helyi nemzetőrség 1. századának alakítója és századosparancsnoka lett. Freyburg őrnagy ajánlatára augusztus 25-én honvéd hadnaggyá és a Nógrád megyei nemzetőrség segédtisztjévé nevezte ki a hadügyminisztérium. 1848. szept. 3-án – mint említettük – századosi rangban a megyében alakuló önkéntes nemzetőrszászlóalj parancsnoka lett. E beosztásában október 14-én honvéd őrnagy rangot kapott. 1849. március 22-én Görgei – közelebről ismeretlen okból – elbocsátotta a hadseregtől. A szabad-

ságharc után Nagyváradon hadbíróság elé állították, de mivel korábban nem volt császári tiszt, hamarosan szabadon engedték. Élesden telepedett le, ahol megnősült (első felesége 1849-ben Losoncon elhalt). 1860-ban nyoma veszett.⁷⁹

Horváth rangfosztása után a zászlóalj vezetését jakabfalvi és szászfai *Jakabfalvay Antal* vette át. Ő 1815-ben Kisaranyin született, apja Miklós, közbirtokos volt. Fiatal korában a 32. gyalogezrednél és a magyar nemzeti testőrségnél szolgált (1832–1840), majd kisaranyi-pusztai birtokán gazdálkodott és Nógrád megye táblabírája lett. 1848 júniusában szolgálatra jelentkezett az Országos Nemzetőri Haditanácsnál, amely hadnaggyá és a Bács megyei nemzetőrség egyik segédtisztjévé nevezte ki. November 11-én honvéd tábornok főhadnagy, december 28-án pedig a nógrádi honvédszászlóalj századosa lett. 1849 márciusától ideiglenesen, április 1-től őrnagyi rangban a 62. honvédszászlóaljat vezette. A tavaszi hadjárat után súlyosan megbetegedett és elhagyta a sereget. 1850-ben meghalt.⁸⁰

A zászlóalj századosai a következők voltak.

Diószeghi (vagy *lasztóczy*) *Diószeghy Tádé* – 1822-ben Pencen született, apja Tádé, a napóleoni háborúkban tiszt, később pedig földbirtokos volt. 1839 és 1842 között hadapród volt az 5. tüzérezredben. A nógrádi zászlóaljban 1848 szept. 3-tól, mint főhadnagy, 1849. márc. 6-tól, mint százados szolgált. Az 1850-es években birtokán gazdálkodott. 1867-ben a kékkői járás csendbiztosává választották. 1892-ben halt meg.⁸¹

Dobák Sándor századosról csak annyit tudunk, hogy a zászlóaljnál 1848. szeptember 3-án főhadnagy, december 28-án pedig százados lett.⁸²

Németh József losonci születésű, és korábban császári-királyi őrmester volt. A zászlóaljnál 1848 szept. 3-tól főhadnagy és zászlóalj segédtiszt, 1849 januárjától százados. Július 14-én, mint rokkantat nyugalmazták. A szabadságharc után bújkált, majd december végén (1849) elhagyta az országot és Vidinben jelentkezett Kossuthnál. A volt kormányzót elkísérte az Amerikai Egyesült Államokba is, és itt halt meg még a kiegészítés előtt.⁸²

*Ozmics István*nak szintén csak az előléptetési dátumai ismeretesek. Ő 1848. szept. 3-án hadnagy, 1849. márc. 6-án főhadnagy, végül júliusban százados lett. 1867–68-ban a Bihar megyei 1848-as honvédegylet tagja volt.⁸³

Paczolay Nárcisz és *Rázmán* (Erazmus) törzsökös Nógrád megyei köznemesi családból származtak. S noha a család a reformkorban a „pecsovicsek” – maradi – politika híve volt, 1848–49-ben több tagja is részt vett a szabadságharcban. *Nárcisz* 1848. szept. 3-tól százados, majd 1849 nyaratól a világosi fegyverleteligen ideiglenes zászlóalj parancsnoka volt a nógrádi honvédszászlóaljnál. 1867-ben pedig a megyei 48-as honvédegylet tagja lett.⁸⁴ *Erazmus* (1848–49-ben Rázmán) 48 szeptemberétől főhadnagy, 1849. márc. 6-tól százados volt ugyanitt.⁸⁵

Tóber János volt császári-királyi hadapród őrmester és adóhivatalnok 1848 szeptemberében Ivánka váci nemzetőr táborában lett hadnagy a zászlóaljnál. December 28-án nevezték ki főhadnaggyá, 1849. január 3-án Budatinnál lösebet kapott. A századosi rendfokozatot május 19-én kapta meg. A július 2-i komáromi csatában fogságba esett. Sorozó bizottság elé állították, de mint alkalmatlant elbocsátották. 1867–68-ban Komárom megyében élt. Nyugalalmazott adóhivatali ellenőrként halt meg 1887-ben.⁸⁶

A zászlóalj hadnagyai és főhadnagyai közül a következők voltak Nógrád megyei születésűek.

Andrejovics (Ondrejovics?) *Sámuel* őrmester, 1849. márc. 6-tól hadnagy. Görgei említett napiparancsa szerint „gyávaság miatt” március 20. körül Dormándon kivégezték.⁸⁷

Hódosi *Bende Sándor* Nógrád megyei birtokos nemesi család sarja, előbb szintén őrmester, 1849. márc. 6-tól hadnagy. A kiegyezés idején és 1890-ben nagykürtösi birtokán gazdálkodott.⁹¹

Geduly Dániel és *Gruber Lipót*, az előbbi 1849. márc. 6-án, az utóbbi 1848 decemberében lett hadnagy. Geduly 1867–68-ban a Nógrád megyei honvédegylet tagja lett.⁹²

Kálnicky János – 1849. márc. 6-tól hadnagy – a kiegyezéskor és 1890-ben tanár volt Kecskeméten.⁹²

Lisznay Damó Ferenc – 1848. szept. 3-tól hadnagy, 1849. márc. 6-tól főhadnagy – 1867-ben Varsányban halt meg.⁹³

Lovcsányi Pál önkéntes, őrmester, 1848. dec. 28-tól hadnagy, a világosi fegyverletélnél pedig főhadnagy. 1867–68-ban mérnök Gyöngyösön és a helyi honvédegylet tagja.⁹⁴

Okolicsányi Okolicsányi János, őrmester, 1848 decemberétől hadnagy. A kiegyezés után alakult Nógrád megyei honvédegylet tagja. Nyugalmozott törvényszéki bírónak halt meg Balassagyarmaton 1903-ban.⁹⁵

Paczolay Imre hadnagy, 1849. márc. 6-tól főhadnagy. 1867–68-ban honvédegyleti tag Nógrád megyében. Később fogházfelügyelő. 1882-ben Balassagyarmaton hunyt el 67 éves korában.⁹⁴

Plettrich (Pletrik?) Mihály, 1849. márc. 6-tól hadnagy, Világosnál főhadnagy. 1867–68-ban és 1890-ben honvédegyleti tag, írnok Balassagyarmaton.⁹⁵

Szentmiklósi és óvári *Pongráz István*, apja, Ádám, földbirtokos. Őrmester, 1848. dec. 28-tól hadnagy. 1849 júniusi kimutatás szerint „nincs a zászlóalj létszámában” – megsebesült, vagy elesett.⁹⁶

Predics János őrmester, 1849. márc. 6-tól hadnagy. A kiegyezés idején Kecskeméten élt.⁹⁷

Suska István 1849 márc. 6-tól hadnagy.⁹⁸

Zámpory (Zámbory?) Pál 1849. márc. 6-tól hadnagy. 1967–68-ban, mint volt honvédfőhadnagy a Nógrád megyei honvédegylet tagja. 1872-től Losonc város számvevője, 1890-ben ugyanitt magánzó.⁹⁹

A zászlóaljnál szolgált még hosszabb-rövidebb ideig a következő 11 Nógrád megyei születésű tiszt: *Bodnár István*, *Endrődy János*, *Szakall Elek* és *Hamar Miklós* százados, valamint *Berczely Andor*, *Busbak Ádám*, *Dömök Elek*, *Gonda (Gunda) Ferenc*, *Jeszenszky Dániel* (Danó), *Meskó Miklós* és *Prónay György* hadnagy illetve főhadnagy. A tisztikarnak honvédtisztté történt átminősítésekor – 1849 áprilisában – azonban már nem álltak szolgálatba, így rangjukat nem erősítette meg a hadügyminisztérium.¹⁰⁰ (Ezért nemzetőr- és nem honvédtiszteknek kell tekintenünk őket.)

4. Nógrádi tisztek más honvédalakulatokban

Az 1848–49-es honvédsereg eddig még nem említett egyéb csapattestjeinek tisztikarában további 31 főről sikerült megállapítanunk, hogy Nógrád megyei származásúak voltak. Ebből ketten őrnagy, nyolcan századosi, további 21-en pedig hadnagy, illetve főhadnagy rendfokozatban fejezték be a szabadságharcot. A két őrnagy *Benczur Miklós* és *Tersztyánszky Zsigmond* volt.

Benczur 1821-ben Bánkon született, köznemesi családból. Az eperjesi jogakadémiaán végzett és 1842-ben ügyvédi vizsgát tett. Nyíregyházán telepedett le, ahol részt vett a helyi reformmozgalomban. A szabadságharc előtt több hírlapi cikke jelent

meg, „A kenyérmezei csata” című történelmi írását az Életképek 1846. évi V. száma közölte. 1848 szeptemberében egy Szabolcs megyei önkéntes csapat katonája lett és a pákozdi csatában súlyosan megsebesült. Felépülése után, 1849 áprilisában a területvédő céllal szerveződő félreguláris Védserg 4., Szabolcs megyei osztályának vezénylő századosává nevezték ki. Végül július 18-tól az előbbiből alakuló 139. honvédszászlóalj parancsnokaként (őrnagy) szolgált. Alakulatával Kazinczy Lajos – a későbbi aradi vértanu – ezredes tartalék hadosztályához tartozott. Ennek Zsibónál történt fegyverletételekor (aug. 24.), illegálitására vonult, majd 1849 végén Törökországba menekült. 1851-ben azonban hazatért, ekkor hadbíróság elé állították. Közel 3 évi vizsgálati fogság – joggal, vagy alap nélkül Kocsuth ellenállást szervező ügynökét sejtették benne – után 3 évi várfogságra ítélték. Azonban hamarosan kegyelmet kapott. 1861-ben Nyíregyháza országgyűlési képviselőjévé választották, ahol, mint „nyakas kuruc” a határozati párthoz tartozott. 1862. június 14-én Nyíregyházán halt meg.¹⁰¹

Nádasi *Tersztyánszky Zsigmond* birtokos nemesi családból származott, 1811. márc. 21-én Pusztaberkin született. Apja (Bálint) Hont megye főszármvevője volt. A gimnázium 6 osztályának elvégzése után hadapród lett a 12. huszárezrednél, a császári hadseregből azonban még a 40-es évek derekán kilépett, mint főhadnagy. A szabadságharc kitöréséig birtokán gazdálkodott. Ekkor már nős és 6 gyermek atyja volt, a haza hívására azonban egy pillanatig sem habozott. 1848. szeptember 3-án százados lett a nógrádi önkéntes zászlóaljnál. December 26-án századkapitányi rangban áthelyezték a Hajdúságban alakuló 17. Bocskai huszárezredhez. Az ezred felszerelése körüli nehézségek következtében az utolsó két század – ahol Tersztyánszky szolgált – szervezése csak 1849 június végén fejeződött be. Ekkor kerültek a hadszíntérre: a bácskai IV. hadtesthez. A szabadságharcból hátra lévő alig több, mint egy hónap is elegendőnek bizonyult, hogy Tersztyánszky bebizonyítsa bátorságát, az utolsó csaták egyikében őrnagyi és osztályparancsnoki kinevezést kapott. A küzdelem után Pesten hadbírószági vizsgálat folyt ellene, 1850 júniusában a császári hadseregből még a forradalom előtt kilépett tisztetekhez hasonlóan azonban ő is annesztiaiban részesült. Később Vácott, majd szülőfalujában gazdálkodott. Itt is halt meg 1863. február 13-án.¹⁰²

Porubkai *Antony Béla* honvédszászados 1827 körül Keszeg községben született. A szabadságharc kitörésekor Nógrád megye esküdtje volt. 1848. október 10-én, mint honvéd önkéntest a 18. honvédszászlóalj hadnagyává nevezték ki. Decemberben átkerült az 54. zászlóaljhoz, ahol 1849 márciusában főhadnaggyá léptették elő. Végül júl. 19-én a 61. honvédszászlóalj 1. századának századosa lett. Végig a komáromi várőrségnél szolgált. Az 1850-es években Balassagyarmaton gazdálkodott, a kiegyezés után a megye alleveltárnokává választották. Törvényszéki jegyzőként Balassagyarmaton halt meg 1902-ben.¹⁰⁵

Nógrádi *Horváth Valér* 1848-ban volt hadapród tizedes – 4 évig a 32. gyalogezredben szolgált –, Nógrád megye esküdtje és petőpusztai lakos volt. 1848. szept. 3-án a nógrádi önkéntes nemzetőrszászlóalj főhadnagyává választották, ahol 1849 jan. közepéig szolgált. Ekkor a felső-magyarországi bányavidéken alakuló és főként szlovákokból álló „2. zólyom-besztercei zászlóalj” századosa lett. Alakulatával, mely 1849 júliusában a 124. honvédszászlóalj sorszámot kapta, a szabadságharc végéig 20 kisebb-nagyobb ütközetben vett részt a feldunai, illetve VII. hadtest, majd az önállóvá szervezett Kmety-hadosztály kötelékében. A kiegyezés után körjegyző volt a Hont megyei Alsórákocán, az 1890-es években Varsányban élt. 1898-ban Hortfűzesgyarmaton halt meg,¹⁰⁴ 72 éves korában. (1821-ben Petőn született.)

Niczky Pál 1848 tavaszán Nógrád megyei főjegyzőjének hivatalát viselte. 1848. nov. 11-én a Vas megyében alakuló 45. honvédszászlóalj századosa lett, mellyel több csatában vett részt. 1849. június 13-án súlyosan megebesült a csornai ütközetben. 1867-ben a Nógrád megyei 48-as honvédegylet tagja lett. 1877 márciusában Erdőtarcsán hunyt el.¹⁰³

Tóthprónai és blatniczai *Prónay István* 1822-ben – más adatok szerint 1821-ben – Romhányban született. A helyi gimnázium elvégzése után, 1839-ben hadapród lett a 6. vértés ezrednél, majd 1841 és 1845 között a magyar nemesi testőrségnél szolgált. Kilépése után – jelentős vagyona lévén – beutazta Nyugat-Európát és Észak-Afrikát. A szabadságharcban előbb – 1848. okt. 19-től – a 43. honvédszászlóalj, majd – nov. 23-tól – a 16. Károlyi huszárezred századosaként szolgált. 1849 febr. elején súlyosan megbetegedett és szabadsággal hazatért Nógrád megyébe. Itt a császáriak elfogták, néhány száz arany árán azonban sikerült elérnie, hogy az osztrák sorozóorvos alkalmatlannak minősítse a közlegényként való besorozásra. Később haláláig – 1898. aug. 29. – romhányi birtokán gazdálkodott. Több zenemű – dal és szonáta – szerzőjeként is ismeretes, „Világosi katasztrófa” c. szimfóniáját a Nemzeti Színházban adták elő.¹⁰⁶

Nemes *Somoskőy István* 1822-ben Somoskőn született. Apja, István Nógrád megye számvevője és földbirtokos volt. Jogot végzett, majd kincstári ügyvéd lett Tiszolcon. Katonai pályafutását ő is a nógrádi önkéntes zászlóaljnál kezdte, ahol 1848-szept. 3-án hadnaggyá választották. 1849. márc. 6-án ugyanitt főhadnagy, június végén pedig a 99. honvédszászlóalj századosa lett. A komáromi fegyverletétel után Szügyön gazdálkodott. Később ügyvéd lett Balassagyarmaton, 1867–68-ban a megyei honvédegylet tagja volt.¹⁰⁷

Szirmai és szirmabesenyői *Szirmay Albert* Bercelen született 1827-ben. 1845-ben hadapród lett a 32. gyalogezredben. 1848. aug. 1-én felvették a bécsi magyar nemesi testőrséghez, azonban már szept. 20-án leköszönt és hazatért, hogy belépjen a magyar honvédseregbe. Szept. 27-én főhadnaggyá nevezték ki a 29-ik honvédszászlóaljhoz. Dec. 14-én ugyanitt százados lett és 1849 júliusáig az aradi ostromseregben szolgált. Ekkor áthelyezték a kecskeméti 129. zászlóaljhoz. A szabadságharc végén Komáromba menekült, ahol menlevelet kapott, mellyel elkerülte a felelősségre vonást. 1862-márc. 15-én bekövetkezett haláláig – mely Marcalon érte – Bercelen gazdálkodott.¹⁰⁸

Tomkaházi *Thomka Ferdinánd* a család elszegényedett ágából származott, 1822-ben Losoncon született. Tanulmányai befejeztével a 33. gyalogezred hadapródja lett (1842). 1848. szept. 19-én császári-királyi alhadnaggyá léptették elő, és Itáliából ezrede Magyarországon lévő 3. zászlóaljához helyezték át. Hazatérve azonban a magyar hadügyminiszternél jelentkezett szolgálatra, aki a 15. honvédszászlóalj főhadnagyává nevezte ki. E zászlóaljnál, a feldunai (VII.) hadtestben küzdötte végig a szabadságharcot, miközben 1849. ápr. 24-én százados lett. A világosi fegyverletétel után Aradon 12 évi várfogságra ítélték, azonban hamarosan kegyelmet kapott. Az 1850-es években a gróf Forgách-család „vendégeként” a Nyitra megyei Újlakon élt. 1867-től Losonc város pénztárnokaként, 1872-től adószedőjeként, majd közgyámként, végül pedig kórházi gondnokaként hivatalnokoskodott.¹⁰⁹

Folkusfalvi *Thomka Lajos* 1808 körül Divényben született. Apja (Sámuel) tisztartó volt. A szabadságharc kitérőesekor nyugalmazott császári-királyi főhadnaggyként Pusztaszántón élt. 1848 tavaszán a megyei nemzetőrség egyik századának századosává választották. 1849. jún. 11-én honvédszászadosi rendben a losonci térparancsnokság tisztje lett. E hivatalát a cári csapatok bevonulásáig viselte. Ezért a

szabadságharc után Pesten hadbírótság elé állították, a per azonban végül is felmentő ítélettel zárult (1850. febr. 12.)¹¹⁰

Hadnagyi, illetve főhadnagyi rendfokozatot a következők értek el:

Gazdik (Gazdyk) *Lajos*, önkéntes a nógrádi zászlóaljnál. majd 1849 január közepétől őrmester az 1. zólyom-besztercei zászlóaljban, végül – júniustól – hadnagy a 100. honvédszászlóaljban. 1867–68-ban és 1890-ben a Nógrád megyei honvédegylet tagja, az utóbbi évben gazdálkodó Balassagyarmaton.¹¹¹

Nemes *Győrffy József*, született 1821-ben Németiben, volt hadapród – 1839 és 1841 között a 12. huszárezredben –, 1849. márc. 1-től hadnagy, máj. 4-től főhadnagy a 17. Bocskai huszárezrednél.¹¹²

Páni *Hamar Ernő*, született 1828-ban, apja (Miklós), Nógrád megye szolgabírája, 1848-ban pedig a megyei önkéntes nevezetőrzászlóalj századosa volt. 1848 október elején a Bars megyei 17. honvédszászlóaljnál önkéntes lett. Okt. 19-én ugyanitt hadnaggyá, dec. 17-én pedig főhadnaggyá léptették elő. 1849. ápr. 19-én hősi halált halt a nagysallói csatában.¹¹³

Haviár (Havjár) *Sámuel*, aki 1814 körül született és kiszolgált huszáraltsízt volt. 1848 őszén Losonc–Tugáron belépett a 14. Lohel huszárezredbe, ahol később hadnagy – más forrás szerint főhadnagy – lett. A világsí fegyverletétel után hazatért Nógrád megyébe. A kiegyezés idején községi jegyzőként Pincen élt.¹¹⁴

Baráthi *Huszár István* hadnagy 1826. szept. 4-én Teresken született. A vagyonos család jelentős szerepet játszott Nógrád közéletében, apja, (Károly) a reformpárt tagja és a megye egyik országgyűlési képviselője volt. István jogot végzett és 1848–49-ben előbb a megye szolgabírájaként tevékenykedett, majd 1849. máj. 16-án hadnagyi rendfokozatban – a 13. Hunyadi huszárezred állományában – Görgei tábornok parancsírítisztje lett. A szabadságharc után közlegényként besorozták a császári hadseregbe. 1861-ben a megye szolgabírájává választották, a provizórium bevezetésével azonban lemondott hivataláról. A kiegyezés után évtizedeken át a megye egyik országgyűlési képviselője volt. 1889-ben Budapesten halt meg és Keszegen temették el.¹¹⁵

Jaskula (a kiegyezés után Virág) *Antal* szlovák anyanyelvű, gazdatiszt fia volt. 1825. nov. 8-án Alsósztergályon született. Végzett jogásként 1848. szept. 20-án a Pesten alakuló 13. honvédszászlóalj őrmestere lett. Alakulatával 1849 áprilisától – februárban időközben hadnagy lett – a felsőmagyarországi harcokban vett részt. A szabadságharc után közlegényként besorozták és csak 6 év elteltével bocsátották haza a császári hadseregtől. Trencsén megyében telepedett le, ahol ügyvédi irodát nyitott. 1906-ban ugyanitt – Bánon – fejezte be életét.¹¹⁶

Kossuthi és udvardi *Kossuth László* 1828 körül Losoncon született. A szabadságharcban a 13. Hunyadi huszárezrednél szolgált, előbb őrmesteri, majd 1849 júniusától hadnagyi rangban. A fegyverletétel után közlegényként besorozták egy Itáliában állomásozó gyalogezredhez. Leszerelése után uradalmi írnok, majd hivatalnok lett a báró Prónay-családnál Pest megyében. 1910-ben, 82 éves korában Újszászon halt meg.¹¹⁷

Kristóffy Imre főhadnagy 1825-ben Kis-Zellőn (később Alsózellő) született. Gimnáziumot végzett, majd családi nevelő lett. 1848 szeptemberében a nógrádi önkéntes zászlóalj katonája lett, ahol november végén hadnaggyá léptették elő. 1849 júniusában áthelyezték a Komáromban alakuló 98. zászlóaljhoz, melynél később – aug. 20-tól – a vár kapitulációjáig főhadnagyként szolgált. 1867–68-ban és 1890-ben a Nógrád megyei honvédegylet tagja volt – Szatokon élt.¹¹⁸

*Lieszkovszky József*ről csak annyit sikerült kideríteni, hogy 1848–49-ben előbb

gyakornok, majd 1849. márc. 12-től hadnagy volt a hadügyminisztérium számvevő-ségi osztályán. 1867-ben pedig a füleki járás szolgabírájává választották.¹¹⁹

Márkus László főhadnagyról többet tudunk. 1818-ban Szécsényben született, gimnáziumi tanulmányait Selmeceen és Vácott végezte. 1835-ben köztitéz lett az 5. tüzérezrednél, ahol 1847-ig szolgált, és mint tűzmester (örmester) szerelt le. Ekkor hivatalnok lett a pest-váci vasútnál. 1848. júl. 9-én honvéd számvevő hadnaggyá nevezték ki. Előbb az Országos Nemzetőri Haditanács gazdasági osztályán, majd 1849. jan. 17-től a Nagyváradra áttelepült Országos Ruházati Bizottmánynál szolgált. Márc. 25-én főhadnaggyá léptették elő a Honvéd Tüzér Főparancsnokság számvevő részlegéhez. A szabadságharc után Pesten telepedett le. 1851-ben a Kosuth-családdal való kapcsolatai – függetlenségi szervezkedésben való részvétel – miatt letartóztatták és két év vizsgálati fogság után 8 évi kényszermunkára ítélték. 1857 januárjában a csehországi Teresienstadtból szabadult amnesztiával. Az első Magyar Általános Biztosító Társaság hivatalnoká lett 1889-ben Budapesten bekövetkezett haláláig.¹²⁰

Nagy Gedeon 1830-ban Diósjenőn látta meg a napvilágot, ahol apja református lelkész volt. Maga is a papi pályára készült, tanulmányait megszakítva 1848 őszén azonban honvéd önkéntes lett. Később őrmester, 1849 július közepén pedig hadnagy lett a 18. Attila huszárezredben. A szabadságharc után befejezte teológiai tanulmányait és haláláig – 1870 – Diósjenőn lelkészkedett.¹²¹

Okolicsányi *Okolicsányi Pál* romhányi származású volt, s a forradalom kitéréséig gyakornok a Ferenc-csatorna Építési Igazgatóságánál Zomborban. A szerb felkelés kitérése után, 1848 júliusában belépett a lengyel Mieczysław Woroniecki szervezete önkéntes vadász csapatba, mellyel részt vett a bácskai harcokban. Novemberben e csapat Pesten beolvadt a 38. honvédszászlóaljba, melynél Okolicsányi őrmester lett. A zászlóalj a Temesközbe került, ahol a szabadságharc végéig az Arad- és Temesvár körüli harcokban vett részt. A csaták során 1849. márc. 24-én hadnaggyá, jún. 15-én főhadnaggyá léptették elő. Életének későbbi alakulásáról csak annyit tudunk, hogy 1867-ben Nógrád megye alügyészévé választották.¹²²

Paczolay Antal — a Nógrád megyei család immár negyedik honvédtisztje lett tagja — 1848 őszén lett honvéd önkéntes. A megye újoncaival kerülhetett Vácra, a 49. honvédszászlóaljhoz. Itt tizedesként, majd nov. 19-től őrmesterként szolgált. Dec. 27-én a Komáromban alakuló — Somogy megyei önkéntesekből szerveződő — 46. zászlóaljhoz helyezték át. Ugyanitt 1849. ápr. 24-én hadnagy, jún. 28-án pedig főhadnagy lett. Végül aug. 29-én a 204. zászlóaljhoz került.¹²³

Petykó Imre 1824 körül született. 1848-ban a Nógrád megyei nemzetőrség századosa lett, majd hadbírói tanfolyamot végzett. 1849. ápr. 19-én a bácskai (IV.) hadtestben harcoló 8. honvédszászlóalj hadbírói főhadnagyává nevezték ki. Az 1860-as években Losoncon ügyvédeskedett. 1872-ben Losonc város tanácsnokává választották, és itt élt még 1890-ben is.¹²⁴

Pilliár Lázár az 54. honvédszászlóaljban szolgált és 1849. aug. 30-án, mint annak őrmesterét nevezte ki Klapka a VIII. hadtest egyik hadosztályának hadnagyparancsőr-tisztjévé. Az 1850-es években a Hont megyei Vámosmikolán hivatalnok volt.¹²⁵

Szentmiklósi és óvári *Pongrácz Lázár* 1848-ban 18 éves és joggyakornok volt. Aug. 27-én önkéntes lett az 1. Pest megyei önkéntes nemzetőrszászlóaljnál és részt vett a Jellačić elleni harcokban. Zászlóaljánál – mely 1849 tavaszán a 66. sorszámot kapta – 1849. febr. 1-én tizedes, majd rövidesen őrmester lett. Június elején áthelyezték a 99. zászlóaljhoz, mellyel Komáromba került. Ugyanitt Klapka aug. 20-án a 202. zászlóalj

hadnagyává nevezte ki. A kiegyezés után törvényszéki bíró lett Besztercebányán és 1903-ban Rimaszombatban halt meg.¹²⁶

Tóthprónai és blatniczai *Prónay Péter* Csaláron született. Apja (Ferenc) földbirtokos és Nógrád megye szolbagirája volt. 1848 nyarán lett önkéntes az első tíz honvédszászlóalj egyikénél, majd október 16-án hadnagy a 34. ben. A függetlenségi küzdelmet, mint főhadnagy fejezte be. 1861-ben Nógrád megye szolbagirájává választották. Később ügyvéd, valamint a megyei 48-as és függetlenségi párt elnöke lett. 1909-ben halt meg.¹²⁷

Ivachnófalvi *Rády János* 1848. dec. 3-tól, mint hadnagy, 1849. júl. 12-től pedig, mint főhadnagy a honvéd tüzérségnél szolgált. Az 1860-as években uradalmi tisztartó volt a Forgách-családnál. Ragyolcon hunyt el 1888-ban, 62 évesen, mint Nógrád megye bizottságának tagja.¹²⁸

Szakall Lajos 1831 körül Kisromhányban született, feltehetően a megyében honos lovasi Szakall családból. 1849 májusában lett önkéntes és a losonci újonctelepről Komáromba került. Augusztusban Klapka nevezte ki hadnaggyá a 202. honvédszászlóaljhoz. Később szülőföldjén gazdálkodott, majd kataszteri hivatalnok lett. 1905-ben Rimaszombatban halt meg.¹²⁹

Szentpéteri József, Nógrád megye esküdtje, 1849 elején honvédségi számvevő gyakornok, majd 1849. máj. 11-én a 96. honvédszászlóalj számvevő hadnagya lett. 1867–68-ban a megyei 48-as honvédegylet tagja volt.¹³⁰

Szizjártó Lajos, losonci illetőségű, őrmester, 1849. júl. 16-tól hadnagy a 39. sorgealozred 1. zászlóaljából alakuló 114. honvédszászlóaljban, komáromi kapituláns. 1867–68-ban a Nógrád megyei honvédegylet tagja.¹³¹

Végül *Szopkó József*, 1825 körül Kisterenyén született és mérnöki tanulmányokat folytatott. A szabadságharcban honvéd tüzérhadnagy – más forrás szerint főhadnagy. A kiegyezés idején és 1890-ben mérnök, a gyöngyösi honvédegylet tagja. 1896-ban Pásztón halt meg.¹³²

Összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy a megye büszke lehet 48-as elődei szereplésére. Lakói, illetve szülőttei szép számmal küzdöttek a szabadságharc honvéd seregében. Közülük 1 fő ezredesi, 2 alezredesi, 5 őrnagyi, valamint nem végleges adatok szerint 21-en századosi, 21-en főhadnagyi, 26-an pedig hadnagyi rendfokozatot értek el a harc során.¹³³

A megyéből származó tisztikarban ott voltak a szlovákság és a németiség képviselői is. A magyar tisztek nagyobb fele – közel kétharmada – a megye nemességéből származott, de mint a névsorból és az adatokból láthatjuk, a polgári és paraszti osztályból is szép számmal kerültek ki tisztek. A 48-as honvédsereg sikereinek egyik oka éppen ebben, a tisztikar nyitottságában rejlett. Noha kétségtelen, hogy a tisztikarba való bekerülésnél a nemesi származás – amely viszont általában iskolázottsággal, esetleg néhány évi, a császári-királyi hadseregben eltöltött szolgálattal, tehát katonai tapasztalatokkal járt együtt – előnyt jelentett, az előléptetéseknel alapvetően az *egyéni érdemet* vették figyelembe. Csak így volt lehetséges, hogy azok a polgári és paraszti születésű katonák, akik például a szabadságharcot megelőzően hosszú évekig szolgáltak a császári-királyi hadseregben, de minden tehetségük ellenére altisztek maradtak, a forradalmi alapon létrejövő magyar honvédseregben elérjék a tiszti rangot.

Az említett, mintegy 80 tiszt mellett Nógrád megye kb. öt-hatezer katonát adott a honvédseregnek. Ennek első fordulójáról a megyei önkéntes nemzetőrszászlóalj és az őszi sorozás kérdéséről már szóltunk. A második etapra 1849 tavaszán került sor. Április 29-én a Szemere-kormány újabb 50 ezer újonc sorozását rendelte el az 1848

őszén megállapított kvóta alapján.¹³⁴ Nógrád megyének tehát ismét 3 ezer újoncot kellett kiállítania. Hogy ez teljes egészében sikerült-e arra nincsenek adataink. Azt tudjuk, hogy a losonci újontelepre bevonult katonákból alakult később Tatán a 99. és Léván, majd Vácott a 100. honvédszászlóalj. Továbbá, hogy innen régi alakulatok is feltöltést kaptak.¹³⁵ Ez több ezer főt jelentett. Losonc azonban nemcsak a nógrádi, de az Árva, Liptó, Zólyom és Hont megyei újoncok kijelölt gyülekezési helye is volt.¹³⁶ S hogy az itt besorozott katonákból mennyit adott Nógrád megye, azt csak további kutatások dönthetik el.

JEGYZETEK

1. PAP: Okmánytár I. 19—20.
2. BELITZKY: Nógrád 330.
3. Uo.
4. URBÁN: Nemzetőrség 382.
5. Uo.
6. BELITZKY: Nógrád 341.
7. Közlöny 1848. 58. sz.
8. BONA: Tábornokok 151.
9. Közlöny 1848. 14. sz.
10. STEIER: Beniczky 60.
11. HL. Pesti hadb. 14. cs. 1850—1/101.
12. URBÁN: Nemzetőrség 143—151. és 159—166.
13. Uo. 147.
14. BELITZKY: Nógrád 337., Urbán: Nemzetőrség 150.
15. URBÁN: Nemzetőrség 176.
16. Uo. 178—185.
17. BOROVSZKY szerk.: Nógrád 528., BELITZKY: Nógrád 337—338.
18. BOROVSZKY szerk.: Nógrád 528.
19. Uo. és BELITZKY: Nógrád 337—338.
20. Uo.
21. Uo.
22. IVÁNKA: Négy havi 17.
23. Uo. 21.
24. STEIER: Beniczky 663.
25. OL. Görgy gyűjt. 42. cs. 4. tt. 35.
26. A honvédszászlóalj alakulás pontos dátumát nem ismerjük. Az említett november 29-i hadrendben még, mint nemzetőrszászlóalj szerepel. Parancsnoka december végén, 1849 elején viszont már így írja alá jelentéseit: „Horváth Pál Nógrádi Honvédszászlóalj Őrnagya (Steier: Beniczky 661.)
27. Közlöny 1849. 70. sz.
28. BOROVSZKY szerk.: Nógrád 529., Steier: Beniczky 60., Belitzky: Nógrád 339.
29. BELITZKY: Nógrád 341.
30. URBÁN: Nemzetőrség 228.
31. Pesti Hírlap 1848. 2. sz.
32. BELITZKY: Nógrád 331.
33. Uo.
34. Források: K. A. Wien: Milit Gouv. 1848—1854 575, HL. 1848—49 14/281 g, Közlöny 1848. 36., 123. és 143., 1849. 38. és 89. sz. HL. Rendőri megfigy. 77. cs. 91., MIKÁR: Schematismus 109., Vasárnapi Újság 1873. 8. sz.
36. HL. 1848—49 40/164 f és 45/216, OL. ONHt. Ált. ir. 4625.
35. BOROVSZKY szerk.: Nógrád 594., HL. 1848—49 45/216, Közlöny 1848. 137. sz., 1849. 91. sz., MIKÁR: Schematismus 72.
37. OL. ONHt. Ált. ir. 59., Közlöny 1848 13., 117. és 163. sz., SZALKAY: A VI. honv. zlj. (Hazánk 1887. 116. és 194.), BOROVSZKY szerk.: Nógrád 593.
38. HL. 1848—49 16/239, Közlöny 1848. 30. és 189. sz., BOROVSZKY szerk.: Nógrád 547. és 628., BOROVSZKY szerk.: Hont 387., MIKÁR: Schematismus 72.
39. OL. ONHt. Ált. ir. 7338., HM. Kézirattár 10 726, Közlöny 1848. 201. sz., 1849. 16. sz., Komáromi Lapok 1849. 65. sz., Tört. Lapok 1893. 101—102., BOROVSZKY szerk.: Szabolcs 524.

40. NAGY IVÁN szabadságharc alatti tevékenységére: Közlöny 1849. 154. sz., HL. 1848—49 32. és 36. könyv, Vasárnapi Újság 1870. 12. sz., 1870. 11. sz.
41. OL. HM. Ált. 1849. 133., HL. 1848—49 28/414 b, HL. Rend. megf. 64. cs. 12., Közlöny 1848. 201. sz., 1849 113. és 133. sz., Komáromi Lapok 1849 64. sz., MIKÁR: Schematismus 73., Mikár: Névkönyv 233.
42. HL. 1848—49 45/216., HL. TAK. 28 839, Közlöny 1849. 58. sz., Vasárnapi Újság 1900. 40. sz.
43. URBÁN: Nemzetőrség 369.
44. BOROVSZKY szerk.: Nógrád 528., BELITZKY: Nógrád 339.
45. BELITZKY: Nógrád 339.
46. Uo. 338.
47. Gelich: Füg. harcz I. 270.
48. HL. 1848—49 a 49. honvédszászlóalj parancskönyve.
49. SZINNYEI JÓZSEF: Komárom 1848/49-ben. Naplójegyzetek 1887.
50. SZINNYEI: i. m. 100, BOROVSZKY szerk.: Nógrád 588., KEMPELEN: Nemes csal. I. 267., ÁCS—GÁTINÉ: Magyarok és a Rlsorgimento 1961. 16.
51. HL. Rend. megf. 422., Közlöny 1849. 16. sz., Komáromi Lapok 1849. 62. sz.
52. HL. 1848—49 51/61., OL. HM. Ált. 1848. 9401. és 10 572., Közlöny 1848. 186. sz., 1859. 52. és 58. sz., MIKÁR: Névkönyv 232., Vasárnapi Újság 1900. 50. sz.
53. OL. Rendőri megf. 66. cs. 30., Komáromi Lapok 1849. 65. sz.
54. HL. 1848—49 45/216., Közlöny 1849. 9. és 94. sz.
- 54/a HL. 1848—49 51/17., Uo. Aradi hadb. 113/13 1/372 b, 0 Uo. Rendőri megf. 75. cs. 91., OL. HM. Ált. 1848. 9276. és 1849. 1112., BOROVSZKY szerk.: Nógrád 627.
55. BONA: Tábornokok 193.
56. Uo. 211.
57. Uo. 215.
58. Uo. 296.
59. OL. HM. Ált. 1848. 9825. és 12 409., 1849. 1112., Uo. BM. Honv. segélyalap 4192., Uo. Görgey gyűjt. 42. cs. 4. tt. 25., Közlöny 1848. 173. sz., Mikár: Schematismus 137.
60. OL. ONHT. Ált. ir. 8484., Uo. HM. Ált. ir. 1848. 4102., Uo. Aradi nem iktatott iratok.
61. HL. 1848—49 28/414 g, Uo. Rendőri megf. 65. cs. 312., Komáromi Lapok 1849. 65.
62. Közlöny 1849. 36. sz., MIKÁR: Schematismus 72., MIKÁR: Névkönyv 232., BOROVSZKY szerk.: Nógrád 605.
63. K. A. Wien: Cond. List. Fasc. 146 I.R. 62/1847, OL. HM. Ált. ir. 1848. 5993.
64. BREIT: Magyaro. I. 104., STEIER: Beniczky 79—89. o.
65. id. GÖRGEY I.: 1848 és 1849-ből I. 48.
66. GELICH: Füg. harcz II. 272. és 287., BREIT: Magyaro. I. 177—178.
67. STEIER: Beniczky 661.
68. STEIER: Tót mozgalom I. 390—391.
69. BREIT: Magyaro. I. 213—215.
70. GELICH: Füg. harcz II. 320—321., Breit: Magyaro. I. 217.
71. BREIT: Magyaro. 218—220., id. Görgey I.: 1848 és 1849-ből I. 192.
72. HL. 1848—49 14/72.
73. STEIER: Trónfosztás 121—122.
74. HL. 1848—49 17/455.
75. A VII. hadtest veszteségei e: Gelich: Füg. harcz III. 645., a 62. honv. zj. egyik századának fogságba esésére: OL. BM. Honv. segélyalap 23. cs. sz. n. (Tóber János)
76. HL. 1848—49 34/74.
77. Uo. 35/89. és 36/297.
78. Uo. 36/203.
79. HELLEBRONTH: Testőrségek 420., OL. ONHT. Ált. ir. 2811., Közlöny 1848. 80. és 128. sz., 1849. 65. sz. BOROVSZKY szerk.: Nógrád 528., Steier: Trónfosztás 121., OL. BM. Honv. segélyalap 4891.
80. HELLEBRONTH: Testőrségek 189., OL. BM. Honv. segélyalap 1960., Uo. HM. Ált. ir. 1848. 1093., Közlöny 1848. 35., 1555 és 201. sz., 1849. 70. sz.
81. HL. Pesti hadb. 67. cs. 1852—8/63., OL. Görgey gyűjt. 42. cs. 3. tt. 43., HL. 1848—49 51/17., BOROVSZKY szerk.: Nógrád 528., 547. és 595., Közlöny 1849. 113. sz., MIKÁR: Schematismus 72., MIKÁR: Névkönyv 232., Millt. Schem. 1839—1843.
82. BOROVSZKY szerk.: Nógrád 528., Közlöny 1848. 201. sz., 1849. 113. sz.
- 82/a BOROVSZKY szerk.: Nógrád 528., Közlöny 1849. 3. és 113. sz., HL. 1848—49 37/353. és 40/261., LÁSZLÓ KÁROLY: Napló-töredékek az 1849-iki menekülteket, internáltakat, különösen Kossuthot és környezetét illetőleg, Bp. 1887. 53., OL. BM. Honv. segélyalap 6303.
83. BOROVSZKY szerk.: Nógrád 528., OL. Görgey gyűjt. 42. cs. 3. tt. 43., Közlöny 1849. 113. sz., MIKÁR: Schematismus 17.
84. BOROVSZKY szerk.: Nógrád 528., Közlöny 1849. 113. sz., HL. 1848—49 51/17., MIKÁR: Schematismus 72.

85. Uo. és OL. Görgey gyűjt. 42. cs. 3. tt. 43.
86. OL. ONHt. Ált. ir. 4316., Közlöny 1848. 201. sz., 1849. 113. sz., MIKÁR: Schematismus 59., Komáromi Lapok 1887. 44. sz.
87. OL. Görgey Gyűjt. 42. cs. 3. tt. 43., Közlöny 1849. 65. sz., STEIER: Trónfosztás 123.
88. OL. Görgey gyűjt. 42. cs. 3. tt. 43., Közlöny 1849. 113. sz., BOROVSZKY szerk.: Nógrád 590., OL. BM. Honv. segély. 7167., MIKÁR: Schematismus 73., Mikár: Névkönyv 233.
89. GEDULYRA: OL. Görgey gyűjt. 42. cs. 3. tt. 43., HL. 1848—49 51/17., MIKÁR: Schematismus 87. GRUBERRE: Közlöny 1849. 113. sz.
90. Közlöny 1849. 113. sz., MIKÁR: Schematismus 56. és 72., MIKÁR: Névkönyv 188.
91. Közlöny 1849. 113. sz., OL. BM. Honv. segély. 4997., BOROVSZKY szerk.: Nógrád 528.
92. Közlöny 1848. 201. sz., 1849. 113. sz., HL. 1848—49 51/17., OL. BM. Honv. segély. 3931., MIKÁR: Schematismus 46.
93. Közlöny 1848. 201. sz., 1849. 113. sz., MIKÁR: Schematismus 72., Vasárnapi Újság 1903. 12. sz.
94. OL. Görgey gyűjt. 42. cs. 3. tt. 43., HL. 1848—49 51/17., Közlöny 1849. 113. sz., MIKÁR: Schematismus 73., Vasárnapi Újság 1882. 30. sz.
95. OL. Görgey gyűjt. 42. cs. 3. tt. 43., HL. 1848—49 51/17., Közlöny 1849. 113. sz., MIKÁR: Schematismus 73., MIKÁR: Névkönyv 232.
96. BOROVSZKY szerk.: Nógrád 612—613., Közlöny 1848. 201. sz., HL. 1848—49 36. könyv.
97. Közlöny 1849. 113. sz., MIKÁR: Schematismus 56.
98. OL. Görgey gyűjt. 42. cs. 3. tt. 43.
99. Uo. és Közlöny 1849. 113. sz., MIKÁR: Schematismus 73., Mikár: Névkönyv 232., Borovszky szerk.: Nógrád 682.
100. Megjelent a Közlöny 1849. 113. számában.
101. BONA: Tábornokok 53.
102. K. A. Wien: Cond. List. Fasc. 564., OL. BM. Honv. segély. 7167., HL. Pesti hadb. 31. cs. 1850—6/123., Uo. Rendőri megfigy. 73. cs. 237., Közlöny 1848. 199. sz., 1849. 43. és 71. sz., BOROVSZKY szerk.: Nógrád 528. és 625., Nemesi évkönyv 1927—1928. 12.
103. Közlöny 1848. 123. sz., 1849. 51. sz., HL. Rendőri megfigy. 1. cs. 85., OL. VITTYÁDY csal. gyűjt. 1. cs., MIKÁR: Schematismus 72., MIKÁR: Névkönyv 232., BOROVSZKY szerk.: Nógrád 547., Vasárnapi Újság 1902. 7. sz.
104. OL. ONHt. Ált. ir. 271., HM. Kézirattár 9107/Em., Közlöny 1849. 145. sz., MIKÁR: Schematismus, MIKÁR: Névkönyv 179. és 232., BOROVSZKY szerk.: Nógrád 528., Vasárnapi Újság 1898. 23. sz.
105. Közlöny 1848. 155. sz., 1849. 137. sz., MIKÁR: Schematismus 72., Vasárnapi Újság 1877. 12. sz.
106. Közlöny 1848. 148. sz., 1849. 173. sz., OL. HM. Ált. ir. 1849. 2157., HL. Rendőri megfigy., 70. cs., MIKÁR: Névkönyv 232., HELLEBRONTH: Testőrségek 307., BOROVSZKY szerk.: Nógrád 303., Vasárnapi Újság 1898. 32. sz.
107. Közlöny 1849. 113. és 133. sz., HL. 1848/49 28/414 b, Uo. Rendőri megfigy. 72. cs. 308., MIKÁR: Schematismus 72., BOROVSZKY szerk.: Nógrád 528. és 620., KEMPELEN: Nemes csal. IX. 414.
108. HELLEBRONTH: Testőrségek 358., Közlöny 1848. 109. és 189. sz., HL. Rendőri megfigy. 72. cs. 670.
109. Közlöny 1848. 131. sz., 1849. 88. sz., HL. 1848—49 51/17., Uo. Aradi hadb. 113/13 2/272 b, Uo. Rendőri megfigy. 73. cs. 84., Uo. Gen. Com. 209., MIKÁR: Schematismus 72., BOROVSZKY szerk.: Nógrád 682., MIKÁR: Névkönyv 232.
110. Közlöny 1849. 131. sz., HL. Pesti hadb. 1850—1/549., KEMPELEN: Nemes csal. X. k. 333.
111. Közlöny 1849. 133. sz., HM. Kézirattár 9107., HL. 1848—49 28/414., MIKÁR: Schematismus 73., MIKÁR: Névkönyv 233.
112. K. A. Wien: Grundb. HR. 12. 1841—1850., Közlöny 1849. 43. és 98. sz.
113. Közlöny 1848. 146. és 195. sz., HL. 1848/49 33/315., BOROVSZKY szerk.: Nógrád 598., KEMPELEN: Nemes csal. IV. k. 467.
114. HL. 1848/49 51/17., OL. BM. Honv. segély. 402., MIKÁR: Schematismus 72., MIKÁR: Névkönyv 232.
115. Közlöny 1849. 131. sz., BOROVSZKY: Nógrád 599., KEMPELEN: Nemes csal. V. k. 149., Nemesi évkönyv 1935. 64., Vasárnapi Újság 1889. 47. sz.
116. Közlöny 1849. 38. sz., HL. Rendőri megfigy. 64. cs. 55., Uo. TAL. 32 822, MIKÁR: Schematismus 99., MIKÁR: Névkönyv 326., Vasárnapi Újság 1906. 22. sz.
117. Közlöny 1849. 141. sz., HL. Rendőri megfigy. 65. cs. 418., Uo. 1848—49 51/17., MIKÁR: Névkönyv 233., BOROVSZKY szerk.: Szatmár 594., Vasárnapi Újság 1910. 31. sz.
118. Közlöny 1849. 113. és 133. sz., HL. 1848/49 28/414., MIKÁR: Schematismus 72., MIKÁR: Névkönyv 232.
119. Közlöny 1849. 52. sz., BOROVSZKY szerk.: Nógrád 547.
120. Közlöny 1849. 58. és 63. sz., 1848. 31. sz., HL. Rendőri megfigy. 67. cs. 97., Uo. TAL. 36 890., OL. BM. Honv. segély. 1027. és 3260., MIKÁR: Schematismus 29., Vasárnapi Újság 1889. 1. sz.
121. Közlöny 1849. 165. sz., Vasárnapi Újság 1907. 40. sz.

122. Közlöny 1849. 67. és 135. sz., Tiszti Névtás 1847. 203., BOROVSZKY szerk.: Nógrád 547., MIKÁR: Schematismus 72.
123. HL. 1848—49 32. könyv, Közlöny 1849. 89. és 146. sz., Komáromi Lapok 1849. 65. sz.
124. Közlöny 1849. 84. és 86. sz., HL. Absz. korl gyűjt. 124. cs. 645., MIKÁR: Schematismus 73., MIKÁR: Névkönyv 233., BOROVSZKY szerk.: Nógrád 682.
125. Komáromi Lapok 1849. 65. sz., HL. Rendőri megfigy. 70. cs. 187.
126. Komáromi Lapok 1849. 64. sz., HL. 1848/49 28/414 e, OL. BM. Honv. segélyalap 24. cs. sz. n., MIKÁR: Schematismus 111. o., MIKÁR: Névkönyv 371., Vasárnapi Újság 1903. 21. sz.
127. Közlöny 1848. 128. sz., BOROVSZKY szerk.: Nógrád 613. Vasárnapi Újság 1909. 17. sz.
128. Közlöny 1848. 178., 1849. 149. sz., BOROVSZKY szerk.: Nógrád 614., Vasárnapi Újság 1888. 50. sz.
129. HL. Rendőri megfigy. 72. cs. 499., BOROVSZKY szerk.: Nógrád 621., Vasárnapi Újság 1905. 12. sz.
130. Közlöny 1849. 106. sz., MIKÁR: Schematismus 73.
131. Komáromi Lapok 1849. 63. sz., HL. Rendőri megfigy. 72. cs. 648.
132. HL. Pesti hadb. 67. cs. 1852—8/23., OL. BM. Honv. segélya. 3931. MIKÁR: Schematismus 47., MIKÁR: Névkönyv 153., Történelmi Lapok 1896. 8—9. sz. 81.
133. Az 1848/49-es honvédsereg parancsnoki karát — tábornok, ezredesek, alezredesek és őrnagyok — 830 fő képezte. (Bona: Tábornokok 65.) Az egész tisztkar mintegy 10 ezer főt számlált. (A szerző saját gyűjtése alapján.)
134. GÉLICH: Füg. harc III. 394—399.
135. HL. 1848—49 51/27.
136. Vö. 134. sz. jegyzet.

RÖVIDÍTÉSEK

BELITZKY: Nógrád	Belitzky János: Nógrád megye története 896—1849 h. n. é. n.
BONA: Tábornokok	Bona Gábor: Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848—49. Bp. 1983.
BOROVSZKY szerk.: Nógrád, ill. Hont, ill. Szabolcs	Magyarország vármegyéi és városai. Szerk. Borovszky Samu. Nógrád vármegye, Hont vármegye, Szabolcs vármegye Bp. é. n.
BREIT: Magyaro.	B(reit J(ózsef): Magyarország 1848/49. évi függetlenségi harcának katonai története Bp. 1897—1898. (I—III. k.)
GELICH: Füg. harc	Gelich Rikárd: Magyarország függetlenségi harca 1848—49-ben. Bp. — 1889. (I—III. k.)
id. GÖRGEY I.: 1848 és 1849-ből	id. Görgey István: 1848 és 1849-ből Élmények és benyomások Okiratok és ezek magyarázata Tanulmányok és történelmi kritika. I—III. Bp. 1885—1888.
HL. Aradi hadb. Pesti hadb.	Hadtörténelmi Levéltár: Császári-királyi rendkívül katonai hadbírószág. Arad 1849—1852 és Pest 1848—1854.
HL. 1848—49 1/1	Uo. 1848—49-es gyűjtemény 1. csomó 1. sz. Irat.
HL. Rendőri megfigy.	Uo. Abszolutizmuskori gyűjtemény A politikai szempontból megbízhatatlan és rendőri megfigyelés (felügyelet) alatt állók nyilvántartása.
HL. TAL:	Uo. Tiszti Anyakönyvi lapok a m. kir. honvédségről 1867—1890.
HM. Kézirattár	Hadtörténelmi Múzeum kézirattára
HELLEBRONTH: Testőrségek	Hellebronth Kálmán: A magyar testőrségek névkönyve 1760—1918. Bp. 1939.
IÁNKÁ: Négy havi	Ivánka Imre: Négy havi szolgálatom a magyar hadseregben 1848 június végétől október végéig. Bp. 1881.
K. A. Wien: Cond. List.	Kriegs-archiv Wien: Personalakten — Conduite Listen.
K. A. Wien: Grundbücher	Uo.: Grundbücher der k. k. Regimenter.
K. A. Wien: Millt. Gouv	Kriegs-archiv Wien: Militaer Gouvernement zu Wien 1848—1854.
KEMPELEN: Nemes csal.	Kempelen Béla: Magyar nemes családok 1—11. k. Bp. 1911—1932.
MIKÁR: Schematismus	Mikár Zsigmond: Honvéd schematismus, vagyis az 1848/49-iki honvédségből 1868-ban még életben volt főtiszteknek névkönyve Pest, 1870.
MIKÁR: Névkönyv	Uó.: Honvéd névkönyv Az 1848/49-iki honvédseregek 1890-ben még életben volt tagjairól. Bp. 1891.

OL. BM. Honv. segélylap)

OL. Görgey-gyűjt.

OL. HM. Ált. ir.

OL. ONHt. Ált. ir.

PAP: Okmánytár

Történelmi Lapok

STEIER: Beniczky

STEIER: Tót mozgalom

STEIER: Trónfosztás

URBÁN: Nemzetőrség

Országos Levéltár Belügyminisztérium Honvéd segélylap
1867—1872.

Uo.: Görgey család iratainak gyűjteménye

Uo.: 1848—49-i hadügyminisztérium általános iratai

Uo. Országos Nemzetőri Haditanács közösen kezelt általános
iratok

Pap Dénes: Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának
történetéhez 1848—1849 I—II. Pest. 1868.

1848—49-i Történelmi Lapok (folyóirat)

Steier Lajos: Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és
honvédeztárs visszaemlékezései és jelentései az 1848/49-iki
szabadságharcról és a tót mozgalomról. Bp. 1924.

Uő.: A tót nemzetiségi kérdés 1848—49-ben I—II. Bp. 1937.

Uő.: Az 1949-iki trónfosztás előzményei és következményei Bp.
é. n.

Urbán Aladár: A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848
nyarán Bp. 1973.

Tények, adatok, összefüggések a nógrádi szénbányászat gazdasági és társadalmi hatásáról

Szvircsek Ferenc

A 19. században Nógrád vármegye 4355 km²-es területét északról Zólyom, keletről Gömör és Heves, délről Pest-Pilis-Solt-Kiskun, nyugatról Hont vármegyék határolták. A vármegye tájképileg változatos, hegyes-dombos területén több jelentős völgy különíti el az egyes hegycsoportokat. A *Duna* csak délen és csak kis, mintegy 6 km-es szakaszon érintette. Fő völgye ennél fogva az *Ipolyé*, mely az Osztróvszki-hegységből eredve, nagy kanyargásokkal észak-délnyugatnak, majd nyugatnak tartva szeli ketté a vármegyét, és alkotja meg alsó részében öbölszerűen benyúló mellékvölgyeivel a termékeny talajú Nógrád medencét.

A vármegye területe földrajzi fekvése, természeti környezete és éghajlata alapján két elkülöníthető részre tagolódik. Az *Ipolytól* északra elterülő jelentékeny hegycsoport, az Osztróvszki-Vepor, és déli nyúlványai már a Kárpátok hegyszerének tagjai, orográfiaiilag is eltérők az *Ipolytól* délre húzódó hegyektől. Ezek közül kiemelkedik a Cserhát, melyet a vármegye DNY-i részén tömegesen kiemelkedő Börzsöny hegységtől a verőcei Katalinvölgy és a diósjenői, nógrádi síkságok választanak el. A Cserhát hullámosan kifejlődött dombvidékét keleten a Tarján patak és a Zagyva völgye határolja. Cserháttól ÉK-re a Karancs zárt tömbje, a Medves és a Salgótarjáni hegyek alkotják az Ajnácskői hegycsoportot – ahol a szén is termelésre érdemes módon kifejlődött – melynek kiágazásai északon Fülekig, délen Kisterenyéig nyúlnak, ahol a Zagyva völgye a Mátra hegységtől választja el.

A vármegye másik jelentős folyója a *Zagyva* a Medves hegy aljában ered, Homokterenyéig DK-nek, onnan DNY-nak fordulva Pásztóig, majd tovább délnek fordulva részben a vármegye határát is jelölve, folyik.

A mezőgazdasági kultúrák, főleg a megye déli és délnyugati síkságain, a szécsényi gyarmati, sziráki és nógrádi járások völgyeiben alakultak ki. A megye középső és északi részén, az erdőkben és ásványi nyersanyagokban gazdag területeken az *ipar* vált meghatározó tényezővé. A terület iparát főleg a vas, üveg, fa, cserépgyártás jelentette, a 18. századi kezdetleges szénbányászatot a 19. század közepén megjelenő, iparszerű Salgótarján környéki szénbányászat váltotta fel és teremtette meg a nagyipari fejlődés lehetőségét. A szénbányászat legjelentősebb területei hamarosan: Salgótarján, Zagyva, Kazár, Baglyasalja, Karancsalja, Nenti, Mátraszele, Homokterenye, Kisterenye, Mátranovák, Vizslás, Pálfalva, Andrásfalva, Nagykürtös stb. lettek.

A megye jelenlegi határai gazdasági, politikai és közigazgatási megfontolások alapján alakultak ki (1950. január 1.), amikor a megyeszékhelyként figyelembe vett *Salgótarjántól* való nagy távolsággal járó közlekedési nehézségek miatt: Drégely-

palánk, Hont és Ipolyvece kivételével a szobi járást, valamint Nógrádverőcét, Kismarost, Penc, Rád, Kosd községeket Pest megyéhez csatolták. Heves megyéből ekkor került Nógrád megyéhez gazdaságföldrajzi, valamint az ipar és bányászat szempontjából: Nádújfalu, Mátramindszent, Szuha, Dorogháza, Nagybatony, Tar, Hasznos, Szurdokpüspöki, Pásztó. Heves megyéhez csatolták viszont: Heréd, Lőrinci, Nagykökényes, Zagyvaszántó községeket.

A leadott területek nagyrészt mezőgazdasági, a megyéhez csatoltak ugyanakkor főként ipari jellegűek voltak. 1979. január elsejével a megyén belül megszűnt a szécsényi járás, miután a községeket a halasszagyarmati, illetve salgótarjáni járáshoz csatolták.

Az így kialakult Nógrád megye az ország egyik legkisebb megyéje. Területe 2544 km², mely az ország területének 2,7%-a. E területen él az ország lakosságának a jelenlevő népesség alapján 2,3%-a, mintegy 242 000 fő. Népsűrűsége 94,8 fő/km², az országosnál alacsonyabb.

A gazdaságföldrajzi, földtani vonatkozásban egységet alkotó *salgótarjáni „szénmedence”* területe – mivel határai egyben közigazgatási területet is alkottak – egybeestek a *salgótarjáni járás* területével. (386,04 km², 108 414 lakos. Ebből Salgótarján területe: 59,01 km², 49 603 lakos.) (1980. adat.)

A Nógrád megye ÉK-i részén fekvő *Salgótarjáni-medence* a Cserhát és a Karancs andezitje, a Szilvaskő és Medves bazaltjai és a Mátra között elterülve gazdasági vonatkozásban a megye legjelentősebb területévé fejlődött. Az Északi-Középhegység vidékén az évszázados múltra visszatekintő bányászat révén a nógrádi és a borsodi medencék élen jártak a gazdasági felemelkedésben, az ipari kapitalizmus, a szén-, vas- és üvegipar itt együtt fejlődött, sok ággal kapcsolódott egybe, épült egymásra. Azzal, hogy a szénbányászat Nógrád megye északkeleti részében megindult, a *salgótarjáni medence geológiai fogalomból táji (kultúrtáji) fogalom* má vált. A salgótarjáni, illetve a zagyvavölgyi medence szénbányászata adta a reális alapot erre az energia-bázisra települt nehézipar (acélgyár, vasöntőde, üveggyárak stb.) kialakulásához, a pest-salgótarjáni vasútvonal megépítésével pedig jelentőségének a megye határain való túlnövésére. A megye többi része lényegében ipar nélküli, de mezőgazdaságilag is rendkívül elmaradott terület maradt.

Az Északi-Középhegység északi és északkeleti szárnyán a Mátra és Bükk hegységek oldalán kialakult miocénkori szénmedencék, a hegyek déli peremén pedig a pannonkori lignit előfordulások képezik, ill. képezték a bányászat tárgyát.

A salgótarjáni medence szene a földtani kutatások alapján alsómiocén korú barnaszén. Azonos korú a borsodi szénmedence szenével, de földtani viszonyaik, jellemvonásaik alapján lényeges eltérések mutathatók ki, többek között a telepek ki-fejlődésének számában is.

A barnaszénterület legnagyobb részt a Mátra északi, valamint a Cserhát északkeleti részéhez csatlakozik. (Kisebb mennyiségű barnaszén és lignit az Ipolyon túl is előfordul: Óvár, Nagykürtös, Paloja, Sztracin, Zellő, Rapp, Romhány és Csákányháza területein.) Magába foglalja az észak-déli irányban Somoskőújfalutól Nagybatonyig terjedő területet, valamint a kelet-nyugati irányban Mátranováktól-Nógrádsipekig, illetve Salgó-Rónától – Litkéig húzódó változatos felszínt.

Északon az országhatár, keleten és nyugaton a széntelep kifejlődési határát egyaránt az oligocén rétegek kiemelt rétegsora zárja le. Déli határát a Romhány-Parádsasvár közötti mesterségesen megvont nyugat-keleti irányú vonal képezi. A vidék felszíne is tükrözi a szénterület geológiai és tektonikai felépítését, ugyanis a kezdetben összefüggő, enyhén gyűrt teleszerkezetét a tektonikus elmozdulások (a

törések hatására kiemelt és lesüllyedt területek keletkeztek) 100–200 méteres táblákra szaggatták. A szénterületen alig találunk akár csapás, akár dőlés irányában nagyobb kiterjedésű zavartalan telepeket, amelyek könnyebb termelési feladat elé állították volna a bányászatot. A széntelepek egy-egy bányamezőben kisebb-nagyobb vetőkkel (a fő vetők ÉNY-DK-i irányúak, ezek a Mátra andezit kitöréseivel, az erre merőleges ÉK-DNY-i irányú mellékvetők, a pleisztocénbeli bazaltvulkánossággal hozhatók összefüggésbe) átszabdalva, sakktableszerűen összetört területet alkotnak. A bányászat, a nagy összefüggő területek hiányában jellegzetes *vándorbányászkodássá* alakult, mivel a bányák kimerülési ideje 10–15 év volt.¹

A téma további feldolgozását indokolja a barnaszénmedencében kialakult bányászat domináns szerepe a hazai energiagazdálkodásban, s a hamarosan országos jelentőségűvé nőtt megyei ipari üzemek telepítésében-kialakulásában. A gazdaságilag, de nem utolsósorban társadalmi szempontból nagy kihatású iparág a szénbányászat, döntő hatást gyakorolt a régióban a táj képeire, az ipari ágazatokra, és ezen keresztül az ipar forradalmasításával a társadalom életére is.

Írásos emlékek a szénről

A legtöbb hazai szénbánya keletkezéséhez, a szén felfedezéséhez legendaszerű történetek kapcsolódnak. S szénbányászatunk első korszakában hazánkban rendszeres és tudatos kutatás „kőszén” után nem volt. Vízmosa árkokban, természetes kibúvásokban kerültek felszínre szénnyomok, sőt „szénszagú” hegyi patakok alapján következtettek arra, hogy a hegyekben szén van. A szén azonban békésen pihent tovább a nógrádi hegyek-dombok alatt is, s csak néha adta rejtélyes jelét a babonás parasztoknak kénes kigőzölgésével, erős füsttel történő felizásával (akik természeti ritkaságnak tartották), hogy beleszóljon a tájkép alakulásába. Majd 255 éve 1726–1729 között *Radványi Ferenc*, megyei tudós jegyző munkájában Vecseklővel kapcsolatban már a „szén” meglétét jelezte, igaz, még nem ismerve fel, hogy ott szén égett. Ugyanerre hívja fel a figyelmet 1742-ben *Bél Mátyás* is *Notitia Hungariae novae* c. művének IV. kötetében, amikor azt írja, hogy Vecseklő község mellett egy ásott üregben „a föld régóta égett”. Bővebb ismertetést azonban ez a forrás sem ad a szénről. A *Pressburger Zeitung* 1767. október 31. számában közölte azt a hírt, hogy *Jankovich László* salgói birtokán meggyulladt 1766-ban a hegy, és négy ölnyi hosszúságban, két ölnyi szélességben s két lábnyi vastagságban „kőszén lett”. A hely Vecseklőtől DNY-ra légvonalban 6–7 km-re volt. Ezt a tudósítást vették át azután a következő évtizedekben többek is.

1768-ban a somoskői barnaszénről tettek bejelentést név nélkül, s még ugyanebben az évben *Matussek Vencel* és *Fischer Antal* posti kádármesterek felfedezték a *salgótarjáni szenet*, s tettek róla bejelentést. 1768 és 1771 között *Carl Nützen* (miocénkori) lignitet jelentett be Verőcéről.

A kibúvásokból megismert szenet a kamara nem jutalmazta, mivel a felfedezett miocénkori barnaszén a gyakorlatban nem lehetett hasznosítani (szállítási nehézségek és az ipar hiánya miatt).

Az 1782-es összeírás során a megye bejelentést tett a *somoskőújfalusi széntelep*ről. 1817-ben *Zipser András Krisztián*, 1819-ben pedig *Magda Pál* emlékezett meg a nógrádi szénről. *William Bright* angol orvos 1818-ban még a „középkort” találta Tarjában, de úgy vélekedett, hogy megvannak már azok a magok, „amelyekből ki fog sarjadni a haladás és a fejlődés gyümölcstermő virága”. Tudott a *Jankovich*

birtok alatti széntől, s tudta azt is, hogy a földbirtokos ” . . . fél a polgártól, aki a szükséges tőkét már többször felajánlotta a bánya feltárásához és fél a paraszttól, aki így megszűnik jobbágy lenni és szabad bányász lenne belőle”.

August Ellricht 1828-ban írt művében, mint „kenyeretlen Tarjánról” tesz említést a faluról. (Ezt a jelzőt azonban először Bél Mátyás használta a terméketlen földű, gyér népségű falura.) Ellricht is tudott a *Jankovich Antal* konzervatív földbirtokos vadaskertje alatt húzódó széntelepről, amit a birtokos nem engedett kitermeltetni. Csak a földbirtokos 1855-ben bekövetkezett halála után tudta *Brellich János* (1856-ban), a salgótarjáni szénbányászat tulajdonképpeni megalapítója a birtok szénét feltárni.

Fényes Elek 1837-ben Salgó-Tarjánról szólva nem utalt a szénre, holott azt 70 év óta ismerték.

A szénbányászat nagyobb méretű fejlődése után az ipari fellendülés jóvoltából a „kenyeretlen Tarján” a nagy ígéret földje lett. 1880. szeptember 10-én a *Nógrádi Lapok*, látva a gyors fejlődést, tündérszigethez, igazi „San Francisco”-hoz hasonlította. Ugyanez a lap 1886. júniusában már „Igazi magyar Birmingham”-ként említette Salgótarját. De a település a „magyar California” és a „magyar Ruhrvidék” jelzőt is megkapta több feldolgozásban, hiszen a gyorsan fejlődő település szerepvállalása a magyar ipar térképén beváltotta a hozzá fűzött reményeket, igaz hosszú ideig csak a tőkés vállalkozók számára.

A megye szénbányászatának fejlődése

A szénbányászat helyzete a megye ipari struktúrájában

A magyarországi szénbányászat fejlődésében három időszak állapítható meg. Az *elsőben* a gépgyár hiánya miatt a termelés csak helyi szükségletek kielégítését szolgálta. Ebből az időszakból az 1753-ban indult brennbergi bányászatot lehet megemlíteni, mint az első szénbányát. 1780-ban a Komárom megyei Zsemlyén tártak fel széntelepet. A nógrádi szén is hallatott ekkor magáról, ugyanis 1768-ban Somoskőn, 1769-ben Salgótarján mellett találtak (miocénkori) barnaszén nyomokat. De ekkor még mint gyakorlatilag nem hasznosítható széntelepet figyelmen kívül hagyták. A szénnek az ipari jelentősége a Krassó-Szörény megyei feketeszéntelepek felfedezésével kezdődött el, amikor Resicán 1788-ban az első szénbányát megnyitották.

A magyarországi szénbányászat *második* időszaka egybeesik a dunai gőzhajózás megindulásával. Ezzel egyidőben indult fejlődésnek a pesti gyáripar is. Ebben az időszakban az Esztergom és Pécs vidéki szénbányászat is megkezdődött. Nógrád megyében szintén tudunk ebből az időből bányászatról Zagyva, Mátraszele, Kazár vidékén. Erre a bányászkodásra azonban a „szénásás” kifejezés illik még jobban.

A *harmadik* időszak behatárolásánál fontos mozzanat a magyarországi vasúti hálózat fejlődése. A kiegyezés után a gyáripar fellendülésével a szénbányászat termelése is hirtelen emelkedni kezdett. Erre az időszakra esik a salgótarjáni bányászat felvirágzása, az ajkai bányászat megnyitása.³

Az első hivatalos statisztika szerint Magyarország széntermelése 1856-ban ke-
reken 2,5 millió mázsa volt, ebből 1 millió mázsa a dél-magyarországi kőszénbányászatra esett. Ez az európai viszonylatban is számottevő széntermelés 1859-ben elérte a 4 millió mázsát és ezzel már a pécsvidéki kőszénbányászat vezetett 1 millió mázsát meghaladó termelésével, mivel ez a vidék már vasúti összeköttetéssel (pécs-mohácsi vasút, 1857) rendelkezett a Dunához.

Barnaszénbányászatunk azonban régebb kőszénbányászatunknál. Kezdetét illetőleg a bőséges és jól ismert szakirodalomra kell utalni. A brennbergi bányászat-tól az Esztergom vidéki bányászaton, a múlt század derekán meginduló sajtóvölgyi barnaszénbányászaton keresztül hosszú út vezetett a nagyobbmérvű bányászat fejlődéséhez, mely a salgótarjáni barnaszénmedence fellendülésével vette kezdetét. A Dunán a pécsi szén versenyt nem bíró, vasút nélküli medencéket 1867-ben a fővárossal vasúti összeköttetést nyerő salgótarjáni medence megelőzte, termelése ettől kezdve rohamosan emelkedett, és a 70-es évek derekán elérte a 4 millió mázsát. Így a barnaszén lett hazánk, valamint a salgótarjáni medence iparosodásának és gazdasági fellendülésének fő tényezője.

A kiegyezés, a magyar nemzeti függetlenség kérdésének felemás megoldásával, a tőkés fejlődés döntő szükségletét a polgári fejlődés biztosításával megoldotta, de úgy, hogy a feudális maradványokat megőrizte.

A kapitalista fellendülést Európa szerte kísérő vállalkozási láz, az ún. „gründolási láz”, amely 1872-ben érte el tetőpontját, elsősorban a hitelintézetekre irányult. A külföldi tőke behatolása a magyar gazdasági életbe a kiegyezést követő években nagy léptekkel haladt előre, s révén kibontakozott a magyarországi, de az osztrák bankélettől függő bankarisztokrácia. A gyárak, bányák számának emelkedése is a „gründolási lázzal” függött össze. Az ipari vállalatok egy részét szintén spekulációs célból alapították, de a pénztőke ettől függetlenül is termelő tőkévé vált. A fontosabb ipari alapítások zöme már nem egyéni vállalkozásként, hanem részvénytársasági formában jött létre. 1867 előtt alig néhány ipari részvénytársaság volt, a vállalkozási láz során egyre-másra alapították a részvénytársaságokat. Ezek nagyobb része egyéni vállalkozás formájában már előbb is működött, a részvénytársaság megalapítása az ipari forradalom kibontakozására, a termelés kiszélesítésére vezetett.⁴

Nógrád megyei példán (Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. fejlődése) ez a folyamat a következőképpen illusztrálható:

É v Bányatársaság neve

1855. Steinkohlenverwaltung in Zagya.

Zagyaer Steinkohlenbergbau-Unternehmung.

Steinkohlenschurfbau Zagya der Hyeronimus Moosbrugger.

1860. Steinkohlgewerkschaft in Salgó-Tarján.

1861. Szt. István Steinkohlgewerkschaft (Ennél a következőket jegyezte meg a besztercebányai bányakapitányság: . . . a Szt. István nevű bányavállalat nem mint bányatársulat (Gewerkschaft), hanem mint kőszénbánya részvénytársulat (Aktien-Gesellschaft) alakult meg.

1864. K. K. Pest-Loosnc-Neusohler Eisenbahn und Szt. István Steinkohlenbergbau-Gesellschaft

1868. Salgótarjáni Kőszénbánya Részvénytársulat (Salgó-Tarjánér Steinkohlen Bergbau Actien-Gesellschaft)⁵

A kiegyezés után a nehézipar fejlődése elsősorban a szénbányászat területén mutatkozott meg, a termelés országosan 1866-tól 1873-ig 7 millióról 16,3 millió mázsára emelkedett. A barnaszéntelepek felkutatása és kiaknázása érezhetően nagyobb lendületet vett. Az idejében vasúti összeköttetéshez jutó salgótarjáni szénmedence vált ebben az időben hazánk szénellátójává⁶ A termelés zöme az 1868-ban alakult Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. bányáiból került ki. (A továbbiakban: SKB Rt.)

1873-mal a fellendülés időszaka véget ért, kezdetét vette a hosszan tartó gazdasági válság. A nógrádi szénbányászat helyzete sajátosan alakult. Az SKB Rt. munkásainak egy részét elbocsátotta, és a megmaradt munkásság nagyobb kizsákmányolása mellett, nagyobb fokú gépesítéssel igyekeztek pótolni a munkáskezet. Az SKB Rt. termelésének visszaesése nem jelentette a szénmedence termelésének visszaesését, mert a közepes nagyságrendű vállalatok (ebből vagy féltucat működött már) megnövelték termelésüket, mivel kisebb szénkészletüket egy-két előre lekötött piacon értékesítették, melyek felvevőkapacitása a válság idején is állandó maradt. Az SKB Rt. a nagyobb tőkeerő segítségével nagymértékben megerősödve került ki a küzdelemből, több versenytársát megsemmisítve.

1873-ban a barnaszéntertermelés már 9,5 millió mázsára rúgott s ennek legjelentősebb része a salgótarjáni szénmedencére esett, amely termelésével a legszerecsé-
sebben kapcsolódott be a fiatal főváros fellendülő iparába és a fejlődő vasúti hálózat fogyasztásába. A hazai szénbányászat 1880 évi 18,2 millió mázsáról 1900-ig 65 millió mázsára emelte termelését. A vasúti hálózat 1880 és 1895 között 7000 km-ről 14 000 km-re fejlődött. Az ipar szénfogyasztása 1898-ban 34 millió mázsa volt, ennek legnagyobb részét a barnaszénbányászat szolgáltatta, amely ebben az évben már 45 millió mázsát termelt. Ennek egyharmada a salgótarjáni medencéből ered, amely a század végén 16 millió mázsát meghaladó termelésével elérte akkori termelőképességének felső határát.

<i>Magyarország széntertermelése (q) 1867-1898</i>			<i>A salgótarjáni szénmedence és munkáslétszáma 1867-1898</i>		<i>A salgótarjáni szénmedence és szénmedencében az SKB Rt. termelése és munkáslétszáma 1867-1898</i>	
<i>Összesen Barnaszén és Lignit</i>			<i>q</i>	<i>fő</i>	<i>q</i>	<i>fő</i>
1867	7 408 845	3 344 019	393 780	217	393 780	217
1868	9 407 865	4 432 401	1 017 770	515	1 017 770	515
1869	10 684 425	5 623 377	2 018 580	1520	1 909 000	1156
1870	11 536 835	6 019 816	2 844 640	2090	2 327 000	1683
1875	14 672 144	8 155 469	3 809 880	1990	1 953 000	976
1880	18 491 436	10 133 926	5 230 260	2519	2 179 000	1159
1885	2 558 375	15 867 663	7 906 390	3248	4 796 000	2048
1890	32 690 934	22 490 982	10 756 210	3870	6 606 000	2498
1895	45 723 725	34 749 051	14 104 110	5123	9 900 000	3280
1898	57 878 606	45 165 811	14 304 730	5173	9 900 000	3358

A szénmedence nemzetgazdasági jelentősége (részaránya az országos termelésben) az évek során így alakult:

1867: 8%
 1870: 33%
 1880: 35%
 1890: 42%
 1900: 39%

1900-ban az ország széntermelése meghaladta a 65 millió mázsát, ebben még mindig a salgótarjáni medence vezetett. (Salgótarjáni-medence termelése: 16 247 050 q, létszáma: 5558 fő; ebből az SKB Rt. termelése: 11 185 000 q, létszáma: 3789 fő.) Utána következett a Sajóvölgye, ahol az acélgyártás fejlesztése révén lendült fel a szénbányászat. 1913-ban már az ország szénbányászata átlépte a 100 millió mázsát, amikor is már Zsilvölgye vezetett a termelésben Tatabánya előtt. A két világháború között a hazai széntermelésben a nagy szénmedencék közé felemelkedő tatabányai, esztergomi, borsodi szénterület kezd jelentős szerepet játszani.⁷

Az SKB Rt. a kisterenyei uradalom összes szénjogainak 1896-ban történt megszerzésével a salgótarjáni szénmedence legnagyobb bányavállalata lett. Az első világháború végéig az SKB Rt. *horizontálisan* fejlődött. A háború befejezése után a társulat nemcsak megtartotta, hanem még növelte is súlyát a gazdasági életben. Megtartotta fő üzletágát a szénbányászatot, de most már a gazdasági életnek megfelelően fejlődése *vertikális* lett. Az új érdekközösségek kialakításával a vállalaton belül teremtett új szénfogyasztókat. A vállalat technikai fejlődése is ezt a változást tükrözi.

Horizontális fejlődés: 1868–1896 gőzenergia felhasználása

1896–1910 elektromos energia térnyerése

1910–1924 bányaszállítás és vontatás gyökeres átalakítása, függőleges aknák helyett lejtős-aknák építése, végtelenített kötélzállítás bevezetése.

A szénbányászatban a 19. sz. végén vezető szerepet játszó SKB Rt. a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank támogatásával 1894-ben megvette a fizetési zavarokkal küszködő Brassói Bánya és Kohó Részvénytársaság zsilvölgyi bányáit, 1898-ban tovább terjeszkedve az Esztergom–Szászvári Kőszénbánya Rt-ben vállalt jelentős érdekeltséget. A megyében a századforduló után Mátranovákon (1906), Somlyón (1909), tártak fel új szénterületeket, 1903-ban a Felsőzsilvölgyi Kőszénbánya Társulat bányáit vásárolta meg. 1909-ben a Magyar Állami Kőszénbánya Rt-vel megalapította a Nyugat-magyarországi Kőszénbánya Rt-t. 1917-ben megszerezte az Északmagyarországi Egyesített Kőszénbánya és Iparvállalat Rt. részvénytöbbségét. 1920-ban megalapította a Hatvanvidéki Szénbánya Rt-t, ugyancsak ebben az évben a Rimával közösen megalapították a Bánvölgyi Kőszénbánya Rt-t a borsodi szénmedencében.

Vertikális fejlődés: 1924–1942 a minőségi szénigények fokozásával a szénfeldolgozó művek tökéletesítése és szén-nemesítési feladatok álltak az előtérben. Az aprószén értékesítési törekvések hatására érdekeltséget vállalt a téglá, cement, cserép, üveg és villamosági iparban. Ennek üzemében a szén játszik jelentős szerepet.⁸

Bányanyitások a szénmedencében

Az első tárót az 1840-es évek elején Moosbrugger Jeromos nyitotta a *Zagyva* községhez tartozó *Inászó puszta*n.

A bányakapitánysági iratokban 1848-ban már szerepelt a bánya. (Steinkohlenschurfbau Zagyva des Hyeronimus Moosbrugger.) Egy másik ügyirat szerint (1843/416. sz.) *Salgótarjában* is volt már bánya, valamint Felső- és Alsó-Pálfalván az „Amalio-Steinkohlenschurfbau”, melynek bérelője Hammer Pál és Lockenbacher testvérek voltak. Ez a kutatóüzem 1856-ban már beszüntette működését.

A zagyvai és mátraszzelei (1855-ös) próbálkozások után 1856-ban Brellich János a Jankovich örökösök birtokán *Salgótarjában* is feltárta a szenet. Az eladási nehézségek miatt 1859-ben már 5350 bécsi mázsa eladatlan szene volt a tárnája mellett. Brellich feltárásával egyidőben a megyében 1856-ban még két „kőszénbányáról” tudunk. Tulajdonosuk Moosbrugger után Preuszner József pesti szénkereskedő volt. Wéber Alajos irányítása alatt Zagyvaróna határában és Mátraszélen volt a két bánya, de itt még nem érték el a szenet. A bányákban 20 munkás és 1–1 felvigyázó teljesített szolgálatot.

Teremlés és létszámadatok a salgótarjáni szénmedencében 1850—1860 között:

Év	Termelés (bécsi mázsa)	Munkáslétszám	Bányatelep
1850	—	9	Zagyva-Inászó
1854	—	9	Pálfalva
		31	Zagyva-Inászó
1855	8 596	36	Pálfalva
	26 000	12	Zagyva
1856	50 000	41	Zagyva
1857	45 000	—	—
1858	44 000	16	Zagyva
1859	—	4	Pálfalva
	30 000	12	Zagyva
1860	965	8	Salgótarján
	20 306	—	Salgótarján
	1 000	—	Kazár

A széntelepek jelentőségét Windsteig Gergely bécsi kőbányatulajdonos és Brellich János államvasúti mérnök ismerte fel, sőt 1859-ben megszerették a szénjogosítványokat is.

1857-től a bányavállalkozók népes tábora próbál szerencsét a salgótarjáni szénmedencében. 1858-ban Okolicsányi Anna *Nagybátony* és *Macanka* környékére, 1859-ben gr. Mikó Imre *Baglyasalja* területére, Flamm Dávid, a Berényi grófok *Karancsberényi* területére, Windsteig György, Schöller Sándor, Wéber Alajos *Karancsalja* területére, Shöller Sándor *Etes* területére kért kutatási engedélyt. 1859-ig *Kisaranyiban* a Jakabffy-család birtokán Perger Ignác és Társa losonci cég, utóbb Alexander Schöller bécsi nagykereskedő bányászkodott. *Nagybátonyban* az Almássy család, 1860-ban Brellich János *Karancsalja*, Szilvássy István *Etes* területére, Engelmann János Babits, losonci gyárigazgató Schöller Sándor bécsi nagykereskedő részére: *Piliny*, *Baglyasalja*, *Somoskőújfalu* területén; Gr. Zichy László zagyvai lakos Br. Prónay

Albert *zagyarónai* birtokára; Szontágh László, Kail Sándor parádi bányafelőr és Szilvassy István szécsényi lakosok Münnich iglói, Erössy varaljai lakosoknak és Koch Antalnak kérték 1860-ig kutatási engedélyt *Salgótarján* vidékére.

A kérészetétű kis vállalkozások változását egy bányagondnok – Maász Mihály – tevékenységével is illusztrálhatjuk. 1855-ben még a Homok-terenyei kutató vállalatnál dolgozott, 1857-ben a zagyvai vállalat bányagondnoka, 1860-ban a kazári Annabányánál található, sőt „Frohnfassiot” terjeszt be a karancsaljai és salgótarjáni bányaművekről a bányakapitányságnak.

A megkapott engedélyek birtokában megkezdődtek a bányanyitások: Piliny, Baglyasalja, Somoskőújfalu, Karancsalja, Kazár, Salgótarján, Etes és Alsó-Pálfalva községek határában. A Weber–Brellich–Windsteig társulás 1860-ban már 16 zártkutatmány birtokában volt, de bányamunkák csak Kazár, Karancsalja és Vizslás határában folytak, Salgótarjában munkáshiány miatt a munka szünetelt. Érdemes néhány adattal bemutatni ezeket a korabeli bányákat: *Kazáron* az egyik bánya 16 öl hosszú táró, a másik 8 öl mély függőleges akna volt. Ettől 50 öl távolságra egy korábbi kutató tárót hajtottak 16 láb vastag szénkibúváson. *Karancsalján* egy 1 öl mély függőleges akna volt, ahol 3 láb vastag „csillogó” szenet vájtak. Az aknától távolabb egy 24 öl hosszú táróban ugyancsak 3 láb vastag telepet fejtettek. *Vizsláson* 3 öl mélységben egy 3 és fél láb vastag széntelepet tártak fel, és a termelés zavartalanul folyt. 1860. március 22-én az összes bányájukat szervezeteileg egyesítették, nevük Salgótarjáni Kőszénbánya Társaság lett. Brellich 1860 augusztus 31-én a közlekedés megoldása céljából egy lóvasút építését javasolta Vác, illetve Hatvan–Pest felé, hogy általa utat nyisson a nógrádi barnaszénnek. 1862. május 14-én megalakult a Szent István Kőszénbányatársulat (St. István Steinkohlgewerkschaft), kőszéntelepei mintegy hét község határában 14 800 holdon feküdtek. 1862-re már 11 helyen volt bányanyitások, ahonnan kb. 2 000 000 bécsi mázsa szén termelhető ki számításaik alapján.

A többször is nevet módosító vállalat (Pest–Besztercebányai vasút és Szt. István bányatársulat), mely csődbe jutva a vasútépítkezési panamák miatt, 1866. októberében két évi szünet után indította meg ismét bányáiban a termelést. A bányafelügyelő Schmidt maradt, Pancsaldi után Zemlinszky Rezső lett a bányamérnök Salgótarjában. Végül a társulat „Cs. kir. magyar északi vaspálya társulat” néven 1868-ban jelentette feloszlását és 1868. augusztus 6-án újból megalakult mint Salgótarjáni Kőszénbánya Részvénytársaság. A társaság elnöke gr. Forgách Antal nagybirtokos lett. Az igazgatóság tagjai: Stempf Károly államvasúti igazgató, Holitsche Fülöp, Hürsch Gusztáv, Ullmann M. G., Feldmann G. Károly pesti nagykereskedők és gyárosok lettek.⁹

A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. megalakulásával kezdetét vette a *nagyüzemi szénbányászat*. Szénjogokat szerzett a megyében, így többek között: Salgótarján, Inászó, Zagyaróna, Pálfalva, Etes, Kazár, Baglyasalja, Vizslás, Vecseklő, Kisterey, Maconka, Sóshartyán stb. területén.

A megyei nagy szénterületek lefoglalása, az SKB Rt. működésének egész fennállása alatt jellemző vonása maradt. Így tudott csak beékelődni a konkurens bányák szénmezéjébe, s idővel felvásárolni, magábaolvasztani azokat.

Az SKB Rt. szénbányászatának intenzív beindulása után a megyében több kisebb-nagyobb vállalat alapítására is sor került. Többek között ekkor alakult: a *Kistereyeni Kőszénbánya Rt.* (1869), *Nemti Bányatársulat* (1873), *Münnich–Jualusz–Hoffmann Baglyasaljai Bányatársulat* (1872), *Hamburgi Angol–Német Bank Mizersfa–Mátraszelei bányászata* (1875–80), *Etesi Kőszénbánya Rt.* (1885–88). 1881-ben több bányavállalat egyesítésével az *Északmagyarországi Egyesített Kőszénbánya és Iparvállala-*

A Szt. István Kőszénbánya Társulat részterületei: 1861—1867

<i>Község neve</i>	<i>Adományozott terület</i>	<i>Lefoglalt kat.</i>	<i>Összes holdban</i>
Kazár	2336	1100	3436
Salgótarján	1681	933	2614
Zagyvapálfalva	798	239	1037
Baglyasalja	51	—	51
Vecseklő	62	256	318
<i>Összesen:</i>	4928	2528	7456

A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. részterületei:

<i>Év:</i>	<i>Adományozott terület</i>	<i>Lefoglalt kat.</i>	<i>Összes holdban</i>
1868—1878	1 635	2 706	4 341
1879—1888	2 011	314	2 325
1889—1898	3 097	13 588	16 685
1899—1908	1 124	442	1 566
1909—1918	160	309	469
1919—1928	730	4 708	5 438
1929—1938	904	11 190	12 094
1939—1942	—	3 798	3 798
<i>Összesen:</i>	9 661	37 055	46 716

lat Rt. alakult meg, melynek szénjogosítmányai (1924-ig) Baglyasalja, Etes, Karancsalja, Szénáspuszta, Zagyvapálfalva, Nemti, Kazár, Mátraszele, Homokterenye és Mátranovák területére terjedt ki.

Nógrád megyei bányák 1869-ben:

<i>Bánya neve:</i>	<i>Termelés (vámházsa)</i>	<i>Munkáslétszám</i>
Nagykürtös, Borbála bánya	27 200	14
Nagykürtös, Éva bánya	—	2
Kis-Zellő	—	—
Óvár	—	—
Becske	18 060	15
Baglyasalja, Imre bánya	1 420	4
SKB Rt.	3 372 468	1400
Kis-Sztracin I.	—	—
Kis-Sztracin II.	—	—
Mátranovák, Ágnes bánya	—	—
Baglyasalja, István bánya	27 960	6

1869-ben 11 vállalat 1441 fővel 3 447 130 vánunázsát termelt. Ebből az SKB Rt. termelése 97,8% volt.

A kisebb magánvállalkozók kutatásai nyomán egyre több szénlelőhely vált ismertté Salgótarján környékén kívül a Karancs hegység völgyeiben, a Zagyva-patak mentén fekvő községek határában.¹⁰

Termelés (t) alakulása

Év:	SKB Rt.	Kisterenyei Kőszén- bánya Rt.	Nemti Kb. Rt.	Baglyas- alja	Salgó (SV Rt.)	Egyéb kis v-ok
1870	232 743 81 %	10 000	10 000	15 000	14 721	2 000
1874	180 462 51 %	30 000	20 000	38 095	61 584	23 815
1878	235 139	40 000	15 000	75 000	84 988	15 500
1882	289 033 46,3%	ÉEKI Rt. 226 297 36,3%			104 448 16,7%	4 056 0,7%

1896-ban az SKB Rt. Solymossy László szénjogait szerezte meg *Kisterenyén és Mátranovák*on. *Kisterenyén* 1868-ban Gyürky Ábrahám kezdte meg a bányászatot. A medence déli részén, *Nagybátony* és *Dorogháza* környékén 1870-ben kezdődtek meg a bányanyitások. *Nagybátonyban* Királyi Ede, *Tiribesen* Almássy Mária nyitattott bányát. *Mátranovák*on több kisebb bánya üzemelt 1870-ben.

1873-ban még csak 5 komolyabb üzem volt a megyében, 1896-ra már 65 nagyobb gyár és vállalat meglétéről számolnak be a statisztikák.

Nógrád megyei bányák 1896-ban

Bánya neve:	Munkások száma	Termelés (q)
Nagykürtös (Éva bánya)	21	11 099
Baglyasalja		1 768 147
Homokterenye (ÉEKI Rt.)*	1313	
Mátranovák		1 300 813
SKB Rt.	3454	10 235 082
Nemti	122	259 180
Salgóbánya (RMSV Rt.)**	194	993 900
Karancsalja	—	—
Nagykürtös	1	—
Herencsény	—	—
Gergelyfalva	5	—
Mátranovák (Ágnes bánya)	2	—

* Északmagyarországi Egyesített Kőszénbánya és Iparvállalat Rt.

**Rimamurány-Salgótarjáni Vasm0 Rt.

Magyarországon 1900-ban a 213 bánya és vaskohászati vállalat közül Gömörben 20, *Nógrádban* 12 (6930 alkalmazottal), Borsodban 10 üzemelt. A húsznál több személyt foglalkoztató nagyipari vállalat közül Gömörben 48 (4284 fő), *Nógrádban* 32 (5280 fő) volt. Egyébként a megyében 44 vállalat 12 210 segédszeméllyel működött.

A húsznál több segédszemélyzetet alkalmazó bánya és iparvállalatok megoszlása és száma Nógrád megyében. (Füleki járás 1900-as adatait nézve).

Község	Bánya és iparág	Vállalatok száma	Segédszemélyzet száma
<i>Füleki járás</i>			
Baglyasalja	kőszénbánya	1	562
Bolgárom	gránitkőbánya	1	36
Fülek	gőztéglagyár	1	33
Homokterenye	kőszénbánya	1	243
Korláti	bazaltkőbánya	1	93
Mátraszele	kőszénbánya	1	332
Mizserfa	kőszénbánya	1	26
Nemti	kőszénbánya	1	193
Ragyolc	kőbánya	1	105
<i>Salgótarján</i>	kőszénbánya	2	300
	kőszénbánya	1	348
	kőszénbánya	1	3447
	vasöntöde	1	195
	vasöntöde	1	1858
	üveggyár	1	270
Somoskő	kőbánya	1	25
Zagyvaróna	kőszénbánya	1	1066
<i>Szécsényi járás</i>			
Etes	kőszénbánya	1	154
	kőszénbánya	1	259

1902-ben a *Guttmann testvérek* vásárolták meg *Nagybátonyban* a Katalin lejtaknát, amit azután a *Diósgyőri Vas- és Acélgyár* szerzett meg szénjogosítványával együtt. A Nagybátonytól északra fekvő Mária táró és Simi akna, *dr. Lipták és TSA Vasipari Rt.* kezébe került. 1921-ben az Rt. tönkrement, érdekeltségét az Angol-Magyar Bank Rt. szerezte meg. Ezzel megalakult a *Nagybátonyi Szénbánya Rt.* Szénjogosítványait kiterjesztette Mátraverebély, Sámsonháza, Márkháza, Kis- és Nagybárkány területére is. 1927-ben egyesült a Budapest-Újlaki Téglagyárral és ettől az időtől kezdve *Nagybátony-Újlaki Egyesült Iparművek Rt.* néven szerepelt.

Az első világháború a szénbányászatot komoly nehézségek elé állította. Munkaerő, üzemanyag, szállítóeszközök hiánya állandó gondot okozott a bányáknak. A háborús évek alatt az évi 10—11 millió mázsa széntermelés és a haszon biztosítása érdekében a munkáslétszámot hadifogyokkal és női munkaerővel igyekeztek megtartani.

A századforduló után azonban *Salgótarján környéki* legértékesebb szénmezők kezdtek kimerülni, a felszínközeli jó minőségű szén elfogyott. A bányászkodás a mélyebben fekvő telepreés a medence középső részére terelődött át, ahol a geológiai

és tektonikai viszonyok kedvezőtlenebbek voltak. Megindult a harc ennek a területnek a szénjogáért.

A szénbányászat azonban még tovább folytatódott Salgótarján, Baglyasalja, Zagyvapálfalva, Zagyvaróna, Etes, Mátranovák és Karancsalja községekben. Növekedett az SKB Rt.-hez tartozó érdekköri vállalatok, így a dorogi, esztergomi és a Tolna megyei szénmedence termelése is. A társaság geológusai 1920-ban Gyöngyösvisonta térségében lignitmezőt fedeztek fel, de akkor alapította az SKB Rt. a Hatvan Vidéki Szénbánya Rt-t is. Nógrádban új bányák nyitására is sor került. 1921-ben pedig érdekközösségbe lépett a Rimamurány—Salgótarjáni Vasművel és Borsodban közösen nyitottak bányákat. A közös vállalkozás érdekkörébe vonta az Egyesült Téglá- és Cementgyár Rt-t. Részt vett az Ipari Robbanóanyaggyár Rt. alapításában. Dorogon karbidgyárat állított fel. Leányvállalata az Esztergom—Szászvári Kőszénbánya Rt. útján megvásárolta Magyarország legnagyobb lignittelépével rendelkező Várpalotai Unio Bányászati és Ipari Rt-t. Szénjogokat szerzett a pécsi szénmedencében is, de terjeszkedésének itt gátat emelt a Komlói Állami Kőszénbánya Vállalat és a Duna Gőzhajózási Társaság.

A szénjogok és szénterületek kiterjesztésével párhuzamosan folyt a *technikai fejlesztés*. Az inászóli első tárók után Salgótarjánban 1859-ben mélyítették le az első aknát Ó vagy Emma akna néven. Mélysége 30,6 méter volt. 1870-ben az első gőzerővel működő szivattyút is az Emma aknába telepítették. Az 1869-ben létesített Új-aknában már gőzerővel történő aknaszállítás volt, de a gőzgép fogaskerekei még fából készültek. 1871—72-ben vezették be a gőzmozdonyal történő szállítást. 1889-től terjedt el a láncszállítás, és a végtelenített kötélszállítás. 1891-ben a római bányamezőn sodronypályát építettek. 1892-től a külszíni szállításban villamosmozdonyt használtak. Kísérletek történtek 1915-ben a sűrített levegővel hajtott mozdonyokkal, de nem váltak be. (Etesi Albert akna.) 1895-től kezdett a medence energiaellátásba az elektromosság bevonulni. Hamarosan villamos centrálék épültek Pálfalván, Mátranovákon, Mizserfán, Baglyasalján, Albert-aknán. 1911—12-ben épült a központi villamos erőmű Vízállasztón. A vállalat 1925-ben kezdett foglalkozni a gyenge minőségű szén felhasználásának és az ezzel összefüggő idegen fogyasztók részére való árambekapcsolás problémájával.

Először a Salgótarján környéki községek felé építették ki a hálózatot, a legtávolabbi pont Pásztó volt. (1945-ig csak 38 községet villamosították.) 1929-ben hozták létre — Rt. érdekköréhez kapcsolódva — a Hungaria Villamossági Rt-t, mely megfelelő tőkével kiterjesztette hálózatát az Alföld felé. A vízállasztói centrálé építésével és évről-évre való fejlesztésével az egyes aknatelepek villamos erőművei elvesztették létjogosultságukat és fokozatosan megszüntették őket. A rakodók Salgótarjánban 1868—70-ben épültek, míg az első osztályozó mű 1893-ban a salgótarjáni ún. Zagyvai rakodón létesült.

1922-ben Kisterenyén és a Kazári bányakerületben bevezették a réselőgépiüzemet és a lejtaknáknál végnélküli kötélszállító berendezést. A termelést a bányák villamosítása révén is igyekeztek fokozni. A gyenge minőségű szenek termelése vetette fel a szénmeseítés szükségességét. Az 1922—23-ban jelentkező szénkonjunktúra azonban 1924-ben véget ért. Újabb tranzakciókra volt szükség, ezért az SKB Rt. eladta a felsőszilvölgyi kőszénbányák érdekeltségét, viszont megvette 1925-ben a salgótarjáni üveggyár részvénytöbbségét. 1926-ban a Handlovai Kőszénbánya Rt. részvényeit vásárolta fel.

A harmincas évek gazdasági válsága idején a széntermelés stagnált. Az országos termelésben a szénmedence részaránya 22%-ra, évi 1—1,2 millió tonnára csökkent.

A nógrádi szénmedence széntermelése 1929–1933 között q és %			A nógrádi szénmeden- cében dolgozók létszáma %-ban	
1929	14 388 600	100 %	7460	100 %
1930	12 781 460	86 %	7180	92,7%
1931	12 882 160	86,4%	6850	90,5%
1932	12 220 370	82,0%	7090	95,1%
1933	12 367 920	83,0%	6890	92,4%

A második világháborút megelőző időben a társaság arra törekedett, hogy pénzügyi helyzetét és erejét megszilárdítsa. Új bányákat kellett nyitni, mert a salgótarjáni bányák kimerülés előtt álltak. 1934–38 között 8,5 millió pengőt investáltak be erre a célra. A termelés és létszám alakulását tükrözik az alábbi számok:

Év:	Termelés/q	Létszám/fő
1933	12 367 920	6 890
1934	12 349 250	7 150
1935	11 924 360	6 900
1936	12 705 110	7 410
1937	13 938 090	8 120
1938	13 734 800	8 250

1936-ban az SKB Rt. megszerezte a Mátravidéki Szénbányák Rt. részvényeinek 50%-át. 1938-ban megépítette a Magyar Vasötvözetgyárat. A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. az ellenforradalmi korszak során hatalmas konszernné nőtte ki magát, Ezt jelentős ipari vállalatai mellett három bányagazgatóságának termelési eredményei is tükrözik. Széntermelése 1925-ben: 16,9 millió q volt, 1941-ben: 40,9 millió q lett. Ezzel Magyarország széntermelésének 35%-át adta.

A második világháború idején a bányák katonai ellenőrzés alá kerültek, a hadiipar növekvő szén szükségletei miatt erőteljesen fokozták a termelést. A bányászatot folyamatosan átcsoportosították. A salgótarjáni, dorogi, nagymányoki, várpalotai bányászok munkaerejének végső kihasználásával a társulat bányáinak kapacitását az elérhető legmagasabb szintre emelték. 1942-ben a szénbányászat elérte teljesítőképességének végső hatásár, a 44,3 millió q-át. Az SKB Rt. vezetői 1941-től foglalkoztak azzal a tervvel, hogy a salgótarjáni medencének és bányászatának jövője dél felé, éspedig *Nagybátony* irányába tevődjék át. Az átcsoportosítás érdekében távlati tervükben szerepelt az egész nagybátonyi szénbirtok megszerzése és ezért első lépcsőként *Csengerházát* jelölték ki Nagybátony közelében a bányászat új centrumának. Gazdasági megfontolások következtében 1943-ban mégis *Kisterenyére* tervezték a centralizálást, ugyanis a salgótarjáni medencében a *karancseszki* határában fekvő Jenő-aknák nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, mivel a vékony széntelep át meg át van szöve palával. Karancsberény szene pedig még silányabb, minőségű, mint a Jenő-aknai. A terv szerint a ságujfalui bánya munkásait áttelepítették volna a zagyvai kerületbe, ezzel a *pálfalvai kerület* megszűnne, a *zagyvai kerület* dolgo-

zói, akik Tarjánban és Pálfalván laktak, vasúton jutottak volna le a kisterenyei bányákba.

A felszabadulás után a rohamosan fejlődő *Nagybátony*, mint „bányaváros” lassan átvette Salgótarján szerepét. A nógrádi bányászkodás délre tolódásával a régebbi Salgótarján környéki bányásztelepülésekről főként Nagybátony környéki bányákba jártak dolgozni. Az 1957. évi országos bányászlatok építési akció keretében több jelentős település bővült-épült. (Kányás bányatelep, Ménkes, Újdorogháza, Kisterenye—Kossuth telep, Kisterenye—Rákóczi telep.) Jelentéktelen kis falukból egy-két évtized alatt 2—4000 főt számláló községek, bányatelepek fejlődtek (pl.:Etes, Baglyasalja, Kazár, Kisterenye, Zagyvapálfalva, Mátranovák).

1943-ban már 3,5%-os visszaesés következett be. 1944-ben ennek mértéke elérte a 25%-ot. 1944 végén a bányák és az ipari üzemek működése megbénult.¹⁰

Év:	Termelés/q	Létszám/fő
1939	15 590 210	8 360
1940	17 351 660	8 870
1941	19 803 080	9 230
1942	21 465 180	10 010
1943	20 596 180	10 050
1944	16 408 420	10 350

A Salgótarjáni szénmedence részesedése az országos termelésből ezekben az években a következőképpen alakult:

1900	39%
1910	23%
1920	26%
1930	18%
1940	16%
1945	18%
1950	13%
1955	14%
1960	13%
1965	11%*
1968	9%

* A szénbányászat 1964-ben érte el a csúcst a fejlődésben 3,8 millió tonna/év termeléssel, illetve 14 800 fős létszámmal. Ezután kezdődött el a visszafejlesztés.

A társadalmi struktúra változásai a szénbányászat hatására a szénmedencében

Az 1848-as áprilisi törvények értelmében szabaddá váló jobbágyság helyzetét elsődlegesen a kiegyezés időszaka után kialakult birtokviszonyok határozták meg. A jobbágyfelszabadítás végrehajtása nem jelentette a jobbágyság helyzetének alapvető megváltozását, hiszen a megye továbbra is a nagybirtokosok hazája maradt. 1870-ben 38 137 birtokos élt Nógrádban, ebből 5 holdnál kisebb területen 27 810 birtokos gazdálkodott. A birtokosok 70%-a reménytelen, kilátástalan helyzetben indult

Salgótarjáni szénmedence összes termelése 1848—1945 között

Megnevezés	Időpont	Termelés/q
1. Az első vállalkozások	1848—1867	132 000
2. Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.	1867—1945	64 623 452
3. Baglyasaljai és mizserfai vállalkozások	1869—1881	1 360 000
4. Északmagyarországi Egyesített Kőszénbánya és Iparvállalat Rt. (a 3. sz. alatti területeken)	1881—1924	14 136 786
5. Rimamurány—Salgótarjáni Vasmű Rt. (Salgóbánya)	1870—1945	6 684 429
6. Kisebb vállalatok	1898—1945	1 282 761
7. Nagyhátonyi üzemek	1903—1927	
8. Nagyhátonyi—Újlaki Egyesült Iparművek Rt. (a 7. sz. alatti területeken is)	1927—1945	4 370 456
9. Salgótarjáni szénmedence összesen:	1848—1945	92 589 884

el a kapitalista mezőgazdaság kiépítésének útján, a minimális megélhetést sem biztosító törpebirtokok kialakításával. A 65 320 mezőgazdasággal foglalkozó lakosból csak 27 024 élt a birtokából, 21 778 cselédeskedett, 15 882 pedig mezőgazdasági napszámosként tartotta fenn magát. 1873-ban Nógrád még a faekék és fatengelyes kocsik hazája volt. A nagybirtok árnyékában földtől elzárt és az állami adóterheknek fokozott mértékben kitett parasztság, megfosztva (főleg 1890 után) úgyszólván egyetlen jövedelmi forrásától, a filoxerától tönkretett szőlőjétől – útja agrárproletárként a bányákhoz, ipari üzemekhez vezetett. Az ipar azonban ezt a hatalmas szakképzetlen tömeget nem tudta teljes mértékben felvenni, így a századfordulón már tömegesen választották az elvándorlást és a kivándorlást.

1912-re már csak 21 152 birtokos volt a megyében, mivel az 5 holdnál kisebb földön gazdálkodók 75%-a tönkrement. A megye birtokos parasztságából mintegy 60–70 000 ember – családtaggal együtt – vált agrárproletárrá a 20. század elejére.

A dualizmus időszakában a paraszti gazdaságtól, a cselédsorból, a mezőgazdasági munkából kiszorultak főleg a megye ipartelepein kerestek és kaptak munkát. A gyárak, bányák munkaerő tartalékaivá lettek, a legkevesébé fizetett területen alkalmazták őket.

A kiegyezés után a külföldi tőkeáramlás, az általános iparfejlődés hatására gyors fejlődés indult meg Nógrádban is. Az SKB Rt. 1867-ben 217 munkást, 1872-ben már 2224 munkást foglalkoztatott.¹¹

Az agrárproletárok a salgótarjáni szénmedencén kívül az Ózd–Borsodnádasi iparvidéken, a *Sajó völgyében*, valamint a Heves megye északi részén elterülő, 1901-ben alapított *egercsehi* bányánál találtak munkaalkalmat. De ugyanilyen lehetőséget kínált a *hatvani* cukorgyár és a *diósgyőri* vasgyár is.

A társadalomátalakítási hatás azonban a salgótarjáni bányavidéken és az ózdi iparvidéken sokkal jellemzőbb, mert a munkásság ugyanis nem itt fejlődött, hanem ide toborozták. Kezdetben az iparosodás a parasztság mellé hozta a munkásokat és nem a parasztságból formálta. Létrejött a bányai és ipari munkásság, valamint az őstermelő lakosság két különálló részként. A salgótarjáni medencében – az országos

eseményekhez hasonlóan – a bányászat és ipar külön „hirodalmat” szervezett a meg-
levő falusi közösségek mellé.

A salgótarjáni szénmedencében a szén kitermeléséből adódó üzemi tulajdonságok
határozták meg a bányászat ezen hatását. Az egyik tulajdonság volt a *fluktuálás*,
ami az üzem telephelyváltoztatását jelenti, a másik tulajdonság pedig a *periódikusság*.
Ez az egyes hónapokban jelentkező termelésváltozásokra utal, ami általános jelenség
volt Magyarországon. Ugyanis a szénbányák nyáron kevesebb munkást foglalkoztat-
tak, a téli hónapokban pedig a környező községek lakosaiból duzzasztották fel az
olcsó munkáslétszámot.

Gerő Nándor salgótarjáni bányaigazgató 1910-ben így jellemezte a nógrádi
bányászatot: „... a mi szénbányászatunk, mely egyike a legrégebbike hazánknak,
mintegy tükröképe a bányászati technika fejlődésének, mert itt romokba látható a
múlt, alkalmazásban a legmodernebb viszonyok közül az, amely a mi helyi viszonya-
inknak éppen megfelel... Bányászatunk vándorbányászat: egy-egy községben,
egy-egy vidéken csak egy-két évtizeden át folyik. Munkásainak többségét a környék
földműves népe szolgáltatja ki, ha készen van a mezei munkával, beáll bányászni.
A bányászat egy vidéken megszűnik, ez a műkedvelő bányász nem vándorol tovább az
aknával, mert háza, földje van otthon. Az új területen új munkásanyag nevelése vár
az üzemvezetőre.”

Ha például a Nógrád megyei bányákban 1922. júliusa és 1923. júniusa között
foglalkoztatott munkások számának alakulását vizsgáljuk, a következő számokat
kapjuk, mely igazolja Gerő Nándort:

Hónap:	SKB Rt. Salgó- tarján	ÉEKI Rt. Baglyas- alja	Mizserfa	Mátra- szelei KB. Rt.	Pusztu- kisér (Gr. Pappen- heim)
július	5887	1625	890	142	26
augusztus	5767	1683	868	147	23
szeptember	5886	1746	966	173	33
október	6294	1809	1129	177	38
november	6345	1864	1261	177	39
december	6188	1835	1246	183	37
január	6300	1870	1274	181	40
február	6365	1964	1248	208	40
március	6256	1789	1156	204	35
április	6011	1871	1205	199	36
május	6283	1978	1235	208	36
június	6242	1764	1129	218	37

Az üzem fluktuálása a tájra gyakorolt hatásában mutatkozik meg, a periodikus-
ság pedig a bányamunkásság tagolódásában. A fluktuálás miatt szinte évtizedenként
jelentékeny eltolódások vannak egy-egy falu bányász népességének arányszámában.
Az elhagyott telepek, munkáslakások a társulat számára feleslegesekké váltak, nyug-
béreseket helyeznek el bennünk, s a telepekre a lassú pusztulás vár, hiszen az üzem-

Tizenöt évvel később, 1937-ben a munkáslétszám a következőképpen alakult az SKB Rt-nél:

január	6676 fő
február	5976 fő
március	5431 fő
április	5456 fő
május	5458 fő
június	5567 fő
július	5624 fő
augusztus	6116 fő
szeptember	6821 fő
október	7132 fő
november	7256 fő
december	7364 fő

épületek lebontása után csupán a barakktelep áll már csak. Egy bányai jelentés a negyvenes évekből erről így ír: „Rauaknai, jenőaknai, albertaknai és amáliaaknai kolóniák, épületek sorsa, amelyek a vasút felszedése után egyszerűen megközelíthetetlenekké válnak, és fenntartásuk olyan teherként jelentene, amelyet viselnünk nem lehet, annál inkább, mert tisztalakások, iskolák, raktárak vannak az épületek között, melyeket felhasználni sem tudnánk.

Megoldásként az egyetlen és természetes út kínálkozik, hogy a vasút felszedése előtt ezeket az épületeket úgy, ahogy vannak szétszedve leszállítjuk Kisterenyére és állítjuk fel a jövő koncentrációs programnak megfelelő helyen... de megtartani semmi esetre sem szabad, ettől már most kell óvnunk vállalatunkat, mert látjuk, hogy elviselhetetlen költséget jelent a távollevő kolóniák fenntartása, mert ha nyugdíjasok is akik benne laknak, lakásukkal szemben minden igényüket a vállalattól várják kielégíteni, a fűtés, világítás biztosításával.”

A munkáslétszám a szénmedencében két rétegből tevődött össze: úgymint *telepített*, azaz állandó munkásból, akinek létalapja a *bánya*, amíg a másik *időszaki*, vagy kétlaki munkás és létalapja továbbra is a *föld*. A munkáslakásban lakó munkásréteg követte a bánya vándorlását, míg a parasztházban élő, kétlaki munkás, a bánya bezárása után visszatért létalapjához, a földhöz.¹²

A magyarországi népszámlálások között az 1900 évi volt az első, amelynek a népesség foglalkozására vonatkozó eredményeit egy korábbi népszámlálás megfelelő adataival össze tudjuk hasonlítani. Nézzünk először néhány fontosabb adatot a meggyével kapcsolatban:

	1869	1880	1890	1900
<i>A jelenlevő polgári népesség száma:</i>	197 388	191 678	214 444	238 215
<i>Évi átlagos növekedés:</i>	0,27%	1,13%	16,0%	0,6%

A polgári népességet nézve a szaporodás 1869–1880: 5710 (–2,9%); 1880–1890: 22 760 (11,9%); 1890–1900: (23 771) (11,1%); 1869–1900: 40 827 (20,7%).

A külföldi honosok száma és aránya a három utolsó népszámlálás szerint (a bányai és ipari munkásokra való tekintettel):

1880		1890		1900	
1410	0,7%	1586	0,7%	2439	1,02%

Megoszlásuk:

Ausztria

A. Ausztria	75	83	102
Stajer	79	201	214
Cseh és Morva	695	677	958
Galícia	145	157	500
Egyéb k.m.n.	260	307	421
	1254	1426	2195
Német birodalom	90	95	143
Olaszország	52	35	27
Szerbia	5	1	2
Románia	–	4	10
Bulgária	–	11	29
Egyéb államok	10	15	33

A foglalkozási statisztika fontosabb adatai (1900. Nógrád megye):

Összes népesség			Ebből bányászattal és kohászattal foglalkozó	
Kereső	Eltartott	Együtt	Kereső	Eltartott
102 220	136 877	239 097	5345	8455
		Füleki járás	4655	7331*

* A salgótarjáni szénmedence ebben a járásban helyezkedett el.

A füleki járás jellemző foglalkoztatási adatai (1900)

	Kereső	Eltartott	Együtt
Összes népesség	21 075	30 845	51 920
Mezőgazdaság és kertészet	8 234	11 909	20 243
Őstermelés egyéb ágai	68	234	302
<i>Bányászat és kohászat</i>	4 655	7331	11 986
<i>Ipar</i>	4 411	6 503	10 914
Kereskedelem és hitel	394	474	868
Közlekedés	723	1 527	2 350
Közszolgálat és szab. fogl.	390	661	1 051
Véderő	20	10	30
Napszámos	685	865	1 550
Házi cseléd	799	175	974
Egyéb és ismeretlen	690	1 156	1 846

A bányászat, ipar, kereskedelem és forgalom körébe tartozó népesség (kereső és eltartott) 1900-ban az összes népességnek több mint egyötödét tette ki Nógrádban

(23 659–36 307) 25,1%, Borsodban 29,9%, Gömör és Kis-Hontban 26,8%. Az 1890. évi foglalkozási statisztikai adatokkal egybevetve a bányász-iparforgalom népességnek, az összes népességhez képest legnagyobb növekedését ebben a három megyében találjuk.

Azok a vármegyék, amelyekben az összes népességnek több mint 3%-a tartozott a bányászat és kohászat körébe a következők voltak: *Nógrád*: 5,8%, Borsod: 4,4%, Gömör és Kis-Hont: 3,6%. Az egyes ipari főcsoportoknak törvényhatóságokénti alakulását tekintve, jelentősen fejlődött a *vasipar*: Gömörben 90,8%, *Nógrádban* 59,9%. A *kő-, föld- és agyagipar*: *Nógrádban* 123,2%, Gömörben 116,3%, az *élelmiszer és élvezeti ipar*: Hevesben 62,8%, *szállodás, vendéglős és kávéipar*: *Nógrádban* 33,1%.

Népesség foglalkozási megoszlása községenként, füleki járás, szécsényi járás (1900)

<i>Község*</i>	<i>Jelenlevő polgári népesség</i>	<i>Ebből: kereső</i>	<i>bányászat és kohászat</i>	
			<i>kereső</i>	<i>eltartott</i>
Alsó- és Felsőpálfalva	2 141	901	546	748
Baglyasalja	1 826	923	604	646
Bárna	694	288	84	119
Homokterenye	1 182	510	156	311
Karancsalja	1 347	538	340	430
Kazár	1 370	479	178	308
Kisterenye	2 778	968	50	116
Lapujtő	1 304	435	80	165
Mátranovák	1 223	424	100	218
Mátraszele	1 148	621	214	223
Nemti	919	352	192	270
Salgótarján	13 544	5642	1196	2181
Somosújfalú	1 556	538	47	110
Vecseklő	426	166	39	63
Zagyvaróna	3 673	1577	714	1239
Étes	1 518	614	364	587

* Csak néhány jellemző település adata lett kiemelve a füleki és szécsényi járosokból.

Köszénbányászatban a szénmedencében a 20 főnél több segédszemélyzetet alkalmazó vállalat közül 12 vállalat 6930 segédszemélyzettel, az iparban pedig 32 vállalat 5280 segédszemélyzettel rendelkezett. A húsz főnél kevesebb segédszemélyzettel dolgozó szénbányák közül 6 vállalat dolgozott összesen 31 segédszemélyzettel. Összesen: 18 vállalat 6962 segédszemélyzettel dolgozott a megyében, pontosabban az iparosított szénmedencében.

A bányászat, ipar, fogalom körébe tartozó népesség a foglalkozás természetéhez mérten Magyarországon főként a városi népességnek képezte alapját. Tizenegy város volt az országban, ahol a népességnek több mint egyötöde bányász, iparos, kereskedő, vagy a hitel és közlekedés körében foglalkozott. Borsodban 29,9%, Gömörben 26,8%, *Nógrádban* 25,1 % volt ez az arány.

Az 1890. évi foglalkozási adatokkal egybevetve a bányász és iparforgalmi népességnek legerősebb növekedését Borsod megyében 9–10%, *Nógrád*, *Gömör* megyékben 5–6% között mozgó értékkel találjuk.

A népesség társadalmi tagozódását vizsgálva a foglalkozási statisztika addig, míg a népességnek csupán foglalkozási ágak szerint való megoszlásáról ad számot, csak azt a feladatot oldja meg, hogy az egyének által teljesített munka jellegét állapítja meg. A bányászat és kohászat földrajzi elosztását vizsgálva a szénmedencében, illetve a megyében már az állapítható meg, hogy a legnagyobb összefüggő iparos terület a *füleki járásban*, a bányászat szempontjából pedig a *füleki és szécsényi járásokban* található. A 12 nagy bányavállalat közül valamennyi a szénbányászattal foglalkozik.¹³

1910-re Borsod-, Heves-, *Nógrád* megyék ipari és bányász népessége a következőképpen alakult:

	<i>Borsod megye</i>		<i>Heves megye</i>		<i>Nógrád megye</i>	
	<i>kereső</i>	<i>eltartott</i>	<i>kereső</i>	<i>eltartott</i>	<i>kereső</i>	<i>eltart.</i>
Összesen:	93 497	144 958	110 114	169 586	106 802	154 715
	238 455		279 700		261 517	
Bányászat és kohászat	5 678	11 108	893	1 860	6 441	11 942
Összesen:	16 797		2 753		18 383	
Bányászkeresők a keresők %-ában:	6,08		0,81		6,03	
Bányászatból élők az össznépesség %-ában	7,04		0,98		7,02	
Ipar	14 801	27 522	14 509	22 894	20 420	30 260
Összesen:	42 323		37 403		50 680	
Ipari keresők a keresőképesség %-ában	15,8		13,1		19,1	
Bányász és ipari keresők a keresőképesség %-ában	19,1		13,9		25,1	

A számok alapján megállapítható, hogy 1910-ben *Heves* megyében a bányászatban dolgozók aránya az összes keresőkhöz képest nem éri el az 1%-ot. sem. Ezzel szemben *Borsodban* ez az arány 6,08%, *Nógrádban* 6,03%. A bányászatból élő népesség az össznépességhez viszonyítva *Borsodban* 7,04%, *Nógrádban* 7,02%, *Hevesben* 0,98%.

A keresők közül az iparban dolgozók aránya *Nógrádban* 19,1%, *Borsodban* 15,8%, *Hevesben* 13,1%. A bányászatban és iparban található *Nógrád* keresőképességű lakosságának 25,1%-a, *Borsodban* 19,1%-a, *Hevesben* 13,9%. A keresők egynegyede tehát *Nógrádban* az iparban és bányászatban található.

1910-ben *Nógrádban* 13 bánya működött 624 fős átlag üzem nagysággal, ugyanakkor Borsodban 12 bánya 391 fős bányászlétszámmal üzemelt. Heves megyében 2 vállalat 287 fős üzem nagysággal dolgozott. A nagybáttonyi bányákat külön számolva (mivel közigazgatásilag Heves megyéhez tartozott) 1 bánya 133, 1 bánya 23 főt foglalkoztatott. *Nógrád* megyében 1910-ben a lakosság 6%-a dolgozott a bányászatban, 6441 fővel. A munkásosztály létszámában a megye legjelentősebb osztálya lett. Zömmel nagyüzemi munkás, hiszen az iparban dolgozók 20%-a (20 400) munkás fele a húsznál több munkást foglalkoztató nagyüzemben dolgozott. Ezzel egyidőben a falvak is átalakultak, különösen a megye keleti területén.

Zagyvapálfalva 1400 keresőjéből 928, Karancsalja 483 keresőjéből 302, Kazár 517 keresőjéből 259, Etes 921 keresőjéből 686, Mátranovák 607 keresőjéből 258 volt bányá vagy ipari munkás.

Az 1500 léleknél népesebb községek lakosságának foglalkozási viszonyai tekintetében a szélsőségek nagyobbak. Találhatunk az országban olyan hirtelen felnövekedett bányász-községeket és kezdődő gyárvárosokat, amelyeknek csaknem egész lakossága az ipar-forgalomból él. Tatabányán a keresők 93,3%-a tartozik ebbe a kategóriába, de Diósgyőr, Ózd és *Salgótarján* is 70%-on felül van. A vas- és fémipar *Nógrádban* a keresők 4,84%-át foglalkoztatja, szemben a Borsod 8,48%-ával. A kő-, föld- és agyagipar *Nógrádban* 3,18%-át foglalkoztatja a keresőknek. A nagyipar munkásainak arányszáma Borsodban 77,1%, *Nógrádban* 66,3%.

Az 1000 munkásnál többet foglalkoztató bányavállalatokat tekintve Tatabánya után *Salgótarján* következik a sorban; de pl. a szécsényi járásban fekvő *Etes* község (bányatelepei miatt) is negyedik országosan:

1. Tatabánya	6200 munkás
2. <i>Salgótarján</i>	3150 munkás
3. Pécs	1363 munkás
4. <i>Etes</i> (Nógrád)	1054 munkás
5. Diósgyőr	1027 munkás

A járásokat figyelembevéve, ahol legalább 15%-át a keresőknek a gyári munkások teszik ki, a sorrend a következők mutatja:

1. Borsod m. Miskolci járás	30,2%
Ózdi járás	28,1%
2. <i>Nógrád</i> m. <i>Füleki járás</i>	19,6%

Feltűnően magyar többségű már ebben az időszakban a bányász népesség a többi iparforgalmi, vagy legalább az ipari népességhez képest. *Nógrádban* ez az arány elérte a 91%-ot. Az ipari munkások 26,5%-a volt magyar. (*A kezdeti arányokat figyelembevéve ez lényeges változás.)

A polgári népesség száma *Nógrádban* az 1900 évi 238 215-ről 1910-re 259 660-ra emelkedett. A külföldi honosok száma ugyanebben az időben 2461-ről 2699-re nőtt. Az ötezer főnél népesebb községek bányászat-, iparforgalmi kereső népessége 1910-ben a következő képet mutatta a megyében:

<i>Losonc</i> (12 939)	kereső népesség száma:	6744
bányászat és kohászat	kereső népesség száma:	4
ipar	kereső népesség száma:	2746
kereskedelem	kereső népesség száma:	529
közlekedés	kereső népesség száma:	219
összesen: 3498, a kereső népesség 51%-a.		

<i>Balassagyarmat</i> (10 887)	kereső népesség száma:	4711
bányászat és kohászat	kereső népesség száma:	5
ipar	kereső népesség száma:	1441
kereskedelem	kereső népesség száma:	512
közlekedés	kereső népesség száma:	257
Összesen: 2215, a kereső népesség 47%-a.		

<i>Salgótarján</i> (13 746)	kereső népesség száma:	5532
bányászat és kohászat	kereső népesség száma:	980
ipar	kereső népesség száma:	2818
kereskedelem	kereső népesség száma:	262
közlekedés	kereső népesség száma:	174
Összesen: 4234, a kereső népesség 76,5%-a.		

A vállalatok és segédszemélyzetük létszámának alakulása a szénbányászatban, 1910-ben¹⁵

Összesen Vállalat	Segéd- személyzet	1 2 3 4 5 segéddel dolgozó					6-10 11-15 16-20 20-nál több segéddel dolgozó		
		v. s.	v. s.	v. s.	v. s.	v. s.	v. s.	v. s.	v. s.
20	8194	1	1 9	4 49	1 16	13 81			

v = vállalat, s = segédszemélyzet

Az 1920-as népszámlálás adatai szerint az iparforgalmi népesség 30%-on felüli arányban volt jelen *Nógrád megyében*, valamint a főváros környékén, a szénbánya vidékeken, Borsod megyében, ahol ipartelepek, szénbányák munkáslétszáma magas arányban szerepelt. A bányászattal foglalkozók aránya növekedett a nagyobb széntelepekkel rendelkező megyékben. A hazai szénbányák intenzív kihasználása folyt, ami a szénbányával rendelkező vidékeken a bányászattal foglalkozók számának és arányának erős növekedésében jutott kifejezésre.

1. Esztergom megye 11,0%-ról 22,0%-ra
2. Komárom megye 17,7%-ról 21,6%-ra
3. *Nógrád megye* 10,5%-ról 13,6%-ra
4. Borsod megye 7,1%-ról 8,4%-ra emelkedett.

A bányavidékeken (Esztergom, Komárom, Nógrád) a bányászat szívtá fel az iparban bekövetkezett népességfogyatkozást. Borsodban 14-ről kétszeresére nőtt a bányavállalatok száma, a segédszemélyzet azonban alig 1000 fővel szaporodott, hasonló volt a helyzet *Nógrád megyében* is. A koncentráció igen nagy volt a bányászatnál. 1920-ban az új bányavállalatok legtöbbször, számszerűen 14 Borsodban, 13 pedig *Nógrádban* alakult, de ezek kisebb vállalatok voltak. Az ezernél több főt foglal-

koztató nagy ipartelepek közül csak egy volt *Nógrádban*. (Országban 25.) 1910-ben 11 vállalat 7865 segédzemélyzettel, 1920-ban 24 vállalat 8671 segédzemélyzettel dolgozott. *Salgótarján* kereső lakosságának 70%-a tartozott az iparforgalomhoz [lakosság száma: 15 213, kereső: 6230. Ebből bányászat és kohászat: 1867, ipar: 1953, kereskedelem: 280, közlekedés: 261. Összesen: 4361 – 70%.] Míg *Tatabányán* 91,1%, *Ózdon* 75,3%, *Diósgyőrött* 76,2% volt az arány. A bányászat nagyüzemi jellege folytán az önállók száma rendkívül csekély volt, a személyzetnek az önállók számához való viszonyításából mammut arányokat kapunk, Magyarországon 100 önállóra a bányászatban 2885,6 tisztviselő és 77 671,7 egyéb segédzemélyzet jut. Azok a nagyüzemek, amelyek 1000-nél több munkást foglalkoztattak, nagyság szerinti sorrendje a következők:

	1910	1920
Tatabánya	6200	7580
<i>Salgótarján (Nógrád megye)</i>	3150	2920
Pécs	1363	2007
Dorog	368	1792
Ózd	1427	1700
<i>Baglyasalja (Nógrád megye)</i>	842	1550
Diósgyőr	1027	1254

A salgótarjáni bányák kivételével az összes többi munkáslétszáma 1920-ban magasabb volt, mint 10 évvel előtte. A *salgótarjáni* bánya munkásainak létszámcsökkenését a szomszédos baglyasaljai vállalat létszámának növekedése ellensúlyozza.¹⁶

Népesség foglalkozási megoszlása községenként, 1920.
(Nógrád megye)

Salgótarjáni járás: (kiemelés)

<i>Község:</i>	<i>Jelenlevő polgári népesség</i>	<i>Ebből: keresők</i>	<i>Bányászat és kohászat</i>	
			<i>kereső</i>	<i>eltartott</i>
Baglyasalja	1823	724	531	913
Bárna	988	337	119	321
Homokterenye	1387	539	215	504
Karancsalja	1412	494	297	628
Karancskeszi	1523	602	144	307
Kazár	1383	511	198	429
Kisterenye	3209	1178	209	428
Lapujtó	1498	536	171	368
Mátranovák	2775	1026	579	1067
Mátraszele	1489	573	330	679
Mátraverebély	1250	461	140	253
Nemti	1184	413	210	513
Vizslás	921	345	164	344
Zagyvapálfalva	3449	1238	725	1329
Zagyvaróna	1985	749	391	729

A bányászat és ipar hatása a jelenlevő polgári népesség létszámának fejlődéséből is lemérhető (a jelentősebb bányászattal foglalkozó településeken):

<i>Település:</i>	<i>1869</i>	<i>1880</i>	<i>1890</i>	<i>1900</i>	<i>1910</i>	<i>Telepek:</i>	
Salgótarján ¹	3700	6316	9478	13 544	13 726	Újakna	215
						Zagyvai rakodó	189
						Józsefakna	221
						St.kőszénb.	1053
						Salgóbánya	590
						Forgách ak.	274
						Somlyó- bánya	136
						St.Acélgyár	2317
						St.Vasönt.	308
						St. Üveg- gyár	568
Balassagyarmat	6435	6788	7738	8425	10 682		
Losonc	5178	6290	7460	8 952	11 537		
Baglyasalja	484 ¹	1410 ¹	1731	1 826	1 782	Károlyakna	244
Homokterenye	622	550 ¹	1222	1 182 ¹	1 472	Mizserfa- bánya	330
Karancsalja	503	531 ¹	910 ¹	1 347	1 337	Bikóbbikk- bánya	407
Kazár	743	835 ¹	1053	1 370	1 569	Lajostárna	338
Mátranovák	894	854	1002 ¹	1 223 ¹	1 904	Bányatelep	406
Mátraszele	488	510 ¹	800 ¹	1 148	1 324	Jánosakna	319
Nemti	547	698	772	919	991	Nemtibánya	191
Zagyvaróna	650 ¹	1729 ¹	3035 ¹	3 673 ²	2 232	Rónabánya	407
						Inászóbánya	609
Málnapatak	4196	4110 ³	5319	5 307 ³	6 331		
Szinóbánya	1780	1663	1729	2 070 ⁴	2 566		
Etes	600	619 ¹	851 ¹	1 518 ⁵	2 609	Albertakna	459
						Etesi akna	631
						Újtelep	244
						Katinka pta	148
<i>Heves megye</i>							
Dorogháza	957	708	845	851 ⁵	1 021		
Nádújfalu	629	530	568	632 ⁵	734		
Nagybátony	1038	1020	1038	1 193 ⁵	1 558		

Jelmagyarázat:

1. A feltűnő népnövekedést a szénbányászat fejlődése, Salgótarján és a szomszédos Zagyvapálfalván vas- és üveggyárak telepítése okozta.
2. Szénbányák üzemének beszüntetése csökkentette a lakosság számát
3. A növekedést üveggyárak létesítése okozta.
4. Vas- és üveggyár fejlődése okozta a növekedést.
5. A gyors növekedést a szénbányászat fejlődése okozta.

Az 1930-as népszámlálás adatai szerint a bányász népesség arányszámának nagyságából kitűnik, hogy *Nógrád* és *Hont*, valamint Borsod, Gömör és Kishont k. e. e. megyékben, a bányászat relatív jelentősége ugyan mindkét törvényhatóságban visszaesett, (Nógrádban ezenkívül az abszolút szám is csökkent) ezzel egyidejűleg azonban Komárom, Esztergom megyékhez hasonlóan Nógrád és Borsod ipara is fejlődőképesnek bizonyult. A vidéki ipar legvirágzóbb telephelyeit ebben a három megyében találhatjuk.

<i>Foglalkozási főcsoportok</i>	<i>Nógrád–Hont k.e.e. megyék (1930)</i>	
	Jelenlevő népesség	222 921
keresők	95 323	12 327
eltartottak	127 598	15 526
<i>Keresők közül:</i>		
Östermelés	53 263	6 083
<i>Bányászat és kohászat</i>	6 497	2
<i>Ipar</i>	16 944	2 913
Kereskedelem	2 453	275
Közlekedés	2 815	1 333
Közszolgálat	3 272	463
Véderő	961	176
Napszámos	1 570	168
Házicseléd	2 716	309
Egyéb	1 017	159

A népesség foglalkozási megoszlása községenként (1930)

Salgótarjáni járás: (kiemelés)

<i>Község</i>	<i>Jelenlevő polgári népesség</i>	<i>Ebből: keresők</i>	<i>Bányászat és kohászat</i>	
			<i>keresők</i>	<i>eltartott</i>
Baglyasalja	2162	911	434	822
Bárna	1068	421	71	228
Homokterenyé	1531	572	181	502
Karancsalja	1573	537	247	662
Karancskeszi	1779	719	148	404
Kazár	1853	724	260	636
Kisterenyé	4144	1579	353	821
Mátranovák	2669	970	321	990
Mátraszele	1696	594	312	795
Mátraverebély	1467	554	32	85
Nemti	1585	566	293	740
Vizslás	1008	335	138	384
Zagyvápalfalva	3841	1512	497	1020
Zagyvaróna	2238	879	156	393

Változások mértéke a salgóterjáni járás egyes községeiben:

Községek:	1900	1920	1930	tényle- ges szapo- rodás	termé- szetes vagy fogyás	Vándor- lási külön- bőzet
Baglyasalja	1828	1823	2162	339	233*	106
Etes	1520	2658	2912	254	503****	—249
Homokterenyé	1182	1387	1531	144	210	— 65
Karancsalja	1347	1412	1573	161	216	— 55
Kazár	1370	1383	1853	470	284**	186
Kisterenyé	2783	3209	4144	935	598**	337
Mátranovák	1223	2775	2669	—106	418***	—524
Nemti	919	1184	1585	401	327**	74
Zagyva- pálfalva	2558	3449	3841	392	715***	—323

* szénbányatelep fejlődése, csendőrőrs

** bányatelep létesítése

*** nagyarányú kivándorlás, bányatelepek leépítése

**** bányatelepekről a munkásoknak más fizembe való áthelyezése

Foglalkozás szerint Nógrád lakosságának még több mint a fele őstermelő. Ez az arány Abaújban 3/4, Hevesben 2/3, Borsodban 2/3. 1920–1930 között a földművelésből élők számának jelentős csökkenése mutatható ki Nógrád megyében is.¹⁷ Az 1941-es statisztika szerint a népesség főcsoportonkénti megoszlása Nógrádban a következő számokat mutatta:¹⁸

Nógrád-Hont megye:

Jelenlevő népesség	226 272
Őstermelés:	115 805
Bányászat és kohászat:	23 095
Ipar:	44 517
Kereskedelem:	6 126
Közlekedés:	6 895
Szabadfoglalkozás:	7 662
Véderő:	2 622
Különböző ágbeli és m. n. napszámos:	1 280
Nyugdíjas, tőkepenzes:	9 961
Házicseléd:	2 491
Egyéb és ismeretlen:	5 818

A szén mint tájformáló városfejlesztő tényező

A salgótarjáni szénmedence mint láttuk, már a 18. század végén ismertté vált, de a széntelepekre vonatkozó tulajdonjognak a földtulajdonhoz való kötöttsége miatt a

*A népesség foglalkozási főosztályai a keresők és eltartottak összefoglalásával
1890—1930 között a megyében:*

Foglalkozás	Nógrád megye		Nógrád-Hont k.e.e. m.			Nógrád megye
	1890	1900	1910	1930	1920	1920
Őstermelés	148 713 69 %	151 809 63,5%	150 333 57,5%	118 219 57,9%	116 511 52,3%	101 846 57,5%
Bányászat és kohászat	9 253 4,3%	13 800 5,8%	18 383 7,0%	24 109 11,8%	21 947 9,8%	24 058 13,6%
Ipar	27 494 12,8%	36 625 15,3%	50 680 19,4%	26 952 13,7%	41 078 18,4%	22 518 12,7%
Kereskedelem és hitelélet	4 402 2,0%	4 648 1,9%	5 674 2,2%	4 363 2,1%	5 799 2,6%	3 792 2,1%
Közlekedés	2 248 1,0%	4 893 2,1%	7 289 2,8%	6 914 3,4%	7 746 3,5%	5 635 3,2%
Közzolgálat és szabadfogl.	5 194 2,4%	6 279 2,6%	7 273 2,8%	6 416 3,1%	7 808 3,5%	5 497 3,1%
Véderő	1 014 0,5%	991 0,4%	2 106 0,8%	2 913 1,4%	1 728 0,8%	2 498 1,4%
K. m. n.	6 584 3,1%	8 025 3,4%	5 236 2,0%	2 065 1,0%	3 106 1,4%	1 687 1,0%
háztartási alkalmazott	4 842 2,3%	5 578 2,3%	5 258 2,0%	2 996 1,5%	3 460 1,6%	2 672 1,5%
Nyugdíjas, járadékos, tőkés	5 561	6 449	9 258	4 399 2,2%	8 961 4,0%	2 838
Egyéb és ismeretlen	2,6%	2,7%	3,5%	3 886 1,9%	4 777 2,1%	1,6%
<i>Összesen:</i>	215 405	239 097	261 517	204 237	204 921	177 063

bányászat viszonylag későn fejlődött nagyüzemmé. Így a magyar szénbányászat mindenütt mint a földtulajdonos beleegyezésétől függő bányászat indult fejlődésnek és ez a körülmény súlyos hátrányt jelentett.¹⁹ Egyes bányavidéken hosszú ideig tartott, amíg a szénbányászat a földtulajdonos jogán folytatott bányaművelés bilincseiből ki tudott szabadulni és nagyüzemmé fejlődhetett. Következniye volt a szénterületek és a bányavállalkozás elaprózódása, a tőke elforgácsolódása, a technikai fejlődés visszamaradása. Ezt csak erősítette a salgótarjáni medencében a széntelepek geológiai sajátossága, tektonikája, ami szintén a koncentrációs törekvéseknek szabott gátat. A szén mint energiahordozó, tájak s a tájhoz szervesen tartozó falvak, pontosabban telepek képét változtatta meg évtizedek alatt, s dominánsan rányomta bélyegét Salgótarján városára és környékére.

Megteremtette az ún. „amerikai ízü” fejlődés alapjait.

Az idevágó monográfiák és leírások szerint *Salgótarján* a szén bányászatának megindulása előtt jelentéktelen kis település volt. A mai Salgótarján a múlt század közepén kezd kialakulni, akkor telepedett meg a kicsiny faluban a bányavállalat – s

ezzel a falu jövője dőlt el, hiszen az igazgatósági határozat a bányüzem központjául Salgótarjánt jelölte ki. Később, a kiegyezést követő években az ipari fellendülés időszakában lerakták a vasgyártás alapjait is, amikor 1867-ben megalapították a Salgótarjáni Vasfinomító Rt-t. A vasgyár helyének kijelölésekor a vasút kiépítése és a gazdag szénmezők Salgótarjának biztosították az elsőséget. A társulat már az alapítás évében megvásárolta a Szilárdyak szénbirtokait Salgópusztá, Eresztvény, Medves és Vecseklő határában, és megkezdte a bányászatot. Az üvegyár (1893) és vasöntőde (1894) megépítésével az iparvállalatok aztán néhány évtized alatt teljesen megváltoztatták a falu képét. A község az egész medence bányászatának centrumává lett, a vasút révén pedig közvetlen kapcsolatot teremtett a fővárossal. A kiegyezés után a magyar gazdasági élet egészére jellemző ipari fejlődés Salgótarjában rendkívüli módon felgyorsult. A nagyipar civilizációt teremtő ereje alapvetően változtatta meg a táj arculatát, az ősi település képét. A „magyar Birmingham” jelzőt a település ezekben az években kapta. Nézzük meg ezt a fejlődést:

Salgótarján egy észak-déli irányú Y alakú, alacsony hegyláncoktól körülvelt keskeny völgyben épült, amely mintegy falként zárta el a községet a külvilágtól.

A völgyet három oldalról hegyek és dombok övezik, csak délen torkollik a Tarján-patak, illetve a Zagyva-folyó kiszélesedő, majd ismét összeszűkülő völgyébe. A Budapest-Zólyoni vasútvonal ketté metszi, megakasztva fejlődését és építkezését. A lakosság apró házaival nunden rendszer nélkül a hosszú, keskeny fővölgyben végigvonuló út mentén a völgy mocsaras fenekét elkerülve, a völgy szélén csoportosulva, a domboldalra volt kénytelen húzódni. A házcsoportok tekintet nélkül az utakra és patakok kanyargó irányváltoztatásaira, rendszer és szabály nélkül épültek egymás hátára.

Az építési módot nézve megállapítható, hogy a „házak igen kevés kivétellel a lehető legkönnyebb modorban épültek, szinte rányomta a bélyegét az a körülmény, hogy hirtelen nagyobb tömegű embernek kellett elhelyezkedést biztosítani és pedig nem örök időre”. Ez az időpont körülbelül egybeesik a szénbányák megnyitásával, amikor is gyorsan kellett nagyobb munkástömegnek minél olcsóbb és egyszerűbb fedelelet biztosítani, még hozzá azzal a gondolattal, hogy a szén egyszer kifogy és mehet a munkás tovább. Az új lakókat, a honfoglalókat ilyen kép fogadta a községben: „... Az állomás egy kis épületből állt, a vasút József-rakodóig volt kiépítve. A (mai) bányatelep helyén csak egy hosszú kolónia állt, melyben mintegy 100 család volt összehúfolva. A többi családok kis üregeket vágtak maguknak a hegyoldalba, elejét bedeszéskázták és készen volt a lakás.”

1868 után az SKB Rt. megkezdte a kolóniák építését, de az új tárók és telepek nyitásával párhuzamosan kisebb telepek is létesültek, s magukon viselték az időszakosság jellegét. Kezdetben ezek a telepek a községtől távolabb helyezkedtek el, s így a falu képében még nem jelentettek változást. Az állandó jellegű munkásszállások-házak mellett ideiglenes jellegű fa barakkok is épültek, melyek a község területének terjedésével bekerültek a kialakuló városképbe és sokszor több mint fél évszázadig hirdették a kapitalizmus embernyomorító voltát. A bányatelep – kolónia – képe 1872 után mégis városiasabb benyomást keltett Salgótarjában, mint maga a település, a kőből és téglából épített gyarmatházakkal, altiszti és tisztii lakóépületekkel, irodaépületekkel, szociális létesítményekkel, kövezett útjaival a falu vályog és fa viskói, sáros útjai és elhanyagoltsága mellett. Salgótarján városiasodása felé az első lépés a bányatelep (központi) kiépítése volt a falu vasútvonalán túli, ún. nyugati részén.

Salgótarján lakosságának létszámalakulása: 1825–1980

Év:	lakosság:
1825	705
1840	808
1857	926
1869	3 700
1880	6 316
1890	9 478
1900	13 552
1910	13 746
1920	15 213
1930	16 980
1941	20 314
1960	26 682
1980	49 603

– (magasabb lett mint a megyeszékhely Balassagyarmat lakossága: 7738)

1825–1980 között a lakosság száma 69-szeresére növekedett!

1883-ban a vonaton utazó már ezt a képet láthatta: „... elrobogunk Salgótarján nagyközség mellett, előttünk terül el a „város” temérdek újonnan épült, modern stílű házaival, számtalan boltjával s pompás házaival. Ezek helyén csak nemrégiben szalmás és füstös házak búslakodtak, ahol kereskedésnek nyoma sem vala és a két-három kocsmát kivéve üzletet jelentő cégek nyoma sem vala.”

Ennek a képek a kialakulásához az kellett, hogy a központi bányatelep és a Salgó-patak völgyében az acélgyári telep kiépüljön. Ennek a telepnek a házai – a falu zsúfoltságához képest – a külső szemlélőnek rendezettnek és tisztának tüntek. A század végén és a 20. század elején az üvegyár és a vasöntöde is kiépítette a maga munkástelepét. A telepek önellátásra voltak berendezkedve, teljesen önálló életet éltek. Rendjük, törvényeik az üzemek, bányák rendjéhez igazodott. A telepek szellős, tágas, rendezett képe mégis nagyon sok tömegszállást, túlszűfoltságot takart és találó volt rájuk az „emberköpü” kifejezés. Salgótarján tagolt falu-városképe a bányai, vasgyári, vasöntödei, üvegyári részekkel a magyarországi kapitalizmus három korszakát mutatja, a kezdetektől a századforduló átlagkapitalista gondolkodásán keresztül a 20. századi kapitalizmus kétszínű arcáig.²⁰

Egy 1886-os leírás szerint Salgótarján így nézett ki: „... Amott a Karanes hegy-csoportja, előttünk Medves kőszéngyarmata. A mély völgyben pöfögnek egyre a magas kémények; pipálnak a hegygerinccel. A kohókban lobog a láng. Heve finomítja a vasat. Óriási gőzkalapács veri édes testvérét, s rengeti a talajt. Szurtos gyerekek nagy ügyességgel tolják alája a vaskocsiban a vörös izzó tömeget, nagy fogóval ragadja meg azt s forgatja a másik legény. Odakünn a gyáron kívül húzódik el két sorban a munkások városa. Igazi magyar Birgmingham ez. Szép egyemeletes házak, szellős szobákkal. Majd ha az izmosodó fák lombja ráborul a házak párkányaira, be édes is lesz itt a pihenés a nagy munka után!

A másik központ a kőszénbánya munkásoknak hajléka, ott húzódik el a vasút mentén. Ez már régiebb annál. A munkások lakóházai egyszerű svájci stílusban épültek, de az igazgatósági lak megállhatna az Andrássy-úton is. Parkok övezik az épületeket, fehérvirágú akáczal, vadgesztenye és jegenyefasorokkal.”

Ez az idilli kép 1902-ben már így jelent meg: „... Mérhetetlen szenny az utcá-

kon, köztereken . . . A csatornázás, vízvezeték, fásítás, általában: a rendszer és a rend tekintetében – sehol semmi nyom . . . A város alá van aknázva, keskeny utcáin a szekerek alig tudnak egymásnak kitérni a kőprizmák között.”

A nagyipar megjelenésével kialakuló változás érezte hatását a megye lakosságának összetételében is. Alapvető változás történt elsősorban a bányavidéken, a salgótarjáni iparmedencében. Ézen a területen ugrásszerűen nőtt meg a lakosság száma. *Legjellemzőbb erre Salgótarján* esete, mely a századfordulóra a megye legnépesebb települése lett. Népessége a 60-as évektől kezdve ugrásszerűen évről-évre növekedett, ahogy a bányák és nyomukban létesülő ipari üzemek a munkát és megélhetést kereső embereknek munkát kínáltak.

Salgótarján nemzetiségi képezet alakulása is szinte egyedülálló a magyar városok történetében. Az Osztrák–Magyar Monarchia legkülönbözőbb vidékei mellett Európa majd minden részéből áramlottak munkát, kenyeret keresők a kis nógrádi faluba. Jöttek a Stajer hegyekből, a Karavankák völgyeiből, Galícia mezőiről, Csehország, Morvaország városaiból, falvaiból. A magyar lakosság szinte eltűnt ebben az új honfoglalásban. A községben, még inkább a község területén levő munkásgyarmatokon nem magyar nyelvű volt a lakosság kétharmad része. Az SKB Rt. 1863–1872 között (a munkásfelvételi naplók alapján) 5064 munkást vett fel. Ebből 1744 a történeti Magyarország területén kívüli államokból, így: Ausztriából 779, Csehországból 414, Morvából 251, Galiciából 159, Sziléziából 10, Olaszországból 4, Dalmáciából 3 munkás érkezett. A többi 3320 munkás a történeti Magyarország területéről: Szepes megyéből 983, Liptó megyéből 943, Hont megyéből 184, Nógrád megyéből 134, Bars megyéből 127, Zólyom megyéből 99, egyéb területekről további 31 fő érkezett.

A vas- és fémgyártás, üvegyártás megindulásával újabb külföldi munkáscsoportok jöttek, akik zömében a község határának minden részében szétszórtan fekvő telepeken laktak. A 19. század végére alaposan megváltozott az ipartelep nemzetiségi képe s csak amikor a 20. század elején a Salgótarjánt környező falvak lakosságának szaporodása, földínsége kitermelte az agrárproletariátust, aki a kolonizált munkásság kiegészítőjeként az ipari üzemekbe, bányákba áramlásával, valamint azzal, hogy a kezdetben ideköltözött munkásság jó része az idők folyamán visszatért szülőföldjére, illetve utódaik beolvadtak a magyar közösségbe, változtatta meg ismét a település nemzetiségi képét.

A létszámban és nemzetiségben bekövetkezett változásokat legszebben Salgótarján demográfiai képezet keresztül tanulmányozhatjuk:

Év:	magyar	német	szlovák	egyéb
1880	2 549	920	1 526	321
	56,2%	14,6%	24,2%	5,0%
1890	5 684	1 050	2 103	641
	60,0%	11,1%	22,2%	6,7%
1900	10 601	817	1 750	384
	78,2%	6,0%	12,9%	2,9%
1910	12 588	455	617	96
	91,6%	3,2%	4,5%	0,7%
1920	14 306	303	512	92
	94,1%	1,9%	3,4%	0,6%
1930	16 289	239	394	58
	95,9%	1,4%	2,3 %	0,4%

Az 1870-es években nem magyar anyanyelvű volt a község lakóinak kétharmad része, az 1880-as években érte el a 44%-os arányt. A századfordulón több mint 3000 idegen nyelvű lakosa volt Salgótarjánnak, köztük 1750 szlovák, 817 német és fel-tűnően sok, 384, az egyéb nemzetiségű.

A századforduló után meggyorsult a község magyarosodása, a 13 726 lakosból magyarul tudott 13 307 fő, és mindössze 617 szlovákot, 445 németet és 96 egyéb anyanyelvűt írtak össze. Fél évszázad alatt Salgótarján újra magyar lakosságú, magyar anyanyelvű nagyközséggé vált. A folyamatban az játszott elsősorban szerepet, hogy a kezdetben ideérkezett munkásság nagyrésze visszatért szülőföldjére, helyüket a nógrádi agrárproletárok foglalták el.

Az egész megye polgári lakossága a 20. század első évtizedében 238 215 főről 258 845 főre emelkedett, a különbséget 20 630, vagyis a megye lakossága 8,7%-kal szaporodott. A létszámnövekedésben a városok állnak az első helyen: *Losonc* lakossága 8952 főről 11 593-ra, tehát 29%-kal emelkedett. *Balassagyarmat* lakossága 8425 főről 10 527 főre, 25%-kal, *Salgótarján* 13 544 főről csupán 13 781 főre, vagyis 237 fővel szaporodott, ami alig éri el az 1%-os emelkedést. Ezt a körülményt kizárólag annak lehet tulajdonítani, hogy a salgótarjáni bányaiüzem fokozatosan a várostól D-felé helyeződött át. Az egyes községek közül a legnagyobb szaporodást Korláti mutatja, ahol a lakosság a bányaiüzem kifejlődése következtében 225%-kal gyarapodott, tehát több mint megháromszorozódott. Etes 72%-os, Mátranóvák 56%-os, Somoskőújfalú 46%-os, növekedést mutat. Jelentőkenyebb csökkenésként Zagyvaró-na 30%-os visszafejlődése említhető, amely szintén a bányaiüzem áthelyezésének tudható be. Hasonló okból csökkent Baglyasalja és Karancsalja lakossága is. A lakosság számában észlelhető hullámlás fő tényezője az, hogy míg a városok és a bánya, valamint az ipartelepekkel rendelkező községek rohamos fejlődésükkel a vidék lakosságá-nak agrárproletárságát felszívják, addig találhatók olyan területek is, ahol a munka-kereslet nem fedezi a munkakínálatot. A munkakeresletet jelentő pontok a közlekedés révén könnyen megközelíthetők, a megyében elsősorban *Losonc*, *Balassagyarmat*, de ide sorolható kétségtelenül *Salgótarján* is, bár ennek lakossága alig mutat emelkedést, mert ha az ipari üzemek nem rendelkeznének felszívóképesseggel, a bányatelepek egy részének áthelyezésével a lakosság lényeges fogyásával kellene számolni. Magában *Salgótarjánban* a bányászattal foglalkozók aránya 1920-tól mutat erőteljesebb csökkenő tendenciát. Ennek oka a már említett bányák kimerülése és délfelé terjedése, az ipari és egyéb területek előtérbe kerülése. A századfordulóra a munkások aránya az összlakossághoz viszonyítva, Magyarországon *Salgótarjánban* volt a legmagasabb.

A bányászásban és iparban foglalkoztatottak együttes száma az eltartottakkal együtt 1900-ban 9876 fő volt, a lakosság 72,9%-a. (Ugyanebben az időszakban Buda-pestben ez az arány 42% volt.)

A munkások aránya az összlakosságon belül Salgótarjánban

<i>100 keresőből</i>	<i>1870</i>	<i>1900</i>	<i>1930</i>
Bányamunkás	71	22	12
Gyári munkás	2	49	46
Egyéb fizikai munkás	4	9	8
Mezőgazdasági cseléd, napszámos	11	5	2
Egyéb foglalkozású	22	15	32

Az eredetileg tisztán őstermelő kis község az átmeneti bányász-nagyközség jelleg után ipari várossá fejlődött, egy ipari táj közigazgatási, politikai, kereskedelmi és kulturális központjává, mivel a 18 község területén fekvő salgótarjáni szénmedence központja maradt.²¹

Salgótarján népessége foglalkozási főosztályok szerint

	1900	1910	1920	1930
Őstermelés	743 5,5%	481 3,5%	693 4,6%	596 3,5%
Bányászat és kohászat	3377 24,9%	2808 20,4%	4669 30,7%	2708 15,9%
Ipar	6499 48,0%	7099 51,6%	5290 34,8%	7611 44,8%
Kereskedelem és szabadfogl.	518 3,8%	617 4,5%	698 4,6%	1181 7,0%
Közlekedés	584 4,3%	550 4,0%	863 5,7%	696 4,1%
Közfoglalat és szabadfogl.	418 3,1%	490 3,6%	760 5,0%	1170 6,9%
Véderő	13 0,1%	24 0,2%	501 3,3%	303 1,8%
Km. n. napszámos	342 2,5%	224 1,6%	230 1,5%	360 2,1%
Háztartási alk.	409 3,0%	331 2,4%	295 1,9%	455 2,7%
Nyugdíjas és járadékos tőkés	649 4,8%	1122 8,2%	949 6,2%	1458 8,6%
Egyéb és ismeretlen			265 1,7%	442 2,6%
	13 552	13 746	15 213	16 980

A medence lakosságának számbeli növekedése és ebből a város részaránya az 1869-es népszámlálástól a következőképpen alakult:

Év:	Népesség száma	Ebből Salgótarján részaránya
1869	28 586	17,6%
1880	32 448	25,4%
1890	41 318	29,6%
1900	51 808	34,8%
1910	56 566	33,4%
1920	61 532	33,4%
1930	70 316	32,8%
1941	77 046	34,6%
1949	77 748	34,2%
1960	89 995	35,1%
1970	96 342	38,7%
1980	109 253	45,4%

*Az ágazati struktúra átalakulása a megye szocialista iparában
foglalkoztatottak létszáma alapján (%):*

<i>Év:</i>	<i>Szén- ányá- zat</i>	<i>Egyéb nehéz- ipar</i>	<i>Nehéz- ipar összesen:</i>	<i>Könnyű-, Egyéb-, ipar</i>		<i>Élelmi- szer ipar</i>
1964	44,6	45,2	89,8	5,7	1,3	3,2
1966	39,8	46,2	86,0	8,6	1,7	3,7
1968	31,0	49,7	80,7	13,9	2,0	3,4
1970	23,7	52,6	76,3	17,2	2,5	4,0
1973	16,4	57,1	73,5	19,3	2,8	4,4

A medence népességének számbeli alakulására fontos tényezőként hatott a terület iparosodása.²² Az iparvidék népességének száma az elmúlt 110 év alatt 1869–1980 között 28 586 főről 109 253 főre, tehát több mint három és félszeresére növekedett. Salgótarjának a népessége az urbanizálódás folytán a régi közigazgatási beosztás szerint az 1869. évi 5047 főről 1980-ra 49 600 főre, közel tízszeresére emelkedett.

Salgótarján a szénnek köszönhette az iparosodását, és a fejlődését, a városi és a megyeszékhelyi rangot. Ha nem is ilyen nagyságrendben, de jelentősen emelkedett az egész medence, elsősorban az iparosodó községek népességének a száma is. A szénmedencében, a bányatelepeken, ahol 120 évvel ezelőtt még kopár pusztaság volt, ahol az 1850-es években reménykedő és kétkedő mérnökök vágakozva néztek a föld gyomrában elrejtőzött fekete kincs felé, hamarosan munkáslakások épültek, iskolák, kultúrházak, sporttelepek, fürdők, kórházak, villamos bányavasutak, rakodók, osztályozók. A medence a mai Nógrád megye legiparosodottabb területévé vált.

Nógrád megye már a századfordulón kialakult gazdasági szerkezetére a következő fél évszázad alatt alig változott. A Salgótarján környéki ipari centralizáció súlya, illetve a nagyobb megyerészre vonatkozóan a kizárólagos mezőgazdasági foglalkoztatási lehetőség a felszabadulást követő időszakban is jellemző vonása maradt gazdasági struktúrájának.

A megye nehézipara — a területi struktúra egyoldalúságának megfelelően — szinte kizárólagosan Salgótarjánban és a salgótarjáni járásban települt. Az ipar területi elhelyezkedése meghatározója volt az ipar területi szerkezetének, a népesség ipari aktivitásának. A szénmedence bányái és nagyüzemei a szükséges munkaerőt részben helyben, illetve a közvetlen környékről biztosították, (ingázók) a bevándorolt munkáscsaládok pedig az aknák és gyárak körül kialakult kolóniákba lettek betelepítve.

Salgótarjának — az ország iparilag fejlett városaihoz hasonlóan — viszonylag nagykiterjedésű vonzáskörzete alakult ki. A város környékén 14 olyan község volt, ahonnan a keresők több mint 40%-a Salgótarjánba járt dolgozni.

A megye fejlődését az elmúlt években az ipar, ezen belül is a szénbányászat határozta meg. A végbement fejlődés ellenére a megye egész iparát 1965-től bizonyos mértékű visszaesés jellemezte.

A népgazdaságban bekövetkezett energiastruktúra-változás, a széntermelés tervszerű visszafejlesztése, a szénbányászati ágon belül legjelentősebben a Nógrádi Szénbányákat érintette. A széntermelés 1964—1972 között 30 akna felhagyása után Nagybatony térségében 4 aknára korlátozódott. A medencében 1965-ben léte-

sítették az utolsó új bányát. (1961–1965 között 9 bánya, 1966–1970 között 22 bánya szűnt meg.)

Ezzel a visszafejlesztés jelentős szakasza zárult le, jelentős politikai és gazdasági erőfeszítéseket igényelve a nagymúltú iparmedence történetében.

A szénbányászat visszafejlesztése következtében a nagymúltú bányavidék széntermelésének az országos termelésen belüli aránya az 1964 évi 12%-ról 1970-ben 7,1%-ra, 1973-ban pedig 4%-ra csökkent.

A szénbányászat visszafejlesztése erőteljesen hozta felszínre a megye iparának területi és ágazati struktúrájának egyoldalúságát, és az ebből adódó problémákat. Az energiasztruktúra megváltozásának hatására átalakult az ipari szerkezet. Legszembetűnőbb, a szénbányászatban foglalkoztatottaknak az összes foglalkoztatottak arányához viszonyított csökkenése volt, az 1964-es évi 15 000 fővel szemben 1973-ban már csak 6400 főt foglalkoztattak. A nehéziparon belül a vezető szerepet a gépipar vette át, de a megye iparának végleges struktúrája azonban még korántsem alakult ki.

JEGYZET

1. SZABÓ ZOLTÁN: Cifra nyomorúság. é. n. 128. o. — Tanulmányok, dokumentumok a felszabadult Nógrád megye 30 éves fejlődéséről. Salgótarján, 1975. 88. o. — A salgótarjáni iparvidék. (Szerk.: Gajzágó Aladár) Salgótarján 1962. 6. o. — Nógrád megye köztörténetének története. Salgótarján, 1980. 4., 85. o. — Bányászati és Kohászati Lapok., 1962. 98—99. o. — Pallas Nagy Lexikona. Bp. 1896. XIII. kötet. 199—201. o. — Nógrád vármegye. (Szerk.: Borovszky Samu) Bp. 1911. 1—10. o.
2. SZABÓ ZOLTÁN: i. m. 127. o. — Salgótarján története. Salgótarján, 1972. 57. o. — A salgótarjáni iparvidék. i. m. 27. o. — GAJZÁGÓ ALADÁR: A salgótarjáni iparvidék. Nógrádi Sándor Múzeum Adattára. 1631—74. — Nógrád megye Levéltára. A halassagyarmati Nagy Iván Múzeum iratgyűjteménye. Iratmásolatok: RÁDVÁNYI, FRANCISCUS: Collectanea ad historiam Comitatus de Nógrád. 116. o. — BÉLI, MATHIAS: Notitia Hungariae etc. 4. kötet. Bécs. 1742. 92—98. o. — Pressburger Zeitung. 1767. okt. 31. (No. 89.) — DORNYAY (DARNYAY) BÉLA: Salgótarján szénbányászatának története. Tata. 1937. 8. o. — Bán Inre: A magyar kőszénbányászat története az 1759—1918. években. MTA. Műszaki Osztályának Közleményei. VIII. köt. 3—4. sz. 503—504. o. — GÁRDONYI ALBERT: A salgótarjáni széntelepek felfedezése 150 évvel ezelőtt. Természettudományi Közlöny. 51. (1919) évi kötet. 32—34. o.
3. Bányászati és Kohászati Lapok. 1962. 8—9. sz. 530. o. — Nógrád megyei Múzeumok évkönyve, 1980. Az etesi bányavidék. Salgótarján, 1980. 371. o.
4. Bányászati és Kohászati Lapok. 1944. 22. sz. 313—314. o.
5. OL. Z. 222. Okmánytár. 1. cs. 1. sz. Adatok a beszercebányai bányakapitányság irataiból a salgótarjáni szénbányászat történetéhez.
6. L: SZVIRCSEK FERENC: Nógrád megye vasúthálózatának kiépülése 1867—1939. In: Nógrád megyei múzeumok évkönyve. 1979. 53—117. o.
7. Bányászati és Kohászati Lapok. 1944. 22. sz. 314. o. — Nógrád megye története. Salgótarján. é. n. II. kötet. 134—136. o.
8. DZSIDA JÓZSEF: A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. nógrádi szénbányászatának története 1868—1943-ig. Salgótarján, 1944. 39. o. — OL. Z. 223. Ttkárság. 1. cs. 1. d. 1—164. folio. — A Salgótarjáni Kőszénbánya RT és konsern vállalatai. Repertórium. Budapest, 1968. 9—10. o.
9. Státny Ústredny Banský Archiv. Banská Střavnica. Banský kapitánát Banská Bistrica. III. Spisy. Všeobecná agenda. 1858, 1859, 1860. (NmL. jegyzék.) — OL. Z. 222. Okmánytár. 1. cs. I—2. Adatok a salgótarjáni és környékbeli szénbányászathoz. 1848—1881. — FALLER JENŐ: Adatok a salgótarjáni szénbányászat kezdeti idejének történetéhez. In: Bányászati és Kohászati Lapok. 1962. 6. sz. 422—424. o. — Pesti Napló. 1864. február 19.
10. L: SZVIRCSEK FERENC: Az etesi bányavidék. In: Nógrád megyei múzeumok évkönyve. 1980. 390—391. o. — GAJZÁGÓ ALADÁR i. m. 83. o. — A szénbányászat és a bányászlet Nógrád megyében. 1861—1962. Kiállításvezető. Salgótarján, 1975. 3—9. o. — Bányászati és Kohászati Lapok. 1975. 10. sz. 641—653. o. — OL. Z. Ügyvezető Igazgatóság. 3. cs. 61. sz. Bányakerületek szemléje és ismertetése. — DZSIDA JÓZSEF: im. 111—113. o. — Számvétel az MSZMP kongresszusa előtt. KSH Nógrád megyei Igazgatósága. Salgótarján 1959. 7. o.
11. Nógrád megyei múzeumi közlemények. 1972/19. 88—89., 93. o. SZABÓ BÉLA: Társadalmi, gazdasági viszonyok a Mikszáth korabeli Nógrád megyében.
12. SZABÓ ZOLTÁN: i. m. 123—124., 134. o. — CSIFFÁRY GERGELY: Az egerecehl bányások életkörülményei 1907—1946. In: Archivum. 1979. 9. sz. 123. o. — OL. Z. 221. Ügyvezető Igazgatóság. 3. cs. 61. sz. — Bányakerüle-

- tek szemléje és ismertetése. — Bányamunkások Zsebnaptára. 1924. 136—137. o. — Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve. Salgótarján. 1980. 373—376. o. Az etesi bányavidék.
13. Magyar Statisztikai Közlemények. Magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. Új sorozat. 1. kötet. Bp. 1902. 2., 50., 966., 968. (a továbbiakban: MStK.) — MStK. 27. kötet. Bp. 1909. 112—117., 176. o. — Archivum. Im. 123. o. — Salgótarján város története. I. m. 94. o.
14. MStK. 64. kötet. Magyar korona országainak 1910. évi népszámlálása. Bp. 1920. 125—125., 137., 144., 186., 216., 788. o. — MStK. 42. kötet. Bp. 1912. Magyar korona országainak 1910. évi népszámlálása. 120., 520., 786.
15. MStK. 52. kötet. Bp. 1914. Magyar korona országainak 1910. évi népszámlálása. 162., 390., 1037., 1091., 1254., 544. o.
16. MStK. 71. kötet. Magyar Korona országainak 1920. évi népszámlálása. Bp. 1925. 4—5., 13., 19., 74., 79., 54—57., 63., 84., 156. o.
17. MStK. 86. kötet. Bp. 1934. Magyar korona országainak 1930. évi népszámlálása. 77—78. o. — MStK. 83. kötet. Bp. 1932. Magyar korona országainak 1930. évi népszámlálása. 65., 414—420., 421. o. — Szabó Zoltán: I. m. 40—41. o. — Nógrád és Hont vármegye I. m. 86—87. o.
18. Magyar Statisztikai Zsebkönyv. 1948. 45. o.
19. Magyarország Története. 1848—1890. I. k. Bp. 1979. 571—572. o.
20. Vándortűz. 1948. április. 4—8. o. — SZABÓ ZOLTÁN: I. m. 203. o. — Salgótarján története. Im. 99., 100—102., 118., 214—215., 135., 137. — DZSIDA JÓZSEF: I. m. 9., 37—38., 0. — Salgótarjáni Almanach Salgótarján 1925. 43. o. — Magyarország és a Nagyvilág. 1868. — Nógrádi Lapok. 1886. június 18.
21. Nógrád és Hont vármegye. Szerk.: LADÁNYI MIKSA. Bp. 1934. 98. o. — Vándortűz. 1948. 5—6. o. — Salgótarjáni története. Im. 113—117. o. — Nógrádi Hírlap. 1911. 8. sz. — Salgótarjáni Lapok. 1902. XI. 14. I. évf. 10. sz.
22. GAJZÁGÓ ALADÁR: Im. 23. o. — Tanulmányok, dokumentumok a felszabadult Nógrád megye 30 éves fejlődéséről. Im. 95—96., 133. o. — 20 év a szocializmus útján 1945—1965. Nógrád megye. KSH Nógrád megyei Igazgatósága. Salgótarján. 1964. 24. o. — Nógrád megye gazdasági szerkezetének elemzése. Salgótarján 1973. (Kézirat gyanánt.)

Resümee

Ferenc Szvircsek:

Tatsachen, Angaben Zusammenhänge über die ökonomische und gesellschaftliche Wirkung des Nógráder Kohlenbergbaus

Das Essay beschäftigt sich mit der Ausgestaltung, Entwicklung eines des aus ökonogeographischer Hinsicht bedeutendsten Gebietes der Nord-Industriereviere, mit der des im nordöstlichen Teil des Komitats Nógrád liegenden Salgótarjáner Industriebeckens. Es legt analysierend, mit der Anwendung der Statistiken vor, dass die Gegend – nur eine einzige Energiequelle die Braunkohle besitzend – seit dem letzten Drittel des vorigen Jahrhunderts im Wirtschaftsleben unserer Heimat eine bedeutende Rolle spielte.

Von den schriftlichen Erinnerungen, von der Legende der Entdeckung der Kohle, von Hindernissen des Inangriffnehmens des Bergbaus, von der Eröffnungen der Bergwerke schreibend weist der Autor darauf hin, dass die Anfänge des Bergbaus im Komitat so bis 1769 zurückgehen, dass die Kohle schon um 1730 herum aus Beschreibungen bekannt war.

Der Bergbau hatte nach der Ausbreitung zu industriellem Ausmass die industrielle Struktur des Komitats grundlegend beeinflusst und bestimmt, dessen Wirkungen auch bis unsere Zeit zu beobachten sind. Das Essay untersucht jene wesentliche und nicht vernachlässigbare Frage, ob unter Wirkung von welchen Kräften sich das ehemalige geschichtliche Dorf (Salgótarján) beziehungsweise die Gesellschaft des traditionellen Wirtschaften führenden Komitats während der Zeit verändert hat. Genauer gesagt, wie sie die Rahmen des traditionellen Wirtschaftens zurückdrängend – zur industriellen Gesellschaft wurden.

Tények és gondolatok az 1929-es bányászsztrájkról.

Vonsik Ilona

Nógrád megye 20. századi forradalmi munkásmozgalmának kiemelkedő eseményéről, az 1929. novemberi bányászsztrájkról sokan és sokféleképpen írtak. Helytörténeti, honismereti kiadványaink is megemlékeztek erről a harcról – bár eltérő mélységgel és értékítélettel –, nem is szólva a számtalan ismeretterjesztő írásról, amely megyei lapunk hasábjain látott napvilágot. Az írások többsége az akkor feltárt korabeli hiteles dokumentumok alapján vázolja fel az események menetét, míg a kisebb megemlékezések gyakran csak az eseményekben részt vett személyek visszaemlékezésére hagyatkoznak.

Az e témában 10–15 éve megjelent publikációk az akkori kutatási eredményeket tükrözik. Az azóta feltárt adatok, adalékok indokolttá teszik, hogy a megye bányamunkásságának országos jelentőségre is szert tett, intenzitása és politikai tartalma révén kiemelkedett megmozdulását, az események sorát, a harc jellegét és kimenetelét – ismét összegezzük.

Az újrafogalmazás indítékát alapvetően az adta, hogy másirányú kutatásaim során rábukkantam az Új Március, a Kommunisták Magyarországi Pártja illegális folyóiratának 1930. január–márciusi számában egy írásra, amely az 1929 novemberi bányászsztrájkról szól, s amelyet a KMP salgótarjáni kerületi bizottságának egy tagja (konspirációs okokból a név fedve maradt) juttatott el a szerkesztőséghez.¹

Az Új Március cikke, melynek címe: A salgótarjáni bányamunkások harcában az osztályellenséggel, az 1929. novemberi bányászsztrájk konkrét eseményeinek leírása előtt az 1920-as évek munkásmozgalmát tekinti át, mint előzményt, amely a kommunista vezetésű sztrájkhoz vezetett.

„A bányamunkások széles tömegei már régóta látták azt, hogy a bányamunkás szövetségben nem az ő érdekeiket képviselik.” – állapítja meg a cikk első mondata.

„Az 1924-es országos bányászsztrájknál már egész nyíltan csinálta Peyer többi társával együtt az árulást. Ezután a sztrájk után több mint 10 000 bányász hagyta ott a szakszervezetet, mert ekkor már elégük volt azokból a sorozatos árulásokból, amelyeket ezek a burzsoá bérencek különösen a proletárdiktatúra óta elkövettek a bányamunkásokkal szemben. Nagyon jól emlékeznek a bányamunkások azokra az időkre, amikor sokkal nagyobb eredményeket lehetett volna elérni. A konjunktúra idején, a bányamunkások akkori szervezettsége folytán. Ahelyett, hogy a szövetség kezdeményezett volna mozgalmat, még azokat is mindig leszerelték, amelyeket lent a prolik kezdeményeztek. Minden ilyen mozgalmat vad mozgalomnak minősítettek és az ország érdekeire való hivatkozással vétették fel a munkát. Megtörtént az is, hogy amikor Peyernek ilyen érveivel szembeálltak, mint Pécselt Böröc és Fink elvtársak, akkor Peyer feljelentette és lefogatta őket,

mint kommunistákat.² Az árulásoknak százait követték el ezek a burzsoá bérencsek a bányamunkások bőrére. Vissza kell emlékezni a tarjáni és a pécsi sztrájkokra 1922-ben, amikor heteken át sztrájkolnak itt és a többi medencének nem engedték meg Peyer és csatlósai, hogy sztrájkjal a harcban állók segítségére menjenek. Állandóan azon dolgoztak, hogy minél nagyobb ellentétek legyenek a különböző bányászmedencék munkásai között. A természetbeni fizetés átszámításánál a készpénz fizetésre való áttéréskor több mint 20 százalékkal csapták be a bányamunkásokat. Nem egységes bérmegállapodás történt, hanem ahány vállalat volt, annyiféle volt a megállapodás is. Amikor a bányamunkások ezt kifogásolták, Peyernek az volt a jó érve, hogy belátással kell lennie a vállalatokkal szemben, mert amelyiknek vékonyabb szénrétege van, annak nagyobb a termelési költsége és az nem fizethet olyan bért mint az, amelynek vastag a szénrétege és kesevebb költséggel, gazdaságosabban termel. A tatai tízhetes sztrájknál már tagadni sem tudták Csóka és Peyer árulásukat. Ennek a sztrájknak az elbuktatása után történt a tarjáni kiválás is.³ Csókának ezért volt lehetséges a tarjáni prolikat pillanatnyilag megtéveszteni, mert mindegyik a szövetségben lévő tisztviselőnek meg volt a monopóliumos helyzete egyik, vagy másik bányamedence felett. Mindegyik igyekezett a maga embereit bevinni úgy a központi, mint a helyi vezetőségekbe.

1927-ben a salgótarjáni bányamunkások Pest felé indultak 10 000 munkás az országúton haladt, a csendőrség nem bírta feltartani a tömeget. A hatóság Csókát hívta le, aki leszerelte a munkásokat. Ez elég nehezen ment neki. A tömegek itt felismerték Csókát és megrendült vele szemben a bizalom. Hiábavaló volt a radikális frázis.

1926-ban a Magyarországi Szocialista Munkáspárt megkezdte a munkások szervezését Salgótarjában. A munkások mentől jobban megismerték az MSZMP-t, annál nagyobb volt Csókával szemben a gyűlölet. Az 1926 december havában lefolyt választásoknál Csóka a kormánypárti kijelölt: Sztranyavszky államtitkár mellé szegődött kortesnek testületileg, ami lehetetlenné tette részére azt, hogy továbbra is szélhámoskodjon. A Szocialista Munkáspárt kiadta a jelszót, hogy „vissza a szövetségbe”. A visszamenés nehezen indult meg, de később a munkások jó része visszament a szövetségbe. Javarást akkor, amikor a kommunista párt megkezdte a helyi csoportok szervezését 1928-ban.”⁴

A kommunistáknak a szakszervezetekben végzett munkája a párt első kongresszusán elfogadott helyes határozata alapján folyt. Ennek értelmében a legális tömegmunka egyik legfontosabb területe a szakszervezetek és célja a szakszervezetek erősítése, a munkásegység fenntartása, az osztályharcos szellem érvényre juttatása volt. E cél megvalósítása együtt járt a reformista vezetők leleplezésével, elszigetelésével, a kommunisták tömegbefolyásának növekedésével. A kommunisták fokozatosan kiterjesztették befolyásukat a szakszervezetekre, a helyi csoportokra, bár ebben az időben a bányamunkás szakszervezetnek a bányászoknak csak egy kis hányada volt tagja. Ezért a kommunista bányászok arra törekedtek, hogy a szervezetlen bányamunkásokat osztályharcos politikával, a gazdasági érdekeikért folyó harccal egyesítsék és maguk mögé sorakoztassák. Ennek a munkának a salgótarjáni bányamedencében az 1928. március elején Losoncon megtartott illegális kommunista konferencia adott lökést. A Szlovák Kommunista Párt egyik kiváló vezetőjének, dr. Herz Sándornak lakásán, illetve az általa bérelt helyiségben megtartott két napos kommunista konferencián a KMP Központi Bizottságát Kun Béla, Orosz Nándor és Révai József képviselték. A salgótarjáni kerülethől Kakuk József, Pothornik József, Eppich Ede, Targos Árpád, Kupka József, Miskei Sándor, Sulyok András és Hován József illegális úton jutottak ki a konferenciára.⁵

A konferencia napirendjén szerepelt a bányamunkások gazdasági, politikai és szervezeti helyzete, melynek elemzését követően megfelelő határozat született. A

konferencia megállapította, hogy „az államhatalom elnyomó szerveinek és a kapitalisták minden gazdasági elnyomásának ellenére a salgótarjáni kerület kommunista munkásai aránylag épségben megőrizték fejlődőképes állapotban szervezeteiket, amelyek a szervezetek további kiépítéséhez, a KMP szélesebb szervezéséhez a továbbiakban alapul szolgálhatnak. Ez a pártszervező munka lehet csupán alapja a munkásmozgalom újabb politikai és szervezeti fellendülésének, úgy a baloldali munkásmozgalom politikai szervezeteinek, mint a szakszervezeti mozgalomnak a területén.

Ennek a célnak elérésére kitartó, állhatatos propagandamunka szükséges, amelynek feladata úgy a párttagokat, mint a párthoz közel álló, a kommunizmussal, a párt forradalmi céljaival szimpatizáló osztályharcos munkásokat felvilágosítani a kommunista párt szerepéről és történelmi hivatásáról . . . Meg kell győzni minden osztályharcos munkást arról, hogy a munkásság mindennapos harcait is csak úgy lehet eredményesen vezetni, ha a vezetés a kommunista párt kezében van, és ez a párt a mindennapos részletharcokban megedzi a munkásságot az üldözésekkel szemben, előkészíti a forradalmi harcra a hatalom elfoglalásáért.”⁷

A konkrét határozatok az alábbiakban összegezhetők: A kommunistáknak be kell lépni a szakszervezetekbe, át kell venniök a vezetést, hogy kibuktathassák a jobboldali vezetőket. Biztosítani kell a szakszervezeteken belül a következetes forradalmi irányvonalat. Az ország valamennyi bányaterületen meg kell szervezni az illegális kommunista sejteket, kapcsolatot kell teremteni más bányakerületek ellenzéki, munkásaival és csoportjaival. Fel kell készíteni a párttagokat az illegális munkára a helytállásra és különösen az elméleti, politikai képzésre.⁸ Rendkívüli bányász kongresszust kell előkészíteni, ezt megelőzőleg fel kell készülni egy országos bányászsztrájkra. A bányász kongresszuson biztosítani kell a szavazatok többségét az általános sztrájk mellett. Győzelemre kell vinni a bányászok 15 százalékos bérkövetelését. Ez utóbbi nem egyszerűen gazdasági követelés volt, hanem a párt taktikai lépése annak érdekében, hogy a gazdasági harcon keresztül bevonják a széles bányász tömegeket a párt politikai célkitűzéseinek megvalósításába.⁹

Ebben az időben a párt szakszervezeti politikája az üzemek felé irányult, hogy az osztályharc alapján egyesítsék a munkásokat, vezessék harcaikat, következőképpen a harcra keresztül hódítsák meg a tömegeket, erősítsék a párt szervezeti befolyását.

„A salgótarjáni bányamunkások 1928. év nyarán a forradalmi ellenzék és a kommunista párt irányításával országos bérmozgalmat kezdeményeztek. — írja az Új Március. — Az áruló szakszervezeti bürokráciának sikerült ezt elgáncsolnia, sikerült elérnie, hogy ne legyen egységes a mozgalom és a kitört sztrájkokat egymás után szerelte le. Pécssett, Tarjánt, Vörösvárt. A salgótarjáni munkásság bizalmatlanságot tanúsított a szociálfasisztákkal¹⁰ szemben 1924-től, de az 1928-as sztrájk leszerelése után 100 százaléki bizalmatlan lett és minden illúziója eltűnt a szociálfasisztákkal szemben. Az 1928-as leszerelt sztrájk után rövid időre, 1929. február 2-án és 3-án bányász közgyűlés volt, ahol az osztályharcos munkások kerültek többségbe a központi vezetésben. Ez a közgyűlés felelősségre vonta a szociálfasisztákat, amire Esztergályos János lemondott. De ez csak látszat volt, nem hagyta ott a szövetséget, amíg ki nem dobták 1929. július 7-én.

A szociálfasiszták látták azt, hogy a bányamunkás szövetség központi vezetőségének többsége az osztályharc alapján áll. Igyekeztek a szövetség működését úgy megakadályozni, hogy a szociálfasiszmus minden szerve (szakszervezeti tanács, szociáldemokrata párt) agitációt fejtett ki, hogy a szövetség központi vezetőségét működésében elgáncsolja. Pécssett, Ajkán, Brennbergben, Nagybátonyban és Szászváron agitáltak amellett, hogy

az elszámolást, illetve a tagjárulék beküldését tagadják meg a bányamunkás szövetségnek. És ezt ezeknél a helyi csoportoknál el is érték Peyer csatlósain keresztül. Névszerint Pécsről Bertrand, Perneker, Szabó József, Szabó Jenő. Ajkáról Takács József, a mostani szövetség elnöke és Zömbik. Brennbergből Viborni, Nagybatonyból Orosz Márton, Szászvárról Vida.¹¹ Mikor ezzel sem tudták az ellenzékét lehetetlenné tenni, akkor egész a nyílt denunciacióhoz nyúltak. Úgy hogy a vezetőség tagjai közül többeket rendőrséggel akartak lefogatni. A bányamunkás szövetség titkársága nem hajthatta végre nyíltan a szociálfasiszták utasítását (a központi vezetőség baloldali többsége miatt.) Ezért a szaktanács és a szociáldemokrata pártban lévő szociálfasiszták között egyrészt, a bányamunkás szövetségben lévő szociálfasiszták között másrészt ellentét és konfliktus támadt.¹²

Peyer Károly 1929 augusztus végén támadást indított a bányamunkás Szövetség két titkára, Fodor József és Ocskovszky János ellen. A támadás valójában a kommunisták ellen irányult, mert Peyernek elsődleges célja volt, hogy a szakszervezetből eltávolítsák a kommunistákat. Fodor és Ocskovszky a Peyer által kezdeményezett vita következtében a szakszervezet baloldali, majd kommunista bányászaira támaszkodott, sőt elfogadták a kommunisták feltételeit is a bányász szakszervezet további működésére vonatkozóan. A kommunisták feltételei pedig — más körülmények között — elfogadhatatlanok lettek volna számukra. (A szakszervezet a jövőben osztályharcos politikát folytat. A vezetőség mindent elkövet a munkások életszínvonalának emeléséért. A központi vezetőség országos bérmozgalmat kezdeményez. S a leglényegesebb, hogy a Bánya- és Kohómunkások Országos Szövetsége csatlakozik a Vörös Szakszervezeti Internacionáléhoz.)¹³

Fodor József és Ocskovszky János a Bányamunkás Szövetség tisztviselői ebben az időben szembekerültek a Peyer-féle vezetéssel és több lényeges kérdésben — mint a fentiekből is kitűnik — a kommunistákhoz csatlakoztak. A KMP vezetői az akkori szektás szemléletnek megfelelően azonban nem tettek különbséget Peyerék és Fodorék között, helytelenül őket is a „szakszervezeti bürokraták” közé sorolták. Ennek alapján a gyakorlatban az a hibás álláspont érvényesült, hogy a főellenség Fodor—Ocskovszky, akiknek az a céljuk, hogy a „balra tolódó bányász tömegeket megzavarja, e látszatharc útján a tömegek vezetését továbbra is saját magának biztosítsa.”¹⁴

A Szakszervezeti Tanács részéről a Bányamunkás Szövetséget ért támadásra. A salgótarjáni medence bányamunkássága aláírással röpirat jelent meg, mely egyértelműen a Szakszervezeti Tanács egységbontó politikájára mutat rá, feltárva az okokat és megjelölve a bányászok feladatait. „Miért akarja a Szakszervezeti Tanács megbontani a bányamunkásság egységét . . . Azért, mert látta, hogy az immáron többségbe került osztályharcos bányászok nem fogadják el az opportunistá politikát s nem hajlandók továbbra is ellenállás nélkül túrni a bányák bérdictatúráját. Azért, mert a Szaktanács harcol minden osztályharcos megnyilvánulás ellen. Azért, mert látja, hogy ezután a Bányamunkás Szövetségben senki sem üzheti már tovább az árulást, a sztrájkleszerelést, a bányakapitalizmussal való paktálás politikáját . . . Nem mehetünk azok után, akik éket akarnak verni munkások és munkások, szervezett és szervezetlen bányamunkások közé . . . Nekünk magunknak, a tárnákhban dolgozóknak kell kezünkbe venni sorsunk intézését! Magunknak kell vezetni harcainkat! . . . Nyomorúságos éhbérünket csak harccal emelhetjük! Ennek a harcnak ellenzője s mindenkorai főleszerelője a Szaktanács! Harcolnunk kell tehát ellene s opportunistá politikája ellen. Harcolnunk kell annál is inkább, mert a Szaktanács szét akarja rombolni szervezetünket, bennünket, osztályharcos bányászokat ki akar

szoritani onnan, hogy zavartalanul folytathassa továbbra is áruoló politikáját . . . Meg kell védenünk egységünket, a tárnákban dolgozók egységét.” A röpirat felhívja a bányászokat, hogy készüljenek a jövő nagy bérharcaira.¹⁵

Peyer válaszul a salgótarjáni helyi csoport jobboldali vezetőjével, Princz Ferencel adatott ki röplapot, melyben támadta és rágalmazta a kommunistákat. „. . . le fogunk számolni itt Salgótarjában is a Pothornik–Eppich-féle társasággal. Senki sem akarja a bányamunkások egységét megbontani, megbontják azt azok, akik évek óta mást sem csinálnak, nunt folyton moeskolódnak és rágalmaznak, mert alkotni nem tudnak semmit sem . . . A salgótarjáni kerület bányamunkásaihoz szólunk, ne üljenek fel a nagyhangú ígéreteknek, mert nagyhangú ígéretek mindig csak néhámósok szoktak tenni. Szervezetünk eddig helyes irányba volt vezetve és nekünk kell gondoskodni, hogy a jövőben is helyes irányban legyen vezetve és ne legyen eszköze politikai kalandor társaságnak . . . Mi bizalommal viseltetünk a munkásság vezetőtestületei és emberei iránt, akik évtizedeken keresztül becsülettel állták meg a helyüket és le fogunk számolni minden hazug, rágalmazó jelszóval és „baloldali bolsevista” szélsőségesekkel.”¹⁶ Princz Ferenc azzal, hogy néhány kommunista vezetőt megnevezett a röpiratban, jó szolgálatot tett a hatóságoknak.

1929. „július 7-én a bányamunkás szövetség központi vezetőségének ülése kimondta, hogy az ősz folyamán országos bérmozgalmat indít. A salgótarjáni bányamunkások állandóan szem előtt tartották azt, hogy az a mozgalom, amelyet a szövetség vezet, nincs biztos alapon, mert a szociálfasiszták minden pillanatban elárulhatják. Éppen ezért a munkások bizottságokat választottak, amelyek előkészítették a mozgalmat azzal a tudattal, hogy a szociálfasisztákat nem engedik beleavatkozni a mozgalom vezetésébe.”¹⁷ A salgótarjáni bányakerületben a párt legális szervként létrehozta a munkásosztály forradalmi, harci szerveit, az aknai és aknaközi bizottságokat, amelyekben szervezett és szervezetlen munkások egyaránt részt vettek. A sztrájk vezetésére sztrájkbizottságot választottak, melyből a szociáldemokrata szakszervezeti vezetők kiszorultak. A harci szervek létrehozására, a tömegek megnyerésére, a kommunista befolyás növelésére kedvező lehetőséget teremtett az a körülmény, hogy a bányászok kiábrándultak a hivatalos és a Csóka-féle sárga szakszervezetheől is. A kommunisták éltek is ezzel a lehetőséggel s az 1920-as évek végére a salgótarjáni szénmedence a KMP egyik legszilárdabb bázisává vált.¹⁸

„A salgótarjáni munkások igyekeztek az ország többi bányamunkásságának figyelmét is felhívni röpirat útján és személyes agitáció útján arra, hogy az őszi mozgalom vezetését a munkások sehol a kezükből ki ne adják és így a szociálfasiszták ne hajthassák végre árulásait.”¹⁹ A salgótarjáni, a baglyasaljai kommunista bányászok vállalták a londoni konferencián megfogalmazott feladatok végrehajtását. Felkeresték Tatabánya, Pilisvörösvár, Pécs bányászait, ismertették velük az őszi bérharccal kapcsolatos terveket s agitációjukkal igyekeztek szélesíteni a baloldali mozgalmat, politikailag erősíteni az ellenzékiek tábort.

„A szociálfasiszták látták azt, hogy az őszi mozgalom vezetésébe nem tudnak bekapcsolódni és így a leszerelés lehetetlen. Tehát más eszközökhöz nyúltak, hogy az országos bérmozgalmat, ami október 28-ára volt tervezve, megakadályozzák. Az ország két jelentős bányamedencéjében meg voltak az előfeltételek arra, hogy az ősz folyamán bérmozgalmat indulhasson (Tarján és Pécs). A szociálfasiszták október 4-én Pécsen a munkásokat jelentéktelen követelésért (25 százalékos egyszeri segélyért) sztrájkba vitték.”²⁰

A KMP a helyzetet elemezve készítette elő az 1929-es salgótarjáni bányászsztrájkot, amely a tervek szerint az országos bányászsztrájk kezdetét jelentette volna. Az országos mozgalom indítását október 28-ra tervezték, de a Szakszervezeti Tanács

és a Bányamunkás Szövetség jobboldali vezetői Pécssett – az akció megakadályozása céljából – részkövetelésekért kezdeményeztek sztrájkharcot. 1929. október 4-én a pécsi medence bányászai beszüntették a munkát a 25 százalékos őszi segély kifizetéséért. A vállalat eleinte a tárgyalástól is elzárkózott, majd hajlandónak mutatkozott a havi kereset 20 százalékát karácsonyi segély címén megadni. A sztrájkoló munkások most már nem elégedtek meg a segéllyel, hanem 25 százalékos béremelést is kértek. A bányaaigazgatóság a 20 százalékos segélyre még ráígért 5 százalékos javulást a szénviszonyok javulása esetére. Peyerék látták, hogy a sztrájkoló követelése meghaladja elképzeléseiket, ezért rávették a bányászokat a munka felvételére. A sztrájk október 18-án – csekély eredménnyel – végetért. A pécsi sikertelen sztrájk a tervezett országos mozgalom előtt azzal a következménnyel járt, hogy egy újabb sztrájkba már nem lehet vinni a pécsi bányászokat. A KMP az eredeti elképzelés, elgondolás alapján állt, és nem csatlakozott a jobboldal által szervezett pécsi bányászok mozgalmához.²¹

Peyer vezetésével és Bertrand Antal támogatásával 1929 október elején indított pécsi sztrájk megkérdőjelezte az országos mozgalom sikerét. Peyerék „ezzel az egységesnek ígérkező őszi mozgalmat elgáncsolták. A kommunista párt a pécsi sztrájknál elkövette azt a hibát, hogy Tarjánt, ahol nagy befolyása volt a bányász tömegekre és ahol az őszi mozgalom is jól elő volt készítve, nem állította le Pécs mellé. Rosszul ítélték meg a helyzetet azok az elotársak, akik a pécsi sztrájkban csak Peyer kezét és vezetését látták. Pedig, hogy Peyer és csatlósai Pécsen sztrájkot csinálhattak, ez csak azért volt nekik lehetséges, mert a pécsi bányamunkások is készültek az őszi országos bányászmozgalomra. A pécsi sztrájkot Peyer és csatlósai valóban az őszi országos mozgalom elgáncsolására csinálták. De Pécsen mégis tömegharc folyt és Peyerék vezetni csak öt napig vezették a sztrájkot. Az ötödik napon már fel akarták vétetni a munkát. De a munkások nem hallgattak rájuk. Harcoltak három héttig, egészen addig, amíg az éhség nem kényszerítette őket arra, hogy munkába álljanak. Ha Tarján Péccsel egyidőben sztrájkol, meg lett volna az a lehetőség is, hogy más medencékre is átsap a sztrájk. Továbbá: Peyerék befolyását ennél a pécsi sztrájknál teljesen alá lehetett volna ásni. És végül: A közgyűlésnek is más a lefolyása, ha a sztrájk alatt tartják meg.” Így értékelte a pécsi sztrájkot az Új Március cikk írója.²²

1929. október 15-én a salgótarjáni rendőrség a gyurtyánosi erdőben rajtaütött egy összejövetelen és négy kommunista bányászt letartóztatott. Köztük volt Pothornik József is, akit Princz Ferenc röpiratában megnevezett. Pothornik Józsefen kívül letartóztatták Kakuk Józsefet, Salamon Inrét és Hován Józsefet. Eppich Edének sikerült megszöknie. „Az elfogottaknál Peyerék ellen igazgató röpiratokat találtak, s ezzel együtt lettek az őrsre bekísérve.” Baglyasalján három akna bányászai a letartóztatásról tudomást szerezve közel kétszázán azonnal sztrájkba léptek, más aknák csatlakozni készültek. A sztrájkoló a csendőrlaktanya előtt követelték a vezetők szabadonbocsájtását. A csendőrség kénytelen volt kiengedni a lefogottakat, mivel a „nyomozás semmi eredményre nem vezetett.”²³

1929. október 31-én a Bányamunkás Szövetség központi vezetősége ülést tartott, amelyen Pothornik József és Nagy Pál KV tagok – illegalitásuk miatt – nem voltak jelen. Peyernek sikerült maga mellé állítani néhány ingadozó, vagy semleges álláspontot képviselő vezetőségi tagot, melynek következtében a kommunisták és a velük szimpatizálók kisebbségben maradtak. Ez természetesen kihatott a kongresszusra is.²⁴

Erre az időre jelent meg Nagy Pál nyílt levele a rendkívüli közgyűléshez és Magyarország bányamunkásságához. A röpirat hangsúlyozza a szervezett és szervezetlen bányamunkás osztályharcos egységének megteremtését, mely nélkül nem lehet küz-

deni helyzetük javításáért. „Ha azt akarjátok, hogy sorsotok megjavuljon, ha eredményt akartok elérni osztályharcotokban, ha harci szövetet akartok csinálni a Bányamunkás Szövetségből, akkor magatoknak kell a vezetést kezetekbe venni. Támogassátok a magatok választotta aknaközi bizottságokat, amelyek osztályharcos vezetőszervei legyenek a szervezett és szervezetlen bányamunkások testvéri szövetségének...”²⁵

Az Új Március cikk írója szerint a Peyer – Ocskovszky–Fodor „*konfliktus elintézésének ürügye alatt összehívták november 1–3-ra (valójában november 1–2-re – V. I.) a közgyűlést, amelynek a hivatása eredetileg az volt, hogy a szociálfasiszták a rendőrség előtt denuncziálják az osztályharcos munkásokat és ezen kívül a központi vezetésből kiszórják az ellenzékét. Amit mind végre is hajtottak. Az ország különböző bányamedencéiben vannak a szociálfasisztáknak csatlósai. Ezek minden aljasságot elkövettek a helyi csoportoknál, hogy ők menjenek a közgyűlésre. Nem a munkások választottjai voltak. Így nem is a munkások véleményét képviselték a közgyűlésen, hanem a szociálfasiszták oldalán álltak. A bányamunkások látták azt, hogy a szociálfasiszták az államrendőrséget veszik igénybe az ellenzék lehetetlenné tételére. A közgyűlés után a bányamunkások nagy része otthagytu a szövetséget.*

November 2-án, amikor a közgyűlés javában folyt, Salgótarjánban 1200 bányász sztrájkba lépett. A sztrájkolók küldöttet választottak, akivel levelet küldtek Pestre a közgyűlésre. A közgyűlés átvette a levelet, melynek tartalma az volt, hogy mondja ki a közgyűlés az országos bányászsztrájkot azért a követelésért, amit a sztrájkolók állítottak fel: 15 százalékos béremelés és a 24 éven aluliaknak is fizetett szabadság. Ezen kívül a helyi sérelmek orvoslása.”²⁶

A kommunisták már 1929 augusztusában kidolgozták az őszre tervezett mozgalom főbb követeléseit: 1. Bérjavítás. Ugyanis a szakmánybéreket állandóan csökkentette a vállalat, végül már szakmányonként 2 pengős kereset is előfordult. A bányászok havonta csak 18–20 műszakot teljesítenek s ennek megfelelően keresetük 80–90 Pengő, amely nem elegendő az 5–7 tagú család megélhetésére. 15 százalékos béremelést követelnek. 2. A helyi sérelmek között szerepel, hogy a lövéspótlékot 41 fillérről 23 fillérré csökkentették, a bányászok 6–10 km-t gyalogolnak a munkahelyre, mert az iparvágányon nem engedélyezik a személyszállítást. Továbbra is alkalmazzák a különböző büntetéseket a palás szénért (pénzbírság, munkából való kiltást). 3. Az ifjúmunkásoknak két heti fizetett szabadság betartása. 4. A szervezkedést korlátozó rendszabályok megszüntetése. 5. A csendőrségnek a bányatelepekről való elvezénylése.²⁷

A bányamunkások az írásban megfogalmazott követeléseket október 30-án²⁸ nyújtották be a bányaaigazgatóságnak. A vállalat figyelmen kívül hagyta a beadványt, nem tárgyalt a munkásokkal, hanem feltétlen megadást követelt. A munkások viszont azt hangsúlyozták, hogy ha az igazgatóság kijelenti, hogy a tárgyalást megkezdi, hajlandók felvenni a munkát.

A közgyűlésen „*a szociálfasiszták elítélték a sztrájkot, amire a küldöttek felhábordtak. Hogy a felhábordást csillapítani bírnák és a csatlakozást elűssék azt indítványozták, hogy a sztrájkkérdést az újonnan megválasztott központi vezetőség tárgyalja meg. Az újonnan választott központi vezetőség olyan elemekből tevődött össze, akik megfeleltek a szociálfasiszták ízlésének.*”²⁹

Valójában 1929. november 2-án, a bányász közgyűlés második napján érkezett meg a baglyasaljai bányászok levele, melyben bejelentették, hogy 15 százalékos béremelésért, a szakmánybérek rendezéséért és a helyi sérelmek orvoslásáért sztrájkba léptek. Kérték a közgyűlést harcuk támogatására. A küldöttek többsége lelkesedett,

a kommunisták az általános sztrájk kimondása mellett foglaltak állást, de szavazásra nem került sor, mert a jelenlévő rendőrtanácsos figyelmeztette a közgyűlést, hogy ez nem napirendi pont. A sztrájjal kapcsolatos állásfoglalást a megválasztandó központi vezetőségre bízta. A központi vezetőség választása során már a jelölésnél ki-maradtak a kommunisták és a politikájukat támogatók, elfogadó.

A baglyasaljai bányászok levelét Fodor József ismertette a közgyűléssel. E bejelentés fölötti vitában tízen vettek részt, a salgótarjáni kerülethől Somoskői Péter, Hován József, Pinkusz Ernő, Bodó György és Eppich Albert mondta el véleményét. A hozzászólások tartalma ismeretlen. Ezt követően Bertrand Antal határozati javaslatot terjesztett elő, melyet feltehetőleg a közgyűlés előtt szövegeztek meg. Erre utal a határozati javaslat tartalma, melyben megállapítják, hogy a bányászok munkaideje, bére és munkaviszonya nem kielégítő. „Magáévá teszi a rendkívüli küldöttközgyűlés a bányatelepek dolgozóinak ama követelését, hogy a bérek az egész országban rendeztesen oly módon, hogy az élet drágulásnak megfelelően a munkásság élet- és kultúr-szükségeit kielégíthetők legyenek . . . felszólítja Magyarország bányamunkásságát, hogy az abban foglaltak megvalósításáért indítsa meg a szervezkedést, hogy a megindítandó küzdelem eredményesen befejeződhessék.”³⁰ Tehát megindítandó és nem megindított küzdelem, mert szó sincs a baglyasaljai sztrájról, és mint oly sokszor, most is csak a szervezkedésre szólítják fel a bányászokat.

A hivatalos szakszervezeti állásfoglalás szerint a salgótarjáni kerületben a „munkásság . . . november elején minden előkészület nélkül sztrájkbalépett . . . A közgyűlésen résztvevő salgótarjáni küldöttek nagy része meglepetéssel értesült arról, hogy amíg ők Budapesten rendkívüli közgyűlésen tanácskoznak, az alatt odahaza sztrájk tört ki.” Ez egyrészt valótlan, mert Somoskői Péter, Hován József, Eppich Albert illegális kommunisták voltak, következképpen tudtak a sztrájról, sőt az előkészítésében is részt vettek, de tudomással bírhatott Pinkusz Ernő is, aki a kommunistákkal szünpatizáló csoportelnök volt, másrészt alátámasztani látszik az Új Márciusban közöltek, mely szerint a rendkívüli közgyűlésre nem az osztályharcos munkások küldettek. Továbbá: „A közgyűlés óriási többsége az általános sztrájk ellen foglalt állást.” A közgyűlésen a központi vezetőségen kívül 29 csoport képviselőjében 42 küldött vett részt. A salgótarjáni kerületből Orosz Márton, Princz Ferenc Somoskői Péter, Hován József, Pinkusz Ernő, Bodó György és Eppich Albert. De szavazásra nem is került sor, mert a megválasztandó új központi vezetőség hatáskörébe utalták. A választások során pedig a vezetőség többségében jobboldali összetételűvé vált, a kommunisták kimaradtak a vezetőségből. A salgótarjáni kerület küldöttei közül Princz Ferenc alelnök, Orosz Márton a felügyelő bizottság elnöke, Szekeres András jegyző, Gadó György Ferenc választmányi tag lett.³¹

„November 2-án, mikor a sztrájk kezdődött, 1200 bányász lépett sztrájkba.”³² Rendőrségi jelentés szerint november 2-án Baglyasalján 408 bányász kezdett sztrájkot, mert munkabér és lakbérpótlék felemelése iránti kérelmükre nem kaptak választ. A folytatólagos jelentés már arról számol be, hogy sztrájkbalépett Szánas, Sára, Géza, Albert, Rau, Kotyháza-akna és Szánas lejtakna is, és összesen 1854 bányász sztrájkol.³³

A rendőrség politikai főcsoportjának jelentése a salgótarjáni sztrájról a következőket tartalmazza: „A salgótarjáni medencében kitört váratlanul a sztrájk. A sztrájkot, amint megállapítható, az aknabizalmiak csinálták. Az aknabizalmiak nem szociáldemokraták, hanem kommunisták, vagy olyan szoc. dem. párti tagok, akik kommunista velleitásúak (érzelműek, beállítottaságúak – V. I.). A sztrájkok itt-ott való felbukkanásának és sikerülésének egyik okát abban lehet látni, hogy a Bánya- és

Kohómunkások Országos Szövetségének, tehát a szoc. demeknek a vezetősége meglehetősen legyengült, befolyása a munkásságra már nem az, ami volt, s annak ellenére, hogy a november 2-án és 3-án (valójában 1-én és 2-án – V. I.) megtartott rendkívüli közgyűlésen megint a szoc. dem.-ek nyertek, – habár igen csekély, 4 szavazat többséget –, a helyzet urainak nem mondhatók.

Nem uralja a munkásokat a Csóka Vendel gazdasági bányamunkás szövetség sem, mert ezeknek a száma sem ponderáló (jelentős). A helyzet most az, hogy a tarczyáni medencében, Lapujtón kb. 450–500, Baglyasalján kb. 1000, Etesen kb. 100-an, Pálfalván mintegy 600-an állanak sztrájkban, s ezek erősen kitartanak követeléseik mellett, amelyeket kérvény alakjában még november előtt, október utolsó napjaiban beadtak a vállalat igazgatóságánál.

Bizonyos dolog, hogy vannak panaszai, amelyek némileg megokoltak látszanak, így pl. a felnőtt, sőt többgyermekes családapa sem végezhet e tájék bányáiban átlag több műszakot, mint havi 20–25-öt, úgy, hogy a maximális keresete alig 120 pengő. A központból kikiüldött Szekeres és Orosz elvtársak (szoc. demek.), akik e tájékon a munkássággal érintkeztek, habár a munkásokat semmiféleképpen nem befolyásolták a tekintetben, hogy sztrájkba álljanak, – azt jelentették Budapesten a Szövetségnél és a Szakszervezeti Tanácsnál, hogy a helyzet megjavulásához feltétlenül szükség van arra, hogy e terület munkásai jobb kereseti viszonyok közé állíttassanak. Leghangosabbak a munkások Baglyasalján, kevésbé mozgalmas a kép Somlyóban és Kazáron.

Panasz van a Rau-aknára is, ahol a munkások csak nemrég ugyancsak sztrájkba állottak.

E területen kint járt embereink elmondják, hogy a kommunista agitáció, amely különösen az aknabizalmiak révén nyer táplálékot, erősen folyik. A bányászok sűrűn kapnak Csehszlovákiából (Macskalyuk) átcsempészett röpiratokat, amelyek a csehszlovákiai bányász és kohómunkások hérvizonyairól csodálatos képet nyújtanak, habár ezek az eltorzított számadatok egyáltalán nem felelnek meg a valóságnak . . .”³⁴

A bányász megmozdulás első hetében a sztrájkolók számára vonatkozóan különböző adatok láttak napvilágot. A Népszava híradása szerint „Sztrájkolnak Baglyasalján 850-en, Karancsalján és Lapujtón 520-an Pálfalván 600-an, Soulyóbányán 125-en, Etesen 200-an, Kazáron 350-en és Albertaknán 500-an.”³⁵ Tehát a november 5-i állapot szerint 3145 a sztrájkoló bányászok száma. A Népszava a bányamunkások sztrájkjáról szóló tudósításában találóan jegyzi meg, hogy a bányászok nem a keresetből, hanem a kereskedők jószívűségéből tartják el magukat.

Salgótarjában a bányász szakszervezet helyi csoportjai öszszvezetőségi ülést tartottak november 5-én, melyen a Központi Vezetőség november 3-i ülésének döntése alapján a Szaktanácstól Gál Benő, a Bányamunkás Szövetség Központi Vezetőségétől Bertrand Antal vett részt. A munkásokon a bányász bizalmiak feltárták helyzetüket s a központi kikiüldöttek a véleményeket meghallgatva megígérték, hogy tárgyalnak a jogos sérelmek orvoslása érdekében és „mindent megtesznek, hogy a sztrájk vezetői és irányítói bántódásban ne részesüljenek.” A bányászok nem bíztak ebben és egy 15 tagú tárgyalóbizottságot választottak.³⁶ A Népszava híradása szerint „az öszszvezetőség kimondta, választ ugyan egy tárgyalóbizottságot, de ennek a tárgyalóbizottságnak megtiltja, hogy az igazgatóságot felkeresse tárgyalás végett, és csak akkor mennek tárgyalni, ha az igazgatóság hívni fogja őket.”³⁷

A központi kikiüldöttek ugyanakkor megállapították, hogy „a sztrájk egyáltalán nem volt előkészítve, annak kitöréséről a többi telepекet nem is értesítették, úgy hogy az első napon csak Baglyasalja lépett sztrájkba és csak a következő napokon lépett

még sztrájkba egy pár telep . . . Soha még sztrájkot ennyire előkészületlenül nem kezdeményeztek, és azok, akik a munkásokat a munka beszüntetésére rábírták, azok előtt nem lebegett más, mint hogy november 7-re szállítsák a salgótarjáni kerület sztrájkját és ha lehetséges, a bányamunkások általános sztrájkját. Az első héten megtartott bizalmiférfi ülés teljesen bolsevista utasításnak megfelelően egy sztrájkbizottságot választott . . . Ez a sztrájkbizottság azután kimondotta, hogy ő csak akkor megy tárgyalni, hogyha a bányaaigazgatóság őket hívni fogja és előre kijelenti, hogy a követeléseket teljesíti . . .”³⁸

A Népszavában Peyer hasonló módon értékeli a november 5-i bizalmiférfi ülés tapasztalatait. Véleménye szerint a központi kiküldötteket a „salgótarjáni munkáscetthonban több száz főből álló munkástömeg várta . . . A tömegből többen már akkor össze-vissza kiáltoztak: a szakszervezeti bürokraták megint csak azért jöttek, hogy a sztrájkot leszereljék. Ilyen hangulatban ült össze a munkások bizalmiférfiainak ülése, melyen egy pár baglyasaljai fiatalember volt a hangadó. Az ülés végül választott egy sztrájkbizottságot, amelyből – teljesen a bolsevista utasításnak megfelelően – kihagyták a szakszervezeti bürokratákat, és egyhangúlag kimondották, hogy csak akkor tárgyalnak, amikor a munkáltató hívja majd őket és előre közli, hogy valamennyi követelésüket teljesíti.”³⁹

Ami a sztrájk állítólagos előkészítetlenségét illeti: a szakszervezeti központ vezetőinek értékelése nem állja meg a helyét. A fő követelések már augusztusban megfogalmazást nyertek, a sztrájk előtti hónapokban létrehozták az aknaközi bizottságot a bányászok szervezése, a sztrájk vezetése céljából. Erről így ír az Új Március: „A salgótarjáni bányamunkások aknaközi bizottságot választottak a sztrájk előkészítésére. A bizottságok működése eredményes volt. A sztrájk kitörése előtt az egész medencében lelkes volt a hangulat a sztrájk iránt. Több aknában egynapos sztrájkokkal tüntettek, különböző helyeken tömegfelvonulásokkal a bányairodákhoz. Az ilyen tüntetéseknél nagy szerepet tölthettek be a nők, különösen öt lefogott bányásznak a csendőrségről való kiszabadításánál.”⁴⁰

Feltehető, hogy a szakszervezeti központok azért minősítették a sztrájkot előkészítetlennek, mert a helyi vezetők kizárták őket a mozgalom irányításából, de még a közvetítésből is. Ennek bevallása viszont nem bizonyult volna célszerűnek a sztrájk esetleges továbbterjedése szempontjából.

Ami a tárgyalóbizottság választását illeti, a forrásokat és a publikációkat összevetve eltérés tapasztalható. Néhány forrás szerint november 5-én került sor a tárgyalóbizottság megválasztására.⁴¹ Egy detektív jelentés november 7-re teszi a bányász mozgalom e szervének létrejöttét.⁴² Véleményem szerint a kommunisták a sztrájk szervezése idején, a megmozdulás indítása előtt – szeptemberben-októberben – kiépítették az aknai bizottságokat, s annak csúcsszervét az aknaközi bizottságot. E bizottságokból választottak sztrájkvezetőséget – társulati hatáskörrel –, mely egyben betöltötte a tárgyalóbizottság szerepét is. Ebben az értelemben nem választottak 15 fős tárgyalóbizottságot, mert ez megbontotta volna a sztrájkvezetés egységét. De mivel a tarjáni medence aknaközi bizottsága a november közepén megjelent felhívásában a sztrájkolókat arra hívja fel, hogy „saját tárgyalóbizottságokat engedjétek csak tárgyalni”, ez arra utal, hogy a sztrájkoló bányászok rendelkeztek tárgyalóbizottsággal. Mindezedig a tárgyalóbizottságban résztvevők személye nem ismeretes, ezért úgy tűnik, hogy a sztrájkbizottság azonos volt a tárgyalóbizottsággal. Ezt támasztja alá az a megállapítás is, hogy a 7 tagú pótsztrájkvezetőség elzárkózott a társulat vezetésével való tárgyalástól. (Az Új Márciusban megjelent írás ezt hibának minősíti.) Ez a meghatározás egyértelműen arra enged következtetni, hogy a tárgyaló-

bizottság nem más, mint a sztrájkbizottság, a sztrájk vezetőinek csoportja. Feltehető azonban az is, hogy a 25 fős sztrájkvezetőségből választottak egy kisebb létszámú – 15 fős – tárgyalóbizottságot, de miután a sztrájkvezetőséget a november 7-i politikai megmozdulás után letartóztatták, a november közepén megválasztott hét tagú sztrájkbizottság egyben tárgyalóbizottság is lett. A tárgyalóbizottság véleményem szerint azért is azonos a sztrájkvezetőséggel, mert pl. Princz Ferenc, a helyi csoport jobboldali elnöke, a Bányamunkás Szövetség központi vezetőségének alelnöke több bányamunkással együtt akart tárgyalni az igazgatósággal, de nem a sztrájkvezetőség, a sztrájkoló bányászok megbízásából, hanem a Szövetség és a nem sztrájkolók, illetve a helyi csoport vezetősége nevében s az igazgatóság nem fogadta el őket tárgyaló partnernek. Az viszont elfogadhatatlan állítás, hogy a sztrájk első hetében működött sztrájkvezetőség a szakszervezeti összvezetőség állásfoglalása alapján csak akkor tárgyalhat a bányai igazgatósággal, ha az hívja őket. Az első, eredeti sztrájkvezetőség nem zárkózott el a követelések teljesítésének megvitásától, de a részükről meg nyilvánuló tárgyalási készség nem találkozott a bányai igazgatóság szándékával, mint ahogy a források sok esetben bizonyítják, hogy az igazgatóság kinyilatkozta: sztrájkoló munkásokkal nem tárgyal. Ugyanis ha a sztrájkvezetőség eleve elzárkózott volna a tárgyalástól, akkor nem lett volna szükség a mozgalom vezetésének szervére, a sztrájkvezetőségre, vagy másként, a tárgyalóbizottságra.

„A sztrájkolók száma napról-napra szaporodott. – írja az Új Március. *Ugyanígy szaporodott a csendőrség létszáma is. A sejték készítettek elő a november 7-iki tüntetést, amelyben a proletárok mind, nők, férfiak lelkesen vettek részt. Irány a salgótarjáni munkásotthon volt. A proletárok úgy a telepekről, mint a falvakról november 7-én tömegesen indultak a salgótarjáni otthonba. Az utakat csendőrség állta el. A tömegek legtöbb helyen a csendőrséget eltolták útjukból és bementek az otthonba. Baglyasalján, ahol a legforradalmibb tömeg van, a helyi csoportnál gyülekeztek és innen indultak Tarján felé. Ezeknek az útját olyan erős csendőrökordon állta el, hogy nem bírták keresztültörni. Ez a tömeg visszament és kerülő úton ez is Tarjánba jutott, ahol csatlakoztak a már beérkezett tömeghez. Ott az elvtársak beszédet tartottak november 7-e mellett és a sztrájk mellett. A rendőrség megkísérelte ezt a tömeget szétesztatni, vagy legalább a gyűlést megakadályozni, de ez a kísérlete meghiúsult. A tömeg egész estig a munkásotthonban volt és csak este ment szét.*”⁴³

A csendőrség is beszámolt az 1929. november 7-i eseményekről. A jelentés bevezetesképpen közli, hogy Baglyasalján és Pálfalván a sztrájkra vonatkozóan a helyzet változatlan. Kisterenyén 30 fő csatlakozott a sztrájkolókhöz, s ezzel a sztrájkolók száma 2743 fő. A jelentésben olvasható továbbá, hogy Baglyasalján, Forgács-bányatelepen és Salgótarjában a házak falán november 7-re virradóan piros betűkkel feliratok jelentek meg: „Éljen a proletárdiktatúra. Éljen november 7.” A sztrájkolók tüntetésre készülnek. Kisterenye, Mizserfa és Baglyasalja csendőrseit megerősítették. Salgótarjában kerékpáros zászlóaljat helyeztek készütségbe. A bányai igazgatóság megkezdte a leszámoltatásokat. Étesről 250–300 munkás Salgótarjába akart vonulni, de a csendőrség feltartóztatta őket. Kb. 70 fő ismét megkísérelte, hogy Salgótarjába jusson. Kazárról 200–300 fő is Salgótarjába igyekszik, Kovács palya István – ki a sztrájk mellett agitált – kiszabadítása végett.⁴⁴

A baglyasaljai bányászok felvonulásával kapcsolatosan írja egy detektív jelentés, hogy „a tömegből... Le a csendőrökkel, nekünk is lesz a kezünkben nemsokára fegyver – szavakat kiabálták a csendőrök felé. Két csendőr Földi István és Blaskovics Lajosban ismeri fel a kiabálókat.” (A jelentésben másutt Blaskó Lajos szerepel. Ez utóbbi a helyes.)⁴⁵

„November 8-án a csendőrség letartóztatta a sztrájkvezetőség egy részét, amire a tömeg tüntetéssel válaszolt. – írja az Új Március. Erre a lefogottakat kiengedték. Még aznap folyamán a kisbírók küldték ki a telepekre kidobolni, hogy a munkát vegyék fel, mert aki holnap nem megy munkába azt elbocsátják a vállalatától és kiteszik a telepről. A tömeg ezt a hírdetést kigúnyolta és a sztrájk mellett lelkesedett. Ekkor a sztrájkolók száma 5000 volt.”⁴⁶

Más feldolgozások szerint november 6-án tartóztatták le a tárgyalóbizottság 12 tagját. A bányászok a járási főszolgabíróság elé vonultak és követelték a letartóztatottak szabadonbocsátását. A 12 lefogott közül nyolcat szabadon engedtek. Nem sokkal később ismét letartóztatták őket, de most már Pestre szállították.⁴⁷

Az Új Március közlése alapján a sztrájkvezetőség egy részének letartóztatása, majd szabadonengedése a november 7-i tüntetést követő napon, tehát november 8-án volt. És csak sztrájkvezetőségről van szó, nem tárgyalóbizottságról. Egyébként a fentebb közölt ismételt letartóztatás és Pestre szállítás a sztrájkvezetőségre vonatkozik. Erről így ír az Új Március. „A csendőrség a sztrájkvezetőséget újból lehívatta az őrsre, olyan taktikával, hogy ne vegyenek télikabátot, hiszen csak egy fél óráig lesznek ott s aztán hazamehetnek. Mikor a sztrájkvezetőség az őrsre lement, azonnal felügyelet alá helyezték, másnap reggelig szuronyos csendőrrel őrizték és reggel megláncolva mind a 25 embert Pestre szállították. A tömeg megindult újból a csendőrség felé, hogy kiszabadítsák a lefogottakat, de már ekkor késő volt, mert a lefogottakat nem találták az őrsön. A csendőrséget a tömeg lehurrogta, naplopó, csirkefogó pribék társaságnak nevezte.”⁴⁸

A sztrájkvezetőség letartóztatásának időpontjára vonatkozóan a rendelkezésünkre álló adatok eltérőek. A Bányamunkás c. lap szerint „A sztrájk folyamán egyik reggel, midőn a munkások felébredtek, a házak falaira papírsablonnal volt festve egy csomó holvevista jelmondat. Így többek között: „Éljen a november 7-i általános sztrájk!” A rendőrség erre letartóztatott 25 munkást, akiket Budapestre hoztak a toloncházba.”⁴⁹ A Népszava november 12-én már közölte a letartóztatást. Viszont a rendőrség politikai főcsoportjának jelentése azt közli, hogy „november 12-én már rajta voltunk azon a társaságon, mely a kommunista szólamok hangoztatása, kommunista röplapok terjesztése révén igyekezett a nehézségeket kimélyíteni. Néhány napig tartó nyomozás után elfogtuk és a bűnügyi osztálynak további illetékes eljárás céljából átadtuk a következő egyéneket.

1. Salamon Imre bpesti szül. 1904. rk. bányamunkás, salgótarjáni lakost,
2. Kakuk Ferenc baglyasaljai szül. 1898. rk. bányamunkás, baglyasaljai lakost,
3. Sulyok András nagybátonyi szül. 1901. rk. bányász, baglyasaljai lakost,
4. Eppich Ede baglyasaljai, 1899. rk. bányamunkás, baglyasaljai lakost,
5. Blaskó Lajos etesi szül. 1909. rk. bányász, baglyasaljai lakost,
6. Trenka József nógrádmegyeri, 1907. rk. bányamunkás, etesi lakost,
7. Reinisch József etesi szül. 1900. rk. bányamunkás, zagyvapálfalvai lakost,
8. Hován József nüzserfai szül. 1907. rk. bányamunkás, baglyasaljai lakost,
9. id. Pádár András, mátraszuhai szül. 1881. rk. bányamunkás, kisterenyei lakost,
10. Jedlicska István karancsaljai szül. 1904. rk. bányamunkás, karancsaljai lakost,
11. Földi István karancsaljai szül. 1910. rk. bányamunkás, baglyasaljai lakost,
12. Fodor Antal salgótarjáni szül. 1901. rk. bányamunkás, etesi lakost,
13. Kurcsik István pásztoói szül. 1894. rk. bányamunkás, kisterenyei lakost,
14. Tózsér János salgótarjáni 1895. rk. bányamunkás, kisterenyei lakost,

15. ifj. Kálmán János salgótarjáni szül. 1904. rk. bányamunkás, kazárbánya-
telepi lakost,
16. Bozsik Huszár Ferenc kazári szül. 1881. rk. bányamunkás, kazári lakost,
17. Sándor Illés József kazári szül. 1902. rk. bányamunkás, kazári lakost,
18. Oswald János inászó-zagyvarónai szül. 1900. rk. bányamunkás, kazárbánya-
telepi lakost,
19. Fehér Lajos márianosztrai szül. 1881. rk. bányamunkás, kazárbányatelepi
lakost,
20. Dobrocsi Mihály hatvani szül. 1895. rk. bányamunkás, kisterenyei lakost,
21. Kovács bata Ferenc kazári szül. 1897. rk. nős, bányamunkás, kazári lakost,
22. Kovács palya István kazári szül. 1901. rk. bányamunkás, kazári lakost,
23. ifj. Domonkos Ferenc kazári szül. 1910. rk. bányamunkás, kazári lakost,
24. Furák András karancsaljai szül. 1905. rk. bányamunkás, baglyasaljai lakost,
25. ifj. Pádár András zagyvapálfalvai szül. 1911. rk. bányamunkás, kisterenyei
lakost.⁵⁰

A többféle adat közül a legvalószínűbbnek tartom, hogy a november 7-i politikai tüntetés következménye volt a sztrájkvezetőség letartóztatása, amely 9-én, vagy 10-én következett be. A letartóztatás után a bányai igazgatóság is megkezdte a sztrájk letörésére irányuló intézkedéseinek végrehajtását. November 11-én 46 sztrájkoló bányásznak mondott fel először hírdetmény útján. Miután ennek „semminemű fogamatja nem volt”, ajánlott levélben szólították fel a munkásokat leszámolásuk kivételére. Az elbocsájtott munkások között volt Somoskői Péter, a Bányamunkás Szövetség rendkívüli közgyűlésének küldötte, Fodor Antal, Trenka József etesi, Jedlicska István karancsaljai, Kálmán János, Kovács palya István kazári és Földi István baglyasaljai illegális kommunisták, valamint Reinisch József zagyvapálfalvai szimpatizáns.⁵¹

A sztrájkvezetőség letartóztatása és az elbocsájtások ismét felkorbácsolták a sztrájkolók hangulatát. „A hatóság intézkedett ekkor, hogy még erősebb karhatalom jöjjön a telepekre. – írja az Új Március. – Állandó órség állt az utakon. Egyik telepről a másikra senkit át nem engedtek. Ennek következtében a sztrájkolók nem bírtak új vezetőséget választani. Így gondolta a hatóság leszerelni a sztrájkot. Egy hélig nem volt sztrájkvezetőség. Hogy a sztrájk mégis szüldardan állt tovább, kénytelen volt megengedni egy gyűlést, ahol a sztrájkolók újból választottak sztrájkvezetőséget. Az újonnan választott sztrájkvezetőség hét főből állt. Ez a sztrájkvezetőség helytelen álláspontra helyezkedett, mikor kimondta azt, hogy nem hajlandó tárgyalni az igazgatósággal. Az aknaközi bizottság nem készítette elő kellőképpen a sztrájk kitörésekor a pótsztrájkvezetőséget. Emiatt következhetett be az a helyzet, hogy a sztrájkvezetőség letartóztatása után egy hélig nem volt sztrájkvezetőség.”⁵²

Ha elfogadjuk, hogy a 25 fős sztrájkvezetőség letartóztatása november 7-e után következett be, akkor 15-e körül került sor a hét tagú pótsztrájkvezetőség megválasztására. Ez pedig ellentmond a már korábban publikáltakkal, nevezetesen azzal, hogy „a kommunisták már eleve számoltak a megválasztott tárgyalóbizottság letartóztatásával és egyidejűleg egy hét tagú pótbizottságot is szerveztek.” Véleményem szerint ez az állítás nem állja meg a helyét, tekintettel arra, hogy semmilyen forrás nem áll rendelkezésünkre annak bizonyítására, hogy egy azon időben létezett volna a sztrájk indítása előtt megválasztott 25 fős, társulati szinten működő sztrájkvezetőség és a hét fős pótvezetőség. Tekintettel arra, hogy megbízhatóbb forrás nem áll rendelkezésünkre, valós tényként fogadom el az Új Márciusban közölteket.⁵³

November 11-én a salgótarjáni járás főszolgabírája jelentést küldött a belügyminiszternek, melyben többek között a következőket írta: „Meggyőződésem szerint a munkások 90 százaléka tényleg a jobb megélhetésért sztrájkol. Azonban a vezetőség s az ahhoz közvetlenül tartozók sztrájkjának politikai háttere van éppen a szociáldemokrata pártban történt szakadás miatt, s mivel a szoc. dem. pártból kiváltak, az Ocskovszky-Fodor-féle szélsőséges frakcióhoz csatlakoztak, s most találták a legalkalmasabb pillanatot arra, hogy a sztrájkjal eredményeket elérve a többi munkás szervezeteket is magukhoz vonzzák. A magam részéről tehát egyedüli helyes álláspont jelenleg az, hogy a munkások részére semmiféle engedmény ne adassék, mert ha ez megtörténne, úgy azt kizárólagosan a legszélsőségesebb vezetők eredményeként tüntetnék fel, kik a sztrájkot csinálták, s előállna az az eset, hogy az egész szénmedencét bolsevizálnák.” A továbbiakban írja, hogy egy munkás csoporttal tárgyalt, akiktől kereseti cédulákat és az élelmiszer vagy ruhaiüzletben való tartozásuk igazolását kérte be, melyek alapján „az egy pár bemutatott cédulából már meg is állapítottam, – írta a főszolgabíró –, hogy a kereset gyenge” s ha a jogos kívánságokat a bányagazgatóság teljesítené, akkor a hatósági közbelépés eredményét a sztrájk törők eredményeként tüntethetnék fel.⁶⁴

A bányagazgatóság miután azt tapasztalta, hogy az elbocsájtásokat figyelmen kívül hagyják a munkások, „csendőrséggel szállatta meg az egész környéket, megtiltotta, hogy a munkások az egyik telepről a másikra átmelessenek, nem fizette ki a munkásoknak hátralékos bérét sem, és megkezdte a kilakoltatásukat.”⁶⁵ A társulat vezetősége a Csóka-féle gazdasági szövetség segítségével megkezdte a sztrájk törők toborzását is, akiknek napi 1 pengő 50 fillért, mint pótlékot ígért és biztosítékot arra, hogy megvédik a sztrájkolókkal szemben. A bányagazgatóság harcmodorát jellemzi az is, hogy a szénkerületben dolgozó kb. 1200 szociáldemokratát nem osztották be nagyobb csoportokba munkára, hanem szétszórtan az Éhbredők és a Csóka-féle gazdasági szervezet tagjai közé. Ezzel csökkentették a lehetőségét annak, hogy a sztrájkolókhöz csatlakozzanak.

A Szakszervezeti Tanács és a Bányamunkás Szövetség központi vezetősége november 5-i beavatkozási kísérleteire, valamint a sztrájkvezetőség november 7-e utáni letartóztatására a tarjáni medence aknaközi bizottsága röplapon keresztül hívta fel az éhberek ellen küzdő munkásokat a mozgalom elárulásának veszélyére.

„Bányászok! Elvtársak! Vigyázat!

Árulás készül! A peyerista árulók Fodor-Ocskovszkyval szövetkezve el akarnak árulni benneteket! Tárgyalni akarnak nevetekben! Megint a döntőbíráskodási maszlaggal jönnek! Úgy tesznek, mint a farizeusok! De a munkások pénzét, a bányászok pénzét nem a ti harcotok támogatására költik!

Lefogatták a magatok közül választott vezetőiteket! Nem hívják fel az összmunkásságot a támogatástokra! És mégis ők akarnak tárgyalni a nevetekben!

El akarnak árulni! Az eddig hozott áldozataitokat hiábavalókká akarják tenni! Ne engedjétek!

Verjétek ki soraitokból az áruló Peyereket, Fodorokat, Ocskovszkyakat!

Csak a saját magatok közül választott vezetőkben bízzatok!

Saját tárgyalóbizottságtokat engedjétek csak tárgyalni!

Éljen a győzelemig tartó harc!

Szahadra az elfogottakkal!

Ide a 15 százalékot!

Orvosolni a helyi sérelmeket!
Rendezni a szakmánybéreket!
Ki a csendőrökkel a telepekről!

A tarjáni medence
aknaközi bizottsága. ⁵⁶

A röplap november 13-án, de legfőljebb 14-én jelenhetett meg, ellentétben a Bányamunkás közlésével, mely a sztrájk harmadik hetére datálja az aknaközi bizottság felhívásának megjelenését. Rendőrségi detektívek nyomozati anyaga szerint a röplapot november 15-én az ügyészségnek mutatták be. A röpiratok terjesztésében, a sztrájkoló aknák közötti kapcsolattartásban, a sorozatos letartóztatások és csendőri zaklatások ellenére a nők, asszonyok és leányok kiemelkedő szerepet játszottak.⁵⁷

Az Új Márciusban közölt írás szerint „A sztrájkoló tömegek példátlan osztályharcos hangulatot tanúsítottak, nemcsak a férfiak, hanem a nők is. Sztrájkgyűléseken, tüntetéseken a nők elől jártak. Nagy szerepük volt a sztrájkvezetésben is a nőknek. A lefogások napirenden voltak, mindennap 20–30 embert tartóztattak le, de csak egy napig tartották őket fogva. Ezek a megfélemlítési kísérletek a tömegekre úgy hatottak, mint tűzre a benzín. A szociálfasiszták is ki akarták venni a részüket a sztrájk leszerelésében. Gál Benő és Bertrand lementek Salgótarjánba. Az állomásról rendőr kíséretében a munkásotthonba mentek, ahol a sztrájkolók egy része tartózkodott. Itt olyan megtisztelésben részesültek, hogy még módjukban sem volt előadni a nézetüket. A tömegek lehurrogták őket különösen azért, mert a nagybányai bányamunkások, mikor meghallották, hogy Salgótarján sztrájkol, ők is csatlakozni szándékoztak.”⁵⁸

Nagybányában a sztrájk kitörését a Bányamunkás Szövetség akadályozta meg. A Szövetség tisztviselői a bányamunkások nevében tárgyaltak az igazgatósággal s a tárgyalás eredményeiről a Népszava tudósított. „A munkások az október havi 5 hetes üzemhónapban elért keresetre 7,5 százalékos pótlékot kapnak, amit legkésőbb november végéig kifizetnek. A november havi kereset egy részére pedig 10 százalékos pótlékban részesülnek. A vajúroknak urasági munkához való kirendelés esetében a bányavállalat 4 pengő urasági bért fizet műszakonként. Az esetben, ha a kirendelés egyfolytában 3 napnál tovább tart, a 3 napon túli időre az átlagos vajúrkeresetnek megfelelő bérösszeget fizetik az ilyen urasági munkákra kirendelt vajúroknak. A vasárnapi rendkívüli munkákra berendelt olyan munkások részére, akik rendszeres vasárnapi munkát nem végeznek, a vasárnapi műszakokra 25 százalék bérpótlékot fog a vállalat folyósítani. A községekben lakó munkások lakbérpótléka, valamint a munkabéremelés tekintetében a vállalat azt az összeget fizeti, amit erre vonatkozóan a salgótarjáni bányamunkások elérnek majd.”⁵⁹

A nagybányai bányamunkásoknak a sztrájkhoz való csatlakozását a Bányamunkás Szövetség az alapkövetelés megvalósítása nélkül leszerelte, a béremelést a salgótarjáni harc kimenetelének sorsától tette függővé. A Szövetség azonban nem akadályozhatta meg, hogy Horthy-telep és Inászó 600 bányamunkása ne csatlakozzon a sztrájkoló tömegéhez.⁶⁰ November 18-án a zagyvai telepek is csatlakoztak a sztrájkhoz.⁶¹

A Nagybányában lejátszódott eseményekről az Új Március a következőket írta: „A Nagybányában dolgozó szociálfasiszták egyik bérence, Orosz Márton értesítette a szociálfasisztákat, hogy azonnal jöjjenek Nagybányába, mert itt is sztrájkba lépnek a munkások. Bertrand Antal azonnal Nagybányába utazott. Orosz Mártonnal az igazgatóhoz ment, rövid ott tartózkodás után kiment a telepre és itt a munkásoknak arról számolt be, hogy ők bent voltak az igazgatónál, megállapodtak abban, hogy amit a salgótarjániak

sztrájjal élérnek, azt a nagybányaiak megkapják sztrájk nélkül. „Tehát az a nézetem, hogy maguk ne álljanak le, mert felesleges a sztrájk.” Amikor az egyik elvtárs a munkásotthonban Gálnak és Bertrاندnak ezt a szemébe mondta, amit Gálék nem is tagadnak, a tömeg rájuk Akart rohanni, csak a csendőrség közbelépése mentette meg őket. Innen a két szociálfasiszta Róth bányafőtanácsoshoz ment a sztrájkolók bőrére alkudni. Róth főtanácsos kijelentette nekik a következőket: „Nézzék, felesleges a tárgyalás, most nem maguk vezetik a sztrájkot, hanem a kommunisták és én hiába egyeznék meg magukkal, magukra a tömeg úgy sem hullgat.” A szociálfasiszták tényleg belátták ezt és észrevétlenül eltűntek Salgótarjából.”⁶²

Gál Benő és Bertrand Antal salgótarjáni látogatása november 15-én volt. Ezen a napon a bányászok öszszvezetőségi ülést tartottak. Feltehetően ezt a lehetőséget használták ki a sztrájkoló munkások a pótsztrájkvezetőség megválasztására. A hatóság – többszöri elutasítás után – csak ekkor és a központi küldöttek megjelenése miatt engedélyezte a gyűlés megtartását. A Népszava tudósítása arról szól, hogy Gál és Bertrand érintkezésbe léptek a szűkebb vezetőséggel, melyből Nagy Jánossal és Princz Ferencsel felkeresték Róth bányafőtanácsost azzal, hogy fogadja a bányamunkások küldöttségét. A küldöttségét Róth elutasította azzal, hogy „magukkal egyáltalán nem tárgyalok, mert maguk a munkásoknak csak egy töredékét képviselik.” Más forrás szerint Róth közölte, hogy „— sztrájkoló munkásokkal nem tárgyal, s a megjelenteket sem tekinti illetékeseknek, hogy a munkások nevében velük tanácskozzék.” Az iménti közlések arra utalnak, hogy nem a sztrájkoló többség képviselőiben keresték fel a bányafőtanácsost, hanem a helyi csoportok jobboldali vezetősége és a Szövetség nevében.⁶³

Róth Flóris a központi kiküldötteket sem tekintette illetékeseknek a tárgyalásra, következésképp el kell fogadnunk az Új Márciusban közölteket, miszerint a sztrájkot a kommunisták vezetik s nem engednek beleszólást harcuk menetébe.

Peyer Károly a salgótarjáni bányamunkás sztrájk tanulságait öszszegző Népszava cikkében valótlanságot állít a bányász mozgalom vezetőinek politikai-mozgalmi elkötelezettségéről. Azt írja, hogy „A sztrájk második hetében . . . az újból öszszehívott bizalmiférfi ülés bizalmat szavazott a szövetség vezetőségének és fölkérte, tegye lehetővé, hogy a sztrájk, ha egyáltalán lehetséges, eredményesen befejeződjék . . .” Erre a sztrájk vezetősége, de még a bizalmiférfi testület sem mutatott hajlandóságot, igen határozott elutasítást tanúsított.⁶⁴

„A salgótarjáni proletárok lelkesedtek a sztrájkért, — írja az Új Március — mert tudták azt, hogy most a vezetést a kezükből nem adják ki.” Ez is arra enged következtetni, hogy a sztrájk kimenetelét illetően nem tárgyaltak a központi kiküldöttekkel, s méginkább nem kérték közbenjárásukat követeléseik teljesítéséért, sőt védelmet sem kértek a sztrájk vezetésének retorziója ellen.

Ezt az állásfoglalást fogalmazza meg a Kommunista cikke is, mely arról szól, hogy „a harcoló bányász proletárok . . . forradalmi elszántsággal vívják osztályharcukat a bányakapitalizmus ellen, dacolva csendőrségi terrorral és elvetve minden illúziót, melyet valaha is tápláltak a szociálfasiszták iránt. És ez a tarjáni sztrájk egyik legfontosabb tanulsága. A sztrájkoló tömegek nyíltan visszaverték Peyer-Sztranyavszkyék döntőhíráskodási törekvéseit. Ez az, ami a tarjáni sztrájkot, munkásmozgalmi jelentőségén is túlmenően a legfontosabb politikai események egyikévé teszi. Először történt Magyarországon, hogy sztrájkoló munkások nagyobb tömegei nyíltan visszautasították Peyerék beavatkozási kísérleteit és nyíltan megmondották, hogy a hatóságok „közbenjárására” sem kíváncsiak. „Tanultunk Pilisvörösvárból” — mondták a tarjáni bányászok az őket egyformán megkörnyékező és becsapni akaró

faszizmusnak és szociálfaszizmusnak. „Tanultunk Pilisvörösvárból” – mondták a bányászok és a „békés” döntőbíráskodás helyett a harc továbbfolytatását választották. A Kommunisták Magyarországi Pártja örömmel üdvözli a tarjáni bánya medence proletariátusának eme forradalmi lépését, és mint a munkásosztály radikalizálódásának egyik legfőbb bizonyítékát értékeli. Nem lehet kétséges, a tarjáni sztrájk osztályharcos irányának megvalósításában és megtartásában döntő szerepe van annak, hogy a tarjáni medencében vannak a KMP legerősebb üzemi sejtjei, és ami ennek logikus következménye, a tarjáni bányászok értették meg leggyorsabban és legjobban az üzemi szervezetek jelentőségét . . .”⁶⁵

A KMP üzemi sejtjeiről – kutatásaink eddigi állása alapján – csak abban az értelemben beszélhetünk, hogy az 1929-es sztrájk előkészítésében, az aknai bizottságok és azok csúcsszerveinek az aknaközi bizottság létrehozásában, a munkásmegmozdulás irányításában, szervezésében, a harc jellegének meghatározásában és politikai töltésének hangsúlyozásában a KMP kerületi bizottsága és a sejtjek játszottak elsősorban szerepet. A párt tagjai egyenként és összességében aktív, harcra kész állással és elszántsággal vezették a négyhetes harcot. A sejtjek egyébként az 1929 novemberi eseményektől eltekintve a lakóterületeken működtek, politikai-mozgalmi tevékenységüket a lakóhelyükön végezték, amely a kényszerűség – munkanélküliség, elbocsájtás – következménye volt. Az aknai bizottságokat és az akna közti bizottságot lényegében minősíthetjük üzemi szervezeteknek, hiszen ezek főként a kommunista és a kommunista politikával szimpatizáló, szervezett és szervezetlen munkásokat tömörítették magukban.

Az Új Március a továbbiakban arról ír, hogy „A szociálfasiszták egy pillanatra sem mondtak le arról a tervről, hogy a sztrájkot megkíséreljék leszerelni. A sztrájk harmadik hetében Zagyvapálfalvára mentek a szociálfasiszták, ahol egy bányász gyűlést hívtak össze. Itt látták azt a lehetőséget, hogy a munkásokat sztrájk törésre bírják, mert itt nem volt kellőképpen kiépítve a sejtrendszer. Ezen a gyűlésen a szociálfasiszták rémképeket festettek a gyűlés résztvevői elé és igyekeztek őket rábírni arra, hogy sztrájk törők legyenek. Indítványozták, hogy válasszon a gyűlés egy küldöttséget, amely elmegy az igazgatósághoz, könyörgés formájában adja elő azt, hogy senkit ne bocsássonak el és akkor a munkát felveszik. A gyűlés résztvevői ezt az aljas indítványt elítélték. De éppen azért, mert nem volt megfelelő kommunista szervezet Zagyvapálfalván, a szociálfasiszták innen ép bőrrel eltávozhattak. A kiéhezett tömeg egy része ezen kívül a kommunisták kis száma és csekélyebb befolyása miatt a szociálfasiszták által tartott gyűlés után sztrájk törővé lett.”⁶⁶

A Népszava a zagyvapálfalvai eseményekkel kapcsolatban ellentmondásos hírt közölt. Azt írta, hogy a sztrájkolók vezetői felkeresték az igazgatóságot és bejelentették, hogy a telep munkásai hajlandók felvenni a munkát, ha visszaveszik a leszámoltatott, elbocsájtott dolgozókat. Az igazgatóság ettől a feltételtől elzárkózott, s a „sztrájk kizárásá alakul át.” Ugyanebben a híryanagban olvasható, hogy népgyűlés volt Zagyvapálfalván, s a gyűlés résztvevői a sztrájk mellett döntöttek. Felvetődik a kérdés: vajon tényleg a sztrájk vezetői keresték-e fel az igazgatóságot, vagy a mozgamon kívül állók?

A népgyűlés a sztrájk mellett döntött, tehát volt-e egyáltalán küldöttség-járás? A munkások kizárása a sztrájk melletti állásfoglalás következménye lehetett. Ezt követően valószínű, hogy a munkások egy része elállt a sztrájk folytatásától, mert a kizárás a munkanélküliség súlyos következményeivel járt.⁶⁷

A KMP a sztrájk harmadik hetében röpiratot adott ki, melyben a sztrájkhoz való csatlakozásra és a harcolók támogatására szólította fel az ország bányamunkásságát. „Magyarország bányászai! Álljatok tarjáni testvéreitek mögé! Tegyétek le a csá-

kányt, hogy együtt vívjátok ki a tarjáni sztrájkolókkal az emberibb megélhetéseket!

Magyarország dolgozói! Segítsétek a harcoló bányászokat! Egy óra bért a sztrájkban állóknak! Ne engedjétek, hogy a sztrájkoló bányászokat az utcára dobják . . ." Ez a felhívás tulajdonképpen – bár késve – az országos bányászsztrájk meghirdetését jelentette.⁶⁸

A KMP illegális lapja a Kommunistá is hasonló tartalommal írt: „A salgótarjáni bányászok példát mutattak az egész ország dolgozóinak és ezért a tarjáni sztrájkot, mint az egész proletariátusért való harcot kell tekintenünk. Minden kommunistának és szimpatizánsnak, de minden osztályharcos munkásnak is kötelessége a tarjáni sztrájkot támogatni és tette kell váltani a KMP jelszavát: egy órahért a tarjániaknak!”⁶⁹

A bányászsztrájk, ha nem is olyan intenzitással, mint a sztrájk első hetében, tovább folyt. A tárgyalások a pótsztrájkvezetőség helytelen állásfoglalása miatt, de hozzátehetem, az igazgatóság elzárkózása miatt sem indultak meg. Az igazgatóság a megdolgozott béreket sem fizette ki a sztrájkolóknak. Ebben az ügyben küldöttség kereste fel a központi bányai igazgatóságot Budapesten. A központi igazgatóság arra az álláspontra helyezkedett, hogy sztrájkoló munkásokkal nem tárgyal. Ha munkába állnak, „hajlandó a helyi panaszokat jóindulatúan kezelve megvizsgálni és megfontolás tárgyává tenni, hogy abból mi teljesíthető és mi nem.” Tehát a munka felvétele esetén is csak a helyi panaszok megvizsgálásáról lehet szó és nem a sztrájk alapköveteléséről, a 15 százalékos béremelésről. „A vállalat szerint munkabér rendezésről szó sem lehet”, sőt a vállalat „nemcsak a munkáslakások világitását zárta el, hanem sok bányamunkásnak, akik több esztendő óta dolgoznak a vállalatnál, elhocsajtó levelet küldött ki és megindította ellenük a kilakoltatási eljárást.”⁷⁰

Az Új Március a sztrájkról szóló beszámolóját így folytatja: „A sztrájkoló proletárok minden anyagi támogatás nélkül éhezve vívták osztályharcukat négy héten keresztül, a bányakapitalistákkal, a hatóság terrorjával, a szociálfasiszták árulásával és denúciálásával szemben. A helyi csoportok sztrájktagját szolgáltattak, a sztrájkolók állandóan a sztrájktagján tartózkodtak. A salgótarjáni munkásotthon szintén sztrájktagja volt, a kerület minden részéből idejártak a munkások az egész sztrájk alatt. Reggeltől-estig itt tartózkodtak. A hatóság részéről rendőrök, detektívek szintén állandóan itt tartózkodtak. A munkások az ilyen sztrájk'anyán naponta tartottak rögtönzött gyűléseket. Ezeket a gyűléseken állandóan követelték a 25 letartóztatott szabadonbocsájtását.”⁷¹

A Népszava ugyan közölte, hogy a letartóztatottakat, 6 kivételével szabadonbocsájtották. Salamon Inre, Eppich Ede, Kakuk Ferenc, Sulyok András, Blaskó Lajos és Földi István sorsa felett a váditanács fog dönteni – írta a lap. Ezt a közlést a Népszava négy nap múlva úgy módosította, hogy még mindig fogságban vannak a letartóztatott bányászok. Értesüléseik szerint 18-án a hat fő kivételével szabadonbocsájtották a bányászokat, de – mint írják – a rendőrség visszatartotta őket.⁷²

Folytatva az Új Március közlését: „A vezetőség látta azt, hogy ez a sztrájk elvérzett, az éhség elérte tetőfokát, tehát igyekezett megértetni a tömeggel, hogy a munkát fel kell venni. Azokban az aknában, ahol a proletárság tudatosabb volt, ott hallani sem akart arról, hogy a munkát megindítsa. Képesek lettek volna bármilyen éhséggel és bármilyen veszéllyel továbbra is harcban maradni. A negyedik héten rögtönzött gyűlésen a munkások elhatározták, hogy ha a letartóztatottakat szabadon engedik, a munkát felveszik. A munkafelvételre rá voltak kényszerítve, az éhség, a hatósági terror, a szociálfasiszták árulása és a sztrájktagok szaporodása miatt. A sztrájkolók a vállalattól és a hatóságtól ígéretet kaptak arra, hogy ha a munkát felveszik, a letartóztatottakat azonnal szabadlábra helyezik.

A sztrájkolók felvették a munkát és a letartóztatottakat szabadon bocsájtották.”⁷³ A rendőrség és csendőrség által fogva tartott munkások ténylegesen hazatérhettek, mivel „a bűnügyi eljáráshoz szükséges bizonyítékok beszerezhetőek nem voltak.” A munkából való kizárást viszont nem kerülhették el.⁷⁴

A Népszava a november 27-i számában adja hírül, hogy véget ért a sztrájk. Az összevezetőség határozata alapján 27-én, szerdán felveszik a munkát. Mint elterjedt hírt közli a Népszava, hogy akinek a sztrájk alatt felmondólevelet küldtek, az nem állhat munkába. Ezek között sok olyan sokgyermekes munkás van, aki 15–25 éve áll a vállalat szolgálatában.⁷⁵

A KMP salgótarjáni kerületi bizottsága egyik tagjának tollából megjelent írás végezetül értékeli a salgótarjáni bányakerület munkásainak négyhetes sztrájkját. Bevezetőül a Szakszervezeti Tanácsnak és a Bányamunkás Szövetségnek a sztrájkot elítélő, kommunista ellenes megnyilatkozásairól szól. *„Peyer, az akasztóminiszter a Népszava december 1-i cikkében írt a salgótarjáni sztrájkról. Elítéli a sztrájkot, mint ahogy ezt a szociálfasiszták szokták. Denunciálta a salgótarjáni vezetőséget, hogy Fülekre jár kommunista tanfolyamra. Továbbá azt írja, hogy ők nem avatkoztak bele a sztrájk-vezetésbe, mert le akarták járatni. Nem avatkozhattak bele, mert a salgótarjáni proletárság nem engedte meg, hogy beleavatkozzanak. A sztrájkba való beleavatkozásuk annyiból állt, hogy igyekeztek sztrájktrófsket szervezni és állandóan denunciáltak. Az akasztóminiszternek nem tetszik az, hogy a salgótarjáni bányamunkások mozgalmát az aknaközi bizottság irányítja. Ez nem is tetszik neki, mert így nincs számára lehetőség, hogy a munkásságot továbbra is elárulhassa. A salgótarjáni proletárok példát mutatnak, hogyan kell saját ügyük intézését kezükben tartani. Rövidesen az ország valamennyi bányász proletárja fel fogja ismerni az aknaközi bizottság fontosságát és követni fogja a salgótarjáni proletárokat. Így érthető is, hogy az akasztóminiszternek olvad a vaj a fején, hogy a Horthy-Bethlen rendszernek nem szállíthatja a bányász proletárokat.”*⁷⁶

Peyer Károly a Szakszervezeti Tanács titkára – bár a sztrájk ideje alatt nem járt Salgótarjánban – összegezte a salgótarjáni bányamunkás sztrájk tapasztalatait. Megállapította, hogy „a harc teljesen eredménytelenül végződött a munkásokra nézve, sőt a bányatársulat kihasználta a kedvező alkalmat. Körülbelül száz munkást nem vesz vissza, azonkívül meghosszabbította a munkaidőt átlagban egy fél órával azzal az intézkedésével, hogy amíg eddig a külszínen történt a váltás, most a csapatok a föld alatti munkahelyeken váltják föl egymást.” A bányamunkásság négyhetes harcát úgy jellemezte, mint „féktelen demagógiával űzött propaganda, amelyet külföldi pénzen folytatnak a munkásság „forradalmasítása” végett.” S mivel a sztrájk vezetéséből is kirekesztették őket, a mozgalom irányítóról is meg van a véleménye. „A salgótarjáni mozgalmat túlnyomó részben fiatal emberek irányították, akiknek nagy része 18–22 éves. Ezeket tömték meg Losoncon és Füleken bolsevista maszlaggal és ezeket használják föl arra, hogy a vadmozgalmakat megszervezzék, azokat a vadsztrájkokat, amelyeknek eredménytelensége csak a kapitalizmusnak hozhat előnyt.”⁷⁷

A Bányamunkás c. lap bolsevista ugratásnak nevezi a bányászok novemberi forradalmi mozgalmát. „Nem lehet megengedni, hogy a bányamunkások ezrei játékszerei legyenek politikai kalandoroknak és közgazdasági analfabétáknak, akik a harc után eltűnnek . . .”⁷⁸ Ehhez csak annyi megjegyzés kívánkozik, hogy mihelyt a kommunisták ragadták magukhoz a mozgalom vezetését, a bányamunkások máris játékszereknek minősülnek a kommunista vezetők kezében, de hosszú éveken keresztül a Bányamunkás Szövetség reformista, megalkuvó politikája és irányítása akkor vajon minek minősíthető. S hogy a harc után a kommunista vezetők eltűntek, azt nem jó-

szántukból tették. A letartóztatás, a börtön, a kényszerű emigráció a hatóságok és a velük együtt paktáló rováására írandók.

„Hónapok óta folyik a salgótarjáni kerületben egy különös szervezkedés, – írta a Bányamunkás a Népszavával egybehangzóan – amelyet már megindulásánál gyanús jelenségek kísértek, és ami főleg a baglyasaljai telep munkásai között igyekezett híveket szerezni. Ennek a propagandának a szolgálatában túlnyomórészt fiatalkorú munkások állottak, akik igen mozgékonyak és nemcsak a baglyasaljai telepet, hanem az egész salgótarjáni kerületet bejárták, mindenütt hangoztatva a közismert bolsevista jelszavakat. Megállapítottuk ugyancsak, hogy ebből a medencéből többeket a losonci és füleki bolsevista propaganda tanfolyamokon külön erre az agitációra kiképeztek és később is erről a két helyről kaptak utasítást, miként kell a bányamunkások tömegeit forradalmasítani.”⁷⁹

Mindezek alapján igazat kell adni az Új Március cikk írójának a munkásvezetők denúciálásának kérdésében, ugyanis a letartóztatottak között voltak azok, akik résztvevői voltak a losonci és füleki hétvégi iskolának.

Folytatólagosan az Új Március írásából: „A négyhetes elvérzett sztrájk után a munkások hangulata megmaradt olyan osztályharcosnak, mint amilyen ezelőtt volt, sőt még nagyobb lett a szimpátia a kommunista párt iránt. A salgótarjáni proletárság vezetőrétegét 280 embert a bányakapitalisták kidobtak a munkából és a telepekről. De a salgótarjáni proletárságból már kinőtt az a vezetőség, amely a salgótarjáni proletárokat továbbra is az osztályharcos mozgalmakba vezeti. A salgótarjáni proletárok ebben a harcban tapasztalatot szereztek és iparkodnak tapasztalataikat saját részükre és az ország többi bányászproletárjai részére is hasznosítani. A salgótarjáni proletárok a harcról nem mondanak le. Aknaközi bizottságok segítségével építik az eljövő harcot, igyekeznek azon, hogy az ország többi bányamedencéjében dolgozó proletárokkal is megértessék azt, hogy az osztályharc alapján, egységesen vívják a kapitalistákkal és a szociálfasisztákkal szemben a harcot.

A salgótarjáni sztrájk elvérzett, gazdasági eredményeket a salgótarjáni proletárság nem ért el. A salgótarjáni proletároknak régen óhajtott kívánsága megvalósult abban, hogy a sztrájkvezetést a kezükből ki nem adták. A salgótarjáni proletárok tisztában vannak azzal, hogy ennek a sztrájknak azért kellett elvéreznie, mert csak egyedül álltak szemben a bányakapitalistákkal, a szociálfasisztákkal és az egész államapparátussal. A salgótarjáni proletárok megmaradnak osztályharcos proletároknak anélkül, hogy a szociálfasiszták szakszervezetéhez tartoznának. A kommunista párt irányításával megszervezik a jövő mozgalmát országosra és így vívják harcukat a bányakapitalistákkal. A salgótarjáni bányászproletárok továbbra is ki fogják venni részüket az azokból a harcokból, amelyeket a kommunista párt vezet a Horthy-Bethlen-rendszer megdöntéséért, az új proletárdiktatúráért és azon lesznek, hogy az ország többi bányamunkásait is odaállítsák a kommunista párt mellé.”⁸⁰

Az osztályharcos bányamunkások ismételt elfordulása a hivatalos szakszervezettől csak időleges volt. Az 1930-as évek közepén újlag fellendült a szakszervezeti élet, melyben kezdeményező, irányító szerepet vállaltak a kommunista és baloldali bányászok. A szakszervezetekre, mint a mozgalom fontos tömegbázisát adó munkásszervezetekre a pártnak is szüksége volt politikájának mind szélesebb körben való érvényesítése érdekében.

A kommunista értékelés hangsúlyozta az aknaközi bizottság szerepét a jövő harcainak megvívásában. De 1929 novembere után e bizottságokat a hatóságok megszüntették – elbocsájtás, letartóztatás, emigrációba kényszerítés útján s az elkövetkező években ezek életrehívása lehetetlenné vált. Mozgósító, szervező, irányító szerepét csak 1929 őszén töltötte be.

A KMP salgótarjáni kerületi bizottsága a harc feladását követően röpiratban összegezte az 1929 novemberi sztrájk tanulságait. „Négy hétig állottunk harcban mi, a bányák robotosai elnyomóinkkal, kizsákmányolóinkkal, a bányakapitalizmussal s a szociálfasiszta ebeivel. Négy hétig rohamoztuk a kapitalizmus bástyáit. Harcunk befejeződött bérjavítás nélkül, közvetlen anyagi eredmények nélkül! Újra robotba álltunk, felvettük a munkát anélkül, hogy nyomorunk enyhült volna, anélkül, hogy a szanáltak újra munkába állhattak volna. Felvettük a csákányt, hogy arcunk verejtékéből újra aranyat teremtsünk a bányák urainak, akik a sztrájk után százával dobtak ki bennünket a bányákból!” Azt követően, hogy felvették, vajon miért nem zárult sikerrel a sztrájk, így folytatják. „Harcunkat megharcoltuk! Nem riadtunk vissza sem a börtöntől, sem az éhségtől! A küzdelemben, mint tudjátok, előljártunk, mi a Kommunisták Magyarországi Pártjának salgótarjáni párttagjai. Ott voltunk a lefogottak élén, ott voltunk a harcunk minden mozzanatában és vezettünk benneteket a harcban a KMP irányításával.

Nem tudott letörni bennünket a terror, sem az éhség! A szociálfasiszta peyerek ámítását, leszerelését, árulását is kivédtük. De nem tudtuk megakadályozni aljas munkájukat. A sztrájk eredménytelenül végződött s ez a szociálfasiszták „érdeme”. A peyerek újra rászolgáltak az ingyen tüzelőre! Megkapják! A salgótarjáni Rt. kiutalja nekik! Hogyan végezték ezen júdás munkájukat, denunciáltak, s csendőrkézzre akarták juttatni Nagy Pál és Pothornik elvtársainkat. Denunciálták az osztályharcos üzemi szerveinket, az aknaközi bizottságokat, csendőrkézzre juttatták ezek tagjait, lefogták a sztrájkbizottságot, azt hazudták nekünk, hogy ők megegyeztek, hogy mindenkit visszavesz a társulat.

Elbukatták a pécsi sztrájkot . . . leszerelték a nagybányaiakat, aki segítségünkre akartak sietni azzal, hogy ők is annyit fognak kapni, amennyit mi elértünk . . . Mi magunk vezettük végig a harcot s visszautasítottuk a fasiszta döntőbíráskodási kísérleteket is.

Munkások! Bányászok!

Már most készüljétek a harcra és minden aknában teremtsétek meg a győzelem biztosítékait, az osztályharcos üzemi szervezeteket az akna- aknaközi bizottságokat!

Salgótarján már sok csatát vesztett az osztályháborúban, de az elveszett ütközetek tanulságaiból kovácsoltuk legerősebb fegyverünket, forradalmi osztályöntudatunkat, amely győzelemre vitt bennünket. Ennek a sztrájknak a tanulságai is erősítik harcunkat . . .”⁸¹

1929 decemberében a KIMSZ Központi Bizottsága, a Tanácsköztársaság óta először hívta tanácskozássra a kerületek vezetőit. Az első illegális konferencia részletesen foglalkozott az ifjúsági mozgalom kérdéseivel. Az Ifjú Proletár erről többek között így írt: „A vidéki jelentéseknek, de az egész konferenciának is legkiemelkedőbb pontja a salgótarjáni kerület jelentése volt. Tarjáni szervezetünk már megtalálta a módját a tönegek szervezésének. Ott még az elbukott sztrájk sem tudta szervezetünket gyöngíteni, mert a munkásság tisztában volt az elbukás okaival, a szociáldemokrata párt szerepével. Természetesen a tarjáni kerületnek is vannak hibái, amelyekre a konferencia rámutatott, de teljes egészében tarjáni szervezetünk munkája példája lehet annak, hogyan kell egy kommunista szervezetnek dolgozni.”⁸²

A sztrájkot követően a rendőrségi jelentések is összegezték nyomozati eljárásuk eredményeit. Dr. Pitta Lipót salgótarjáni rendőrkapitány jelentésében – melyet a belügyminiszternek küldött – olvasható, hogy az „1929. november 2–28-ig tartott

bányamunkás sztrájk . . . a baglyasaljai kerület kommunista elemeinek kezdeményezésére történt, amely mondhatnám kizárólag a nemzeti alapon álló Magyarországi Bánya- és Kohómunkások Gazdasági Szövetségének szívós és kitartó munkásságán tört meg.⁷⁸³ Nyilvánvalóan téves megállapítás, hogy kizárólag a Csóka-féle szakadár szervezet játszott szerepet a sztrájk leszerelésében, de hogy részese volt a sztrájk-törők szervezésének, az mindenképpen elfogadható.

Az egyik detektív jelentés a kommunisták tevékenységére utal, a kommunisták tevékenységének tulajdonítja a négyhetes mozgalmat. „Megállapítottam azonban az a tény, hogy sem a bányászszövetség, sem a helyi csoport elnöksége utasítást nem adott a sztrájk megindítására, annak bekövetkezéséről nem tudott, amikor a sztrájk váratlanul kitört és pedig először Rau-Szánas-Géza- és Sára-aknakban. Visszamenőleg megállapítottuk, hogy minden eddigi sztrájk ezekben az aknában kezdődött ott, ahol Pothornik, Salamon és társai laktak és ahol a bányászokra legnagyobb a befolyásuk . . . Kétségtől megállapíthatjuk, hogy a sztrájk kommunista izgatás következtében tört ki . . .”⁸⁴

A jelentés az aknaközi bizottságot is egy kommunista sejtnek minősíti, melynek bizonyítékát az általa kiadott röplapra alapozza. Tulajdonképpen csak abban tér el a tényről, hogy az aknaközi bizottság életrehívása és irányítása a kommunisták kezdeményező tette volt, az abban részt vevők a bányászság minden rétegének érdekeit képviselték. De számarányát tekintve sem lehetett sejt az aknaközi bizottság, mert létszáma jóval meghaladta a sejtek átlagos létszámát.

Az 1929 novemberi négyhetes salgótarjáni bányászsztrájk még évek múlva is téma volt a hatóságoknál, a csendőr-rendőri szerveknél, miután a sztrájk idején a mozgalmat – bizonyítékok hiányában – nem tudták kapcsolatba hozni a kommunista szervezkedéssel. Az 1931 és 1932-es letartóztatásoknál a nyomozás stádiumában és a vádirat összeállításában keresték azokat a szálakat, melyek az 1929 novemberi bányászsztrájkhoz nyúltak vissza. S ha 1929-ben a vádemelés elmaradt, pótolták az elkövetkezendő években.

JEGYZETEK

1. Új Március, 1930. január—március. VI. évf. 1—3. sz. 62—67. p. A szerző kilétét illetően csak feltételezéssel élhetünk. Tekintettel arra, hogy a sztrájkot követően rövid időn belül jelent meg az írás olyan kommunista tollából, aki nem csak szemtanúja, hanem aktív résztvevője, cselekvője volt a forradalmi harcnak, ebből következően két személy jöhet számításba: POTHORNIK JÓZSEF és HOVÁN JÓZSEF: Mindketten tagjai voltak a KMP salgótarjáni kerületi bizottságának, a hatóságl ildőzés elöl mindkettőjüknek emlékrálnia kellett a Szovjetunióba mentek. A KMP II. kongresszusán (1930. február 27—március 15. Aprilovka) Pothornik Józsefet a KMP KB tagjává, Hován Józsefet a KB póttagjává választották meg. Feltehető, hogy az írás tőlük származik. A szöveget eredetiben, tartalmi és stílári javítás nélkül teljes terjedelmében, de részletekben közlöm, melyet a nyomdai formában kurzív szedéssel jelölök.
2. BÖRÖCZ ISTVÁN mecsekszabolcsi bányász szakszervezeti elnök. Baloldali magatartása miatt 1923-ban kizárták a szakszervezetből. FINK JÁNOS Vasas-bányatelepi bányász szakszervezeti vezető, 1923 júniusában letartóztatták.
3. CSÓKA VENDEL a Magyarországi Bánya- és Kohómunkások Országos Szövetségének titkára, majd salgótarjáni kerületi titkár. 1926-ban kivált a Bányamunkás Szövetségből és szakadár, politikamentes szervezetet hozott létre. A nemzeti alapon álló gazdasági szövetség kezdetben csak a salgótarjáni szénmedencere korlátozta tevékenységét, később — bár mind kisebb eredménnyel, de országos hatókörrel működött.
4. Helyesen: 1926. április 27-én, kb. 8000 bányász és családtagjai részvételével.
5. Új Március, 1930. január—március. Nógrádi Sándor Múzeum Dokumentumtára. Rőpratgyűjtemény 72. 28. 1. leltári szám.
6. KUBITS IMRE: A magyar bányamunkáság küzdelmei (1919—1933). Bp. 1965. kötetében a 169. oldalon és Vigh Károly: Egy harcos évtized Csehszlovákiában (Magyarok Csehszlovákiában, Tanulmányok és visszaemlékezések) Bratislava, 1969. 133. oldalon tévesen Horváth Józsefet és Kupka Jánost nevezi meg, mint olyan személyeket,

- akik részt vettek a losonci illegális kommunista konferencián. Horváth József és Kupka János nevű egyének nem játszottak szerepet a megye munkásmozgalmában. Helyesen: Hóván József és Kupka József.
7. KUBITS IMRE: A magyar bányamunkásság küzdelmei (1919—1933). Bp. 1965. 169—170. o.
  8. 1928 végén 14 napos pártiskola volt Losoncon, melyen 3 bányász vett részt. A pártiskola témái között tarjáni kérdések is szerepeltek. — Ld.: Kubits J. i. m. 170. p.
  9. Tanulmányok a magyarországi szakszervezeti mozgalom történetéről. Bp. 1969. 238—239. p. — SZAKÁCS KÁLMÁN: A KMP szakszervezeti politikája a Horthy korszakban 1920—1945:
  10. Az 1920-as évek végén, az 1930-as évek elején a szociáldemokrácia jelölésére — helytelenül — a szociálfasiszta szót használták. A szociáldemokráciát szociálfasizmussal helyettesítő szóhasználat hibás volt, mert a szociáldemokrácia fő irányvonala nem fasiszta, hanem a burzsoá demokrácia hagyományaihoz ragaszkodó. Ezt figyelmen kívül hagyni — különösen a fasizmus előretörése idején — helytelen volt, mert gátolta az együttműködést a kommunisták és a szociáldemokraták között.
  11. BERTRAND ANTAL a Bányamunkás Szövetség központi vezetőségének alelnöke, 1929-től titkára, Perneker István Pécsbányán szakszervezeti vezető. Szabó József Mecsekszabolcon, Szabó Jenő Vasason bányász szakszervezeti vezető. Wyborny Ferenc szakszervezeti vezető Brennbérbányán. Orosz Márton a bányász szakszervezet nagybátonyi helyi csoportjának elnöke. Takács József 1929 novemberétől a Bányamunkás Szövetség elnöke, Zömberik János központi vezetőségi tag.
  12. Új Március, 1930. január—március.
  13. KUBITS I. i. m. 236. p.
  14. KUBITS I. i. m. 237. p.
  15. PI Arch. Rpgy. III/14/1929/2216—2.
A röpirat 1929 szeptemberében jelenhetett meg. Felelős kiadója Jedlicska István karancsaljai bányász, vájár.
  16. PI Arch. Rpgy. III/23/1929/3607.
  17. Új Március, 1930. január—március.
  18. Kommunista, 1929. november.
  19. Új Március, 1930. január—március.
  20. Uo. KUBITS I. idézett művében október 2-ra teszi a sztrájk kezdetét. 238. p.
  21. Tanulmányok a magyarországi szakszervezeti mozgalom történetéről. Bp. 1969. 238—239. p.
A pécsi bányászok 25 százalékos béremelési követelése túlzás volt, mert eredetileg is csak 15 százalékos béremelés követelésére készültek. Arra vonatkozóan, hogy a salgótarjáni bányászsztrájk miért nem október 28-án indult, nincs megbízható forrásunk. Feltételezhető azonban, hogy a pécsi sztrájk miatt úgy gondolták, hogy a rendkívüli közgyűlés csatlakoztathatja a többi bányakerületet is. A salgótarjáni járás fősolgabírája 1929. október 30-án a belügyminiszternek küldött jelentésében arra hívta fel a figyelmet, hogy „a vezetőség előreláthatólag még e hónapban egy 25 pontból álló követelést tartalmazó kérelmet nyújt be a bányai igazgatósághoz, ezen mozgalomban állítólag az egész ország bányamunkásai is bekapcsolódnak, s amennyiben a kérvényben foglalt követelések nem nyernek megfelelő elintéztést, úgy november hó közepe táján egy országos sztrájk fog kiütni.” — PI Arch. 651. f. 2/1930—2—3153. 2. p.
  22. Új Március, 1930. január—március.
  23. PI Arch. 651. f. 2/1930—3—3153. 2. p. — A salgótarjáni járás fősolgabírájának jelentése, 1929. október 30.
  24. KUBITS I. i. m. 242. p.
  25. PI Arch. Rpgy. III/14/1929/2215—1.
Nagy Pál a KMP tatabányai kerületi bizottságának titkára a bécsi emigrációból küldte a röpiratot.
  26. Új Március, 1930. január—március.
  27. Bányamunkás, 1929. november 21. — Kommunista, 1929. november.
  28. Más forrás szerint október 28-án nyújtották be a kérelmet. A Népszava 1929. október 30-i számában október közepét jelöli meg.
  29. Új Március, 1930. január—március.
  30. Bányamunkás, 1929. november 21.
  31. Uo. — POTHORNIK JÓZSEF visszaemlékezése szerint a bányászkongresszus az első napirendként tárgyal általános sztrájkra való felhívást elfogadta, a határozati javaslatot megszavazta. A jobboldali vezetés az általános sztrájk meghirdetésével nem értett egyet. Peyer és társai az ebédszünetet arra is felhasználták, hogy tárgyaljanak a rendőrséggel az előállott helyzetről. A délutáni ülésen Peyer egy szakasz rendőrtől körülvéve támarta a délelőtti elfogadott határozatot, kihangsúlyozva, hogy a kommunisták „guruló rubelért” elárulják az országot. A sztrájkot felelőtlen és lelkiismeretlen kommunista megmozdulásnak ítélte. A rendőrség jelenlétében ismételt szavazásra tette fel az általános sztrájkra vonatkozó határozati javaslatot, melyet a közgyűlés négy szavazattöbbséggel elvetett. Így az országos sztrájkvezetőség sem alakulhatott meg. Ennek ellenére a közgyűlésen résztvevő kommunisták a sztrájk mellett döntöttek, s minden szénmedencében hosszabb-rövidebb ideig küzdöttek követeléseik teljesítéséért. Nőgrádi Népszavag, 1929. november 1. — Népszava, 1929. dec. 1.
  32. Új Március, 1930. január—március.
  33. PI Arch. 651. f. 2/1929—3—7598. 5. p.
  34. A bányászok élete a Horthy-rendszerben. 1019—1044. Válogatott dokumentumok gyűjteménye. Bp. 1960. 145—146. p.

35. Népszava, 1929. november 6.
 36. KUBITS I. i. m. 251. p. — Bányamunkás, 1929. december 12. Népszava, 1929. december 1.
 37. Népszava, 1929. november 6.
 38. Bányamunkás, 1929. december 12.
 39. Népszava, 1929. december 1.
 40. Új Március, 1930. január—március.
 41. KUBITS I. i. m. 246—247. p. — Bányamunkás, 1929. december 12. Népszava, 1929. december 1.
 42. PI Arch. 614. f. 1930—1057. 104—107. p.
 43. Új Március, 1930. január—március.
 44. PI Arch. 651. f. 2/1929—3—7598. 25. p.
 45. Uo. 614. f. 1930—1057. 104—107. p.
 46. Új Március, 1930. január—március. — A Népszava 1929. november 8-i számában 6000 sztrájkolóról írt. — Pothornik József visszaemlékezésében írja, hogy a salgótarjáni szénmedencében a sztrájkolók száma meghaladta az 5000 főt, mely az össz munká létszám 80—85 százaléka volt és közel 70 ezer munkanap esett ki a négyhetes sztrájk miatt. — Nógrádi Népiújság, 1959. november 1.
 47. KUBITS I. i. m. 247. p.
 48. Új Március, 1930. január—március.
 49. Bányamunkás, 1929. december 12.
 50. PI Arc. 651. f. 13/3. ó. e. 16—18. p.
 A letartóztatott 25 fős sztrájkvezetőségéből 18 illegális kommunista volt: Salamon Imre, Kakuk Ferenc, Sulyok András, Eppich Ede, Blaskó Lajos, Trenka József, Hován József, Jedlicska István, Földi István, Fodor Antal, Kurcsik István, ifj. Kálmán János, Sándor Illés József, Dobrocsi Mihály, Kovács palya István, ifj. Domonkos Ferenc, Furák András és ifj. Pádár András. Kovács bata Ferenc szimpatizáns volt, 1931-ben lett tagja a KMP-nak. A bányai igazgatóság november 11-én elbocsátotta Trenka Józsefet, Jedlicska Istvánt, Földi Istvánt, Fodor Antalt, ifj. Kálmán Jánost, Kovács palya Istvánt és Reinisch Józsefet. Feltételezhető, hogy a sztrájkvezetőség többi tagját már előzőleg szanálták.
 A sztrájkvezetőség összetétele az alábbi képet mutatja:
30 év alatt	17 fő
30—40 év között	4 fő
40—50 év között	3 fő
50 éven felül	1 fő
- Lakóhely szerint:
salgótarjáni	1 fő
baglyasaljai	7 fő
kazári	8 fő
kisterenyei	5 fő
etesi	2 fő
karancsaljai	1 fő
zagyvapálfalvai	1 fő.
- Rendőrségi Feketekönyv, 1920—1940. Bp. Petőfi Irodalmi Múzeum könyvtára. B. 16. 541/1—2.
51. OL Z 928/105. cs. 110/1. 1928—1933.
 52. Új Március, 1930. január—március.
 53. KUBITS I. i. m. 251. p.
 54. PI Arch. 651. f. 1/1930—2—3153. 2. p.
 55. Sarló és Kalapács, 1929. december. 48. p. Népszava, 1929. november 13.
 56. Nógrádi Sándor Múzeum Dokumentumtára, Röpratgyűjtemény 72. 76. 1. leltári szám. — A röplap kiadója Pothornik József volt, aki a sztrájk ideje alatt illegálisan vett részt a bányászmozgalom irányításában. A röplap Budapesten Hauptmann Béla Szív u. 42. sz. alatti nyomdájában, 5000 példányban készült.
 57. PI Arch. 614. f. 1930—1057. 104—107. p. — Bányamunkás, 1929. december 12.
 58. Új Március, 1930. január—március.
 59. Népszava, 1929. november 15.
 60. Népszava, 1929. november 12.
 61. Népszava, 1929. november 19.
 62. Új Március, 1930. január—március.
 63. Népszava, 1929. november 16. — Bányamunkás, 1929. november 21. Princz Ferenc a salgótarjáni helyi csoport elnöke, a Szövetség központi vezetőségének alelnöke. Nagy János kotyházai várjár, akit az igazgatóság november 11-én elbocsátott.
 64. Népszava, 1929. december 1. — November 21-én Salgótarjában kerületi összehozatásági ülés volt. Ezen az ülésen Bertrand Antal és Princz Ferenc erőfeszítéseket tettek arra, hogy a bizalmiak mondják ki a sztrájk megszüntetését. A 100 bizalmiból 95 a sztrájk folytatása mellett foglalt állást.
 65. Új Március, 1930. január—március. — Kommunista, 1929. november.

66. Új Március, 1930. január—március.
67. Népszava, 1929. november 24.
68. PI Arch. Rpgy. III 1/1929/1789.
69. Kommunista, 1929 november.
70. Népszava, 1929. november 21., 22.
71. Új Március, 1930. január—március.
72. Népszava, 1929. november 22., 26.
73. Új Március, 1930. január—március.
74. PI Arch. 614. f. 1930—1057. 104—107. p.
75. Népszava, 1929. november 27.
76. Új Március, 1930. január—március.
77. Népszava, 1929. december 1.
78. Bányamunkás, 1929. december 12.
79. Uo. — Népszava, 1929. március 6.
80. Új Március, 1930. január—március.
81. PI Arch. Rpgy. III/1/1929/1944—2.
82. Ifjú Proletár, 1930. január.
83. PI Arch. 651. f. 2/1930—3—3168.
84. Uo. 614. f. 1930—1057. 104—107. p.

Resümee

Ilona Vonsik:

Tatsachen und Gedanken von dem Bergmannsstreik des Jahres 1929

Das Essay behandelt das hervorragende Ereignis der revolutionären Arbeiterbewegung des 20-ten Jahrhunderts im Komitat Nógrád, den vierwöchigen Bergmannsstreik im November 1929. In dem Essay stellen wir die sich auch Landesbedeutung verschaffte, durch ihre Intensität und politischen Inhalt hervorgehobene Aktion der Bergmannsarbeiter-schaft der Industriegegend, die Reihenfolge der Ereignisse, den Charakter des Kampfes und seinen Ausgang, und auf dem Grund all dieses die Zusammenfassung der Bewegung vor.

Wir haben die Wendepunkte des von 2-ten bis 28-ten November 1929 mit kommunistischer Organisation und Führung abgelaufenen Kampfes, die Vorgangenen, den Ablauf des Streiks, die kronologische Reihenfolge der Ereignisse und schliesslich das Ende der Bewegung mit der Anwendung der Wertung der illegalen Zeitschrift der Ungarischen Partei der Kommunisten, des Neuen März, die in der Januar-März Nummer der Zeitschrift erschienen ist, abgefasst.

Die Bearbeitung modifiziert in mehreren Hinsicht – im Besitz und im Vergleich der neuerlich entdeckten Angaben – einige Feststellungen der schon früher publizierten Essays, Rück Erinnerungen. Die ausführliche Bearbeitung stellt auch jene Personen vor, die beim Streik eine führende Rolle hatten, und wir können die Wertungen im Zusammenhang mit dem Streik, sowohl die offiziellen als auch die kommunistischen Beurteilungen lesen.

Szécsény község története a felszabadulástól a tanácsok megalakulásáig

Leblancné Kelemen Mária

BEVEZETŐ

1980-ban, a Tanulmányok Szécsény múltjából című sorozat 3. kötetében jelent meg tanulmányunk előzménye: Az ellenforradalmi korszak Szécsényben (Fejezetek a község 1920–1944 közötti történetéből, a községi önkormányzat tevékenységéből). A leírtak szerves folytatása ez az írás, így szükség esetén hivatkozunk, visszautalunk rá. Alkalmazott rövidítéseink is lehetőleg megegyeznek a korábban használtakkal.

Jelen tanulmány második, nagyobbik része a Tanulmányok Szécsény múltjából c. sorozat 7. kötetében jelent meg 1985-ben. A két kiadványt együttesen használva az olvasó megközelítően teljes képet kap a település történetének oly jelentős fél évtizedéről.

1. A FELSZABADÍTÓ HÁBORÚ ESEMÉNYEI

Nógrád megye felszabadítását a szovjet hadsereg 1944. december 5-én kezdte meg és 31-én fejezte be. A 7. gárdahadsereg, a 27., az 53. hadsereg, a 6. gárda harcokszízhadsereg és az I. A. Plijev lovas gépesített hadseregcsoport szabadította fel a megyét. Ezek voltak a legjelentősebb csapattestek.¹

A hadműveletek a szécsényi járásban december 10-től december 31-ig tartottak. Balassagyarmatnak december 9-én történt elfoglalása után a szovjet csapatok védelemre rendezkedtek be, és megkezdték Szécsény felszabadításának előkészítését, mivel a németek Szécsényben és környékén erős védelmet építettek ki. „Szécsény megtartásával akarták megakadályozni, hogy a szovjet csapatok észak felé forduljanak.” December 10-től 3 héten át tartott a mindkét féltől igen sok áldozatot kívánó küzdelem. Egy-egy terület többször is gazdát cserélt. Végül a németek ereje megtört és december 28-án – miután szinte „minden házáért, minden épületért harcolni kellett” – szabadult fel Szécsény. A járás többi helységébe december 24-e és 31-e között vonultak be a szovjet csapatok.²

2. AZ ÉLET MEGINDULÁSA, ÚJJÁSZERVEZÉSE

1. Háborús pusztítás számbavétele

A Pösténypusztá felé menekülő németek felrobbantották a Szécsény belterületén lévő Szentlélek-patak hídját. A hosszú heves, véres harc sok áldozatot kívánt a

felszabadító szovjet hadseregtől, de a nagyközség polgári lakosságától is. A bombázások, a tüzer- és aknavető ütegek, a harcokcsik, a különböző tűzfegyverek igen súlyosan károsították az épületeket, utakat, hidakat Szécsényben és környékén. „Nógrád megye a háború okozta károk, anyagi veszteségek tekintetében – a megyék sorrendjében – a harmadik helyen állt az országban.”³ Ebben jelentős része volt Szécsény és környéke háborús kárainak.

Egy 1945. október 2-i összesítő kimutatásban olvashatók az alábbi adatok a háború nagyobb méretű rombolásairól (a pusztulás mértéke százalékban kifejezve).

Szécsény: vashíd 100%
 Lux és Társai Téglagyára 80%
 Volent-féle gőzmalom 70%
 róm. katolikus iskola, polgári iskola 75%
 városháza, főbírói hivatal 50%
 római katolikus templom 50%

Szécsény területén 763 lakóház 15–100%-ban károsodott.⁴

A megye épületei közül (39.093 lakóházból) 7.006 sérült meg. Ezek 11–12%-a értékük feléig terjedő mértékben, 4.524 pedig értékének 25%-án aluli kárt szenvedett.⁵

1945. január 21-e és február 20-a között érkeztek be a szécsényi főszolgabírói hivatalba a jegyzők „helyzetjelentései”, – a főszolgabíró által összeállított kérdésekre adott válaszok. – Ebben a szécsényi épületkárokra vonatkozó adat nem található.⁶

A helyzetjelentés adatait egészítette ki az alispán által 1945. január 23-án elrendelt állat- és terményösszeírás. A főszolgabíró 1945. március 15-én terjesztette fel az alispánhoz – a jegyzők jelentései alapján – a februári állapotot tükröző összeírást. Érdeemes összevetni ennek az adatait az 1945 őszi készült kárstatisztika adataival. Következtethetünk a tényleges helyzetre, a károk nagyságára.

az állat fajtája	Állatösszeírás (db) 1945 februárban volt		Kárstatisztika (db) 1945 őszéig elhajtott, elpusztult állatok száma	
	Szécsény	Járás	Szécsény	Járás
ló-csikó	41	784	156	2197
szarvasmarha	131	3247	299	5621
sertés	177	3419	842	5895
juh		470	81	12 099
baromfi	280	10 798	6 967	453 394

Nem tudjuk megállapítani, hogy Szécsény, a szécsényi járás állatállományának ténylegesen hányad része maradt meg, illetve pusztult el, mivel a KSH által kiadott kötetekben (Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény 1870–1970. Bp. 1972.) a szécsényi járásra vonatkozó 1942-es adat nem található; így viszonyítani nem tudunk, a számok önnagukban jelzik a kár nagyságát, a megmaradt állatállomány kevés voltát.

A járás területén legnagyobb volt a pusztulás a juh-, a baromfiállományban, de jelentős volt a ló-, a szarvasmarhaállomány vesztesége is. Szécsényben a baromfi-

a sertés-, a lóállomány károsodott legjobban. Nagymértékű volt az apaállatok, a tenyészállatok pusztulása.

„Nógrád megyében az állatsűrűség valamivel magasabb volt, mint az országos átlag.” Megyei viszonylatban a juh-, a ló- és a sertésállomány vesztesége volt a legnagyobb.

A terményvesztéséget a megyében növelte az a tény, hogy a háborús cselekmények ősszel, a betakarítás után zajlottak, így a harcoló, a visszavonuló csapatok a magtárakban felhalmozott készleteket szinte teljes mértékben könnyen el tudták szállítani. A terményösszeírás és a kárstatisztika adatai az alábbi helyzetet mutatják:

<i>Terményösszeírás (q)</i> <i>1945 februárban volt</i>			<i>Kárstatisztika (q)</i> <i>1945 őszéig elszállított,</i> <i>elpusztult termény</i> <i>mennyisége</i>	
a termény fajtája	Szécsény	Járás	Szécsény	Járás
búza	590	11 786	1 154	14 448
rozs	3	94	126	2 755
árpa	92	866	1 409	22 356
zab	5	146	—	4 991
tengeri	197	1 539	3 005	32 339
szálas takarmány	24	1 944	11 215	75 662

<i>Maradt ezenkívül (q)</i>	<i>Szécsény</i>	<i>Járás</i>
őszi szalma	112	8 946
tavaszi szalma		1 668
polyva	40	287
török	3	495
burgonya	535	14 049
répa	343	8 009

<i>Elpusztult, eltűnt ezenkívül</i>	<i>Szécsény</i>	<i>Járás</i>
korpa (q)	187	816
olajpogácsa (q)	9	123
cukor (q)	742	2 287
olajosmagvak (q)	60	8 413
tojás (db)	2563	69 761
szőlővessző (db)	100	12 017
gyümölcsfa (db)	727	5 928 ⁷

(Megjegyzés: A járási adatokban a karancssági körjegyzőség adatai nem szerepelnek.)

A hosszú harc, a háború igen megviselte a járás, Szécsény nagyközség lakosságát. Sokan veszítették életüket a távoli harctereken. Az 1944. júniusában felállított gettóból elszállított zsidó lakosság elenyésző százaléka tért haza a háború után. (Az elesettek emlékét kegyelettel őrizi a szécsényi zsidótemetőben felállított és 1948. február 2-án leplezett emlékmű.)

A háború áldozatai számának alakulása a megyében: (1948. év végi összesítés)

<i>Járás</i>	<i>Halottak száma</i>	<i>Hadirokkantak száma</i>	<i>Hadiözvegyek száma</i>	<i>Hadiárvák száma</i>
balassagyarmati	452	231	413	283
nógrádi	314	150	283	885
szécsényi	1059	277	755	732
salgótarjáni	685	253	427	385
sziráki	614	267	467	200
szobi	581	556	279	207
Balassagyarmat	2000	142	67	65
Salgótarján	1308	286	322	58
Összesen:	7013	2162	3013	2815

Érdemes figyelemmel kísérni a nagyközség, a járás lélekszámának alakulását.

<i>Év</i>	<i>Szécsény</i>	<i>Járás</i>
1930	3943 fő	31 213 fő
1941	3032 fő	34 275 fő
1945	3471 fő	29 567 fő
1949	4884 fő	31 873 fő

(Szécsény Benczurfalvával együtt értendő, melynek a lakossága általában 400 fő körül mozgott; 1970-ben Szécsény lakosság 5690 fő.)

Szécsény lakosságának száma a hadműveletek, a természetes mozgás, a település 1945–1949 közötti fejlődésének megfelelően változott. A járás lélekszámának 1941-es emelkedése az 1938-as első döntés alapján átszatolt területtel (bussai körjegyzőség, 3290 fő, magyarázható. Az 1945. évi lélekszámcsökkenés oka a hadbavonulások, a háborús időszak, a lakosság pusztulása, elmenekülése, elhurcolása lakóhelyéről. Az 1947. évi párizsi békeszerződés értelmében az 1937-es állapotnak megfelelően alakult a járás területe;⁸ így érthető, hogy 1949-ben az 1941-es állapothoz viszonyítva kevesebb a lélekszám, 1945-höz viszonyítva pedig több; utóbbi a helyzet normalizálódásának, a hadifoglyok hazatérésének stb. következménye.⁹

A háborús károsodás, az embervesztés, az ország egyes területeit különböző mértékben sújtotta. Az országban még folyó háború, a felszabadító harcok következtében aggasztóvá vált a közellátás, a közlekedés, a közigazgatás. De Magyarország, a magyar nép élni akart és ez az akarat a csodával volt határos! Az élni akarás megsokszorozta az emberek erejét. A romba dől, elpusztított országot, Szécsény községet fel kellett építeni, az emberibb életkörülményeket meg kellett teremteni.

Az ország nagyrésze még német megszállás alatt, illetve hadszíntér volt; midőn a feladatokat legvilágosabban látó és azokat legkövetkezetesebben végrehajtó Magyar Kommunista Párt 1944. november 30-án nyilvánosságra hozta a nemzeti újjászületés programját, amelyben többek között sürgette a Németországgal való szembe fordulást, a hazaárulók felelősségre vonását, a demokratikus szabadságjogokat, a földreformot.

A Magyar Kommunista Párt kezdeményezésére létrejött Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontnak és helyi szerveinek, a nemzeti bizottságoknak létrehozása, az üzemi bizottságok megalakítása, az 1944. december 21-én Debrecenben összeülő Ideiglenes Nemzetgyűlés és a 22-én megválasztott Ideiglenes Nemzeti Kormány ennek az élni akarásnak, az új Magyarország megteremtésének első, jelentős eredményei. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés legfontosabb lépése volt a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front programjának elfogadása, az Ideiglenes Nemzeti Kormány megválasztása, amely hadat üzent Németországnak, fegyverszünetet kért a Szovjetuniótól. – A fegyverszüneti egyezmény aláírására 1945. január 20-án került sor Moszkvában. A békekötésig Szövetséges Ellenőrző Bizottságot állítottak fel az egyezmény végrehajtásának nemzetközi ellenőrzésére. – Ezzel egyidőben a felszabadult területeken megtették az első lépéseket az élet-, a termelő munka megindítása, a közlekedés, a közbiztonság, a közigazgatás helyreállítása érdekében. Így a később felszabaduló területek már kész tapasztalatokat vehettek át az élet megindításával, az új, demokratikus Magyarország megteremtésének részfeladataival kapcsolatban.

Nógrád megye felszabadítása – mint tudjuk – egy teljes hónapot vett igénybe, és mindaddig, amíg a megye területén a harc események folytak, a helyi erők megszerzésére alig kerülhetett sor.

Nógrád megye közigazgatása 1944. december 8 és 1945. január között szünetelt. Ekkor vette át Draskóczy Béla árvaszéki ülnök, mint megbízott az alispáni hivatal vezetését. Január 24-én hívta fel az alispán a szécsényi főszolgabíró, dr. Deák Pál volt szolgabíró, hogy „a járási és abban a községi közigazgatást hívja életre és indítsa meg.” Az új főispán, Szabó József 1945. február 6-án kezdte meg működését. Őt dr. Balassa Gyula követte a főispáni székben.¹⁰

A közrend, közbiztonság megteremtése, a lakosság megnyugtatása a mindennapi élet feltétele volt. A szovjet katonai parancsnokságok felhívták a lakosságot a romeltakarításra, a szökött katonák, háborús bűnösök felkutatására, a fegyverek, robbanóanyagok, rádiók beszolgáltatására, a magyar pengőn kívül a Vörös Hadsereg parancsnoksága által kibocsátott pengő elfogadására, a hadműveletek előtti árszínvonal megtartására, a mezőgazdasági munkák végzésére; az iparosokat, kereskedőket üzleteik kinyitására, árubeszerzésre.

Szükséges volt a polgárőrség, rendőrség megszervezése – a csendőrség helyett –, a tankcsapdák, bunkerek betemetetése, a tűzoltóság, tűzvédelem, tűzfigyelőszolgálat megszervezése. Az elharapódzó lopások, rekvirálások, a kóborló személyek ellen a helyi, a járási, a megyei szovjet katonai parancsnoksághoz kellett, lehetett fordulni panasszal.¹¹

A 17 főből álló szécsényi nemzetőrség parancsnoka Vavrovics Lajos volt. Semmiféle fegyverrel, felszereléssel nem rendelkeztek, ezért fegyvert, fegyverhasználati jogot, szervezeti utasítást, a küldőncszolgálat alóli felmentésüket kérték a községi előljáráságtól.¹²

A községi képviselőtestület 1945. július 28-i ülésén foglalkozott a rendőrség és a képviselőtestület együttműködésének kérdésével, a fosztogatók, a romházak „szarkái” elleni közös fellépéssel. A nemzetőrséget az új demokratikus rendőrség váltotta fel, mint rendfenntartó szerv az egész ország területén.¹³

A romeltakarítás, a különböző területeken történő helyreállítás, a közúti-, (utak, hidak) vasúti közlekedés, áramszolgáltatás, tűzvédelem megteremtése, az élelmiszerszállítás, bunkerek, tankcsapdák betemetése, megsérült középületek javítása stb. kezdetben csak kézi és igás robottal, kötelező közmunkával volt megoldható.¹⁴

Igen fontos volt a közegészségügyi teendők ellátásának megszervezése. Szabályozni kellett a holttestek eltemetését, a katonák exhumálását és nemzetiségek szerinti végleges eltemetésük rendjét; intézkedni az állati hullák elföldelése, a köztisztaság helyreállítása, a járványos betegségek terjedésének megakadályozása ügyében annál is inkább, mivel állatgyógyszer egyáltalán nem maradt a gyógyszertárakban, magántulajdonban. A fertőző betegségek leküzdését nehezítette, hogy sem a városokban, sem a járások területén használható állapotban lévő gőzfertőtlenítő gép nem maradt.

Meg kellett szervezni az élelmiszerek előállításával foglalkozó üzemek, pékségek, piacok, üzletek ellenőrzését, a húsvizsgálatot, ami a vágóhíd használhatatlansága miatt szinte megoldhatatlannak tűnt.¹⁵

II. Helyi politikai élet kibontakozása

a) Koalíciós pártok; Nemzeti Bizottság

„Az ország felszabadított területein a *Magyar Kommunista Párt* kezdte megelsőnek szervező munkáját. . . ., hogy az MKP-ba elsősorban munkások léptek be, igazolja a Budapesti és a Miskolci Területi Bizottság, valamint a Nógrád megyei Bizottság taglétszáma.” Különösen a bányavidékeken volt jelentős a párt szerepe. Viszonylag alacsony volt a párt tömegbefolyása a vasas szakszervezetben; a nyomdászok, közalkalmazottak (középréteg) körében pedig szinte elenyésző volt 1945 első felében.¹⁶

A szécsényi járás közvetlen szomszédsága a nógrádi iparmedencével, magyarázza, hogy néhány községben viszonylag hamar erős, nagylétszámú pártszervezetek alakultak (Etes, Ságújfalu, Karancsság, Varsány); ott, ahol bányászok, ipari munkások is éltek, másrészt ezek a községek jelentős forradalmi hagyománnyal rendelkeztek. De néhány mezőgazdasági jellegű községben is már februárban megalakult a Magyar Kommunista Párt, pl. Nógrádszakálban, Nagylócon, Nógrádmegyerven. A párt falusi tömegbefolyása növekedésének okai, a szociális okok mellett, a mindennapi életben keresendők. A falusi szegénység, a kisparasztok, nincstelen cselédek, summások érdekeiért a kommunista párt szállt síkra, legyen szó élelem-, munkalehetőség szerzésről, a föld-, házhelyosztás mielőbbi sikeres megvalósításáról, a földhözjuttatottaknak a reakciótól való megvédéséről, a föld megműveléséhez igaerő, vetőmagszerzésről, a különböző bizottságok (nemzeti, földigénylő, termelési) munkájának segítéséről stb.¹⁷

Szécsényben, mint járási székhelyen ekkor a kommunista párt alapszervezetének vezetősége látta el a járási pártbizottsági teendőket is. Ez a központosított vezetés kezdetben megfelelő volt, később azonban – a taglétszám gyors emelkedése következtében – ezen a vezetési módszeren változtatni kellett. A pártvezetőség nem volt képes elvégezni a párttagság nevelésével, vezetésével járó feladatokat. „A párt magas taglétszáma a tömegkapcsolatok, a politikai munka szempontjából is veszélyeket rejtett magában.” Nyilvánvalóvá vált, hogy a nevelő-, és a szervezőmunka együtt hozhatja meg a kívánt eredményt.¹⁸

Szécsényben 1945. január 12-én tartotta alakuló ülését a kommunista párt helyi szervezete, amikor is egyhangú határozattal az alábbi vezetőséget választották meg: elnök Kolos Andor, alelnök Ruzsonyi Jenő, Molnár Pál, titkár dr. Sándor László, kulturális vezető Herkovits Ilona, választmányi tagok: Seiben Sándor, Révai János,

Farkas László, György Béla, özv. Vavrovits Jánosné, Csikós János, Bulyovszki Bertalan, Vavrovits Pálné, jegyző Jeszenszky Miklós, irodavezető dr. Strömpel Józsefné. – A párt megalakulásának helyét emléktábla hirdeti az utókornak. –¹⁹

Az 1945. január 25-én tartott választmányi ülés már kulturális, ismeretterjesztő programok, az agitációs munka szervezéséről tárgyalt. A február 13-i taggyűlésen megválasztották az Intézőbizottság tagjait: Ruzsonyi Jenő, Bögözi Antal, Ádám István, dr. Sándor László, Jeszenszky Miklós, Csikós János, Molnár Pál személyében; az Intézőbizottság párttitkára Ruzsonyi Jenő.

A pártszervezet erősségei a Tanácsköztársaság vörös katonái, a direktóriumú vezetők, tagok voltak, pl. Bögözi Antal, György Béla.

A szécsényi pártszervezetben a „baloldali túlzás” igen erős volt. A március 27-i pártvezetőségi ülésen dr. Sándor László és Jeszenszky Miklós a Pártközpont azon leirata következtében mondott le, miszerint „intellektüel nem lehet a pártban vezető.” Az új megválasztott titkár Ruzsonyi Jenő, a szervező és az agitációs munka intézője Ádám István, propagandista és a szakszervezet felállításával megbízott vezető Kálmán Kálmán, kultúrvezető Jánoska István, ifjúnunkás szervező Spitz Márton, a közigazgatási ügyek intézője Verebesi László, a gazdasági ügyeket vitte és pénztáros Bögözi Antal.

Nemcsak a baloldali túlzások, hanem a helyi problémák, nézeteltérések is nehezítették a pártszervezet munkáját. Valószínűleg ezzel magyarázható, hogy az április 22-i taggyűlésen már ismét új vezetőség megválasztására került sor. Titkár Ruzsonyi Jenő maradt, – aki május 6-án mondott le – a szakszervezeti- és üzemi ügyek intézője Stern József, az agitációs- és propaganda munkát dr. Sándor László kapta, a földműveléssel kapcsolatos ügyek intézője Balogh János, ifjúsági ügyek Verebesi László, szervező Domszky Béla, – május 6-tól Ruzsonyi Jenő helyett a titkár –, közigazgatási ügyek felelőse, irodavezető dr. Strömpel Józsefné. Május 6-ával azonban nemcsak a titkár személye változott; az agitációs és a propaganda munka végzésével Horváth Ferencet bízták meg, Domszky Béla helyett a szervező Mócsány Péter, a gazdasági ügyek intézője Parditka Dezső, illetve május 15-től György Béla.²⁰

A kommunista párt előbb a szécsényi ipartestületi székház helyiségének földszintjén működött, majd a dr. Alács Kálmán-féle házba (Rákóczi út 68. sz.) költözött át.

A májusi konferencia után a párt szervezeti felépítésében változás következett be. 1945 tavaszán már kb. 2200 tagja volt a pártnak a szécsényi járásban. Ez a szám csak emelkedett, szükséges volt tehát a változtatás; a megyei, a városi pártbizottság mellett a járási pártbizottság megszervezése, elválasztása a nagyközségi pártszervezettől.²¹

Az 1945. július 2-i pártvezetőségi ülésen megjelent Oczel János és Benkő járási titkár a megyebizottság képviselőjében, akik a szécsényi pártszervezet munkáját nem találták megfelelőnek, kiemelve, hogy a járási székhelyen működő pártszervezetnek példát kellett volna mutatni a vidéki szervezetek számára.²²

A májusi országos pártértekezlet határozatainak végrehajtását, a november 4-i nemzetgyűlési választások előkészítését nehezítette a gyakori személyi változás a pártvezetőségben. Az 1945. augusztus 26-i taggyűlésen a lemondott Domszky Béla titkár helyett ismét Ruzsonyi Jenőt választották meg, akinek, valamint Dömötör Ferenc megyei és Hovanecz Béla szécsényi járási titkárnak a nevéhez fűződik a választási nagygyűlések, népgyűlések szervezése, a párt politikájának a széles néptömegekkel való megismertetése.²³

A másik munkáspártot, a Szociáldemokrata Pártot – ellentétben a kommunista párttal – „politikailag és szervezetileg egyaránt meglehetősen felkészületlenül érte a

felszabadulás. 1944. novemberében – elsősorban a kommunisták ösztönzésére – lát-
tak hozzá a helyi szociáldemokrata vezetők az ország keleti felében a párt újjászerve-
zéséhez.”

A kezdeti bizonytalanság után 1945 tavaszától a fővárosban és a vidéki nagyobb
városokban ugrásszerűen megnőtt a Szociáldemokrata Párt tagjainak száma, akik
közt változatlanul jelentős számban voltak a munkások (nyomdászok, vasasok,
vasutasok); mellettük az alkalmazottak, tisztviselők, egyéb értelmiségiek, kisipar-
osok, kiskereskedők említendők. „Az SZDP a parasztság körében rendelkezett a leg-
kisebb befolyással.”²⁴

A Szociáldemokrata Párt számára Nógrád-Hont megyében kétségtelenül előnyt
jelentett az a körülmény, hogy már a felszabadulás előtt több szervezete működött a
megyében. A régi párttagokon kívül főleg tisztviselők, alkalmazottak, kisiparosok,
kiskereskedők és igen kis számban parasztlakosok jelentkeztek felvételre. „A szociálde-
mokraták . . . a szakszervezetek mellett elsősorban a törvényhatóságokban, kép-
viselőtestületekben és általában a közigazgatásban fejtettek ki aktívabb tevékenység-
get.”

A felszabadulást követő hónapokban a két munkáspárt megyei szervezetei az
újjáépítésben, a reakció elleni harcban együttműködésre törekedtek. 1945 közepétől
azonban az érdekek ütközése következtében igen sok volt közöttük a súrlódás, a
nézeteltérés.²⁵

Szécsényben 1945. február 17-én alakult meg a szociáldemokrata párt; elnök
Varga Pál (Petőfi u. 29.), alelnök Vilimi Pál földmunkás, titkár Prétor János úttörő,
jegyző Kiss Ferenc nyug. telekkönyvvezető, pénztárnok Parditka Gyula.²⁶

„A Szociáldemokrata Párt a felszabadulás után az 1945. augusztus 18–20 között
tartott XXXIV. kongresszusán fogalmazta meg először részletesen a párt közvet-
len feladatait és politikai célkitűzéseit.” Belpolitikai célkitűzéseiben (újjáépítés si-
kere, reakció elleni harc) nem egy ponton közvetlenül vagy közvetve kapcsolódott a
kommunista párt májusi konferenciájának a határozatához, de a fogalmazás ellent-
mondásai tükrözték a párton belüli ellentmondásokat. is.²⁷

Az 1945. augusztus 20-i szécsényi járási konferencia és a szeptember 23-i vár-
megyei értekezlet az Országos Pártkongresszus határozata alapján mérte fel a „meg-
tett utat” és jelölte ki a további feladatokat. A szécsényi járás 25 községéből 22-ben,
a megye 150 községéből 110-ben van pártszervezet – állapították meg. Elfogadták az
együttműködési határozatot – a Magyar Kommunista Párttal – a választási harcban.

A szécsényi szociáldemokrata pártszervezet elnöke ekkor Szedlák Lajos, jegyző
Rosos Ödön. A vármegyei pártértekezlet megválasztotta a vármegyei VB tagjait,
valamint az országos pártválasztmányi tagokat. Ezek: Csorba János párttitkár Sal-
gótarján, Zana Lajos asztalos Balassagyarmat, Kovács István megyei titkár Balassa-
gyarmat, Görög Ferenc detektív Szob, Prétor János útmester Szécsény, Áfra István
molnár Heréd, Selmeczi Miklós ács Nagyoroszi; megyei választási vezető Balázs Fri-
gyes mérnök Balassagyarmat.²⁸

A *Nemzeti Parasztpárt* „alig több, mint félév alatt – leküzdvé a tapasztalatlan-
ságból és a szervezeti előzmények hiányából adódó komoly hátrányokat, az ország
minden megyéjében – létrehozta szervezeteit.” 1945 derekára országos párttá vált.
Tömegbázisát kezdettől döntően a szegény- és újbirtokos parasztság alkotta. De
módosabb parasztlakosok, értelmiségiek, vasutasok és beléptek a pártba. Programjának
középpontjában a földreform végrehajtása állt.²⁹

Nógrád-Hont megyében 1945 első felében a parasztpártnak mindössze 22 szer-
vezete működött. A szécsényi járás öt községében (Nagylóc, Szécsény, Nógrádmegyer,

Magyargéc, Szécsényfelfalu) alakult meg a parasztpárt ez időben; Szécsényben május 5-én, elnök Mucs János³⁰

A *Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Pártnak* 1945 nyarára szervezeti-leg nagyjában sikerült átfogni az egész országot. „A párt szervezeti kiépülésével megkezdődött a legkülönbözőbb osztályok és társadalmi rétegek felzárkózása a kisgazdapárt mögött.” A volt nagybirtokosok, a városi és falusi burzsoázia, a közigazgatási tisztviselők, a polgári értelmiség, a falusi gazdag- és középparasztság, sőt helyenként a szegényparasztság is. A párton belül alapjában három politikai csoportosulás (bal-szárny – tulajdonképpen a földmunkásszárny, – centrum és a jobbszárny) kezdett kibontakozni.

A kisgazdapárt történetében az 1945. augusztus 19–20-án tartott Országos Nagyválasztmány gyakorlatilag a „kongresszus feladatát” töltötte be. Az elfogadott határozatok megközelítőleg tükrözték a különböző csoportok akkori erejét.³¹

Nógrád–Hont megyében a kommunista párt tényleges „vetélytársa” a kisgazdapárt volt. Az iparmedencét leszámítva mindenütt léteztek szervezetei a megyében, melyeknek összetétele megegyezett az országos átlaggal, összetétellel.

A szécsényi járásban főként 1945 májusában alakultak a kisgazdapárt szervezetei; a legkorábbi, a nógrádmegyeri február 22-én, de pl. Ipolytarnócon csak június 24-én jött létre. Szécsényben április 28-án tartotta alakuló ülését, elnök dr. *Luchovich István*.³²

A *Polgári Demokrata Párt* szerepe kezdetben és későbbiekben is meglehetősen jelentéktelen maradt, a megyében és Szécsényben egyaránt.³³

Az 1945. évi választások után a reakció mindenütt erősebben kezdett dolgozni, nyílt és burkolt formában indította támadását az MKP ellen. Ennek ellenére folyamatos volt a pártszervezetek erősödése. Szécsényben megtartották a járási konferenciát 35 pártszervezet 76 küldöttjének jelenlétében. Megválasztották a 31 tagú járási választmányt; ebből 7 tagú volt a járási végrehajtó bizottság.

A megyei konferenciákon rendszeresen értékelték a megtett utat. 1946 februárjában Kádár János nemzetgyűlési képviselő a politikai, Dömötör Ferenc a Nógrád megyei Pártbizottság titkára a szervezeti munka eredményeiről számolt be és meghatározták az elkövetkező idő legfontosabb feladatait (gazdasági, társadalmi, politikai, pártfeladatok stb.). Fontos teendő volt minden pártszervezet számára a taglétszám növelése, a falusi pártszervezetek megerősítése, a munkás-paraszt szövetség elmélyítése.

Egy-egy év mérlege tükröződött a jelentésekben, melyeket a megyében, a járásokban folyó pártmunkával, gondokkal, szervezeti kérdésekkel kapcsolatban küldtek a felsőbb pártfórumoknak. Döntöttek az 1946. év első hónapjaiban a patronálás megszervezéséről, a körzeti titkárságok létrehozásáról, pl. a szécsényi járás esetében Szécsényben működött a járási bizottság, körzeti titkárságot hoztak létre Ságújfaluban, munkakörzetet Mihálygergén, Endrefalván, Nógrádmegyerben. A megyeszékhelyen, városokban létrehozták a pártbírószágot.

A megyei pártértekezleteken megfogalmazott határozatok a jelen és a jövő feladatainak összegzői voltak, pl. fokozottabb harc a feketézők ellen, a hadsereg, a közigazgatás megtisztítása a reakciótól, a Nógrád megyei népbírószágot átszervezése, a malmok községecsítés, a pártszervezetek, járási és körzeti titkárságok megerősítése, a káderutánpótlás, a tömegszervezetek megerősítésének fontossága stb.

Hangsúlyt, kiemelt szerepet kaptak a taggyűlések mellett a népgyűlések, ahol a más pártbeliek és a pártonkívüliek előtt, a lakosság soraiban igyekeztek népszerűsíteni a kommunista párt programját, célkitűzéseit. De ugyanilyen fontos volt a sze-

gényparasztság szervezeteivel, a FÉKOSZ-szal, az UFOSZ-szal való jó kapcsolat kiépítése, annak biztosítása mindenütt, hogy ezekben a szervezetekben lehetőleg a vezető kommunista legyen és minél nagyobb számban ismerjék meg a nem párttagok is a kommunisták politikáját.³⁴

Az országos események hatására Nógrád–Hont megyében a kisgazdapártnak egyre több szervezete oszlott fel, s arra is volt példa, hogy a feloszlott FKGP tagjai a kommunista pártba iratkoztak át (Nagylóce), illetve a szegényparasztság eleve oda kérte felvételét.

Az MKP III. kongresszusát megelőzően Nógrád–Hont megyében is nagy számban és eredményesen kapcsolódtak be a pártszervezetek a kongresszusi munkaversenybe, ami tulajdonképpen a kongresszus politikai előkészítését szolgálta. A kongresszus szellemében zajlottak le a vezetőségi ülések, és választották újjá a járási és a helyi pártvezetőséget. Az újjáválasztott járási pártvezetőség (1946. november 15): titkár György Béla, gazdasági vezető Rácz István, propagandista Raák Mihály, kádervezető Bokor Dezső, ifjúsági szervező Kiss László, női szervező Sipos Ferencné, kulturális vezető Tózsér István. Az újjáválasztott helyi (szécsényi) MKP vezetőség: titkár Jeszenszky Miklós, gazdasági vezető Bokor Dezső, női szervező Sipos Ferencné, szervező Mócsány Ferenc, aktíva dr. Sándor László és dr. László Dániel.³⁵

A köztársaság elleni összeesküvés felszámolását követően 1947. február 16-án ült össze az MKP II. megyei konferenciája. Szükséges volt a megyében is foglalkozni a III. kongresszus által felvetett témákkal, pl. a kisgazdapárt megtisztítása a reakciós elemektől, a kommunista-, szociáldemokrata párt kapcsolatának rendezése, az együttműködést akadályozó tényezők kiküszöbölése, – különösen a hároméves terv sikeres előkészítése érdekében –, a kapcsolatok, az együttműködés kiépítése a parasztsággal stb. De foglalkoztatta a sajtót, a közveleményt is a Nagy Ferenc-féle összeesküvés, a Dinnyés kormány bemutatkozása.³⁶

A belpolitikai élet, illetve annak hatása a munkásokra, parasztsokra, a III. kongresszus célkitűzéseinek gyakorlati megvalósulása tükröződik a Magyar Kommunista Párt Nógrád megyei és az egyes járásokon belüli taglétszáma alakulásában; bár az is feltételezhető, hogy az adatszolgáltatás sem volt mindig tökéletes.

<i>Az MKP szervezeteinek száma, – a jelentés időpontja – Nógrád megyében</i>	<i>Az MKP tagjainak száma, – a jelentés időpontja – Nógrád megyében</i>
125 (1946. április–május)	27 000 (1946. április–május)
127 (1946. május 26.)	30 162 (1946. május 26.)
151 (1946. július 31.) mindössze 18 helységben nincs pártszervezet	32 298 (1946. július 31.)
169 (1946. szeptember) mindössze 11 helységben nincs pártszervezet	36 155 (1946. szeptember)
163 (1947. február)	25 429 (1947. február)
? (1947. március)	25 753 (1947. március)
134 (1947. április)	24 515 (1947. április)

Járási bontásban csak a taglétszám alakulását tudjuk nyomon követni

<i>A járás neve</i>	<i>tagok sz.</i>	<i>dátum</i>	<i>tagok sz.</i>	<i>dátum</i>
Szécsényi járás	9 238	1946. máj. 26.	10 305	1946. júl. 31.
Salgótarjáni j. és Salgótarján	17 687	1946. máj. 26.	17 618	1946. júl. 31.
Sziráki járás	1 874	1946. máj. 26.	2 742	1946. júl. 31.
Balassagyarmati j. és Balassagyarmat	835	1946. máj. 26.	897	1946. júl. 31.
Rétsági járás	528	1946. máj. 26.	666	1946. júl. 31.
	30 162		32 298	

<i>A járás neve</i>	<i>tagok sz.</i>	<i>dátum</i>	<i>tagok sz.</i>	<i>dátum</i>
Szécsényi járás	4 028	1947. február	4 036	1947. március
Salgótarjáni j. és Salgótarján	17 273	1947. február	17 465	1947. március
Sziráki járás	2 195	1947. február	2 212	1947. március
Balassagyarmati j. és Balassagyarmat	1 299	1947. február	1 405	1947. március
Rétsági járás	634	1947. február	635	1947. március
	25 429		25 753	

A szociáldemokrata párt az 1945. november 4-i választás tanulságait nem vonta le Nógrád–Hont megyében sem, a kiscgazdapárt pedig rosszul kamatoztatta azokat. Talán erre vezethető vissza, hogy a két munkáspárt, illetve a koalíció pártjai között 1946–1947-ben sem jött létre együttműködés, a szociáldemokraták részéről a vélt és valós sérelmek, kudarcok csak a helyzet további mérgesedéséhez vezettek. Sokszor fordultak panasszal, segítségért a Szociáldemokrata Párt Központi Vezetőségéhez „mellőzésük” miatt; megjegyezve, hogy a főispán Szabó József szociáldemokrata, még sem tesz semmit az érdekükben. Tudták az együttműködés fontosságát, de az egyéni érdekek – megegyezés helyett – még inkább egymás ellen fordították őket.

Az 1946 tavaszán, 93 szervezet képviselőjében 168 küldött jelenlétében, megtartott megyei kongresszus is foglalkozott a két párt közötti kapcsolat normalizálásának fontosságával. De ugyanez rendszeresen téma volt a kommunista párt megyebizottsági ülésein, valamint a járási, községi taggyűléseken. Összekötő bizottságot hoztak létre a két párt közötti kapcsolattartás céljából. A kérdés annál égetőbb volt, mivel sok esetben a jobboldali szociáldemokraták részéről a tagtoborzás kommunista-ellenes agitáció jegyében folyt.³⁸

Az SZDP megyei titkárának jelentése szerint az 1946. év első felében a vármegye területén szociáldemokrata pártszervezettel rendelkező helységek száma 103; Balassagyarmaton volt 850 tag, Salgótarjánban 1000 SZDP tag. A balassagyarmati járás 18, a rétsági járás 20, a salgótarjáni járás 20, a szécsényi járás 20, a szobi járás 9, a sziráki járás 14 községében volt a szociáldemokrata pártnak szervezete. Közölte a jelentés az egyes helységekben lévő pártszervezetek elnökeinek, titkárainak nevét,

a tagok számát. Szécsényben az SZDP tagok száma 120, elnök Szedlák Lajos kazánfűtő, titkár Prétor János útkaparó; később járási titkár. Az 1946. II. félévi jelentés szerint már 46. a balassagyarmati járás 23 helységében működött szociáldemokrata párt, a szécsényi járásban 22 helységben, összesen 1516 taggal; ebből Szécsényben 200 volt a tagok száma. Megalakítandó volt még Szécsényfelfaluban és Hollókőn. 1946 végén a szécsényi járás min den helységében élt a szociáldemokrata párt.³⁹

Változatlanul fájó pontja volt az SZDP szécsényi járási VB-nek, hogy a B-listázásokat a megkérdésük nélkül hajtották végre; – még a megyei szervezetet sem kérdezték meg.

A kommunista–szociáldemokrata pártok közötti ellentétek megyei viszonylatban még élesebbé váltak az üzemi bizottsági választások során 1947 januárban – állapítja meg a megyebizottság titkára. A két párt közötti viszony nem kielégítő voltában szerepe volt a propagandának; de az is tény, hogy a szociáldemokrata párt megyei, valamint Salgótarján városi és járási – jobboldalinak nevezett – vezetői magatartásának hatását a megye, a többi járás is megérezte. Feltehetően ez is közrejátszott, hogy a márciusi tagtoorzás, – a közigazgatási szakemberek mozgósítása ellenére –, nem hozta meg a várt eredményt. Peredi András járási titkár április 15-i jelentése szerint 119 fővel gyarapodott addig a taglétszám. Ebből 23 nő; 19 ipari munkás, 1 földmunkás, 64 kisbirtokos, 4 kisiparos, 12 értelmiségi, 5 rendőr, 14 bányász. (A 23 nő közül 16 kisbirtokos, 7 értelmiségi); 26 pártszervezet működött a járásban.⁴⁰

A szociáldemokrata párt politikájának népszerűsítése, a taglétszám-, a közelgő választás esélyeinek növelése szempontjából nagy reményeket fűzött az egész megyei vezetőség a párt politikai hetilapjának, a Nógrádi Híreknek 1947. augusztus 1-i beindításához, amint ez a megyei titkár, Márkus Lajos által írt „Zászlónk” című vezércikkében is olvasható.⁴¹

A demokratikus Magyarországért kívánt harcolni a koalíció többi pártja is, csak éppen más módon, más eszközökkel. A kisgazdapárt tevékenysége különösen 1946. második felétől kezdve élénkült Nógrád megye falvaiban. Igyekezett tevékenységének megnyerni a parasztság tömegeit, ami kommunista-ellenességével, ellenzékieskedésével átmenetileg sikerült is.

A kisgazdapártnak becsületos, az ország érdekeit tekintő tagjai nem értettek egyet a köztársaság elleni összeesküvéssel. Érezhetővé vált, hogy a szécsényi járásban is gyengült a kisgazdapárt ereje.

A kisgazdapárt Szécsény községi tevékenységére vonatkozóan elmondhatjuk, hogy valószínűleg ők sem tudták kivonni magukat az általános politikai hatások alól.

1946 őszén elnök Sümegi János, társelnök Perceze Pál, ügyvezető elnök Horváth János. Utóbbi 1948-ban a járási elnök tisztségét töltötte be. 1947-ben az elnök Perceze Pál, 1948-tól vizsgált korszakunkban végig Sümegi János volt a kisgazdapárt elnöke.⁴²

A megyében, a járásban a parasztpárt taglétszáma bár növekedett, ereje, szerepe hasonlóképpen, mégis a legszerényebb, a legcsendesebb párt volt a koalíció idején. A szécsényi kisgazdapárt viszonylag jó kapcsolatot tudott kiépíteni a parasztpárttal, ami a vezetők személyi kapcsolatán, emberi magatartásán túl azzal is magyarázható, hogy a parasztság érdekét tartották szem előtt, ha nem is azonos úton közelítettek a közös érdekhez.

A kommunista és a parasztpártnak sikerült leghamarabb a „közös nevező”-t, az együttműködést megtalálni; mindkét párt a szegényparasztok, az újjazdák érdekeit tartotta szem előtt. Együttműködésüket bizonyos fokig korlátozta az a körülmény, hogy a parasztpárt befolyása, ereje lassú ütemben növekedett a megyében.

A kisgazdapárt felbomlása idején sokan léptek át a parasztpártba; – egyre több értelmiségi is –, 1947-ben a szécsényi parasztpárt elnöke Horváth Ferenc, titkára Rechterik János.⁴³

Az 1947. évi országgyűlési választások küszöbére meglehetősen átrendeződtek a pártok, a néphatalmi szervek, tömegszervezetek az 1945-ös évhez, az indulás idejéhez viszonyítva.

A *nemzeti bizottságok* létrehozásában, működésük irányításában, segítségével jelentős szerepük volt a koalíciós pártoknak, különösen a kommunista pártnak. A nemzeti bizottságok megalakításáról az 1945. január 4-én kiadott 14/1945. ME. sz. rendelet intézkedett, de a korábban felszabadított területeken ezek a néphatalmi szervek még a rendelet megjelenése előtt megalakultak. Létrejöttük időpontja, összetételük szerves összefüggésben volt az adott terület felszabadulásának idejével, a lakosság összetételével, politikai tájékozottságával.

Kezdetben hatalmi, igazgatási feladatokat is elláttak; irányították a községek, városok életét a segítségükkel újjászervezett közigazgatási apparátussal együtt, illetve az első hónapokban részben nélkülük. Mozgósították a lakosságot a nehézségek leküzdésére, a mezőgazdasági munkák megindítására, a közellátás megszervezésére, a termelési, újjáépítési munkákra. Jelentős szerepük volt a földosztás-, a gazdasági élet megindításánál (hitel, vetőmag, igaerő szerzés, földigénylő-, termelési bizottságok megszervezése stb.) De törődniök kellett szociális, egészségügyi feladatok ellátásával – „Nemzeti Segélyakció” megszervezése –, oktatási, kulturális gondok megoldásával, pl. iskolák helyreállítása, tanítás megkezdése stb.⁴⁴

Nógrád megyében 1945 első felében alakultak meg a nemzeti bizottságok. Tevékenységüket mindenütt a kezdeményezés, a szervezőkészség, a sokoldalúság, más szervekkel való együttműködés jellemezte. Munkájuk szinte az élet minden területére kiterjedt.

A szécsényi járásban március 1-e és június 12-e között alakították meg a nemzeti bizottságokat. Újjáalakításukra mindössze szórvány adatokat ismerünk.⁴⁵

Szécsényben 1945. április 10-én alakult meg a nemzeti bizottság, elnöke dr. Szenes Pál ügyvéd. Tagjai, mivel akkor még csak ez a két párt működött, az MKP részéről: Ruzsonyi Jenő, Bögözi Antal, dr. Strömpel József, dr. Sándor László, az SZDP részéről: Prétor János, Kolosi Ferenc, dr. Dóra József, Oláh Pál budai, Végh József, tehát munkás, iparos, ügyvéd, orvos egy cél érdekében dolgozott. Az április 30-i ülésen azonban már összecsaptak az ellentétes vélemények, hogy az időközben (április 28) megalakult kisgazdapártnak van-e helye a nemzeti bizottságban, a képviselőtestületben. Ugyanakkor dr. Szenes Pál elnök és dr. Sándor László tag lemondott megbízatásáról.

A május 2-án tartott pártközi értekezlet „hitet” tett az „együttműködés” mellett és a nemzeti bizottság átalakításáról döntött; a két munkáspárt 5-5, a kisgazdapárt 3 főt delegálhat; a május 5-én alakult parasztpárt pedig 2 fővel képviseltethette magát a nemzeti bizottságban.⁴⁶

A július 22-i ülésen a községi nemzeti bizottság önkényesen járási nemzeti bizottsággá alakult át; azzal az indokkal, hogy a községi nemzeti bizottságok nem töltik be hivatásukat, s az ellenük érkezett panaszok ügyében csak akkor intézkedhetnek, ha járási nemzeti bizottsággá alakulnak át. A főispán közbelépése és a községi nemzeti bizottságok utólagos meghallgatása után szűnt meg a szécsényi járási nemzeti bizottság.⁴⁷

„A nemzeti bizottságok tevékenységének kezdeti visszacsúszása 1945 nyarán összefüggött az osztályok egymáshoz való viszonyának megváltozásával.” Ekkorra éleződ-

tek ki a koalíció belüli ellentétek, s éleződtek a nemzeti bizottságon belüli ellentétek is; szerepük, erejük csökkenni kezdett.⁴⁸

1946 őszén – a pártközi értekezlet javaslata alapján – a szécsényi nemzeti bizottság az alábbi összetételben alakult újjá (választás útján):

elnök: György Béla (MKP)	Percze Pál (FKGP)
titkár: Bérczes Gyula (FKGP)	dr. László Dániel (MKP)
jegyző: Rosos Ödön (SZDP)	Tózsér István (MKP)
tagok: Szedlák Lajos (SZDP)	Molnár Pál (MKP)
Kolosi Ferenc (SZDP)	Horváth Ferenc (NPP)
Oláh Pál budai (SZDP)	Rechtorik János (NPP)
● Horváth János (FKGP)	dr. Strömpel József (PDP)
Sümeji János (FKGP)	

A koalíció erői nem akartak belenyugodni ennek az értékes intézménynek az elsorvadásába, inkább átszervezésükkel kívánták életképességüket fokozni, sőt a parasztpárt még „az önkormányzati közigazgatás szervezetébe” is be akarta építeni a nemzeti bizottságokat, mint szűkebb ügyintéző szerveket. Végül hatáskörüik szűkítésével a pártközi értekezleteknek mind nagyobb szerep jutott országos és megyei viszonylatban egyaránt. Ennek ellenére a fordulat évéig, illetve utána a tanácsai szervezet kiépítésének gondolatáig, szükségesnek látszott a fenntartásuk. Ennek oka, hogy a nemzeti bizottságok leginkább helytálltak a demokrácia védelmében, s ellenőrző, kezdeményező készségüket rendezetlen jogállásuk ellenére érvényesíteni tudták.

Végül hatáskörüik elsorvadására, megszűnésük a fejlődés természetes következménye volt.⁴⁹

Paraszti érdekképviselések (UFOSZ–FÉKOSZ)

A paraszti érdekképviselői szervezetek közül a Földmunkások és Kisbirtokosok Országos Szövetsége (FÉKOSZ) jött létre legkorábban. 1945-ben alakult mint a földmunkások és kisbirtokosok érdekvédelmi szervezete. Nagy szerepe volt az 1945-ben végrehajtott földreform ellen fellépő reakciós erők elleni harcban, a földreform eredményeinek megvédésében. 1948 végéig állt fenn (akkor beolvadt a DÉFOSZ-ba, a Dolgozó Parasztok és Földmunkások Országos Szövetségébe).

Az Újbirtokosok és Földhözjuttatottak Országos Szövetsége (UFOSZ) 1946. szeptember 15-én alakult meg a földreform során földhözjuttatott újbirtokosok érdekeinek védelmére. Részt vett a mezőgazdasági hitel, a vetőmag elosztásában és egyéb, a földhözjuttatottak gazdálkodását segítő tevékenység ellátásában. 1948 végén beolvadt az akkor alakuló új paraszti szervezetbe, a Dolgozó Parasztok és Földmunkások Országos Szövetségébe.⁵⁰

A Magyar Kommunista Párt Nógrád megyei Bizottsága 1946. december 23-án aktíva ülésen foglalkozott a községi UFOSZ szervezetek megalakításának kérdésével. Elhatározták, hogy minden községben létre kell hozni az öttagú helyi szervező bizottságot, és minden megyebizottsági tag felelős egy járásért. 1947. január 5-6-án Nógrád–Hont megye minden községében meg kellett volna tartani az UFOSZ alakuló közgyűlést. 1947. január 16-án Tózsér Gyula megyei szervező jelentette, hogy a szécsényi járás 18 községében, és összesen a megyében 85 községben alakult meg az UFOSZ; Szécsényben január 5-én, elnök Dancsok József. – A szervezet működési

engedélyének száma, kelte: 430.647/1947. (IV. 3.) (1947. I. 13.) –; Vezetőségének tagjai – a már említett elnök mellett –: Balogh János (alelnök), Rechterik János, Oláh Ferenc, Czeglédi István, Szota József, Gyetvai István, Laczkó Ferenc, Végh József.

1947. február 2-án már új vezetőség állt az UFOSZ szécsényi szervezete élén: díszelnök Horváth Ferenc, elnök Balogh János, alelnök Skoda Mihály, jegyző Litkei János, pénztáros Végh József, ellenőr Gyetvai István, Laczkó Ferenc, vezetőségi tagok: Dancsok R. József, Czeglédi István, Szota József.⁵¹

1947. január 12-én Balassagyarmaton tartották a szervezet megyei kongresszusát, ahol megválasztották az UFOSZ megyei vezetőségét: elnök Vincze György, a parasztpárt megyei titkára, titkár Miklósi János keceli úrgazda. A kongresszuson elfogadott határozati javaslat tükrözte, hogy Nógrád megye népe politikailag megérett saját sorsának irányítására, s hogy az új gazdák bíznak a szervezetben.⁵²

„A felszabadulás után a munkásmozgalomnak a *szakszervezetekben* megvalósult egysége igen nagy jelentőségű vívmány volt, ami lehetővé tette, hogy a szakszervezetek . . . a politikai életben a pártokhoz hasonló kiemelkedő szerepet tölthettek be.” A szakszervezeti egység megeremtelése azonban nem ment zökkenők nélkül.

A szakszervezetek a felszabadulás után szervezetenleg rohamosan erősödtek, tevékeny részesei lettek az ország talpraállásának, -állításának, gazdasági újjáépítésének a népi demokratikus átalakulásnak. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 14/1945. (I. 4.) ME. sz. és az 1030/1945. (IV. 26.) ME. sz. rendelete intézkedett hivatalosan a nemzeti bizottságok felállításáról, a közigazgatás újjászervezéséről. A nemzeti bizottságokban, illetve a képviselőtestületekben, törvényhatósági bizottságokban a politikai pártok mellett a szakszervezetek számarányuknak megfelelően vettek részt. A szakszervezetek voltak ugyanis ebben az időben a dolgozók legszélesebb tömegszervezetei, melyek a felszabadulás pillanatában a legtevékenyebben kapcsolódtak be a demokratikus építés munkájába.

Eldöntendő volt, hogy milyen legyen a nemzeti bizottságokon belül a tagkiküldésre jogosult szervek képviseleti aránya; hogy a szakszervezetek közül melyek vegyenek részt és milyen arányban: Hivatalosan, a szakszervezetek helyi koordináló szervének, a *szakszervezetek szakmaközi bizottságának* kellett eldönteni, hogy melyik szakszervezethez és kit delegálnak a nemzeti bizottságba, képviselőtestületbe. A legtöbb községben azonban 1945-ben nem volt szakmaközi bizottság, így olyan gyakorlatot kellett kialakítani, hogy ne legyen vita a szakszervezetek képvisellete körül. Részt vett a szakszervezet kiküldötte az igazoló bizottságokban, a népbíróági tanácsokban, az üzemi bizottságok létrehozásában.⁵³

Szécsényben a Szabad Szakszervezetek elnöke 1945 májustól Jeszenszky Miklós volt, akinek – mint a szakszervezet kiküldöttjének – nevével többször találkozunk.

A Szabad Szakszervezetek Nógrád–Hont megyei Titkárságának 1946. november 15-én készült jelentéséből megtudjuk, hogy „a szakszervezetek és a baloldali blokk pártjai közötti viszony az egész megyében elég jónak mondható”, így az együttműködés biztosítva van.

A szakszervezeti tagok száma megyeszerre növekszik – állapítja meg a jelentés és egyben közli „a szakszervezeti csoportok létszámát és helyét. A Szécsényi Szakmaközi Bizottságnál helyi csoport: MÉMOSZ (Magyar Építőmunkások Országos Szövetsége) 72, FÉKOSZ 116, Malomipari 28, Pedagógus 71, VAOSZ (Városi, Vármegyei és Községi Alkalmazottak Országos Szövetsége) 53, Kisiparosok 70, Összesen 410, Befizetőhely: Bőripari 11, Közalkalmazottak 20, Erdészeti 16, Pénzügyőri 15, Ruházati 15, Magánalkalmazottak 12, Vasutasok 10, Postások 15, Összesen 114” működik.

A Szakszervezetek Nógrád megyei Titkársága 1948 júliusában áttette „székhelyét” Salgótarjánba (16 szakszervezet kérésére). Ugyanakkor át-, illetve újjászervezték a Szakmaközi Bizottságot.⁵⁴

Társadalmi és tömegszervezetek

A *Magyar Nők Demokratikus Szövetsége* (MNDSZ) a Magyar Kommunista Párt kezdeményezésére országosan általában 1945-ben alakult tömegszervezet. Később (1948) az összes nőegyesületet egyesítette magában. Mint a Magyar Dolgozók Pártja irányítása alatt álló egyetlen női szervezet működött 1956-ig.

Az MNDSZ Nógrád megyei titkára, Schujer Ferencné tartotta az ünnepi beszédet Szécsényben 1946. március 15-én. Szervező útjának tapasztalata, hogy nehéz a nők politikai átnevelése. Jól hasznosították a megyei és járási titkárok a március 24–25-én Budapesten tartott I. Országos kongresszuson szerzett tapasztalatokat. Nógrád megyéből 60 küldött utazott a kongresszusra.⁵⁵

Az MNDSZ Szécsényben 1945. április 23-án alakult meg. Elnök Herkovits Ilona. Taglétszáma 1946 decemberben a szécsényi járásban 417, ebből Szécsényben 45; A nők a maguk területén igyekeztek bekapcsolódni a mindennapi gondok megoldásába (UNRA csomagok szétosztásának szervezése, varrótanfolyamok, marxista egyéni tanulás szervezése, közvetett segítségnyújtás az úttörőmozgalom kiépítésében, az MNDSZ és a pedagógusok közötti jó kapcsolat megteremtése stb.).

Az MNDSZ szécsényi szervezetének élén 1947-ben már új vezetőség állt; elnök Jeszenszky Miklósné, titkár Moys Ella, Parditka Gabriella, gazdasági vezető Rácz Istvánné, szociális vezető Égi Mária, pénztáros Megyes Mária, kulturvezető Pusztai Irén.⁵⁶

A Nők Napjának megünneplésére, az alapszervezetek, tagok létszámának további emelésére, a kultúr munka fontosságára, a népegészségőri tanfolyamok, szövetkezetek, falulátogatások népszerűsítésére, szervezésének fontosságára hívták fel a helyi nőfelelősök, titkárok a lakosság, a nők figyelmét. 1949-ben Szécsényben a tagok száma 74, titkár Verebesi Lászlóné, járási titkár Bódi Jánosné, járási MDP felelős Sipos Ferencné, Vavrovits Rozália.⁵⁷

Az MNDSZ szécsényi szervezetének 1950. április 23-án tartott vezetőségválasztó taggyűlése értékelte a régi vezetőség munkáját, hogy annak tapasztalatai alapján folytassák munkájukat, s kapcsolódjanak be a nők az ötéves terv sikeres végrehajtásába. 1950 júniusában a járás területén 27 szervezet működött 1910 taggal. Az üzemekben, termelőszövetkezeti csoportokban önálló MNDSZ szervezeteket, csoportokat kívántak létrehozni.⁵⁸

1944 végén, 1945-ben az MKP kezdeményezésére jött létre országosan az ifjúság tömegszervezete, a *Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség* (MADISZ). Címéhez híven a magyar ifjúságot egyetlen egységes demokratikus szervezetbe kívánta tömöríteni. Ez a célkitűzés az akkori bonyolult politikai viszonyok között nem valósult meg; 1948 elejéig állt fenn, amikor is a különböző ifjúsági szervezetek összefogására létrejött a Magyar Ifjúsági Népi Szövetsége (MINSZ). A MADISZ felbomlása után az ifjúság egyes rétegeit egy-egy szervezet tömörítette.

1946. október 9–13-a között tartotta Budapesten a MADISZ II. kongresszusát.⁵⁹

A Nógrád megyei ifjúsági titkár jelentése szerint 1946. júniusában a szécsényi járás szinte minden községében már megalakult a MADISZ, Szécsényben 1946. május 5-én, titkár Lantos László. A megyét felügyelet, ellenőrzés, instrukció szempontjából

két részre, a keleti és nyugati részre osztották fel. A keleti részhez tartozott (Salgótarján központtal) a salgótarjáni, a szécsényi járás és a sziráki járás egy része; a nyugati részhez (Balassagyarmat központtal) a balassagyarmati, a rétsági járás és a sziráki járás másik fele.⁶⁰

Alábbi, 1947 januárban keletkezett adatszolgáltatás már ennek a felosztásnak alapján készült. A salgótarjáni járásban működött 32 szervezet 2527 taggal, a szécsényben 19 szervezet 711 taggal, a töredék sziráki járásban 7 szervezet 307 taggal, összesen 58 szervezet 3545 taggal. Ebből a 711 tagból a szécsényi MADISZ 62 tagot jelentett. A szécsényi járás 25 községéből 19 községben működött ekkor a MADISZ; a salgótarjáni járás majdnem minden községében olvashatjuk a jelentésben.⁶¹

Szécsény községben 1946. október 1-én újjáalakult a MADISZ, elnöke Dropcsa László, titkár Sziklai Sándor, pénztáros Gyetvai Ferenc.⁶²

1945–1950 között még több ifjúsági szervezet, egyesület, érdekvédelmi szervezet működött Szécsényben is. Így a *Szakszervezeti Ifjűmunkás és Tanoncmozgalom* (SZIT) a Szakszervezeti Tanács irányításával 1945-ben alakult szervezet az üzemi, munkásfiatalok, iparos tanulók érdekeinek védelmére. Tagsága aktívan részt vett az újjáépítés, a népi demokratikus átalakulás minden politikai, gazdasági, kulturális feladatának megvalósításában. A kommunista párt különösen ezen a szervezeten keresztül kívánta befolyását erősíteni a munkásifjúság körében. 1948-tól a MINSZ keretében mint a munkásifjúság rétegszerve tevékenykedett. 1950-ben beolvadt az akkor megalakított Dolgozó Ifjúság Szövetségébe (DISZ).

A baloldali szociáldemokrata elveket valló ifjúság kezdeményezésére jött létre már 1945-ben a *Szociáldemokrata Ifjúsági Mozgalom* (SZIM). A kommunista párt a munkás és a baloldali ifjúság egységét a MADISZ, a SZIT és a SZIM együttműködésével kívánta megvalósítani. A két szervezetet (MADISZ, SZIM) azonban inkább a versengés, mint az együttműködés jellemezte, ami végső soron az ifjúság körében a baloldal befolyásának csökkenéséhez és a két munkáspárt közötti összeütközés szaporodásához vezetett.

Szécsényben 1945. október 1-én alakult meg a SZIM, célul tűzve a munkásifjúság nevelését a fentebbiek szellemében. Elnök 1947-ben Mármárosi Pál, titkár Rádi Sándor, jegyző Czobor Pál, pénztárnok Liphay Béla.

A SZIM önállósága fokozatosan csökkenvén 1950-ben szintén beolvadt a DISZ-be.⁶³

Egyéb bizottságok, szervezetek

Az új élet megindításának, szervezésének egyik feltétele volt a háborús bűnösök, volt nyilasok, reakcióskok felelősségre vonása, megbüntetése, szerepük megszüntetése az épülő új Magyarországnban. Ennek megvalósításában is a kezdeményezők a nemzeti bizottságok voltak. Több helyen a rendelet megjelenése előtt már megkezdődött a nép igazságszolgáltatása. 1945. február 5-én lépett életbe a népbíráskodásról szóló 81/1945. ME. sz. rendelet, melyet módosított a május 1-én hatályba lépő 1440/1945. ME. sz. rendelet, mely kiterjesztette a háborús és népellenes bűnösök körét, a büntetés nemeit, módosította a népbírósi tanácsok összetételét; az öt demokratikus párt küldöttei mellett helyet biztosított a szakszervezetek küldötteinek is. A rendeletek lehetőleg maradéktalanul végrehajtására elsősorban a nemzeti bizottságok ügyeltek.

Hasonló szerepük volt a nemzeti bizottságoknak az 1945. januárban a közalkalmazottak igazolásáról szóló 15/1945. ME. sz. és az ezt követő 77/1945. ME. sz. rendelet,

majd az ezeket kiegészítő 1080/1945. (V. 2.) ME. sz. rendelet esetében. Az *igazoló bizottság* szervezése – a rendelet értelmében –, ügymenetének ellenőrzése a területileg illetékes főispánra tartozott. Minden járásbírószági székhelyen egy-egy igazoló bizottságot kellett létesíteni, de szükség szerint többet is, és a járási székhelyen kívül is. (Ha a főispáni állás nem volt betöltve, a ráruházott teendőik ellátása a nemzeti bizottság feladata.)

A rendeletek azzal a helyes célkitűzéssel születtek, hogy alkalmazásuk folytán csak olyan emberek maradjanak az államapparátusban, akik alkalmasak arra, hogy a „demokratikus népi Magyarországon közszolgálatot teljesítsenek”. A rendeleteknek az államhatalom részéről történő végrehajtásával a néphatalmi szervek azonban általában elégedetlenek voltak. A nemzeti bizottságok tevékenysége kiterjedt nemcsak a rendeletek végrehajtásának, hanem a jogszabályok érvényesülésének ellenőrzésére is; az igazolási eljárások siettetése, szigorítása tárgyában sokszor és sok helyen kellett közbelépniük.

A kormány a nyugatra távozott személyek igazolására a 10/1946. (XII. 29.) ME. sz. rendelet értelmében külön igazoló bizottság felállítását írta elő. (Az említett rendeletek elsősorban az állami és törvényhatósági szolgálatban állókra vonatkoztak; sor került azonban más munkakörben dolgozók igazolására is.)⁶⁴

Nógrád–Hont megye alispánja 1945. február 7-én utasította a főszolgabíróat az igazoló bizottságok létrehozására. Jeszenszky Miklós Szécsény megbízott jegyzője február 23-án nyújtotta be a község alkalmazottainak igazoló nyilatkozatát; igazolásukra áprilisban került sor.

A szécsényi járási igazoló bizottság 1945. március 29-én alakult meg a pártok jelöltjeiből történt sorshúzás alapján. Elnök Bögözi Antal (MKP); tagjai: Jeszenszky Miklós (a szakszervezetek képviselőjében), Radvánszky András, Gál Károly (FKGP), Préter János, Vilimi András (SZDP), dr. Klein Sándor ügyvéd (jogiképesítésű tag), Pekaresik Pál (érdekképviselő). Működését közvetlenül megalakulása után meg is kezdte. Dr. Deák Pál járási főjegyző 1945. július 20-án jelentette az alispánnak, hogy a községi alkalmazottak közül jelentése idejéig igazolt 86 fő, áthelyezésre ítélve 1 fő, folyamatban van 18 fő igazolása; súlyosabb ítélet nem született.⁶⁵

A 10/1946. ME. sz. rendelet alapján felállítandó külön igazoló bizottság tagjai: (a jelöltekől sorhúzás alapján kiválasztva) György Béla (MKP), Zsidai Pál (SZDP), Horváth János (FKGP), Horváth Ferenc (NPP), Rákóczy Sándor (PDP), Parditka János (szakszervezet), dr. Klein Sándor (jogi képviselő).

Az 1946. május 1-én kelt és kihirdetése napján hatályba lépett 5000/1946. ME. sz. rendelet (V. 19.) felfüggesztette az igazolási eljárást, s 1946. szeptember 15-ével meg is szüntette. A rendelet az államháztartás egyensúlyának biztosítása érdekében a közalkalmazottak létszámának csökkentését, az ún. „B-listázást” írta elő. Az elbocsátandó közalkalmazottak kijelölésére háromtagú bizottságot kellett felállítani.⁶⁶

Az 1945 augusztusában alakult *Parasztszövetség* vezetői a kiszagdapárti „centrum” soraiból kerültek ki; holott a parasztság pártonkívüli érdekvédelmi szervének, a parasztegyeség megteremtőjének tüntették fel. Kérte a kiszagdapárt a kormánytól, „hogy a Parasztszövetséget, a parasztság egyetlen hatalmas gazdasági és kulturális szervezetét a szakszervezetekkel egyenlővé tegye.” (– A kommunista párt ugyanakkor az újgazdák, szegényparasztek érdekvédelme, politikai támogatása céljából az UFOSZ létrehozását sürgette; kommunista vezetéssel. –)

Szervezeteik kiépítésére, a koalíciós pártok megnyerésére törekedtek.

Szécsényben 1946 decemberében alakult meg a Parasztszövetség az országoshoz hasonló célkitűzéssel. Mint a parasztság érdekvédelmi szerve kért részt a közügyek

intézéséből és helyet a nemzeti bizottságban, a termelési bizottságban; – nem sok sikerrel –. A Parasztszövetség elnöke Oláh Pál budai, titkár Velencei János, jegyző Juhász György, pénztáros Velencei Ferenc.

A Parasztszövetség felbomlásában jelentős szerepe volt (1947-ben) a köztársaság ellenes összeesküvés felfedésének. Feloszlataására a szécsényi járásban 1948. mássodik felében került sor.⁶⁷

1947. augusztus 16-án alakult meg Szécsényben a *Községi 48-as Bizottság*, azzal a céllal, hogy különböző albizottságai segítségével méltóképpen készülhessen a község az 1848-as forradalom és szabadságharc száz éves évfordulójának megünneplésére. A szervező munka, a programok összeállítása, kézben tartása volt a bizottság fő feladata. Tagjai a koalíciós pártok, tömegszervezetek képviselői.⁶⁸

1946-ban újjáalakult a *Magyar Cserkészszövetség szécsényi részlege*, a 845. sz. P. Bárkányi János cserkészcsapat; ennek keretén belül szerveződött az „öregcserkészek” csoportja; mindegyiknek P. Szántó Konrád volt a vezetője. Közös épületben működött a cserkészcsapat és a KALOT a volt Krivácsy házban (ma a Palóc Házipari Szövetkezet raktára) feloszlataásáig, feltehetően 1948-ig.

b) *Egyesületek, egyletek* (újjáalakulásuk, sorsuk)

A rendelkezésünkre álló dokumentumokból (néhány alapszabály, alakulóülés-jegyzőkönyvek a Nógrád megyei Levéltár őrizetében lévő egyesületi alapszabályok levéltári gyűjteményében (XXI. 27.), valamint az egyesületek nyilvántartását tartalmazó kötet adatai, Szécsény nagyközség iratai, Szécsényi járás főjegyzőjének iratai) csak néhány egyesületről, egyletről tudtuk egyértelműen megállapítani, hogy a felszabadulás után alakult, illetve újjáalakult. A tévedések, bizonytalanságok elkerülése céljából közreadjuk az ismert egyesületek, egyletek legfontosabb adatait, megjegyezve, hogy a feloszlataásukat kimondó BM és alispáni rendeletet nem közöljük. Ezeket a kutató, az érdeklődő olvasó megtalálhatja részben a megadott, a megszüntetést tartalmazó levéltári dokumentumban, részben a külön-külön nem közölt, de valamennyi egyesület, egylet adatát tartalmazó (IV. 489. Nógrád-Hont vármegye egyesületi alapszabályainak levéltári gyűjteménye) nyilvántartásban (1867–1950). Utóbbira konkrétan csak akkor utalunk, ha más levéltári dokumentumot nem ismerünk egy-egy egyesülettel kapcsolatban.

Az megállapítható, hogy az egyesületek kisebb hányada keletkezett, illetve alakult újjá a felszabadulás után. A legtöbb még a századfordulón, a Horthy-korban keletkezett, s a felszabadulás után vagy egyáltalán nem, vagy csak bizonyos ideig működött, de feloszlataásukról a Belügyminisztérium hivatalosan csak 1947–1948-ban intézkedett.

Azokkal az egyházi jellegű egyletekkel, egyesületekkel – Chebra Kadisa Egylet, Credo, Mária lányok Társulata –, melyeknek feloszlataását 1944-ben hivatalosan elrendelték, nyilvántartásunkban nem foglalkozunk.

Megjegyzendő még, hogy az újabb kutatások alapján a Lné Tanulmányok . . . 16–17., 76. oldalon olvasható, az egyes egyesületekre (megszünésükre) vonatkozó adatok bizonyos fokig módosultak, s hogy a *-gal jelöltek kiegészítő adatai a Jegyzetekben olvashatók.

A Szécsényi Szent Vince Szeretetegyesületnek pontos megszünési idejét nem ismerjük. Feltehetően 1947–1948-ban valamennyi egyházi- és militarista jellegű egyesület feloszlataása megtörtént, azoké is, amelyekről fentebb nem szóltunk.⁶⁹

Az egyesület, egylet neve	Alapítási éve, újja- alakulás (ismert) ideje	Jellege, működése, egyéb jellemző sajátossága	Meggzűnés éve, feloszlátását tartalmazó levéltári dokumentum
Szécsényi Kaszinó (és Gazdakör)	1838	többszöri módosítás, változtatás, összeolvadás Ld. Lné Tanulmányok . . 17., 76. p. ; működését 1942-ben beszüntette	NmL Szé. j. főjegyző 2621/ 1947.
Szécsényi Takarékpénztár Egylet	1872	Ld. Lné Tanulmányok . . 76. p.	uo. 4637/1947.
Szécsényi Önkéntes Tűzoltóegyesület*	1888	Ld. Lné Tanulmányok . . 17., 76. p.	uo. 2000/1947.
Szécsényi Levente Egyesület	(1926), 1941	Ld. Lné Tanulmányok . . 16., 76. p. még más fasiszta jellegű szervezet feloszlátását is kimondja	uo. 473/1947.
Szécsényi Korcsolya Egylet	1898	Ld. Lné Tanulmányok . . 76. p.	uo. 4727/1947.
Szécsényi Izraelita Betegsegélyző Egylet	1898	Ld. Lné Tanulmányok . . 76. p., Felszabadulás után nem működött	uo. 4622/1947.
Szécsényi Kath. Népkör	1895	Ld. Lné Tanulmányok . . 76. p., Felszabadulás után nem működött	uo. 4302/1947.
Szécsényi „Ép testben ép lélek”	1903	Ld. Lné Tanulmányok . . 76. p.	uo. 4368/1947.
Szécsényi Iparos és Kereskedő Ifjúság Önképző- és Művelődési Köre	1904	Ld. Lné Tanulmányok . . 76. p.	uo. 1156/1947.
Szécsényi Kath. Dalkör	1904	Ld. Lné Tanulmányi . . 76. p.	uo. 1143/1947.
Szécsényi Jótékony célú Izr. Leányegylet	1904	Ld. Lné Tanulmányok . . 76. p.	uo. 4370/1947.
Szécsényi Választókerületi, Függetlenségi 48-as Kör	1906	Ld. Lné Tanulmányok . . 76. p., Ténylegesen kb. 30 éve nem működött már a felszabadulás előtt	uo. 441/1948.
Szécsényi Keresztény Népkör	1919	Ld. Lné Tanulmányok . . 76. p., Felszabadulás óta nem működött	uo. 4291/1947.
Szécsényi Ág. hitv. Ev.	1924	Ld. Lné Tanulmányok . .	uo.

Az egyesület, egylet neve	Alapítási éve, újjá- alakulás (ismert) ideje	Jellege, működése, egyéb jellemző sajátossága	Meggzűnés éve, felozlatást tartalmazó levéltári dokumentum
Nőegylet		16., 76. p. Ténylegesen	4331/1947.
Szécsényi Iparosok Temetkezési Biztosító Egyesülete*	1942	1941 óta nem működött Jóléti, szociális jellegű egyesület, mely az 508 000/1948. IV. 3. BM rendelet alapján felülvizsgálva, jóvággyva (ld. Szé. j. fjzű 2878/1949.). Feloszlatva 1950 májusában	
Faluszövetség Szécsényi Fiókszövetsége	1924	Ld. Lné Tanulmányok . . 76. p., Töredék ingó- és ingatlan vagyónát a helyi FÉKOSZ vette át	Szé. nk. 2401/1947.
Szécsényi Polgári Lövészegylet	1928,	Ld. Lné Tanulmányok . .	Szé. j. fjzű
Kath. Legényegylet (KALOT)	1930	16., 76. p.	2721/1947.
	1933	Ld. Lné Tanulmányok . .	uo.
		16., 76. p., Felozlatva	2632/1947.
		1946-ban (Nyilvántartás	
Vármegyei Egészségvédelmi Egyesület szécsényi fiókja	1935	IV. 489.) Ld. Lné Tanulmányok . .	uo.
Légoltalmi Liga	1941	16., 76. p., Felozlatva	4369/1947.
		1946-ban (Nyilvántartás	
		IV. 489.)	
Kath. Leányok Orsz. Szövetsége (KALÁSZ)	1942	Ld. Lné Tanulmányok . .	1945.
szécsényi csoportja		16. p.	Nyilvántartás
Szécsény és Vidéke Gazdasági Egylet	1880	Működése 1923 óta	(IV. 489.)
		szünetel	1947.,
Volt Hadifoglyok Bajtársi Szövetsége	1947	Célja volt hadifoglyok és	Nyilvántartás
szécsényi helyi csoportja*		hozzátartozóik szervezése	(IV. 489.)
			1949.,
			Egyesületi
			alapszab-k
			levéltári gyűjt.
			(XXI. 27.)

Az egyesület, egylet neve	Alapítás éve, újja- alakul- ás (ismert) ideje	Jellege, működése, egyéb jellemző sajátossága	Meggzűnés éve felozlatást tartalmazó levéltári dokumentum
Szécsény és Vidéke Vadásztársaság*	1946	Célja a vadászati jog megtartása, tartatása,, vadgazdálkodás védelme	1948., megeősítése, Egyesületi alapszab-k levéltári gyűjt. (XXI. 27.)

III. Közigazgatási szervek újjaalakulása

A nemzeti bizottságok működésében a lényeges változást az 1945. április 26-án hatályba lépett 1030/1945. ME. sz. rendelet végrehajtása, a helyi önkormányzati testületek életre hívása jelentette.

A rendelet kimondta, hogy a törvényhatósági bizottságokat és a képviselőtestületeket haladéktalanul meg kell alakítani; egyúttal a nemzeti bizottságok közigazgatási hatáskörét megszüntette, politikai tevékenységre korlátozta. Ez a hatáskör általában a kezdeményezésre, a szervezésre, az ellenőrzésre terjedt ki. – A szervező hatáskör valósult meg éppen az 1030/1945. ME. sz. rendelet végrehajtásával. A nemzeti bizottságok befolyása érvényesült az önkormányzati testületek demokratikus működésének biztosítása során.

A rendelet a koalíciós pártok küldötteiből állította össze az önkormányzatok testületi szerveit.⁷⁰

A szécsényi járásban a képviselőtestületek átalakítása márciustól júniusig tartott. Június 12-én jelentette a járási főjegyző az alispánnak, hogy a járás összes községében a nemzeti bizottságok megalakultak, s azok a községi képviselőtestületeket újjaalakították. „Az újjaalakított képviselőtestületek az 1030/1945. sz. rendelet értelmében a választott tisztviselőit, eljáróit megválasztotta.” A rendelet visszaállította a háború alatt átmenetileg az 1942: 22. tc. alapján megszüntetett tisztviselőválasztásokat; a fősolgabírói állást járási főjegyzői állássá szervezte át.⁷¹

Szécsényben a vonatkozó rendeletek értelmében a kommunista párt és a nemzeti bizottság kezdeményezésére a községi képviselőtestület az alábbi összetételben jött létre az 1945. május 28-i rendkívüli közgyűlésen. Az MKP képviselőiben: Ruzsonyi Jenő, Bögözi Antal, Spitz Márton, Verebesi László, dr. Sándor László, Stern József, György Béla, Juhász Ferenc, az SZDP részéről: Prétor János, Kolosi Ferenc, Parditka Gyula, Oláh Pál budai, Varga Pál János fia, Ádám Pál, Végh József, Venczei Pál, az FKGP képviselőiben: Seres Barnabás, Sümegi János, Oláh Ferenc (Magyar u.), Percze Pál, a PDP részéről: dr. Strömpel József, Pusztá Dezső, Mikó József, Kucsera János, a szakszervezetek képviselőiben: Mucs János, Ozsvald Árpád, Horváth Béla, Benedek Sándor. Az ugyanakkor az 1030/1945. ME. sz. rendelet értelmében újjaválasztott eljáróság tagjai: községi bíró Varga Pál (szótöbbség-

gel választva), helyettes vagy másodbíró Dancsok István (szótöbbséggel), közgyám Jeszenszky Miklós egyhangúlag megválasztva), pénztárnok Mester Pál, tanácsstagok (egyhangúlag megválasztva) Domszky Béla, Juhász József (fm.), Kucsera István, Vincze Ferenc (fm.), Parditka János, Kaszás Lajos (fm.), Radványi Antal (fm.), Szenográdi János (fm.), Lüttmerding Henrik, Soproni József, Kiss Pál, Ander Lajos.⁷²

1945 tavaszán Szécsényben a vezetőjegyzői és az aljegyzői állás egyaránt betöltetlen, megbízottként Jeszenszky Miklós látta el a jegyzői teendőket, 1945. március 20-ig, amikor is Bakay Mihály volt nagylőci vezetőjegyzőt bízta meg az 1945. február 23-án kinevezett dr. Deák Pál járási főszolgabírói a vezetőjegyzői teendők ellátásával,⁷³ Csuka Ferenc volt mihálygergei körjegyzőt pedig 1945. június 1-vel osztotta be szolgálatra Szécsény nagyközségbe.⁷⁴ Bakay Mihály vezetőjegyzőt a községi képviselőtestület 1945. szeptember 13-i rendkívüli közgyűlése véglegesítette állásában.⁷⁵ Időközben, 1945. május 9-én, az 1944. december 8-án szolgálati helyét elhagyó dr. Jankovics Miklós volt szécsényi vezetőjegyző is hazatért, és szolgálatra jelentkezett a főszolgabírói hivatalban; igazolva 1945 júniusában.⁷⁶

1945 végén, 1946 elején a szécsényi jegyzői hivatalnál történt változás még: a hadifogságból hazatért volt etesi községi jegyző, dr. Jakschitz Mihály Szécsény községhez került, mint közéleti előadó. Az üres segédjegyzői állásra dr. Deák járási főjegyző Vasok Ferenc irodatisztet behelyettesítette; – 1946. május 13-án egyhangúlag megválasztották segédjegyzőnek. – Dolgozott még 10 irodatiszt, illetve kisegítő (köztük 5 nő). A kisegítők elsősorban a közellátás, beszolgáltatás, népmozgalmi nyilvántartás, hadisegély-kezelés területén tevékenykedtek.⁷⁷

Általános kívánság volt 1946 tavaszán, hogy meg kell tisztítani a közigazgatást a reakciótól, s a közigazgatást újjá kell szervezni!⁷⁸ Érdemi megvalósítására az 1947. évi országgyűlési választások után került sor.

IV. *Bíróságok – igazságszolgáltatás*

Nógrád-Hont megyében Balassagyarmaton népbíróság működött, Szécsényben járásbírói most is, mint a község történetének korábbi korszakaiban. A szécsényi járásbírói vezetője 1945–1946-ban dr. Erdődy Jenő járásbírói elnök. Munkatársai: dr. Szilágyi Béla járásbíró, Szarka Miklós telekkönyvvezető (1950 májusig), Rákóczy Sándor I. o. irodatiszt, Parditka Erzsébet I. o. irodasegéd, v. Lukács Béla és Bagoly Pál altiszt. Az 1947 őszén Szécsényből elhelyezett Erdődyt dr. Fazekas Ágoston váltotta az elnöki székben (1950 végig). 1947-ben a segédhivatali személyzet 1 fővel, az altisztek száma szintén 1 fővel gyarapodott. 1948-ban, 1949-ben sok helyettesítés mellett az állandó dolgozók létszáma kb. ugyanaz, 1950-ben kapott a járásbírói fogalmazót P. Tóth György személyében.

A szécsényi járásbírói mint telekkönyvi hatóság is működött. Szerepe különösen fontos volt a földreform során kiosztott ingatlanok mielőbbi telekkönyvezése szempontjából. Érdemi munkát lényegében csak 1946-tól tudtak végezni, mivel 1945-ben orosz katonai kórház volt a bíróság épületében, másrészt a háború következtében elveszett, megsemmisült a telekkönyvek nagy része. Így Szécsény község telekkönyvvezetői is. – Ezeknek pótlása érdekében különösen nagy munkát végzett Szarka Miklós telekkönyvvezető. – Ezért csak 1948-ra fejeződött be a földreform során kiosztott ingatlanok telekkönyvezése.

Többször kérte a község, sőt a megyei sajtó is foglalkozott vele, hogy adjanak önálló közjegyzőséget Szécsénynek, válasszák el Balassagyarmattól! Dr. Jakab Zoltán közjegyző 2-3 hetenként ugyan eljött a községbe, lelkiismeretesen dolgozik, „de ez nem megoldás!”. A helyzet még 1950 elején sem változott.⁷⁹

3. Választások 1945 őszén

1945 közepére a politikai pártok szervezeti keretei nagyjából kialakultak Nógrád—Hont megyében és a szécsényi járásban. A négy koalíciós párt közül ténylegesen csak a kommunista és a kisgazdapártnak sikerült az egész megyét, a járásokat átfogó szervezeti hálózatot kiépítenie.

A szociáldemokrata párt szervezeteiben elsősorban a falvak, városok kisiparos, kiskereskedő, alkalmazott, értelmiségi lakossága volt megtalálható.

A parasztpárt létszámának megfelelően igen szerény szerepet töltött be a megye, a járás politikai életében.

A kommunista párt 1945. szeptember 23-án hozta nyilvánosságra választási programját, mely lényegében a májusi pártértekezlet határozatainak alapult. A párt központi feladatnak tekintette az ország újjáépítését, a hároméves terv megvalósítását, az államosításokat, a felosztott földek telekkönyvezését, a munkásegység, a munkás-paraszt szövetség megvalósítását. A megye, a járás kommunistáinak választási agitációja az MKP központi választási programján alapult.

A szociáldemokraták választási programját az SZDP augusztusi XXXIV. kongresszusának határozatai jelentették, melyeket az 1945. szeptember 23-án Balassagyarmaton megtartott megyei küldöttértekezleten igyekeztek népszerűsíteni. Bár a szociáldemokrata párt is az ország újjáépítését tartotta a legfontosabb belpolitikai feladatnak, a napi gondok megoldásában, a nagy célkitűzések érdekében a dolgozók megnyerésének, mozgósításának nem mindig a legeredményesebb módját választották. Elutasították a választási „közös lista” gondolatát is.⁸⁰

A Nemzeti Parasztpárt a választási kampány során is a „legcsendesebb párt” volt a megyében.

A kisgazdapárt politikai tevékenysége a választás előkészítése idején kizárólag a választási gyűlésekre korlátozódott. A kisgazdapárt mellett bekapcsolódott a katolikus papság is a választási küzdelembe. Mindszenty hercegprímás 1945. október 18-i pásztorlevelét a választások előtti héten és a választás napján többször felolvasták a katolikus templomokban.

Az 1945. szeptember 12-én nemzetgyűlési vitára bocsátott választójogi törvényjavaslat és az elfogadott választási törvény (az 1945:VIII. tc.) „végső fokon a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front bal- és jobboldala közötti megállapodás, kompromisszum eredménye volt, melynek létrejöttében a nemzetközi tényezők, a szövetséges nagyhatalmak is döntő szerepet játszottak.”

A törvény értelmében szavazati jogot élvezett minden 20. évét betöltött magyar állampolgár, azok kivételével, akiket a választójog gyakorlásától a törvény eltiltott. A törvény demokratikus jellege miatt viszonylag kevés volt az eltiltottak száma. Nem volt szavazati joguk azoknak, akiknél a 600/1945. ME. sz. rendelet értelmében az elközbírási eljárás már megindult. Huszonöt volt jobboldali, fasiszta egyesület országos tisztségviselőit szintén kizárta a törvény a választójogból. Hasonlóképpen azokat is, akiket az igazolási eljárás során foglalkozásuk gyakorlásától egy évnél hosszabb időre tiltottak el. Azon a ponton járt el a törvény kevésbé demokratikusan, hogy azokat is

kirekesztette a választójogból, akik a felszabadulás előtt német nemzetiségűnek vallották magukat.

A választhatók köréből kizárta azokat, akik a honvédség és a rendőrség tényleges szolgálatot teljesítő hivatásos állományú tagjai voltak.⁸¹

Az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választásokon Nógrád—Hont megye Heves megyével együtt alkotta a XVI. választókerületet.

A választási törvény értelmében a Nemzeti Parasztpárt, a Polgári Demokrata Párt, a Magyar Kommunista Párt, a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt, a Szociáldemokrata Párt nyújtotta be nemzetgyűlési képviselőjelöltjeinek lajstromát. A választókerületben a Magyar Radikális Párt és a Demokrata Néppárt nem vett részt a választáson.

Nógrád—Hont megyében a választásra jogosultak száma 133 858 fő, leszavazott 124 822 fő. Az érvénytelen szavazatok száma 966.⁸²

Szécsényben hat szavazókör hattagú szavazatszedő bizottsággal (a politikai pártok és a szakszervezetek képviselőitől), valamint — szintén hat tagból álló — Járási Központi Összeíró Választási Bizottság működött.⁸³

A választás adatai, eredményei a szécsényi járásban, Szécsényben:

Szavazásra jogosultak száma:		Leszavazottak száma:			
Szécsényi járás	Szécsény	Szécsényi j.	%	Szécsény	%
18 016	2236	16 797	93,2	2027	90,7

Pártok	Szécsényi járás		Szécsény	
	Szavazatok száma	%	Szavazatok száma	%
Nemzeti Parasztpárt	631	3,8	70	3,5
Polgári Demokrata Párt	245	1,4	30	1,4
Magyar Kommunista Párt	5182	30,9	133	6,6
Független Kisgazda Párt	8225	49,0	1504	74,2
Szociáldemokrata Párt	2393	14,2	265	13,1
Érvénytelen	121	0,7	25	1,2

Országosan, a járásban, Szécsényben egyaránt a legkevesebb szavazatot a Polgári Demokrata Párt kapta; a Nemzeti Parasztpártnak a járásban és Szécsényben megközelítően azonos a szavazatainak aránya. A községben a Kisgazdapárt szerezte meg a győzelmet és a szavazatainak száma mintegy 17%-kal volt magasabb, mint az országos eredmény. Ezt magyarázza a község sajátossága; nagy befolyást jelentett a régi kisbirtokosokra, de hatott az újonnan földhöz juttatott parasztságra is.

A Kommunista Párt szavazatainak száma a szécsényi járásban 13,95%-kal volt magasabb, mint az országos és 3,7%-kal több, mint a megyei (27,2%) eredmény: holott Nógrád megye „Az országban a megyék sorrendjében a harmadik” helyen állt. Különösen kiemelkedett a járásban Etes, ahol a Kommunista Párt a szavazatok több

mint 70%-át szerezte meg, Karancsság (több mint 50%), Nógrádmegyer (38,4%), Nagylóc (32,1%). Szécsényben a Kommunista Párt a szavazatok 6,6%-át mondhatta magáénak, ami a község lakossága társadalmi tagozódásának ismeretében elfogadható.

A Szociáldemokrata Párt országos, de különösen megyei visszaesése (12,3%), elmaradása a kommunista párt megyei eredménye mögött (az MKP Nógrád megyei eredményeitől több mint 50%-kal maradt el), óriási csalódást, elkeseredést jelentett a párttagok számára.

Szécsényben közel 100%-kal volt magasabb a szociáldemokrata párt szavazatainak, mint a kommunista párt szavazatainak száma.

A három baloldali párt országosan a szavazatok több mint 40%-át, Nógrád—Hont megyében, a szécsényi járásban közel 50%-át szerezte meg, ami a munkásosztály erejével, erősödésével, a megye munkásmozgalmi múltjával, a kommunisták szervező tevékenységével magyarázható.⁸⁴

JEGYZETEK

1. DIMITRIJ FJODOROVICS LOZA: A szovjet csapatok felszabadító harcai Nógrád megyében. Hadtörténeti Közlemények 1967. 4. sz. 587—636. p.
2. Uo, MOLNÁR PÁL—SZOMSZÉD IMRE: Nógrád megye története 1919—1944. St. 1970. 231—235. p.
3. JAKAB SÁNDOR: Nógrád megye története 1944—1962. (továbbiakban Jakab S.: Id. mű. . .) St. 1973. 13. p.
4. Nógrád megyei Munkásmozgalmi Múzeum (továbbiakban NMM) fotótára 496—500. ltsz. Közli: Dokumentumok, adatok Nógrád megye felszabadulás utáni történetéből 1944. december—1948. július. (továbbiakban Dokumentumok, adatok . . .) Szerk. Molnár Pál St. 1972. 33. p.
5. JAKAB S.: Id. mű 18. p.
6. Nógrád megyei Levéltár (továbbiakban NmL) Szécsényi járás főjegyzőjének iratai 1945. Közli Leblancné Kelemen Mária, Levéltári Szemle (Továbbiakban LSZ) 1980. 1—2. sz. 74—75. p.
7. NmL Szécsényi járás főjegyzőjének iratai (továbbiakban Szé. j. f.jzd) 10., 1556., 19/1945. sz., Jakab S.: Id. mű 13., 17. p., A szécsényi járás 25 községéből 3 nagyközség: Szécsény, Étes, Nógrádszakál; kilenc körjegyzőségbe tartozott a további 22 község. Járási székhely Szécsény.

A körjegyzőségek és községeik az alábbiak:

Endrefalvai körjegyzőség:	Endrefalva, Szécsényfelfalu, Piliny, Benczurfalva
Litkei körjegyzőség:	Litke, Ipolytarnóc
Mihálygergel körjegyzőség:	Mihálygerge, Egyházasgerge
Karancssági körjegyzőség:	Karancsság, Ságújfalu, Szalmatercs
Ludányi körjegyzőség:	Ludány, Szécsényhalászi
Nógrádmegyeri körjegyzőség:	Nógrádmegyer, Magyarágéc
Rímóci körjegyzőség:	Rímóc, Varsány, Nógrádsipek
Nagylóci körjegyzőség:	Nagylóc, Hollókő
Sóshartyáni körjegyzőség:	Sóshartyán, Kishartyán

(Megjegyzés: Egyházasgerge = Liptagerge + Kisgerge (1936-tól) Vö. Magyarország helységnévtára Bp. 1937. 303. p.)

8. NmL Szécsény nagyközség (továbbiakban Szé. nk.) iratai 107., 887/1948. sz., Nógrádi Hírek (A szociáldemokrata párt megyei politikai hetilapja 1947. augusztus 1-től a két munkáspárt egyesüléséig, 1948. április 23-ig.) II. évf. 6. sz. 1948. február 6., Szécsényi Honismereti Híradó (továbbiakban SzHH) a HNF Nagyközségi Bizottsága, a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Baráti Köre szécsényi helyi csoportja és a Nagyközségi Művelődési Központ Honismereti Munkabizottságának kiadványa, 1978. 2. sz. 58—62., p.; az elhunytak névsora is. A Külügyminiszterek Tanácsa párizsi értekezletének (1946. április 25—július 12.) 1946. május 7-i állásfoglalása Magyarországot 1937. december 31-i államhatárait javasolta visszaállítani. A békeszerződés aláírására 1947. február 10-én került sor Párizsban. (Balogh Sándor: A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945—1947. Kossuth Könyvkiadó Bp. 1982. 184., 256. p.), Szabad Nógrád (politikai hetilap; 1948. május 1-től egybeolvadt a korábbi Nógrádi Hírek és Nógrádi Újság) V. évf. 17. sz. 1949. április 28.
9. Magyar Statisztikai Közlemények 83. k. Az 1930. évi népszámlálás I. Demográfiai adatok. Bp. 1932. 68. p., Magyarország helységnévtára 1941. 48. p., NmL Szé. j. f.jzd 10/1945. sz., 1970. évi népszámlálás Nógrád megyei adatai. Bp. 1972. 344. p.

10. JAKAB S.: Id. mű 23. p., NmL Szé. j. f. jz 1/1945. sz.
11. NmL Szé. j. f. jz 7., 77., 378., 200., 13., 96., 97/1945. sz., 1337/1946. sz.
12. NmL Szé. nk. 36/1945. sz.: Vavrovics Lajos raktárkezelő volt; az MKP tagja 1945. január 15-e óta. A nemzetőrség tagjai szintén tagjai az MKP-nak. A nemzetőrség szakképzettséggel nem rendelkezik, szervezeti tagozódása nincs. Szécsényi község előljáróságának átirata 1945 februárban a községi nemzetőr parancsnoksághoz: A BM 5006/1945. sz. rendelete alapján, az orosz hadsereg főmegbízottjával egyetértésben elrendelik, hogy a nemzetőrség figyelme terjedjen ki a szökött katonákra; a nemzetőrség parancsnoka észrevételeit azonnal jelentse a helyi katonai parancsnoknak, intézkedéseit pedig a főszojgabírónak.
13. NmL Szécsényi község képviselőtestületi jegyzőkönyve (továbbiakban Kjkv) 1945. július 28-i rendes közgyűlés (továbbiakban r. kgy.) 20/1945. kgysz., uo. 1945. október 31-i rendkívüli közgyűlés (továbbiakban: rk. kgy.) 33/1945. kgysz.
14. Uo. 1945. május 28-i rk. kgy. 6/1945. kgysz., Szé. nk. 43/1945. sz., Szé. j. f. jz 40., 337., 368., 461/1945. sz.
15. NmL Szé. nk. 61/1945. sz., Szé. j. f. jz 278., 380., 2688/1945. sz.
16. BALOGH SÁNDOR—JAKAB SÁNDOR: A magyar népi demokrácia története 1944—1962. (továbbiakban Balogh—Jakab: A m. népi demokrácia . . .) Kossuth Könyvkiadó Bp. 1978. 44. p.
17. JAKAB S.: Id. mű 19—20. p., Leblancné Kelenen Mária: Az élet megindulása a felszabadulás után a szécsényi járásban (továbbiakban Lné: Az élet megindulása . . .) LSZ 1980. 1—2. sz. 79. p.
18. JAKAB S.: Id. mű 18. p.
19. MSZMP Nógrád megyei Archívuma (továbbiakban Nm. Arch.) 14. fond 4. fondcsoport 1. őrzési egység (továbbiakban 14. 4/1.) Kolos Andor elnöki tisztségéről 1945. február 23-án lemond (ld. uo.), NmL Szé. j. f. jz 60/1945. sz., SzHH 1979. 1. sz. 49. p. — Az emléktábla elhelyezve a Rákóczi út 79. sz. ház falán. Szövege: Ebben a házban alakult meg 1945. január 12-én a Magyar Kommunista Párt Szécsényi Járási Bizottsága. Felszabadulási emlékbizottság 1965. —
20. Nm. Arch. 14. 4/1., Az Intézőbizottság tisztségviselői: pénztár, gazdasági ügyek Bögözi Antal, kulturális ügyek dr. Sándor László, agitációs és propaganda munka Ádám István, külső szervező Csikós János, Molnár Pál, ifjúsági vezető Jeszenszky Miklós.
21. JAKAB S.: Id. mű 19. p., NmL Szé. j. f. jz 311/1945. sz.
22. Nm. Arch. 14. 4/1.
23. Uo., Munkás (demokratikus hetilap, Salgótarján) I. évf. 31. sz. 1945. szeptember 15.
24. BALOGH—JAKAB: A m. népi demokrácia . . . 45. p., Balogh Sándor: Parlamenti és párharcok Magyarországon 1945—1947. (továbbiakban: Balogh S.: Parlamenti . . .) Kossuth Könyvkiadó Bp. 1975. 20—22. p.
25. JAKAB S.: Id. mű 20—21. p.
26. NmL Szé. nk. 30/1945. sz., Prétor János életútját ld. Harcos életrajzok — A forradalmi munkásmozgalom Nógrád megyei kiemelkedő személyiségeinek életrajzai — (továbbiakban Harcos életrajzok . . .) St. 1983. 199—200. p.
27. BALOGH S.: Parlamenti . . . 22—23. p.
28. Párttörténeti Intézet Archívuma (továbbiakban PI Arch.) 283. fond 16. fondcsoport 307. őrzési egység (továbbiakban 283. 16/307.) 190—192., 217. fol.
29. BALOGH S.: Parlamenti . . . 23—27. p., Balogh—Jakab: A m. népi demokrácia . . . 45—46. p.
30. JAKAB S.: Id. mű 21. p., NmL Szé. j. f. jz 60/1945. sz.
31. BALOGH—JAKAB: A m. népi demokrácia . . . 46—47. p., Balogh S.: Parlamenti . . . 27—33. p.
32. JAKAB S.: Id. mű 21. p., NmL Szé. j. f. jz 47/1945. sz.
33. JAKAB S.: Id. mű 21. p.
34. PI Arch. 274. 16/181. 16—20., 37—43. fol., Munkás Szó (demokratikus hetilap, a Munkás c. hetilap folytatása megváltozott címmel az I. évf. 42. számától, Salgótarján) II. évf. 8., 22. sz. 1946. február 16., június 1.
35. PI Arch. 274. 16/181. 122., 201—212. fol., Munkás Szó II. évf. 28., 34. sz. 1946. szeptember 14., október 27., a vezetőségi névsorok forrása Nm. Arch. 14. 4/1.
36. PI Arch. 274. 16/182., Munkás Szó III. évf. 5., 23. sz. 1947. január 2., június 8.
37. PI Arch. 274. 16/181., 16/182., 16/183.
38. PI Arch. 283. 16/307. 33—34., 42—43., 68—69., 126—130., 169. fol., 16/308. 18. fol., 274. 16/181. 45—46., 121., 228—232. fol., Nm. Arch. 14. 1/3., 14. 4/1.
39. PI Arch. 283. 16/308. 2—3., 65., 83—84. fol.
40. PI Arch. 283. 16/308. 60—65. fol., 274. 16/182. 48., 128—135. fol., 283. 16/180.
41. Nógrádi Hírek I. évf. 1. sz. 1947. augusztus 1.
42. PI Arch. 274. 16/181. 89—92., 121., 259—263. fol., 283. 16/308. 24—31. fol., Nm. Arch. 14. 4/1., 14. 2/1., 26. 2/28., NmL Szé. nk. 2417/1946. sz.
43. PI Arch. 274. 16/181. 221., 259—263. fol., 283. 16/308. 24—31. fol. Nm. Arch. 14. 2/1., NmL Szé. nk. 72/1947. sz.
44. CSIZMADIA ANDOR: A nemzeti bizottságok állami tevékenysége (1944—1949) Bp. 1968. (továbbiakban Cszimad: A nemzeti bizottságok . . .), Balázs Béla: Népmozgalom és nemzeti bizottságok 1945—1946. Bp. 1961.
45. NmL Szé. j. f. jz 191/1945. sz., Községi Nemzeti Bizottság Iratai 1945., 1946. Közli Leblanc Zsoltné: A mai Nógrád megye községeiben 1945—1948 között működő nemzeti bizottságok és földigénylő bizottságok vezetői és tagjai. St. 1976. Kézirat (továbbiakban Leblancné: A mai Nógrád megye . . .)

46. Nm. Arch. 14. 4/1., NmL Szé. nk. 71/1945. sz., Szé. j. f. jz 191/1945. sz., Nm. Arch. 14. 2/17., 14. 2/1.
47. Nm. Arch. 14. 2/1., NmL Nógrád-Hont vármegye Főispánjának iratali (továbbiakban N-H vm. Főisp.) 890/1945. sz., Szé. j. f. jz 2032/1945. sz.
48. Ld. 44. jegyzet.
49. NmL Szé. j. f. jz 2755/1946. sz., Nm. Arch. 14. 1/3., Csizmadia A.: A nemzeti bizottságok . . . 167—168., 170. p.
50. Új Magyar Lexikon (továbbiakban UML) Bp. 1961. 2. k. 410. p., uc. 6. k. 541. p.
51. PI Arch. 274. 16/182., Nm. Arch. 14. 2/14., 4/1. A szécsényi járás 18 községe, ahol az UFOSZ 1947 januárban megalakult (az elnök nevét is közöljük). Egyházszervege Tóth László, Endrefalva Bartos Bertalan, Etes Zámkó Vilmos, Karancsság Ujj Benedek, Kishartyán Juhász János ifj., Litke Molnár Lajos, Ludány Szeles István, Magyargéc Sándor Inre, Mihálygerge Márkus Barnabás, Nagylóc, Balázs Károly, Nógrádmegyer Markó (?) Lajos, Nógrádszakál Kőműves Ferenc, Píliny ifj. Bartos Bertalan, Ságújfalu Toldi János szőke, Szalmatercs Horváth Bálint, Szécsény Dancsok József, Szécsényfalu Kalocsai János, Hollókő Kelemen Sándor (PI Arch. 274. 16/182.), NmL Szé. j. f. jz 546., 2650/1947. sz., Szé. nk. 333., 1543/1947. sz., Az UFOSZ szécsényi szervezetére vonatkozó januári adat forrása: Új Magyar Központi Levéltár (továbbiakban UMKL) Földművelésügyi Minisztérium (továbbiakban FM XIX—K—1) Országos Földbirtokrendező Tanács iratali (továbbiakban XIX—K—11 OF) 246. 553/1947. sz.
52. Munkás Szó III. évf. 3. sz. 1947. január 19.
53. BALOGH—JAKAB: A m. népi demokrácia . . . 53—54. p., Csizmadia A.: A nemzeti bizottságok . . . 232., 238., 336., 329. p., Szakszervezeti kislexikon. Főszerk.: Buza Márton—Koltai Gyula (továbbiakban Szakszervezeti . . .) Táncsics Könyvkiadó Bp. 1975. 253., 255. p.
54. Nm. Arch. 14. 4/1., Szabad Nógrád IV. évf. 28. sz. 1948. július 10., Dokumentumok, adatok . . . 382—392. p.
55. UML Bp. 1961. 4. k. 446. p., PI Arch. 274. 17/47. 10. fol.
56. NmL Szé. j. f. jz 47., 60/1945. sz., PI Arch. 274. 17/47., 44., 87—90. fol., Az MNDSZ taglétszámának alakulása Nógrád megye más helységeiben 1946 decemberben: Salgótarján (város és üzemek) összesen 970 fő, ebből a városban 70, Zagyvapálfalva 100, Kisterenye (bánya és falu) 186, Balassagyarmat város 72, Rétság 54, Pásztó 80, Díjásjenő 32 fő., NmL Szé. nk. 333/1947. sz.
57. Nm. Arch. 26. 2/25., 2/63., 1949-ben a járás területén MNDSZ működött még: Szécsényfalu, Karancsság, Endrefalva, Hollókő, Rimóc, Nógrádsipek, Litke, Benczurfalva, Píliny, Magyargéc, Egyházszervege, Ludányhalászi, Nógrádszakál (NmL Szé. j. f. jz 2878/1949. sz.)
58. Nm. Arch. 26. 2/25. Az új vezetőség: Dudokné elnök (paraszt), Bartusné bizalmi (paraszt), Mazár Etelka kultúrfelelős (tanítónő), Blumberger Árminné szociális vez. (iparos), Bolla Sándorné pénztáros (rendőr felesége), Bekéné ellenőr (paraszt), Szedlákné gazdasági vezető (munkás), Kiss Józsefné népművelő felelős (paraszt), Pataki Istvánné sajtófelelős (munkás), Petró Istvánné ügyvezető (paraszt), Lugosi Lászlóné oktatási felelős (tanítónő), Domján Béláné jegyző, Sztrehó Miklósné ellenőr.
59. UML Bp. 1961. 4. k. 436. p., Munkás Szó II. évf. 30. sz. 1946. szeptember 29.
60. NmL Szé. j. f. jz 47., 60/1945. sz., PI Arch. 274. 17/47. 13. fol.
61. PI Arch. 274. 17/47. 97. fol. A szécsényi járás községei, ahol már megalakult a MADISZ és a tagok száma ismert az alábbiak:
Szécsény	62 tag	Sóshartyán	57 tag
Nógrádsipek	18 tag	Magyargéc	60 tag
Nagylóc	60 tag	Kishartyán	60 tag
Rimóc	40 tag	Ságújfalu	20 tag
Varsány	14 tag	Amália-akna	?
Benczurfalva	15 tag	Rau-akna	?
Nógrádszakál	21 tag	Karancsság	60 tag
Litke	30 tag	Szalmatercs	18 tag
Etes	42 tag	Píliny	80 tag
Nógrádmegyer	54 tag		711 tag
62. NmL Szé. nk. 33., 1543/1947. sz., Szé. j. f. jz 2650/1947. sz.
63. UML Bp. 1962. 6. k. 161. p., Szakszervezeti . . . 259. p., NmL Szé. nk. 333., 1543/1947. sz., Szé. j. f. jz 2650/1947. sz., Balogh S.: Parlamenti . . . 141—142. p.
64. CSIZMADIA A.: A nemzeti bizottságok . . . 110., 112., 116—119., 328., 335., 338—342. p., Degré Alajos: Igazoló-bizottságok iratali a zalaegerszegi Állami Levéltárban 1945—1948. Levéltári Híradó (továbbiakban LH) 1900. 1. sz. 33—41. p.
65. NmL Szé. nk. 37/1945. sz., Szé. j. f. jz 20., 818/1945. sz.
66. NmL Szé. j. f. jz 139/1946. sz., Magyar Közlöny (továbbiakban MK) 1946. 113. sz.
67. BALOGH S.: Parlamenti . . . 30., 32., 117., 145., 217., 349—350., 385., 395., 469. p., NmL Szé. nk. 333., 1543/1947. sz., Szé. j. f. jz 2650/1947. sz., A Parasztszövetség feloszlására ld. Szé. j. f. jz 4548—4729/1948. sz.
68. NmL Szé. nk. 1115/1947. sz.
69. NmL Szé. nk. 333., 1543/1947. sz., Szé. j. f. jz 2650/1947. sz., Kékkői László visszaemlékezése Szécsény Rákóczi u. 114. sz. — Az 1948. évi párizsi Jamboreen a magyar cserkészek is részt vettek. A szécsényiek jelöltje Kis Tibor volt, akinek részvételét végül — apja „kulák” volta miatt nem engedélyezték.

Az egyesületekkel-egyletekkel kapcsolatban ld. még: A Szécsényi Önkéntes Tűzoltóegyesület a visszaemlékezések szerint a hivatalos feloszlátás után is működött; elnöke Jeszenszky Miklós, majd 1948-ban Salgótarjánba történt távozása után Bozsó István töltötte be az elnöki tisztséget. A Szécsényi Iparosok Temetkezési Biztosító Egyesületének utolsó tisztségviselői az 1950. májusi feloszlátás idején: elnök Parditka Gyula, pénztáros Mikó Pál, jegyző Micsinai István (NmL XXI. 27.).

A Volt Hadifoglyok Bajtársi Szövetsége szécsényi helyi csoportjának alakuló ülése (1947. nov. 28.) megválasztott tisztikar: elnök Földi Pál (fm.), alelnök Vilimi Ferenc (keresk.), titkár ifj. Hábel Lajos (gkv.), pénztáros ifj. Gyetvai Dezső (fm.), jegyző Pintér László (vaskeresk.) (NmL XXI. 27.).

A Szécsény és Vidéke Vadásztársaság 1946. március 15-i alakuló ülésén megválasztott tisztikar: elnök Mihalovics Pál, vadászmeister Bárony Imre, jegyző Králik Andor, pénztáros Varsi Mihály, ellenőr Vavrovics Lajos, és a választmány öt rendes, öt póttaggal (NmL XXI. 27.).

70. Ld. 48. jegyzet; 1945. június 18-tól dr. Kovács Jenő (SZDP) lett az alispán. Ekkor alakult meg a pártok, illetve a szakszervezet képviselőiből — egyenlő arányban — a megyei törvényhatósági bizottság (Jakab S.: Id. mű 24. p.).

71. JAKAB S.: Id. mű 28—25. p., Csizmadia Andor: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. (továbbiakban Csizmadia A.: A m. közigazgatás . . .) Bp. 1976. 513—533. p., NmL Szé. j. f. j. 48, 191, 1470, 2159, 2211, 2433/1945. sz.

Az 1030/1945. ME. sz. rendelet értelmében megszűntek az 1870. 42. tc. és az 1886. 22. tc. alapján kialakított főszolgabírói állások és hatáskörüket a járási főjegyzők vették át. Ténylegesen elnevezés-változásról van szó. Hatáskörük — a polgári korban kialakulthoz viszonyítva — lényegileg nem változott; továbbra is a főszolgabíró, illetve a főjegyző fogott össze, irányított minden, a járás területén folyó közigazgatási munkát. Elsőfokban intézkedett építési, ipari, kihágási ügyekben. 1945-ben tartalmi változást jelentett a rendszere, a személyi összetétel megváltozása; bár az első időkben a szécsényi járásban és az egész ország területén a közigazgatás sok régi szakembere a helyén maradt. (Hajdú-Bihar megyei Levéltár Közleményei 4. sz. A helytörténetírás levéltári forrásai II. 1848—1944. Szerk. Komoróczy György Debrecen 1972. 88—90. p., Hajdú-Bihar megyei Levéltár Közleményei 9. sz. A helytörténetírás levéltári forrásai III. 1944—1971. (továbbiakban H-B m. Ltár Közl. 9. sz. A helytörténetírás . . .) Szerk. Gazdag István Debrecen 1976. 37—39. p., Degré Alajos: Egy dunántúli körmegyei bizottság a felszabadulás idején. Levéltári Közlemények (továbbiakban LK) 1970. 1. sz. 167—185. p., Degré Alajos: A közigazgatás megindulása Zala megyében a felszabadulás után LK 1960. 3—21. p.)

72. NmL Kjkv. 1945. május 28-i rk. kgy. Az igazoló választmány tagjaivá választottak ugyanakkor: Domszky Béla, Kolosi Ferenc, Pusztai Dezső, Mucs János, Percze Pál, Jeszenszky Miklós. 1946-ban az SZDP Parditka Gyula helyett Nagy Gézátt, Ádám Pál helyett Szediák Lajost, az SZDP akkori elnökét delegálta a képviselőtestületbe. (Szé. nk. 688/1946. sz.).

73. Szé. nk. 32., 37., 53/1945. sz., Szé. j. f. j. 1., 160., 332/1945. sz., Bakay Mihály behelyettesítése után Szabó József főispán Jeszenszky Miklóst a szécsényi anyakönyvi kerületbe nevezte ki, mint helyettesít az anyakönyvekkel kapcsolatos teendők ellátására 1945. áprilistól (Szé. nk. 38/1945. sz.).

74. NmL Kjkv. 1945. július 28-i rk. kgy. 13/1945. kgysz.

75. NmL Szé. j. f. j. 2047., 2908/1945. sz., Kjkv. 28/1945. kgysz. 1079/1945. Iktatási szám (továbbiakban ikt. sz.). A szeptember 13-i rk. kgy. résztvevői azonosak a május 28-i rk. kgy-n megválasztott képviselőtestületi tagokkal, előjárósággal és jelen volt még: Vilimi Pál, P. Áldási Amand, Kovács Gyula, dr. László Dániel, Papp Lajos állatorvos, dr. Strömpel Józsefné képviselőtestületi tag.

76. NmL Szé. j. f. j. 20/1945. sz., Szé. nk. 37/1945. sz. Dr. Jankovics Miklós főjegyző 1944. június 10-én került Szécsénybe; december 8-án a kapott kiűrtési parancs folytán mint katonai szolgálatra kötelezett hagyta el szolgálati helyét. (Szé. j. f. j. 20/1945. sz.)

77. NmL Szé. j. f. j. 2908/1945. sz., Szé. nk. 37/1945. sz., Kjkv. 1946. május 13-i rk. kgy. 1090/1946. ikt. sz. 24/1946. kgysz., (ifj.) Vasok Ferenc községi irodatiszt 1902-ben született Szécsényben. A gimnázium négy osztályának elvégzése után 1921. május 1-től községi tisztviselőként dolgozott Szécsényben. A 25 éves jegyzői irodai munka során megfelelő elméleti és gyakorlati ismereteket gyűjtött össze az aljegyzői, segédjegyzői munkakör ellátásához. Rá vonatkozik a Lnó Tanulmányok . . . Függelék-ben, a 97. oldalon, tévesen a már elhunyt édesapa adatai között szerepeltetett mondat, hogy „1938-tól a szécsényi járásban a vármegyei törvényhatósági bizottság keretében az adófelszámolási bizottság póttagja.” — Értelemszerűen tehát annak törlendő! — A tanácsrendszer kiépítéséig tevékenykedett Szécsény nk. közigazgatásában (ifj.) Vasok Ferenc.

78. Munkás Szó II. évf. 14., 17. sz. 1946. március 30., április 27.

79. UMKI Igazságügyminisztérium (továbbiakban IM XIX—E—1—j) Iratai C 13 460/1946. sz. (1947., 1948., 1950. évi statisztikai jelentés a járásbírói ügyforgalomról), XIX—E—1—j E Tkh 32 591/1945. sz., Bre 51 505/1947. sz., XIX—E—1—j Ck 2327/1950. sz., Nógrádi Újság (A magyar kommunista párt megyei politikai hetilapja 1947. augusztus 1-től a két munkáspárt egyesüléséig, 1948. április 23-ig) III. évf. 41. sz. 1947. október 12., IV. évf. 2. sz. 1948. január 11.

A Szécsényben (1945. augusztus 3.) működő ügyvédek: dr. Esóssy Béla, dr. Szenes Pál, dr. Strömpel József, dr. Klein Sándor, dr. Alács Kálmán; a felszabadulás előtt az ügyészi megbízott dr. Alács Kálmán volt. (NmL Szé. j. f. j. 1700/1945. sz.)

N—H vm. Főisp.	Nógrád—Hont vármegye Főispánjának (iratai)
N—H vm. Hiv. Lapja	Nógrád—Hont vármegye Hivatalos Lapja
N—H vm. Közell. Ért.	Nógrád—Hont vármegyei Közellátási Értesítő
N—H vm. Tanf.	Nógrád—Hont vármegye Tanfelügyelőségének (iratai)
nk.	nagyközség
NM, NM. (. . . sz. rend.)	Népjóléti Minisztérium. népjóléti miniszteri (. . . számú rendelet)
Nm. Arch.	MSZMP Nógrád megyei Archívuma
NmL.	Nógrád megyei Levéltár
NMM	Nógrád megyei Munkásmozgalmi Múzeum
nov.	november
NPP	Nemzeti Parasztpárt
NV	Nemzeti Vállalat
OF, OFT	Országos Földbirtokrendező Tanács
okl.	okleveles
OM (díjnok)	országmozgósítási díjnok
OMTK	Országos Magyar Tejértékesítő Központ
orsz.	országos
oszt.	osztályú
ő.	összes, -en
őzv.	özvegy
p.	pagina (oldal)
P	Pengő
P.	Páter
pártsz.	pártszervezet
PDP	Polgári Demokrata Párt
Ped. Szaksz.	Pedagógus Szakszervezet
PI Arch.	MSZMP KB Párttörténeti Intézet Archívuma
pk.	pártonkívüli
pl.	például
polg.	polgári (iskola)
prop. fel.	propagandafelelős
q	máza
rendelk.	rendelkező
r. kgy.	rendes közgyűlés
rk. kgy.	rendkívüli közgyűlés
rk., róm. kat., róm. katolikus	római katolikus
RT	Részvénytársaság
S. A. S.	Siess! Adj! Segíts!
St.	Salgótarján
Starjáni (járás)	Salgótarjáni járás
stb.	és a többi
sz.	szám, száma, számú
szakokt. fel.	szakoktatási felelős
szarvasm.	szarvasmarha
SZDP	Szociáldemokrata Párt
szerk.	szerkesztette, szerkesztő
Szé. j. f. jz	Szécsényi járási főjegyző (iratai)
Szé. j. gf.	Szécsényi járási gazdasági felügyelő (iratai)
Szé. nk.	Szécsényi nagyközség (iratai)
SZHH	Szécsényi Honismereti Híradó
SZIM	Szociáldemokrata Ifjúsági Mozgalom
SZIT	Szakszervezeti Ifjómunkás és Tanoncmozgalom
SZÖVOSZ	Szövetkezetek Országos Szövetsége
Szt. (Ferenc)	Szent (Ferenc . . .)
tbc.	tuberkulózis
tc.	törvényclkk
ter.	terület, -i
th. biz., th. bizottsági	törvényhatósági bizottság, törvényhatósági bizottsági
tisztv.	tisztviselő, -i
u.	utca, út
UFOSZ	Újbrtkosok és Földhözjuttatottak Országos Szövetsége

UM, UM. (... sz. rend.)	Újjáépítési Minisztérium, újjáépítési miniszteri (... számú rendelet)
UMKL	Új Magyar Központi Levéltár
UML	Új Magyar Lexikon
un.	ügynevezett
uo.	ugyanott
VAOSZ	Városi, Vármegyei és Községi Alkalmazottak Országos Szövetsége
VB	Végrehajtó Bizottság
vez.	vezető
VKM, VKM. (... sz. rend.)	Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, vallás- és közoktatásügyi miniszteri (... számú rendelet)
vm.	vármegye
vö.	vesd össze

Resümee

Frau Leblanc geb. Mária Kelemen:

*Die Geschichte der Gemeinde Szécsény bis die Ausbildung der Räte
(vom 28-ten Dezember 1944 bis den 22-ten Oktober 1950)*

Der Aufstaz ist die organische Fortsetzung des dritten, im Jahre 1980 unter dem Titel „Die konterrevolutionäre Ära in Szécsény“ erschienenen Essays aus der Serie: Essays aus der Vergangenheit von Szécsény. Er umfasst die Periode zwischen der Befreiung der Gemeinde am 28-ten Dezember 1944 und den Nationalversammlungswahlen am 4-ten November 1945.

Im Mittelpunkt des Aufsatzes steht die Vorlegung der Ereignisse, Momente im Zusammenhang mit dem Wiedereingangkommen, mit der Neugestaltung des Lebens. So werden die Berechnung der Kriegsschaden; die vorläufigen Wiederherstellungsarbeiten; die Beschreibung der Gestaltung der gemeinschaftlichen Ordnung, der allgemeinen Sicherheit, der Ausentwicklung des örtlichen politischen Lebens, der Koalitionsparteien, des Nationalkomitees, der Bauerninteressenvertretungen, der gesellschaftlichen und Massenorganisationen (MNDSZ, MADISZ, SZIT, SZIM), anderer Komitees und Organisationen: parallel mit den Kreis-, Komitatseignissen, wenn es notwendig ist, auch auf die Lanaesgeschichte verweisend, vorgelegt.

Aus dem Aufsatz erfahren wir die Gestaltung des Schicksals, der Art und Zeit der Aufhebung der verschiedenen Szécsényer Vereine, Vereinigungen.

Ein ganzes Kapital beschäftigt sich mit der Neugestaltung der Verwaltung (Gemeindeselbstverwaltung, Vertreterkorps, Gemeindevorstand), mit der kurzen Geschichte der Gerichte, der Justiz.

Der mit der Hilfe von Archivdokumenten, zeitgenössischen Quellen, Fachliteratur zusammengestellte Aufsatz gibt von einem knappen Jahr – nach der Befreiung – des Lebens der Gemeinde von Szécsény einen guten Überblick.

A temesvári önkéntesek

Gáspár János

„... Azok a katonák és tisztek, akik önként léptek be az újonnan szervezett magyar hadosztályba, a fasizmus elleni harc, és a felszabadítás útjára léptek egy új, szocialista Magyarországért. Azokban az években is hittem, és most sem kételkedem benne, hogy azoknak a tiszteknek, altiszteknek és katonáknak nagy többsége, akik önként léptek be a „Temesvári I. Önkéntes Magyar Hadosztály”-ba, ezt teljes öntudattal tették, mert harcolni akartak egy új, szabad Magyarorszáért.”

(Részlet Jefim Nikolajevics Vaulin ny. NKVD. alezredes, a temesvári hadifogolytábor egykori táborparancsnok-helyettesének a szerző részére Taskentből, 1979. május 19-én írt visszaemlékezéséből.)

Negyven évvel ezelőtti, történelmi időkre emlékszik vissza írásában Je. N. Vaulin nyugállományú alezredes Taskentből.

Egy olyan hadosztályról ír, mely a szovjet katonai parancsnokság kezdeményezésére alakult meg Temesvárott, 1945. január 1-én, amikor a Vörös Hadseregtől körbezárt Budapesten még javában tombolt a náci-nyilas terror . . .

Arról a hadosztályról ír, melynek tagjai 1945 februárjában már őrség nélkül, szabadon vonultak fel Temesvár utcáin, katonaként gyakorlatoztak rohampályájukon, és fegyvertársként segítették a szovjet hadsereg utánpótlásának biztosítását akkor, amikor a német fasiszta csapatok utolsó, dühödtt ellentámadásukat indították a Dunántúlon.

Arról a temesvári – több tízezer magyar hadifogoly közül önként jelentkező – ötezer-ötszázról, a „Temesvári I. Önkéntes Magyar Hadosztály” katonáiról ír elismerően, akik készültek a harcra, akik várták a fegyvert és az indulási parancsot, s akiknek – a kegyetlen sors szeszélye folytán – mégsem adatott meg a lehetőség, hogy részt vehessenek sokat szenvedett hazájuk felszabadításában . . .

De kik is voltak ezek a „temesvári önkéntesek” ?

* * *

Történetük kezdete 1944 decemberére nyúlik vissza . . .

A kellően elő nem készített, az ország legfőbb vezetői egy részének szíve mélyén őszintén nem is óhajtott – és így nyilvánvalóan balul sikerült – 1944. október 15-i kiugrási kísérletet követően hazánk épülete minden eresztékében recsegni-ropogni kezdett. A náci hadsereg – mint egy szennyes áradat –, egy év leforgása alatt immár másodízben söpört végig az országon, vért és pusztulást hagyva maga után, felszínre hozva hű kiszolgálóinak segédcapatát, a nyilas csőcseléket. A lakosság túlnyomó többsége félelemmel teli gyűlölettel tekintett mindenre, ami fekete, vagy zöld volt . . .

A hangulatról egy korabeli kormánybiztosi jelentésben a következőket olvashatjuk:

*... A visszavonult és a községekben szétszóródott magyar csapat-kötelékek tagjai destabilizálják a lakosságot, arra biztatják őket, hogy nyugodtan maradjanak vissza a községekben, az oroszok úgy sem bántanak senkit, nem kell tőlük félni . . .*¹

De nem kedvezőbb a helyzet az egyenruhába erőszakoltaknál sem. A nyilasok által kreált „Törvényhozók Nemzeti Szövetsége” egyik december eleji üléséről készült jegyzőkönyvben pl. a következők állnak: „A katonák fegyvereiket eldobva, megszöknek csapataiktól.”²

A német „Dél” hadseregcsoport hadművelési naplójában mindinkább megsza- porodtak az ilyen jellegű bejegyzések: „... újabb magyar egységek tűzték ki a fe- hér zászlót s mentek át a szovjet csapatok oldalára . . .”³ Az efféle és hasonló bejegy- zések alapján nem véletlen, hogy a „Dél” hadseregcsoport parancsnoka november 10-én – többek között – a következőket jelentette:

*„... A magyar hadsereg . . . fokozatosan a felbomlás állapotába jutott . . . A csa- patok zöme, beleértve a tisztikart is . . . nem akar harcolni. A magyar csa- patok . . . harc nélkül kiüritik állásaikat . . . Minél messzebb távolodnak a magya- rok a lakóhelyüktől, annál többen állnak át az ellenséghez . . .”*⁴

Otto Wöhler tábornok november 9-i jelentésében még világosabban fejti ki véleményét. Azt írja: „A magyar hadseregnek csak kis része hajlandó velünk har- colni, a többség szívesen átmenne az ellenség táborába . . . Az is várható, hogy a szö- vetséges hatalmak találnak elég embert a magyarok között, akik hajlandók lesznek Németország ellen harcolni.”⁵

A katonák hangulata – azzal, hogy a front már a Dunántúlra tolódott át – no- vember végére, december elejére még csak tovább romlott. A Szovjet Távirati Iroda harctéri jelentéseiben mind gyakoribbá váltak a magyar egységek vonatkozásában, hogy „... átállt, . . . átjött, . . . megadta magát” kitételek . . . Nem gyávaságból, hanem mert belátták a harc céltalanságát.

Eddig eljutottak tehát a magyar egységek, a németekkel való fegyveres szem- befordulásig azonban sajnos nem . . . Mégis, a magyar csapatok – német szempontból – meghízhatatlansága, és az átállások következtében keletkezett rések, így is nagy gondot jelentettek a német hadvezetésnek.

November végén, december elején a magyarországi front balszárnyán rendkívül felgyorsultak az események . . . A 3. Ukrán Front csapatai a Dunán átkelve, november végére az ellenség ellenállását megtörve mintegy 100 km széles és 60–70 km mély hadműveleti hídfőt alakítottak ki a Dunántúlon . . . A támadó csapatok november 30-án Szekszárdnál, december 5-én a Jenő-vonalba beékelődve a Siónál, 9-én pedig már a Margit-vonal előterében, Székesfehérvárnál álltak. S közben mögöttük nőttön nőtt a magyar fogolysereg. Szakaszok, századok, zászlóaljok adták meg magukat – nem egy esetben puskalövés nélkül – és indultak hátra az ideiglenes gyűjtőtáborba.

Azokban a hetekben, a Dunántúl már felszabadított területének országútjain s falvaiban mindennapos látvány volt a szovjet katonáktól kísért, ötösével „po piaty” menetelő fegyvertelen, borostásképű, elkeseredett, még gyűrött katonaruhájukat is gyűlölő magyar hadifoglyok hosszú sora. Az utolsó hetek, napok izgalmaitól megtörve, éhesen és szomjasan – hiszen napok óta jószerével csupán az őrzésükkel megbízott katonák emberségéből jutottak egy-egy csajka meleg leveshez, s a menet által érintett falvak asszonyainak jóvoltából egy-egy szelet kenyérhez –, mentek, vánszorgtak a fogolycsoportok mind messzebb, mind hátrább a frontvonalától, a háború poklától.

Foglyok voltak . . . A fogsággal – természetéből fakadóan – együttjáró minden kényszerű kellemetlenséggel, a kihallgatásokkal, a meg-megismétlődő motozásokkal, majd később, amikor a kisebb csoportok már nagyobb egységgé duzzadva valahol tartósabban megállapodtak, az akkor tortúrának ható, de egészségük szempontjából okvetlenül szükséges fertőtlenítéssel.

De a fogság egyben vizsga is volt. Vizsga: emberségből. És választóvíz: tisztelnél, legénységnél egyaránt. Voltak, akik a fogságban is „emberek” maradtak. Bajtársak. A szó szoros értelmében: társak a bajban . . . De voltak, akik senkire sem hallgattak. Őnzően csak magukra gondoltak, és végül magukra maradva, a legelesettebbek lettek.

Azután a fogolycsapatok előtt megnyíltak a kisebb gyűjtőtáborok kapui. A paksi polgári iskola, Mohács, és a többi kis városok iskolái, ahol már kezdett normalizálódni helyzetük. A lakosság segítségével rendszeresebbé vált az étkeztetésük, s az udvari csapoknál mód nyílt a tisztálkodásra is. De jöttek az újabb és újabb csoportok. Jött a „váltás”, és a régieknek át kellett adniuk helyüket, ők pedig százas csoportokban, gyalogosan „po piaty” indultak tovább Bajára.

És vonultak a közös cél felé a november 30-án Szekszárdnál fogságba esett folyamőrök, a fogatolt tüzérek, a 39. gyalogezred –, a 13. felderítőosztály –, a 12. aknavető-üteg katonái; a december 5-én Középbogárdnál átállt utász zászlóalj, az ugyanakkor Ozoránál elfogott 7/2 pótzászlóalj és a többi egység tisztjei és katonái, szinte ömlesztve.

Az úticél azonos volt. Baja . . . Keresztül a városon Vaskút felé, a nagy utász kiképzőtábor körbezárt területe. Ezt vették igénybe a szovjetek hadifogolytábor céljára. Több ezer reménykedő magyar újabb állomása . . . Reménykedő, mert idejővet annyiszor hallották a „szkoro damoj”-t, hogy lassan már maguk is hittek – mert hinni akartak – benne, hogy itt valóban megkapják a „dokument”-et, és mehetnek haza.

De nem. Baja is csak átmenő tábor volt. Újabb motozással, szórtelenítéssel, fertőtlenítéssel. Aztán pár napi pihenő. Közben folyt a csere-bere. Élelmiszerezért – a legfőbb valutáért – minden kapható volt . . . Csajka, meleg holmi, pokróc, kinek mi hiányzott, s ki mit tudott áldozni érte.

Nem volt idejük megszokni a helyet. Naponta ezer és ezer új lakó érkezett, s ugyanakkor ezret és ezret búcsúztattak a „régiek” közül, a tábor előtti nagy gyakorlótérrel. Végigvonultak ismét Baján, ki a vasútállomásra. Ott tisztek, legénység egyaránt ötvenesével bevagonírozás, majd – általában éjszaka – bizonytalan úticéllal elindultak tovább.

Éjszaka a hidegtől, nappal az éhségtől és szomjúságtól nem tudtak pihenni. Az ellátás bizony nem a legfényesebb volt, de tudomásul kellett venniük, hogy hadifoglyok, és talán még a szovjet parancsnokság sem számított ennyi fogolyra egyidejűleg. És természetes, hogy számukra harcoló csapataik ellátásának biztosítása volt az elsődleges.

De mégis, talán a víz hiányzott a legjobban. Amikor Szegeden megállt a szerelvény, s feltáruktak a vagonajtók, aki tehette, ugrott le vizet vételezni a nyomókúthoz a civilek közé. Persze szegediek az élen . . . Azután, amikor sípolt a mozdony, mindenki rohant vissza a szerelvényhez. A szegediek is. Volt aki már csak az ór mellé, a fékezőfülkébe tudott felkapaszkodni, de mégis jött vissza a „dokumentum-”ért. Mert ez a szó volt a mágnes, ami visszahúzott mindenkit.

Az út általában három-négy napig tartott. Közben ki-ki írta és dobta ki kis céduláit, az „életjeleket” a bedrótzott vagonablakon, bízva benne, hogy lesz, aki hazajuttatja azokat . . . Volt, aki fásultan, semmivel sem törődve végigaludta az utat, és voltak, akik az időt és az összefaragtságot kihasználva azon vitáztak – ha meddőn is –, hogy miért alakult így a sorsuk, s ha már így alakult, ki a felelős érte?

Temesvár

December közepe volt, amikor az első – Bajáról indított – hadifogoly-szerelvény befutott Temesvárra. Éjszaka volt, sötétség és hideg. Az emberek összebújva próbálták egymást melegíteni. Aztán reggel kinyíltak a vagonok tolóajtajai és az őrség mindenkit leparancsolt a vagonokból. Kiszállás, sorakozó ötösével, százas csoportokba. Létszámellenőrzés, meg van-e mindenki . . . Egy kis őrházban felirat: TIMISOARA . . . Ezek szerint megérkeztek, Temesváron vannak, állapítják meg egymás között. Az élen orosz vezényszó csattant: „Sogo-marsss”

Megindultak fázósan a városon keresztül. A járdán szabadon járkáló román katonák és sietős civilek . . . Egy egy szánakozó arc. Már megszokott kép volt számukra a géppisztolyos s szuronyos puskájú orosz örök között vonuló magyar foglyok csapata. A sínen villamos csengetett, majd trolibusz húzott el mellettük az úton. Mindenfelé ép házak . . . És ők – akiknek a vezetői rosszul politizáltak –, mint „plenik” vonultak a csatáros úton, mind kijebbe a városból. A köves út mellett kertés családi házak. A falakon kis táblákon a felirat: „Calea Aradului”. Aradi út, fordította egy alkalmi tolmács. Jobb oldalt egy kisebb gyár. „ROMITEX” – olvasták a cégtáblán.

Azután a ködből egyszerre csak feltűntek a magasfigyelők, majd a szögesdrót kerítéssel körbevett barakkváros. Mert az volt. Utakkal, terekkel, s nagy, hosszú barakkok sokaságával. Ez lesz hát ezután – ki tudja meddig – lakhelyük . . . futott át rajtuk a gondolat.

Az élen haladó ötven fős tiszti csoportot vezényszó állította meg. Megálltak s bámészkodtak befelé. Aztán a közeli kaput nézték kíváncsian. A fölötte levő cirillbetűs feliratot. Egy közülük való ungvári zászlós készségesen le is fordította: „Az ellenséget szétzúzzuk, a győzelem a miénk lesz!” Némán bólogattak. Ezt most már egyikük sem vitatta . . .

Szállítmányuk parancsnokával az út túloldalán álló kőépületek egyikéből egy ismeretlen orosz tiszt jött ki. Feltehetőleg, hogy intézkedjen az új fogolyszállítmány átvételéről. Úgy is volt . . . Felsorakozott a táborórség és addigi kísérőikkel közösen leszámolták őket, majd feltárult a kétszárnyú táborkapu s ők százasával bevonultak a táborba, hogy elnyelje őket a barakkváros.

Erről persze egyelőre még szó sem lehetett. Előbb még egy újabb motozás, majd mosdás, fertőtlenítés következett. Rájuk is fért, mert a négynapos összezártság és a tisztálkodás hiánya igencsak kedvezett a tetveknek . . . Első ötvenes csoportként a tisztok kerültek a „fürdő”-be, és mire végeztek s átadták helyüket az utánuk jövő száz embernek, már kapták is vissza a forró gőzből kikerült fertőtlenített, gyúrótt ruháikat. Felöltöztek és sorakoztak. Éppen időben, mert a régebbi foglyokból verbuvált konyhások nagy dézsákban hozták az első reggelijüket . . . Híg burizs leves volt, de most igazán nem válogatott senki, sőt örömmel szárcsölték a jó meleg levest. Szívesen beálltak volna még repetáért is, de nem volt rá lehetőségük, mert már jött a következő százas csoport a reggeliért, őket pedig az őrség heterelte a legközelebbi hadályszerű barakkba. A 19-es számú barakk volt.

Úgyanezen a forgószínpadon ment keresztül mind a tíz százfős csoport, csak a legénységbeliek más barakkokba kerültek. Mire dél lett, s ismét sorakozni lehetett levesért, az őrség már magukra hagyta őket, s valóban beolvadtak a tömegbe.

Állandó helyük még nem volt. A már korábban, vagy az eddigi napok során kialakult baráti csoportok tagjai természetesen itt is egymás közelében igyekeztek elhelyezkedni a leterített, biztosan már sokak által használt – törődött szalmán . . . Volt, aki egyből el is aludt, de voltak olyanok is, akik helyüket ott maradó társukra bízva – szegényes kis motyójukat azonban magukkal víve – felfedező körútra indultak.

A sorszámozást követték a salakos-sáros úton egészen a 25. barakkig. Ott a számozás megfordult, és tartott a kapunál álló 33-as számig . . . Német alaposság – gondolták –, mert hisz ők építették a táborat még annak idején az oroszoknak. S lám, most fordult a kocka . . . Tőlük jobbra és balra még két-két sor barakk állt. Összesen lehetett vagy ötven is. Közben egy háromszög alakú nagy tér. Dugig hadifoglyokkal. Ez volt a tábori piac. Itt azonban már nagyban folyt a csere-bere, cencselés. Itt is az élelenni, a kenyér és cukor (lám itt azt is osztanak már! – futott át rajtuk a gondolat), no meg a cigaretta és dohány volt a fő valuta . . . S mit lehetett kapni ezen a piacon? . . . Mindent. Csajkát, kulcsot, kulacsdeknit, kanalat és egyéb holmit csakúgy, mint meleg pulóvert, utászciszimát, vagy páncélos bórkabátot . . . Az utóbbiaknak persze ára volt. Komoly ára. Csillogó arany. Karikagyűrű, nyaklánc, medalion. Ezek már nyerészkedő üzerek, kufárok voltak.

A felfedezők tovább indultak . . . Ivóvizet kerestek, mert az hiányzott a legjobban. Szomjaztak. A barakkok tetejéről lefolyó esővizet nem tudták, nem is akarták meginni, mert útközben már látták, mit okoz a szennyvíz ivás . . . A konyha felé kerültek, s szerencsájük volt. Egy szakács jött ki levegőzni az ajtóba, s mikor meghallotta, hogy vizet keresnek, megszánta őket. Mindkettőjüknek hozott egy egy kulacsdeknit hideg teát. Nem győzték köszönni. Fenséges volt . . .

Fogolyélet a lágerben

Másnap hajnalban – kinn még sötét volt –, harsány hang riasztotta őket álmukból: Vételezők sorakozó!!! – hallatszott minden barakk ajtajánál. Az előző nap érkezettekhez külön is beszóltak: Két ember pokróccal, de gyorsan! A tiszti barakkból

két hadapród indult (és egy hadnagy is ment velük ellenőrként), a legénységekből százanként négyen, no és a biztonság kedvéért egy őrmester, vagy szakaszvezető . . . Ilyen ébresztő után már persze, hogy nem lehetett elaludni.

Megjöttek a vételezők. Hatan kaptak egy „buhankát”, de a szétosztással várni kellett, míg megvirradt. Akkor hatan-hatan összeálltak osztani. Előkerült egy eldugott kés, és porcióztak. Míg egyenlőek nem lettek az adagok. És akkor kisorsolták. Mire végeztek, már mehettek is sorbaállni a leveskéért. Akinek nem volt csajkája, az társult valakivel és kanalanként ették, nehogy valamelyiküknek valahogy több jusson.

Délig – illetve ebédosztásig, mert voltak akik már 10 órakor, de voltak, akik csak délután kettőkor kerültek sorra –, nem volt különösebb elfoglaltság. Az emberek többsége elment „szétnézni”. Az élelmesebbje figyelte, hol osztanak valamit, s ha tudott – és nem lökték ki a sorból –, beállt vételezni.

Külön számként, nap mint nap lesték az újonnan érkező csoportokat. Mert most már folyamatosan jöttek. Volt nap, hogy két szállítmány is érkezett Bajáról. Mindenki ismerőst keresett. Falubelit, városbelit, vagy ha más nem volt, saját megyéjébelit. Voltak megrázó találkozások is, amikor rokonok, nemegyszer testvérek találkoztak össze. Ilyenkor persze megindult a helycsere, aminek szintén szabott ára volt.

S közben folyamatosan jöttek az újabbnál újabb hírek. Már nem volt szó „dokument”-ről, annál inkább Paulusz tábornok iskolájáról, ahová a tiszteket viszik átnevelésre, és Szibériáról, ahová a legénység kerül munkára. A rémhíreknek a táboron kívül álló egyik kőépületben lakó – már bevetésre készülő – lengyelek próbáltak gátat vetni. Ők szabadon járhattak be a táborba, és biztattak mindenkit, akivel szót tudtak érteni . . . Saját példájukat állították a baráti magyarok elé. Elejtett szavakkal célozgatnak rá, hogy ők is fogolyként kerültek táborba, és lám ma . . . A háború még nem ért véget, ha nagyon akarják a magyarok, még rájuk is sor kerülhet.

Amúgyis nehéz volt eligazodni az ellentmondó hírek között, a lengyelek felvetése pedig még további vitát kavart . . . Nyomasztotta az embereket a semmittevés és a céltalan téblábolás is, megpróbáltak hát valami elfoglaltságot találni maguknak. Volt, aki beállt vízfordónak. (Ha tudott. A lajttal ugyanis a szomszédos tanyáról hordták a vizet a táborba, és ott mindig volt valaki, aki megsajnálta a szegény hadifoglyokat.) Mások sokkal prózaibb elfoglaltságot találtak maguknak. Fehérneműjüket mosták, tisztálkodtak, és – bármennyire is hihetetlennek tűnik – voltak, akik félrehúzódva naplót írtak.

Azután az egyik karácsony előtti napon döntő fordulat történt . . . Az orosz parancsnokságról egy alacsony, feketehajú tiszt jött egy altiszttel és egy prémies sapkás némettel. A tiszt – egy orosz őrnagy – a magyarul is jól beszélő német tolmács segítségével a rangidős fogoly tisztet kereste. Szigethy Zoltán folyamór százados jelentkezett a tisztek barakkjából. Ami meglepő volt, a szovjet tiszt nem parancsolni, hanem kérni jött! Kérni, hogy a tisztek segítsék elő, hogy ő könnyebbé tehesse a magyar hadifoglyok helyzetét.

Nem helyes – mondta az őrnagy –, hogy egyesek esetleg kétszer is ebédelnek, míg mások, a betegek néha egyszer sem . . . Ha a magyar tisztek biztosítják, hogy megszervezik a legénységbeliek százas csoportokban való étkeztetését, ő az ételosztásnál előnyben fogja részesíteni ezeket az egységeket . . . Intézkedni fog – folytatta –, hogy a konyha állandóan biztosítson teát, hogy víz helyett azt ihassák, és ezzel megelőzhessék a járványt. Biztosít deszkát és szerszámokat, hogy a barakkokban picecseket lehessen építeni, és be lehessen üvegezni a hiányos ablakokat.

Voltak, akik csak újabb propagandafogásnak minősítették az őrnagy szavait,

de a többség hitt. Szigethy – akivel az őrnagy tárgyalt –, megkezdte a tisztek megszervezését. A tartalékosok, és a fiatalabbak mind azonnal melléálltak. Az utász tisztek rögtön indultak beszervezni és összeírni utászaiikat és a mesterembereket. Egy kis pótkaja reményében nagy részük örömmel vállalta a testhezálló feladatban való részvételt.

Másnap a tiszteket áttelepítették a 15-ös barakkba és kiürítették a 19-es mellett levő két és a szemközt levő három barakkot. Az egészségügyiek mind a hatot fertőtlenítették, majd egy orosz főhadnagy irányításával megkezdődött a munka. Délben a munkacsoportok külön ebédeltek (bőven), majd folytatták a priccsepítést sötétedésig. . . Dolgoztak még karácsonykor is. Aztán új feladatot kaptak. A főhadnagy utasítására – örökkel – munkacsoportok indultak az erdőre faoszlopokért és a katonai raktárba szögesdrót hengerekért.

A főhadnagy – még két kiürített és fertőtlenített barakkot is hozzávéve az előző hathoz – kijelölte az oszlopok helyét, és az utászok hozzáálltak a táborrész szögesdróttal való bekerítéséhez. . . Csak azt nem tudták, mi célból és kinek ? ? ?

Egy nem várt lehetőség

December 31-e volt. Az oly sok bánatot és keserűséget hozó ó év, 1944 utolsó napja. A nap ugyanúgy indult, mint a többi fogolynap. Tudták, hogy szilveszter van, de különösebben nem törődtek vele. Valami feszültség volt a levegőben. Nézték az elkerített, két kezük munkájával épített táborrészt. . . Mert aznap már nem dolgoztak. . .

Az orosz örökön látszott, hogy szilveszterezni készülnek. Nekik viszont semmi okuk nem volt az ünneplésre. A szokásos rend szerint lezajlott az ebéd. . . Utána a többség lepihent, de voltak, akik most is látogatóba indultak. Látták, hogy a kinti táborparancsnokságra gépkocsik érkeznek, de mit sem törődtek vele. Nem a mi dolgunk – gondolták. . .

Aztán egy szovjet tiszt jött sietve a tiszti barakkhoz, és Szigethy kapitányt hívta a Táborparancsnokságra. Úgy látszott, várta a hívást, mert egyenruhája – a körülményekhez képest – egészen elfogadható volt. . . Elment.

A hadapródok, fiatalabb tisztek kérdően néztek az idősebb, magasabb rangúakra. Mi van? – kérdezték a tekintetek. . . A ki nem mondott kérdésre nehezen jött meg a válasz. Akkor azután – de csak akkor – elmondták, hogy míg ők dolgoztak, többször is meglátogatta őket egy orosz tiszt a parancsnokságról, és sok újságot mondott. . . Elmondta, hogy Debrecenben megalakult az új magyar kormány, hadat üzent Németországnak, és vállalta nyolc hadosztály felállítását a németek elleni harcra. És, hogy az oroszok az egyik hadosztályt itt, Temesváron akarják felállítani, az itt levő hadifogyókból!

Nagy meglepetéssel fogadták a tájékoztatót tartó százados szavait. – És miért kellett ezt eddig elhallgatni előlünk? – tette fel a kérdést hangosan egy tartalékos zászlós. . . Hebegés volt a válasz. . . Hogy hát először ők maguk között akarták megvitatni, hogy ebben az esetben érvényes-e még a Hadúrra tett eskü? No meg szabad-e egyáltalán alkuba bocsátkozni az ellenséggel? . . . tipikus „hivatásos” okoskodás.

Nos, a tartalékosoknál hamarabb eldőlt a kérdés. . . Ha ez így van, akkor eskü ide, eskü oda, nem szabad elszalasztani a lehetőséget, amit az oroszok felajánlanak. Most nem vitázni, hanem cselekedni kell! – szól az egyhangú határozat. . . Ezzel aztán parázs vita keveredett a két pártra szakadt tisztek között. A nagy vitában észre

sem vették, hogy valami okból barakkjuk előtt is egyre nagyobb a zaj . . . Kimentek ők is. És úgy látszik, az időközben visszaérkező Szigethy százados sem tartotta magára nézve túlságosan kötelezőnek a Hadúrra tett esküjét, mert egy rögtönzött emelvényen állt több szovjet tiszt között, s körülöttük katonák százai tolongtak zsi bongva . . . Egyikük, egy huszár szakaszvezető, visszaemlékezésében így ír a nagy eseményről:

„A barakk elé épített kis emelvényen egy szovjet őrnagy, néhány alacsonyabb rangú tiszt és egy magyar folyamőr százados állt . . . Az őrnagy lassan, vontatottan, de egyes szavakat erőteljesen hangsúlyozva kezdte mondanivalóját és mindig kívárta, míg a tolmács lefordította szavait:

„A háborúnak hamarosan vége. A szovjet hadsereg a németeket saját otthonukban fogja szétzúzni. A magyar népet urai becsapták . . . Önöket, akik most itt vannak, saját uraik juttatták ide, és nem a szovjet hadsereg . . . Nem a szovjet nép fogott elsőd-ként fegyvert önök ellen, hanem fordítva, önök támadtak – uraikra hallgatva – a szovjet államra és dolgozó népére . . .” Minden szava, amit mondott igaz volt. Az embereken látszott, hogy – míg léleketüket is visszafolytva figyelik az őrnagy szava-it – gondolkodnak is a hallottakon, és tetszik nekik a nyílt beszéd. Taps fogadta bejelentését, hogy Debrecenben megalakult az új magyar kormány, és szervezik az új magyar hadsereget . . .” *A demokratikus hadsereg felállítása és a háborúba való gyors bekapcsolása a magyar népnek fontos nemzeti érdeke – folytatta az őrnagy. Minél hamarabb és mennél több magyar katona csatlakozik a szovjet csapatokhoz, annál hamarabb szabadul fel az ország! Ezért kérem önöket, hogy akik részt akarnak venni hazájuk felszabadításában, jelentkezzenek ebbe az új hadseregbe!*” Éljenzés és taps fogadta az őrnagy szavait . . . Ezt követően a magyar tiszt közölte néhány szóval, hogy másnap reggel az önként jelentkezők részére megkezdődik az orvosi vizsgálat. Akik alkalmasnak bizonyulnak, azok ruhát és felszerelést kapnak, majd rövid ki-képzés következik az indulásig. Mindenekelőtt azonban egy hét tagú szervező bizott-ságot – „Komitét” – kell választani. Kérem – mondta –, jelentkezzenek azok, akik készek az önkéntes magyar hadosztály szervezésében résztvenni . . . Gondolkodás nélkül emeltem fel kezemet, s így lettem, szinte percek alatt a temesvári önkéntes magyar hadosztály egyik szervezője . . .” – írta visszaemlékezésében az egykori szakaszvezető, a „Komité” egyedüli élő tagja, Szalai János nyugállományú vezérőrnagy, a Vám és Pénzügyőrség nyugdíjas parancs-noka.

Egyébként még ott helyben megválasztották a „Komité” másik hat tagját is: Az emelvényen álló Szigethy Zoltán folyamőr századost, Fekete Károly főhadnagyot, zászlósi rangját elismerve dr. Pártos Imre volt munkaszolgálatost, Komjáthy István ht. őrmestert, Horváth Emil szakaszvezetőt és hetedikként egy fiatal sorkatonát, Lovas Ferenc honvédet.

Foglyokból katonákká

A „Komité” – a rögtönzött gyűlést követően – azonnal össze is ült a Szovjet Táborparancsnokságon a legsürgősebb teendők megbeszélésére . . . A már üres emel-vény körül közben továbbra is ott zsongott a tömeg. Voltak – nem is kevesen – akik rögtön, fenntartás nélkül a belépés mellett döntöttek, de voltak, akik csak hümmög-tek, hogy azért igencsak meg kell ezt még gondolni emberek. Innen-onnan disszonáns hang is vegyült a korábbi spontán lelkesedésbe. Egyesek kereken kijelentették, hogy

márpedig nekik egyszer s mindenkorra elégük volt a háborúból, ők bizony ha ezt levethetik, még egyszer nem vesznek magukra angyalbórt! . . . Aztán egyideig még ott győzködtek egymást az emberek, majd elvonultak barakkjaikba, elvinni a hírt azoknak, akik nem voltak ott a gyűlésen. Velük tartott pár fiatalabb tartalékos tiszt is. Mentek egykori szakaszukhoz. Ők már döntöttek, nem voltak kíváncsiak rá, mi folyik a tiszti-barakkban . . .

Ott bizony teljes volt a zűrzavar. Most már nem csak feltételezésről volt szó, nyíltan színt kellett vallani mindenkinek . . . Röpködtek a hazaáruló, esküszegő jelzők, a hazatérés utáni hadbíróssággal való fenyegetések. A tartalékosokat ez persze kevésbé érdekelte, ők – szinte kivétel nélkül – a jelentkezést tartották egyedüli helyes lépésnek . . . Azután a hivatásosok csoportja is megbomlott, és a józanabbul gondolkodók kiváltak, csatlakoztak a tartalékosokhoz. A vita persze folyt tovább. Egészen vacsoráig. Ekkor egy kicsit elesitult, de csak azért, hogy utána még hevesebben folytatódjon. Majd egy pár „úr” szedelőzködni kezdett, s bejelentette, más barakkba költözik, mert nem hajlandó továbbra is egy levegőt szívni ilyen hitszegő hazaárulókkal . . . El is mentek . . . Nem hívta őket vissza senki . . .

* * *

A láger egész este nyüzsgő hangyabolyhoz volt hasonló. De még éjjel is keveset aludtak az emberek. Izgatottan várták, mit hoz a holnap, 1945. január 1-e, Újév napja . . .

Reggel a jelentkezni szándékozók korán reggeliztek, s mentek sorbaállni a barakkhoz, ahol a „sorozás” lesz. Még mindig úgy voltak vele, hogy hitték is nem is, de semmiféleképp nem akartak lemaradni róla . . . Ott volt már a magyar „Komité” is. Azután megérkezett az orosz tiszti bizottság, fehérköpenyes egészségügyiekkel. Bementek a barakkba – ahol előzőleg egy hosszú asztalt állítottak fel –, és először is az önként jelentkező tiszteket kérték vizsgálatra.

Jöttek, és azonnal vetkezhettek is meztelenre. Szabályszerű sorozás folyt. Az asztal két végénél volt a lajstrombavétel. Az egyik oldalon orvos, a másikon orvosnő vizsgálta meg a jelentkezőket. Aki azután megkapta az „otvecsát” jelzést, már mehetett is az orosz írnokhöz bediktálni személyi és katonai adatait, majd az utolsó rublikában nevét aláírva, már, mint hadosztálytag állhatott – gyorsan felöltözve – az átvezetendők közé. Azokat ugyanis, akik beváltak egy orosz őr százasával átvezette a saját maguk által kialakított táborrészbe. Azonnal hozzá is kezdhettek berendezkedni a három emeletes priccsekkel berendezett, nagy szobákra osztott barakkokba. A tisztek a 20-as legszélső szobájába, a többiek pedig sorban, ahogy jöttek, a mellettük levő szobákba, illetve a 19-es és 18-as, majd pedig a 31–33-as barakkokba.

A sorozás napokig tartott . . . Ezt az időt használta fel a „Komité” a hadosztály szervezeti felépítésének kidolgozására. A szervező bizottság a hagyományos magyar hadrendet véve alapul, egy könnyűhadosztály, azaz 3 ezred és egy önálló őrzászlóalj felállítására tett javaslatot, amivel a Szovjet Parancsnokság is egyetértett. Ennek az elképzelésnek a létszámszükséglete 5500 fő lett volna. A sorozás befejezését követően kítűnt, hogy a jelentkezők száma – egyenlőre – csak a 3 ezred felállítását teszi lehetővé, a Szovjet Parancsnokság azonban összekötő tisztje útján vállalta, hogy a hiányzó létszámot a későbbi fogoly-szállítmányok önként jelentkezőiből a „Komité” rendelkezésére fogja bocsátani.

Ez az összekötőtiszt, az akkor 40 éves grúz Szedrak Sztjepanovics Minaszjan NKVD-s (állambiztonsági) hadnagy Tbiliszből, 1977. december 12-i visszaemlékezésében így írt az akkori napokról, a hadosztály megalakulásáról.

„1944 év végén a 3. Ukrán Front Parancsnokságától – akik alá mi is tartoztunk –, egy bizottság érkezett hozzánk orvosokkal kiegészítve, a magyar önkéntes hadosztály megszervezése céljából. A hadosztály személyi állományának kiválogatása után a bizottság Szigethy Zoltán elvtársat találta a legalkalmasabbnak a hadosztály vezetésére és velünk egyetértésben – ki is nevezték őt az 1. Magyar Önkéntes Hadosztály parancsnokának.

Az önkéntes hadosztály megszervezése után a tábor-parancsnokság elkülönítette részükre a láger egy területét, amit a Magyar Hadosztály rendezett be magának tartózkodása és foglalkozás céljaira, és megszervezték saját őrsegüket is. Kiegészítettük a hadosztály katonáinak hiányos egyenruházatát és felszerelését. Nap mint nap felvételezték elkészítésre az élelmiszer ellátmányukat, és megkezdődtek a foglalkozások, mint ahogy az egy katonai alakulatnál szokásos.”

Az első hét

Mire a scrozás befejeződött, nem csak a hadosztály hadrendi terve készült el, hanem a Szovjet Táborparancsnokság – a „Komité” javaslata alapján – jóváhagyta a fontosabb parancsnoki és egyéb bizalmi beosztásra kiválasztottak névsorát is.

A hadosztály parancsnokának a Szovjet Bizottság Szigethy Zoltán folyamőr századost nevezte ki. Segédtisztje Istvánffy Zoltán főhadnagy lett, míg az ezredparancsnok: Kis-Csontos Béla és Tóth Gyula századosok, valamint Barakonyi Andor főhadnagy. A „Komité” az elhárító osztály vezetését saját soraiból dr. Pártos Imre zászlósra bízta.

Kialakult a hadosztálytörzs is. Élelmezési tiszt Hanesz László hadnagy, nevelőtiszt pedig Feleki László zászlós, újságíró lett. Volt két igen jó orvosuk: dr. Gábor István hadnagy és dr. Vadas Zoltán zászlós, aki az orosz orvosokkal és egészségügyi-ekkel együttműködve igazán mindent megtettek a hadosztálybeliek egészségének megóvása érdekében.

Azután megkezdődött a szervezés. A nagy és szokatlan feladat. Akik korábban század-, vagy ütegparancsnokok voltak, azokra most zászlóaljok szervezése és vezetése várt. A korábbi szakaszparancsnokokra századok, vagy segédtiszt-i beosztások. Nehéz volt, de mindenki vállalta a rábízott feladatot.

A zászlóaljparancsnoki beosztásokba többségében főhadnagyok, a századparancsnokiakba tartalékos hadnagyok és zászlósok kerültek. Ők azután beosztottait, illetve azok szakaszok legénységét általában már ismeretség alapján választották ki, abból a megfontolásból kiindulva, hogy a korábban egy alakulatban szolgáltak lehetőleg továbbra is együtt, egy szakaszban maradjanak. Ez persze nehéz volt, mert az egy faluból, egy helyről valók, de különösen az itt összetalálkozott rokonok már nem akarták elveszíteni egymást, s igencsak ragaszkodtak hozzá, hogy most már együtt maradjanak. Így aztán az eredeti elképzelést az élethez kellett igazítani.

Kun István zászlós, egerszalóki tanító ezekről a napokról a következőket írta a „napló”-nak kinevezett – ma is meglévő – kis, fekete noteszába:

„... . Megtörtént a beosztás. Én is megkaptam 173 emberemet. Ezeknek leszünk vezetői, barátai . . . Lelket verni az emberekbe, megnyugtatni, vigasztalni, bátorítani,

*segíteni! . . . Szívesen foglalkozom velük. Tisztálkodunk, nótázunk, ismerkedünk . . .
Ígérik, hogy külön konyhánk lesz, maga főzhet a hadosztály. Ez újabb öröm . . .”*

Folyt tehát a szervezés, s a hadosztály parancsnoka – tolmácsa, Soós Imre közvetítésével – naponta, minden este jelentést tett a Tábortparancsnokságon a szervezés előrehaladásáról, majd megkapta az utasítást, hogy másnap hová, milyen munkára hány embert igényel a parancsnokság.

Mert egy hét elteltével már munka is volt. Gyökeresen megváltozott az emberek élete . . . „Ebresztő!”-re ébredtek, utána reggeli csukló következett, majd tisztálkodás és körletrend, és csak ezt követte a kenyérsztás és a reggeli. 8 óra előtt sorakozó, szolgálat átadás-átvétel. A munkára beosztott szakaszok és századok – szovjet örök kíséretében – elhagyták a tábort, a bennmaradóknak pedig zártrendi gyakorlatozás volt egészen délig, az ebédig . . .

Egyelőre tehát felemás volt a helyzetük. Benn katonaként gyakorlatoztak – nézték is őket a láger túlfeléről –, a kivonulókat ugyanakkor fegyveres orosz őr vette át a kapunál, és kísérte az erdőbe, vagy a vasútállomásra munkára.

Az ebéd viszont már megint határozottan katonás volt. A Szovjet Parancsnokság ugyanis hamar beváltotta azt az ígétét, amit Kun István is említett naplójában. A lakóbarakkoktól különálló két barakk egyikében nagy üstökkel berendezték a hadosztály önálló konyháját. Január 7-től már maguk vételezték a „produkt”-ot a városban lévő katonai raktárból, és az alapanyagból saját szakácsok főzték a korábbi, fogolytáborbelinél lényegesen tartalmasabb, változatosabb ételeket.

A délután a szabadfoglalkozás ideje volt. Az emberek megpróbálták otthonosabbá tenni lakóhelyüket, rendbehozni megviselt ruházatukat. Bár – egészségügyi okokból – határozottan tiltva volt a dróton túli lágerbeliekkel való csere-bere-vásár, mégis sokan voltak akik megreszkírozták, hogy saját ruházatukért és – a most már könnyebben nélkülözhető – kenyérért az újonnan érkező foglyoktól használhatóbb ruhaneműt, elsősorban lábbelit, derékszíjat, vagy sapkát szerezzenek. Már adtak magukra. Külsőleg is katonának akartak látszani.

Külön színt hozott a délutánokba a munkacsapatok visszaérkezése . . . Várták őket, a híreket, hol voltak, mit csináltak, mit hallottak. Ezzel aztán el is ment az idő vacsoráig. Bekanalazták levesüket, s utána – különösen az első napokban – nem tudtak mit csinálni idejükkel. Ültek a pricesük szélén, lógatták lábukat a levegőbe, majd valamelyikük csak úgy halkán énekelni kezdett. Cserhádi Gyula karpaszományos honvéd, hadosztálytársuk nemrég szerzett „fogoly dal”-át énekelte:

*„Valamerre messzi idegenben, fogolytábor kellős közepében,
Fakó arcok, csak a könny az, ami végig szántja,
Szomorúság, csupa bánat, ami arra járja . . .”*

Felemás helyzet. Szervezetileg már katonák voltak . . . Katonaként éreztek, viselkedtek, de lélekben még foglyok voltak . . .

Megjelenik a „Tábort Híradó”

Jószerevel egy hét sem telt el, s megszűnt a délutáni tébláholás és megélénkült az élet a táborban esténként is.

A dolog azzal kezdődött, hogy az egyik este a Szovjet Parancsnokságon – a szokásos napi jelentéstétel és eligazítás során – figyelmeztették Szigethyt arra, hogy a

hadosztályuk csak akkor lesz igazán ütőképes, ha minden tagja tudja, hogy miért harcol . . . Tudja, hogy a fasiszta rémuralom elleni harc célja a szabad, független, demokratikus Magyarország megteremtése . . . Ezzel kapcsolatosan felhívták a figyelmét a felvilágosító -, politikai és propagandamunka fontosságára.

Ezt követően délutánonként a legénység barakkjaiban mind gyakoribbak lettek a tisztjeik által tartott ismeretterjesztő előadások, esténként pedig – a legénységnél és tisztelnél egyaránt – folyt a politikai felvilágosító munka, nemegyszer az éjszakába nyúló vitákkal. A legénység soraiban jó agitációs munkát végzők közül többet is – például Horváth László budapesti szervezett munkást, Király Pál szakaszvezető szoc. dem. párttagot és Német Józsefet, a Népszava újságíróját – meghívták a tisztek közé is előadást tartani.

„Ezek az előadások nagy haladást jelentettek a múlthoz képest . . . Maga az a tény, hogy egy munkás tartott előadást a tisztek részére, már arra vall, hogy ez a hadsereg valóban demokratikus szellemben akar újjá születni.” – olvasható a „Tábori Híradó” első számának 4. oldalán.

Mert két hét sem telt bele, s volt a hadosztálynak már újságja is. A politikai előadások és viták mellett ugyanis nem feledkeztek meg az írott szó, a sajtó mozgósító erejéről sem. Egy kis csoport, Feleki László zászlós, újságíró vezetésével – az adott körülmények között – nehéz vállalkozásba kezdett. Újságot akartak kiadni. A gondolatot s Szovjet Parancsnokság is támogatta, és biztosította részükre a kiadáshoz szükséges papírt és írószert, sőt később még egy írógépet is.

És összeült a „Szerkesztőség” a barakkban . . . Lelkesedésben nem volt hiány. Készültek a cikkek, lázasan dolgoztak a másolók, az önkéntes íródéakok, mert egyelőre csak kézzel írott faliújságot tudtak kiadni . . . Még mindig csak „tábor”-ban voltak, így az újságuk címe „Tábori Híradó” lett.

Munkájuk sikerrel járt, elkészült a „mű”, lapjuk első száma. Örömmel vitték a Szovjet Parancsnokságra bemutatni. Volt is dolga a tolmácsnak, míg minden cikket lefordított a tábor kíváncsi orosz tisztjeinek. Tetszett nekik a „divizionka”, s egyet értettek a cikkek tartalmával is. Nem volt hát akadálya, hogy másnap, 1945. január 12-én megjelenjen a „Tábori Híradó” 1. száma.

Enlékezetes volt ez a nap a hadosztály számára. Reggel a „Gyóni Géza” tisztibarakk bejáratánál – léckeretre erősítve – kifüggesztették a Híradó első számát. Bár két példányt a legénység között köröztek, mégis katonák százai tologtak a barakk bejáratánál, hogy saját szemükkel olvassák „lapjuk” első oldalán a beköszönő cikket, melynek soraival nem tudtak betelni:

„Katonák vagyunk végre és nem foglyok . . . Olyan csodálatos fordulat ez, amelyre legvérmesebb reményeinkben sem számítottunk. A Szovjet nagylelkűsége, vezetői bölcsessége lehetővé tette, hogy a magyar hadsereg új, demokratikus alapon felemelkedjék és csatlakozhassék a szabadságszerető népek harcához a hitleri zsarnokság ellen . . .

Magyar katonák! Szabadok leszünk, de ezt a szabadságot meg is kell védenünk . . . Legyünk büszkék arra, hogy alapkövei, megalapítói vagyunk az új szellemű néphadseregnek, amelyet – mint azt az ideiglenes nemzeti kormányunk is hangoztatta kiáltványában – Rákóczi és Kossuth szellemének kell áthatnia . . . Ez a harc ma már az új Magyarországért folyik, az új szociális, demokratikus Magyarországért, amelynek körvonalait még csak sejtjük, de amelyre következtetni tudunk a földművelésügyi miniszter földosztó terveiből.

Bajtársak! Hazánk megerősödvé, sulakjától megtisztulva kerülhet ki tragikus helyzetéből. Az út még hosszú és nehéz. Minden erőnket megfeszítve kell minden körülmények között teljesíteniünk kötelességünket, hogy segíthessünk a nagy építő munkában . . . Éljen az új magyar demokratikus hadsereg, éljen a demokratikus Magyarországnak!”

Az emberek izlelgették a szokatlan szavakat, a két héttel korábban még hihetetlen gondolatok megvalósulásának papíron sorjázó szavait: „Katonák vagyunk végre és nem foglyok!” . . . Büszkéek voltak, hogy a NÉPHADSEREG katonái . . . Nem tudtak betelni a többi cikk betűjével sem . . . Megdöbbenve olvasták a cikket a főváros lakosságának szenvedéséről, a szovjet parlamenterek eléggé el nem ítéhető meggyilkolásáról, és a cikkel együtt ők is feltették a kérdést: Miért? Nem volt még elég? . . . És egyvettették a cikk befejező mondatával:

„Reméljük, hogy az új Kormány mindent elkövet a még odaát maradt magyar csapatok felvilágosítására, hogy azok is mielőbb elfoglalhassák helyüket az új magyar demokratikus hadseregben, ahová minden szabadságszerető magyar embert szeretettel várunk!”

A „Tábori Híradó” bevezető cikke magabiztosabbá tette az embereket, biztonságérzetet keltett a még kételkedőkben is.

Újra szabadon

„Lassan, sok munkával múlik az idő a táborban. Naponta folyik a foglalkozás. Harsány vezényszavak verik fel a tábor csendjét, majd pedig pattogó katonanóták csendülnek fel. A magyar katona szeret énekelni . . . A szívből jövő nótázás is azt bizonyítja, hogy a hadosztály katonái megtalálták szívüket . . .”

Az idézet már a Tábori Híradó 2. számából való, amelynek bevezető cikke így kezdődött: „20 napos a hadosztály már . . .” Három hét telt el tehát a hadosztály alakításra szóló felhívást követően, s lám, az emberek „megtalálták szívüket”. És ez valóban így volt! . . . De hogy így legyen, ahhoz olyan eseményeknek kellett közbejönnie, amik örökre emlékezetesek maradtak az ott levőknek.

Kezdődött január 15-e délutánján . . . Előzőleg ugyan már napok óta keringett a kósza hír, hogy levelet lehet írni haza, de hitték is az emberek, meg nem is. És lám, a hír valóra vált. A Szovjet Parancsnokság engedélyezte a levélírást. Délután kézről-kézre járt a ceruza, s az emberek írták leveleiket, hogy az hírt vigyen haza a faszizmus elleni harcra önként jelentkezettekéről . . . A nagy eseményről a Tábori Híradó – többek között – a következőket írta:

„. . . Egy szürke papírsák fogja körül a lapokat, apró cédulákat. Drágább és féltettebb tartalmat! Csupa palackbázárt életjel a háború végtelen tengeréről! . . . A krónikás tekintete körülsmogatja a burkoló papírt, és szeretne mindenkit megkérni, hogy vigyázzon és segítsen, hogy minden kis életjel eljusson a címzetthez boldogságot s megnyugvást árasztva. Hiszen ma egy egész világot jelent ez az egy szó: élet!”

Valóban, az összehajtott levelek egy nagy papírsákba kerültek, majd az – egy szovjet katonai gépkocsin – útnakindult Szegedre, hogy onnan már a magyar posta vigye tovább a biztató üzeneteket a már felszabadított területekre.

Azután érkezett 1945. január 17-e. A kinti munkára kijelölt századok felsorakoztak a téren és elindultak a táborkapu felé. És itt érte őket a nagy meglepetés . . . A kapunál nem várta a századot fegyveres őrség, hanem csak a szolgálatban levő szovjet tiszt és a hadosztály parancsnoka. Pár rövid mondatban bejelentették, hogy a Szovjet Tábortparancsnokság a bizalom jeleként – úgy határozott, hogy a továbbiakban a munkára kivonuló századok mellé nem ad őrséget, hanem azok legénységéért saját tisztjük felel!

Az emberek az első percekben talán fel sem fogták a szavak jelentőségét . . . Csak azt látták, hogy parancsnokaik bemennek az őrszobába, hogy aláírásukkal igazolják a kivonuló létszámot, majd kijönnek, és századuk élére állva „Indul!”-t vezényelnek. Kun István zászlós az elsők között volt, aki századával őrség nélkül vonult ki. Ő így ír erről naplójában:

„. . . Mit éreztünk, amikor kiléptünk a kapun és túl voltunk a kerítésen? Nem lehet leírni. Szép idő volt, és mi, mint újú gyerekek, játékosan, valami megmagyarázhatatlan kedvvel, érzéssel mentünk. Szívtuk a tiszta, szabad levegőt.”

A hír futótűzként terjedt el a bennmaradók között. Eljutott a szerkesztőséghez is, és lapzárta előtti hírként még bekerült a Híradó 2. számába:

„Január 17-e nevezetes nap a hadosztály életében . . . Ezen a napon vonult ki először orosz őrkíséret nélkül a táborból az ún. „favágó század”. Magyar tiszt, tiszt-helyettesek és tisztetek vezették a századot. Fontos esemény ez a hadosztály életében, mert egyszerűen azt jelenti, hogy az oroszok megbíznak bennünk . . . Ezt a bizalmat meg kell szolgálnunk, erre a bizalomra méltónak kell lennünk . . .”

És hogyan emlékszik vissza minderre az egyik leghitelesebb szentaná, Sz. Sz. Minaszján hadnagy, szovjet összekötő-tisztünk? Ő 1977-ben ezt írta visszaemlékezésében:

„Első alkalommal velem együtt vonultak ki a táborból őrség nélkül. Szigethy Zoltán hadosztályparancsnok, és ha jól emlékszem Pártos Imre komisszár jöttek velem együtt az első sorban. Az oszlop magyar katonadalokat énekelve a teherpályaudvarra tartott, ahol a tábor részére érkezett szállítmány kirakodása volt a feladat. Szigethy elvtárssal még előtte való nap megbeszéltük, hogy a hadosztály másnap reggeltől a mi őrségünk kíséréte nélkül vonul ki századonként. Ezt a döntést a Tábortparancsnok hozta velem egyetértésben,”

Igen, valóban így volt, az emlékek azonban összemosódtak emlékezetében 1977-re. Az első – és a többi ezt követő – kivonulásokat ugyanis január 22-én egy 2000 fős „oszlop” felvonulása követte Temesvár belvárosában. Ekkor menetelt Ő is az első, sorban, és zengett – biztatására – a magyar katonanóta . . . Ezen a szemlén – mert hisz ez az volt – a résztvevők már egységes felszerelésben, derékszíjjal, tisztak vállszíjjal vettek részt, és a sapkára felkerült a hadosztály megkülönböztető jelvénye a lemezből kivágott piros háromszög, a fekete egyes számmal. Ekkor már felszerelés és fegyelem tekintetében is katonák voltak. Ezt igazolják Minaszján elvtárs kései – 1977 évi – elismerő szavai is:

„Ezekben a napokban igazolva láttuk, hogy a magyar önkéntes hadosztály teljes szívvel és lélekkel kész a szovjet csapatok segítségére lenni a fasizmus leverésében.”

Az emlékezetes napok után, január 20-án megjelent a Tábori Híradó 2. száma, amely „20 napos a hadosztály már . . .” kezdetű szerkesztőségi cikkében számolt be az első három hét nehézségeiről s gondjairól, és egyben fel is vázolta feladataikat. Érdemes pár kiragadott gondolatot idézni belőle:

„. . . Szokatlanabb, nehezebb körülmények között talán még soha nem szerveztek hadsereget. A nehézségek közismertek. Sok akadályt kellett leküzdeni, a jóakarát s lelkesedést azonban mindent elhárított . . . Ez a húsz nap alapozó munka volt, az úttörés minden nehézségével. Tragikus helyzetben született meg az új Magyarország. A szülés fájdalmai a mi fiatal hadosztályunkat sem kerülték el . . . A szabadságot nem adják ingyen, de különösen nem adják most, amikor a szabadságszerető népek kemény, véres harcban állnak a hitleri zsarnoksággal. Ebben az arcvonalban nekünk is ott van a helyünk. Önként jelentkeztünk, önként vállaltuk az áldozatot hazánkért, szabadságunkért . . .”

Jól tükrözte a legénység hangulatát Ivanits Miklós szakaszvezetőnek a Híradó e számában közzétett cikke is. Csupán pár mondat belőle:

„. . . Nem tudok eléggé büszke lenni arra, hogy a szovjet hadsereg szövetségese lehetek. Alig várom, hogy gyakorlatilag is teljes erővel segítségükre legyek az új világ megteremtésében . . . Legyünk fegyelmezett katonák, hogy minél előbb szabad egységei lehessünk az új, demokratikus magyar hadseregek! . . .”

„Egyhangúan telnek a napok” – olvashatjuk az ezekben a napokban papírra vetett sorokat, pedig mennyi munka, gyakorlatozás jellemezte ezt az „egyhangúságot”. Délelőttönként század század után vonult ki munkára. Az erdőre fát kitermelni, a pékségekbe kétszersültet készíteni és csomagolni, a katonai raktárba, a teherpályaudvarra vagonok ki és berakásához, vagy – ha arra volt szükség –, úgy a Vörös Hadsereg részére dolgozó temesvári üzemekbe, pótolni a hiányzó munkás kezét. No és volt egy külön század, akik csak a tábor melletti nagy szabad területre jártak ki. Rohampályát építettek a hadosztály harci kiképzése céljára.

De nem tétlenkedtek a bent maradók sem. Folyt az alaki kiképzés. Egy szovjet tiszt irányításával, magyar utászok hathatós közreműködésével épült a hadosztály külön fürdője, és készült a vízvezeték, hogy megoldódjon a hadosztály és egyben a nap mint nap növekvő létszámú fogolytábor sok gondot okozó vízellátása . . . Mert a lágerbe jöttek ezrével. Jöttek, és álltak a két táborrészt elválasztó drótkerítésnél. Lestek át. Volt, aki vágyódott át közéjük, de voltak olyanok is, akiktől az „oroszbérenc”, és a „bolsevik hazaáruló” voltak a legenyhébb jelzők számukra.

Élénk volt a hadosztálybeliek délutáni élete is. Előkerültek az amatőr művészek. A fafaragók kezében vésővé váltak a kikalapált szegek. Készültek a díszesen mintázott fakanalak, képeretek, dobozok, sőt Német Kálmán egy orosz katona szobrát faragta. Működtek a rajzoló, készültek a portrék. No és nem lehet elfeledkezni Cserhádi Gyuláról, a zenészről, meg a kántortanítókról, akik jó hangú katonákból öntevékenyen egy 80 tagú énekkart szerveztek.

Gyula karpaszományos honvédként esett fogságba, és került Temesvárra. Zenész vére azonban ott sem nyugodott. Még karácsony előtt írta „Fogoly dal”-át, amit az egész láger énekelt esténként . . . Most január 17-e ihlette meg őt. Egy szabadon felvonuló hadosztálynak indulója is kell, hogy legyen, – gondolta –, és még aznap megírta a „Hadosztály induló”-t. Másnap délelőtt már próbálta is énekkarával, és pár nap múlva zengett is az új induló:

*„Int már az óra, új virradóra,
Rajta honvéd, vár reád a hegy és rónaság!
Új csillag támadt, új fényel árad,
Büszke honvéd harcra hív a szép magyar hazád! . . .”*

* * *

Havas január vége volt, és csak 30-án enyhült meg az idő. Lassan kezdtek megszokni helyüket, amikor 31-én hajnalban váratlanul „Riadó”-ra ébredtek. Az emberek álmosan eszméltek. – Ha már riadó is van, akkor tényleg katonák vagyunk –, állapították meg egymás között . . . Aztán a tisztek megkapták a parancsot és azonnal adták is tovább egységeiknek:

– Indulásra felkészülni. Minden személyi holnit összecsomagolni, a hadosztály felszerelését, iratokat szállításra előkészíteni. Indulunk be Temesvárra! . . .

Mire a reggeli elkészült, a hadosztály is kész volt az indulásra. Aznap – természetesen – egy század sem ment ki munkára. Felkészülve, nótázva várták a további parancsot . . . De az késett . . . Ebéd után tudták meg, hogy a Tábortparancsnokság egy temesvári katonai laktanyában akarja elhelyezni a hadosztályt . . . Vártak . . . Azután este a terv oda módosult, hogy csak egy őrzészlóalj települ a városba. Az egységet még aznap össze is állították. Parancsnoka Barakonyi Andor főhadnagy lett . . . De másnapra ismét változott a terv. Maradt minden a régiiben. Az őrzészlóaljat ugyan már nem oszlatták fel, de ők sem költöztek sehová. Kicsomagoltak, s ment minden tovább, mintha mi sem történt volna.

Februári hétköznapok

Február első napjainak krónikájához tartozik az is, hogy a Tábortparancsnokság és a hadosztály közötti szovjet összekötő tisztüket, Sz. Sz. Minaszján hadnagyot – mint visszaemlékezésében írta –, január végén Szegedre helyezték . . . Beosztását Jefim Nikolajevics Vaulin, NKVD-s (állambiztonsági) százados vette át. Ő – a Taszkentből 1979. május 19-én küldött – visszaemlékezésében a változásról a következőket írta:

„Amikor 1945. február 1-én megérkeztem szolgálati helyemre, Temesvárra, a hadosztály gyakorlatilag már meg volt szervezve és személyi állománya is teljes volt . . . A Bizottság a magyar nemzetiségű hadifoglyok közül önkéntes jelentkezés alapján válogatta ki a hadosztály személyi állományát, és sokat foglalkozott a legénységi és tiszti állomány nevelő munkájának kérdéseivel. Én az első naptól bekapcsolódtam a munkába, a személyi állomány eszmei, politikai nevelő munkájába . . . Rendszeresen – hetenként kétszer – személyesen találkoztam a hadosztály parancsnokával, politikai helyettesével és a hadosztály-törzs más tisztjeivel . . . Már az első naptól kezdve nagy figyelmet fordítottunk a nevelő munkára, és a katonai fegyelem megszüldítésére. A hadosztály teljes személyi állománya gyakorlatilag őrség nélküli és szabad volt, századonként vonultak ki foglalkozásra a táboron kívüli gyakorlótérre . . . A terepen folyó harckiképzést a Parancsnokság vezetésével a hadosztály alegységeinek parancsnokai irányították az előírások szerint önállóan.”

A hadosztály legénysége és alacsonyabb rangú tisztjei ezt a – szovjet összekötő tiszt személyében történt – változást nem érzékelték. A városba való kiköltözés meg-

hiúsulása után az élet a régi mederben folyt tovább. Az arra kijelölt századok ismét jártak ki munkára, és mind jobb kapcsolatot építettek ki a munkahelyük környékének magyar és román lakosságával. Naponta hozták be a táborba a kint kapott csomagokat, ajándékokat. Egyre gyakoribbá váltak az ebédmeghívások. Mert már ilyenre is volt lehetőség, a Táborparancsnokság ugyanis – a tiszteknek, a konuté tagjainak s esetenként a legénységbelieknek is – kimenőt engedélyezett.

A legénység számára azonban továbbra is a munkás századokba való bekerülés volt a vonzóbb. És ennek bizony nyomós oka volt. Február közepétől ugyanis igen csak megnőtt a Temesvár – közelebről a hadosztály –, valamint a szülőháza, Magyarország közötti személy és postaforgalom. A legálisan, vagy a temesvári magyarok közvetítésével fél-legálisan küldött levelek ugyanis előbb-utóbb hazaértek . . . És válaszként megérkeztek a szülők, a feleségek. Saját szemüikkel akarták látni az igazat. Látni, hogy fiúk, vagy férjük valóban nem hadifogoly már, hanem katona, az önkéntes magyar hadosztály tagja.

Eleinte csak szórványosan érkeztek Szegedről és környékéről, Békésből és a határhoz közeli „Viharsarok”-ból. Majd idővel egyre nőtt a számuk, és a távolság, ahonnan jöttek . . . Jöttek Szarvasról, Hajdúhadházáról, Poroszlóból, sőt a távoli Nógrád megyéből is, Somoskőújfaluból.

Szinte hihetetlen, hogy mit vállaltak a gyenge nők a bizonyosságért. Jöttek a kemény télben alkalmi fuvarral, vagonok tetején, ha sikerült szovjet katonai tcherautón meghúzódvá, át a határon, Temesvárra . . . És ott mindenki talált szállást valakinél, aki el is igazította, hogy hol dolgoznak magyar katonák, akikkel üzenni lehet a táborba. S ha ez megtörtént, biztosra lehetett venni, hogy már jön az ő katonájuk is másnap reggel a szeretteivel való találkozásra . . .

A látogatók nem üres kézzel jöttek, de két-három napi ottlét után nem is üres kézzel távoztak. Megnyugvásuk mellett, örömmel vitték magukkal fiúk, vagy férjük bajtársainak hazaírt leveleit, hogy otthonról aztán továbbítsák azt a címzetteknek. És az újabb levelek nyomán újabb látogatók érkeztek. Jött egy – Horthy börtöneit megjárt – idősebb kommunista . . . Nagykamarásról. Jelentkezett a Szovjet Táborparancsnokságon, s ott beszélt az odahívott fiával . . . Majd amikor látta, hogy fia jó helyen van, elbúcsúzott tőle és megnyugodva hazament.

A lakosság többsége és a demokratikus társadalmi szervek örömmel látták Temesváron az önkéntes magyar hadosztályt, és segítettek, ahol tudtak. Nem csak azzal, hogy a hadosztálybeliekhez érkező látogatókat fogadták és ellátták, de segítettek őket élelemmel, papírral, írószerrel és ami a legfontosabb volt, a szükséges gyógyszerekkel.

A társadalmi szervek segítségének volt köszönhető, hogy február közepén megkezdődhetett a hadosztály teljes személyi állományának tifusz elleni oltása! Nagy szó volt ez akkor – 1945 telén –, tetra injekciót biztosítani 5000 fő részére!

Természetesen voltak Temesváron olyanok is, akiknek bizony nem tetszett a hadosztály katonáinak ez a nagy szabadsága, a látogatók sürgése. De még a Vestul című román lap is kénytelen volt egy – a hadosztály nótázásával tendenciózusan foglalkozó – cikkében elismerni a tényeket. Ezt írták:

„A debreceni Magyar Kormányának az Egyesült Nemzetekkel való kapcsolat-felvétele következtében ezek a Romániában levő magyar hadifoglyok ma szabadok, és Románia földjén képezik ki őket, hogy harcoljanak a hitlerizmus ellen. Tisztelet ezért nekik.”

A növekvő szabadság nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a legénység hangulata szemmel láthatóan javult . . . Nagy kedvvel vettek részt rohampályájukon a szovjet tisztek és altisztek által irányított, saját tiszteik által vezetett harc kiképzésen. Nehéz volt ugyan ismét hozzászokni a szögesdrótakadály alatti laposkúszáshoz és más „katonacsemegék”-hez, mégis, utána a bevonuláskor, jókedvűen szolt a nóta.

Gyakorlatozás közben tudták meg szovjet bajtársaiktól azt, hogy nagy ünnepre készülnek, a Vörös Hadsereg megalakulásának 27. évfordulójára. Természetesnek látták, hogy a születésnapot ők, az 1. Önkéntes Magyar Hadosztály is megünnepelje. Az ünnepség megszervezését a kultúrcsoport vállalta. Estéknként – nüközben messzehangzón szolt a temesváriaktól kapott réz kürtön a takarodó az énekkar lázasan próbált.

A hivatalos ünnepségre – melyen a Szovjet Táborparancsnokság több tiszttel képviseltette magát – február 25-én, a tábor melletti nagy gyakorlótéren került sor. . . Az ünnepségről a – már „Honvéd Szó” fejémet viselő – hadosztályújság tartalmas, hosszú cikkben számolt be. Idézzünk hát ebből néhány részletet:

„. . . Az Első Önkéntes Magyar Hadosztály hivatalosan megünnepelte a Vörös Hadsereg nagy ünnepét, fennállásának 27. évfordulóját. . . Négyszögben állt fel a hadosztály, és öröm volt nézni a mértani szabályosságú sorokat. Először a hadosztály 80 tagú énekara a Szózatot énekelte el. Majd Komjáthy István őrmester szavalta el Petőfi Sándornak „A hazáról” című költeményét. Őt Maróthy Lajos szakaszvezető követte, aki rövid beszédben tett hitet a magyar munkásság, a magyar proletáriátus nevében a szovjet–magyar fegyverbarátság mellett. Ezután megható pillanat következett. A hadosztály énekkarának ajkáról felcsendült az Internacionálé fenséges dallama, amelyet a hadosztály feszes vigyázzban hallgatott végig. Sok elnyomott munkás szíve dobbant meg az élményre, hogy hivatalos magyar katonai ünnepen hallhatta a szocializmus himnuszát. . . Szigethy Zoltán százados, hadosztályparancsnok néhány tömör mondattal biztatta a hadosztály katonáit; további komoly munkát és fegyelmet kért tőlük, mert így reményük lehet arra, hogy rövidesen fegyverrel a kezünkben kerülünk haza. Utána váratlanul a Szovjet Parancsnokság képviselője kért szót, s megnyugtatta a hadosztályt, hogy rövidesen fegyvert kapnak, annak a feladatnak elvégzésére, amelyre önként jelentkeztek . . . Az óriási lelkesedéssel fogadott beszéd után az énekkar a Himnuszot énekelte el, majd díszmenetben történt elvonulással fejeződött be az ünnepség, amely emlékezetes mérföldköve marad az új, demokratikus hadseregnek.”

Igy volt, és jó volt látniuk egymás mellett saját parancsnokukat és a szovjet tiszteket, amint tisztelegve fogadták a díszmenetüket. Keményen dobbantak lépteik az Aradi úton, ahogy bevonultak körletükbe, hogy elújságotják a reményteltő hírt a bentlevőknek . . . És írták haza gyorsan leveleiket, és benne a biztató hírt: készülünk, megyünk, hamarosan . . .

A hadosztály ünnepsége nagy sikert váltott ki a Táborparancsnokságnál. Javasolták, hogy szervezzenek népi és katonazenekart is, a hangszereket ők biztosítják . . . Jelentkező volt bőven . . . Rövidesen megkapták a hangszereket, és pár nap múlva az énekkar mellett már a katonazenekar is próbált egy zenész főtörzs-őrmester vezetésével, s szolt a cigányzene is.

A hadosztálynál folyó kultúréletre Je. N. Vaulin elvtárs egyébként – röviden – így emlékszik vissza:

„. . . Sokat fáradoztuk az öntevékeny művészeti együttes megszervezésén. Létrehoztak egy fúvószenekart is . . . Ünnepnapokon rendezvényeket szerveztek, amelyeken aktívan részt vett az egész személyi állomány és a tábor parancsnoksága is . . .”

* * *

Március elején már mind nagyobb gondot jelentett a hadosztálynál, hogy az őrszázlólaj felállítására, a zenekar szervezése, a betegek leadása, illetve a Pártosék csoportja által kiszűrtek eltávolítása erősen megtizedelte a századokat . . . A hadosztályparancsnok kérésére a Táborparancsnokság több ízben is ígéretet tett a személyi állomány feltöltésére, amire aztán végülis február végén és március elején került sor.

A fogolytábor-részben önként jelentkezők közül kiválogatva a Parancsnokság először két századost és további tíz tisztet és hadapródot adott át a hadosztálynak, majd később – ugyancsak önként jelentkezés és sorozás után – mintegy 400 főnyi tiszthelyettest, tisztet és legénységet.

Az átvett emberekkel ismét mód nyílt a századok 173 főre való feltöltésére, illetve a parancsnoki kar átszervezésére. Az 1. ezred parancsnokságát Regős János százados, a 3. ezredét pedig Dobozy Lajos százados vette át. Több személycserre történt zászlóaljparancsnoki és más beosztásokban is.

De a Szovjet Parancsnokság nem csak a létszám feltöltésével és a tisztikar megerősítésével bizonyította, hogy komolyan számol a hadosztály erejével, hanem azzal is, hogy egy újabb katonai egyenruha- és felszerelészállítmányt bocsájtott a hadosztályparancsnokság rendelkezésére, a legénység ruházatának és felszerelésének egészítése céljából.

Márciusi változások

A hadosztály új tagjai hamar beilleszkedtek a közösségbe. Nagy igyekezettel iparkodtak behozni a kiképzésben mutatkozó lemaradásukat, és szabad idejükben a Budapest környéki harcokról (legtöbbjük januári fogoly volt), fogságba esésükről, no meg a dróton túli életéről meséltek társaiknak. Esténként aztán ők is beültek valamelyik barakkba az ott folyó politikai előadást meghallgatni és megvitatni egymás között.

Az előadók többnyire a régiiek voltak, de február végén egy új arc tűnt fel. Negyven év körüli, szikár férfi volt. Született agitátor. Tudott beszélni az egyszerű emberek nyelvén, és nem tért ki semmiféle kérdés elől. Csak, ha magáról, életéről kérdezték. Akkor magába zárkózott . . . Pedig, mint azt később az egészségügyiek elmondták, közel 20 évi munkásmozgalmi múlt állt mögötte, amikor a nyilasok Pécsről, a szabók szakszervezetének elnökeként bevonultatták munkaszolgálatra, egy büntetőszázadba . . . Onnan szökött át november végén a szovjet csapatokhoz, ahonnan azután Temesvárra irányították az ott szerveződő Magyar Vörös Hadosztályhoz . . . Így került hozzájuk a gyengélkedőre, mert hát igen csak legyengült állapotban volt, és két hónap kellett, mire úgy-ahogy rendbejött. (Sajnos már nem él . . . Az MSZMP. KB. Revíziós Bizottságának tagjaként halt meg szívrohanásban, 1965. november 14-én. Czett Józsefnek hívták.)

Február végén, március elején egyébként igen csak megváltozott a foglalkozások rendje és a munka jellege is. Fokozott ütemben folyt a katonai gyakorlatozás és a

rohamkiképzés, a munkára kivonuló századok pedig többségében már nem az erdőre jártak fakitermelésre, hanem szovjet katonák irányításával a teherpályaudvaron – vagy a nyílt pályán – a szovjet katonai szállítmányok ki és berakásánál –, és gépkocsikonvojok rakodásánál segédkeztek . . . Megnőtt a szovjet hadsereg élelmiszer és egyéb ellátását biztosító temesvári üzemekbe kijáró hadosztálybeliek száma is.

Közben bent épült, szépiült a tábor. Valóságos verseny indult, hogy melyik század barakcjának környéke a legszebb. A „Zrínyi” barakk előtt egész sziklakert díszlett, és kövekből felépítették kicsinyítve Zrínyi várát is. A „Petőfi” barakknál – mert hisz külön neve volt már mindennek – kis híd az árkon nyírfa karfával, kapuval. Kitéglázott utak, pázsit, kis asztal lócaival. . . Az utak mentén díszítésként – léckeretben – az egyik oldalon Lenin és Sztálin –, a másikon Kossuth és Petőfi képe állt. . . A „Szabadság tér” tágabb végében épült már a színpad is. Ismét ünnepre készült a hadosztály. Március 15-e 97. évfordulójának megünneplésére.

Hadosztály-újságuk, a „Honvéd Szó” immár írógéppel írt 6. számában előzetesként ez olvasható készülő ünnepségükről:

„Március 15-ét, a magyar szabadság ünnepét különös gonddal ünnepli meg a hadosztály. 1945. március 15-e már az igazi szabadságot jelenti, nem pedig hamis önképzőköri pátoszt, mint a múltban.”

Előzetesként tudósított lapjuk a hadosztálynál március 10-én megrendezett nótaversenyéről is.

„Lapzártakor még folyt az énekverseny, amit a Szabadság téren bonyolítottak le. A századok menet közben énekeltek. Először a hadosztályindulót, majd egy szabadon választott katonanótát. A verseny sok élvezetet szerzett a zenekedvelőknek, de nem hiányzott a derűtség sem . . .”

Volt ezeken kívül ebben a számban egy – az emberck hangulatát tükröző cikk is. Ebben a „Miért legyőzhetetlen a Vörös Hadsereg?” című cikkben – többek között – ez olvasható:

„. . . Mi, a demokratikus magyar hadsereg katonái mintaképpül tekintjük a Vörös Hadsereget. Tanulni akarunk tőlük. Boldogok vagyunk, hogy szövetségeseiknek tekintenek, hiszen ránk is roppant feladat vár. Nekünk is van már Sztálingrádunk, a mi Budapestünkért is meg kell fizetnie a fasizmusnak . . . Fogadjuk, hogy mi is megbecsüljük a fegyvert, ha kezünkbe adják. A mi kezünk is érezni fogja, hogy a boldogságot ígérő jövőt csak úgy lehet kiérdemelni, ha fegyverünk csöve áttüzesedik az ellenségre kilőtt golyóktól. És tudjuk azt is, hogy a magyar zászló csak akkor lenghet ismét szabadon, ha a fasizmus elleni küzdelemből mi is kivesszük a részünket.”

Valóban, várták, sóvárogták az indulási parancsot. Úgy érezték, már túl szép, túl békés színezetű a táboruk. Már únták az alaki kiképzést, nem elégítette ki őket a fegyver nélküli rohamkiképzés . . . Ez tükröződött haza írt leveleikben is:

„. . . Várjuk az órát, amikor fegyverrel a kézben, orosz bajtársaink oldalán elindulhatunk biztosítani éleleket, a szebb, demokratikusabb Magyarországon. Büszke vagyok rá, hogy az I. Önkéntes Magyar Hadosztály tagja lehetek . . .” – olvasható egy akkor Felsőgallára írt levélben.

De mindez csak sóvárgás volt. A századok jártak ki a munkára, és bár – anióta katonai szerelvények, gépkocsi konvojok ki és berakodásánál is segédkeztek – már hasznosabbnak érezték munkájukat, mégis, nem tudta kielégíteni őket, különösképpen, mivel a dunántúli frontszakaszról még mindig elkeseredett, súlyos védelmi harcokat jelentettek. Türelmetlenek voltak, de töretlenül bizakodó hangulatban várták, mikor fordul a kocka, és kerül sor végre rájuk is.

Elérkezett március 15-e, s a hadosztály valóban méltón emlékezett meg 1848 dicső napjairól . . . Csütörtök volt, mégis csupán pár szakasz vonult ki munkára. A többiek készülődtek a délelőtti, gyakorlótéren megtartandó ünnepségre, amire jelezte részvételét a Táborparancsnokság is . . . Rendben meg is érkeztek. De nem egyedül. Velük tartott egy — a Parancsnokságon tartózkodó — katonai tiszti bizottság is. Elfoglalták helyüket az emelvényen, Szigethy jelentést tett, és megkezdődhetett az ünnepség.

A színes kultúrműsorban — melyben az énekkar mellett már a fúvószenekar és cigányzenészeik is résztvettek — két, igazán az alkalomhoz illő szavalat hangzott el. Petőfi „Nemzeti dal”-a, valamint látnoki ihletésű, forradalmi verse, az „Egy gondolat bánt engemet” . . . A szovjet tisztek érdeklődéssel figyelték a műsort, amikor azonban a hadosztályparancsnok ünnepi megemlékezése következett, tolnácsért intettek, és folyamatosan fordították minden mondatát, amivel az ünnep jelentőségét méltatta és a szabadságharc jelentőségéről szólt.

Szavait nagy taps fogadta, majd a hadosztály díszszemléhez sorakozott, és kemény vigyázzmenetben vonult el a Bizottság és a Táborparancsnokság tisztjei előtt.

A díszmenet után a Bizottság vezetője — egy ezredes — Szigethy Zoltán hadosztályparancsnokot kérte, és előtte, valamint a helyi szovjet tisztek előtt, nagy megelégedését fejezte ki a hadosztály erőnléte és kiképzési foka felett, dicsérte a szervezetséget, a katonai fegyelmet, a körletrendet (mint utólag megtudták, míg ők kint készülődtek, addig a Bizottság bent körletszembét tartott), s végezetül hangsúlyozta, hogy a hadosztály rövidesen fegyvert kap, és haza szállítják Magyarországra.⁶

Amikor Szigethy a táborba visszatérve tájékoztatta tisztjeit — és azok embereiket — az ezredes véleményéről és ígéretéről, ismét magasra csapott a lelkesedés. És pár nap múlva, amikor megtudták, hogy Pártos Imre, a komisszár — feltehetőleg a szemle következményeként — Debrecenbe indul a Honvédelmi Minisztériumba jelenteni, hogy a hadosztály felkészítése befejeződött, és indulásra készek, a hangulat tovább javult . . . Ha lehet mindezt még csak fokozta az, hogy a szovjet tisztek ismét derűs képpel jártak-keltek, és örömmel újságolták, hogy a Dunántúlon megindult a várva-várt támadás, és a kezdeményezés ismét a szovjet csapatok kezében van.

Pártos egy szovjet katonai gépkocsin kelt útra Debrecenbe. És még csak egy nap sem telt el, és a lelkesedést a döbbenet váltotta fel . . . Olyan valami történt, amire senki sem számított. A reggeli szokásos egészségügyi vizitnél orvosuk egy főhadnagynál és több legénységbelinél is tifusz-gyanús jeleket észlelt . . . A gyanút — a többiek biztonsága érdekében — nem lehetett eltitkolni a Parancsnokság előtt . . . Jött Barbasina, az orosz orvosnő, és sajnos ő is megerősítette a rossz hírt. . . . Azonnal intézkedett is. A gyengélkedőben a tifusz-gyanúsokat elkülönítette, szögessdrótot hozatott, és a beteg legénységbeliek korábbi szállását körbekerítve, egészségügyi zárlat — karantén — alá helyeztette. Oda kellett átköltözniük — szörztelenítés és szigorú fertőtlenítés után — annak a tiszti szoba lakóinak is, ahol a főhadnagy lakott.

Az emberek — tisztek, legénység egyaránt — elhűlve tárgyalták az esetet. Mi történhetett? — tették fel egymásnak az ominózus kérdést? — Hiszen mi mindannyian megkaptuk a tifusz elleni oltást! . . . Töprengtek . . . Azután valaki, csak úgy hal-kan megjegyezte: — Mi igen. De azok, akiket odaáról hoztunk pótlásként, vajon azok megkapták-e? Hiszen ott már február vége óta könyörtelenül szedte áldozatait a tifusz . . . Hiszen éppen ezért volt a legszigorúbban, a hadosztályból való kizárás

terhe mellett megtiltva a dróton túliakkal minden csere-bere-vásár... Komoran bólogattak. Igen, ez lehetett a kiváltó ok... Gondatlanok voltak...

Ez a helyzet fogadta Pártost, amikor visszaérkezett Debrecenből. Örültek érkezésének, de örömiük nem volt teljes, pedig jó híreket hozott: „*Debrecenben, a Magyar Honvédelmi Minisztériumban már tudnak rólunk. Várnak haza, és elő vannak már készítve a fegyverek is, amikkel felszerelik a hadosztályt!*”

Hittek neki, mert azt mondta, amit hallani akartak. Hitték, hogy indulnak a Dunántúltra, ahol már végső, döntő támadását indította a szovjet hadsereg hazájuk felszabadításáért. Talán még bekapcsolódhatnak — gondolták —, de gondolataikra árnyat vetett a karantén szöges drótja...

És közben — a húsvét előtti napokban — megnőtt a látogatók áradata. Sajnos sokan — akiknek hozzátartozója karanténban volt —, hiába jöttek, csak a csomagot tudták bejuttatni valakivel a táborba. Akiknek viszont sikerült találkozni, az hozta a híreket. Hogy otthon, Magyarországon is szervezik már a hadosztályokat, és van amelyik már útra készen áll... És ők ismét nekiszegtezték a kérdést Pártosnak: „És velünk mi lesz? Mire várunk...? S ő továbbra is nyugtatgatta őket: „Minden, amit mondtam, igaz. Ahogy felszabadulunk a karantén alól, azonnal megkapjuk az indulási parancsot!”... Hittek neki...

Az utolsó hetek

Április 6-án, egy munkából visszatérő század azzal a meg nem erősített hírre, jött meg a városból, hogy hazánk területe felszabadult... „És mi, önhibánkon kívül kimaradtunk belőle” — gondolták örömiükben is keserűen... S mégis, 10-én reggel, amikor a Szovjet Parancsnokság hivatalosan is bejelentette a hírt, hogy április 4-ével Magyarország területén megszűntek a harcok, és hazánk teljesen felszabadult, mindenről megfeledkezve, szívből tudtak örülni a jó hírenek.

A kultúrcsoport azonnal mozgósította embereit... Egész nap gyakorolt az énekkar és a zenekarok, hogy este nagy műsoros táborfűzzel ünnepeljék meg hazájuk felszabadítását. Mindenki készülődött nagy örömmel, pedig örömiüket — a dróton túlról — diszsonáns hangok próbálták megzavarni. A dróton túlról, ahova ismét ezrével érkeztek a dunántúli harcok során fogságba esett magyar katonák és tisztek... „*Mit akartok Ti itt Temesváron, amikor már semmi szükség rátok. Katonásdit játszotok, pedig ugyanolyan foglyok vagytok, mint mi!*” — kiabálták.

Az emberek önbizalma megingott, mégis, amikor este magasra csapott a táborfűz lángja a Szabadság téren, felszabadultan örült és énekelt mindenki, a fogolytáborfűz elválasztó drótkerítésnél pedig ott tolongtak sóvárogva a túloldaliak is, és nagy tapsal fogadták az egyes számokat.

Azután a hadosztály élte tovább megszokott életét... Ismét jártak ki a századok a munkára, folyt a kiképzés, csapatok alakultak, és megkezdődött a röplabda bajnokság. Feloldották a karantént, és csupán a betegeket különítették el. Sikerült útját állni a tifuszjárványnak, de helyette új vész fertőzte meg az embereket. A dróton túlról jövő rémhírek. Amelyek oly annyira elszaporodtak, hogy Szigethy százados kénytelen volt tanácsot kérni a Szovjet Parancsnokságtól, hogy szereljék le a rémhíreket? Mit mondhatnak az embereknek? Mi lesz a hadosztály sorsa most, hogy hazájuk már felszabadult?

Barbasin őrnagy, a táborparancsnok megnyugtatta Szigethyt, hogy szó sincs a hadosztály feloszlásáról... Az egység továbbra is megmarad, mert szükség lesz

rá. Azt is megígérte, hogy ismét elküldi Pártost a Honvédelmi Minisztériumba, hogy intézkedjenek a hadosztály sorsáról.

És Pártos — megfelelő papírokkal —, ismét elindult . . . Most már Budapestre. Az emberek bíztak benne, hogy sikerrel jár. Hozzá is fogtak a hadosztály igazolványok kiállításához. Igaz, kézzel írták az igazolványt és bélyegzőjük sem volt, de hitelesítette azokat a hadosztályparancsnok és segédtszije aláírása . . . Írták hát rendületlenül.

Április 21-én Pártos visszaérkezett pesti útjáról, s azonnal jelentést tett a Szovjet Parancsnokságon, majd Szigethy századossal tárgyalt . . . Izgatottan várták mit végzett, és amikor kijött a hadosztályparancsnoktól, útját állták. „Mi van? Mi újság?” — kérdezték . . . Könnyedén válaszolta: „Ne nyugtalankodjatok! Hamarabb, mint gondoljátok, indultok!”

És valóban, már másnap, április 22-én délután az I. század és az őrzészlóalj indulásra készen állt . . . A menet élére besorakozott a katonazenekaruk, kitárultak a táborkapu szárnyai, és az egység zeneszóval elindult az állomásra . . .

Másnap délelőtt a másik két ezred ünnepélyes parancskihirdetéshez sorakozott. Bejelentették, hogy a Magyar Honvédelmi Minisztérium jóváhagyásával Szigethy Zoltánt őrnaggyá, Pártos Imrét pedig zászlósból főhadnaggyá léptették elő . . .

Azután megebédeltek, és délután — az előző napihoz hasonló ceremóniával — útnak indult a 2., majd másnap a 3. ezred . . . Jóvátételi munkára a Szovjetunióba . . . A vérzivataros front helyett a munka frontjára kerültek, de ott sem hoztak szégyent hadosztályuk nevére . . .

* * *

Végül is miért nem oda kerültek ezek a „temesvári önkéntesek” ahová jelentkeztek, a fasiszmus elleni harcra?

A már idézett Jefim N. Vaulin ny. NKVD-s alezredes, egykori szovjet összekötő tisztjük, 1979-ben, visszaemlékezésében így válaszolt erre a kérdésre:

„. . . A hadosztály temesvári tartózkodásának utolsó napjág én foglalkoztam a személyi állomány katonai kiképzésével . . . A háború a végéhez közeledett. . . A mi szovjet csapataink győzelmesen . . . olyan gyorsan nyomultak előre, hogy a létrehozott 1. Önkéntes Magyar Hadosztálynak már nem volt alkalma részt venni semmiféle aktív tevékenységben. Úgy is mondhatni, hogy nem volt lehetőségük részt venni a háborúban.”

És hogy nyilatkozott a hadosztályról a magyar kortárs, Vas Zoltán ny. miniszter, az 1945. és azt követő évek egyik vezető funkcionáriusa? . . . Ő ezt írta 1977-ben:

„. . . Budapesten 1945. első hónapjaiban tudtunk a temesvári 1. Önkéntes Magyar Hadosztály megalakulásáról . . . Úgy volt, hogy az része lesz a megalakítandó magyar nemzeti hadseregnek. Ez, az akkori zűrzavaros gazdasági és politikai helyzetben nem alakult meg. Főként azért nem, mert mire az önkéntes hadosztály felfegyverzése és a német fasiszta háborúba küldése realizálódhatott volna, megtörtént Magyarország felszabadítása . . .”

A két nyilatkozat lényegében ugyanazt tartalmazza . . . Valóban . . . Nem rajtuk, a temesvári önkénteseken múltott, hogy már nem vehettek részt a végső küzdelemben . . .

JEGYZETEK

1. Kormánybiztosi jelentés a katonaság oroszbarát és háborúellenes hangulatáról. (Felzabradulás, Dokumentumok. 110. oldal.) Szikra, 1945.
2. Nagy Gábor: A 3. Ukrán Front felszabadító hadműveleteinek első szakasza. (Hadtörténelmi Közlemények.) XIX. évfolyam 2. szám. 256. oldal.
3. Ugyanott 275. oldal.
4. Ugyanott 227. oldal.
5. Ugyanott 227. oldal.
6. Ami az ünnepegről történt beszámoltól illeti, az többek visszaemlékezésén alapul, a hadosztály-újság — március 15-i ünnepegről tudósító — 7., és további számai is sajnos eltűntek, és ez ideig nem kerültek elő.

Resümee

János Gáspár:

Die Freiwilligen von Temesvár

Der Autor hat in seiner Schrift die Geschichte der — im wesentlichen jahrzehntelang in Vergessenheit geratenen — Bildung und des Lebens der „Ersten Temesvarer Ungarischen Freiwilligendivision“ bearbeitet.

Der Anfang unserer Geschichte geht bis zum Dezember 1944 zurück, als in Transdanubien (Dunántul) — die Aussichtslosigkeit des weiteren Kampfes erkennend — Tausende und Tausende von ungarischen Soldaten auf die Seite der sowjetischen Soldaten hinübergegangen sind, bzw. sich ergeben haben. Der erste grosse Sammlungsort der Kriegsgefangentruppen war Baja, wovon Transporte in der zweiten Hälfte Dezembers täglich nach Temesvár, in das dortige grosse — 40 000 Personen fassende-Kriegsgefangenenlager abfuhrten.

Die hoffnungslose Monotonie zwischen den Nageldrähten wühlte am letzten Tag Dezembers eine sich als Lauffeuer verbreitende Nachricht auf. Zur sowjetischen Kommandatur kam eine Militärdelegation von hohem Rang, und man liess den ungarischen rangältesten Offizier des Gefangenenlagers zu sich bitten. Dann stellte sich alles bald heraus. Auf einer schnell zusammengerufenen Versammlung hat ein sowjetischer Major im Namen der Kommandatur verkündet, dass sich die neue ungarische provisorische Regierung bildete, und sie den Deutschen den Krieg erklärte. Dieser Schritt bigt den Kriegsgefangenen die Möglichkeit, dass sie dort, in Temesvar von Freiwilligen eine Division organisieren, die dann auf der Seite der Sowjets an der Befreiung ihrer Heimat, am Kampf gegen den Faschismus teilnehmen könnte.

Die Ankündigung wurde mit grosser Begeisterung empfangen, aber es fehlten auch die dissonanten Töne nicht. Dementgegen hatte sich gleich dort an der Stelle ein aus 7 Mitgliedern bestehendes „Komitee“ gebildet, um die Organisation der Division vorzubereiten. Schwer, mit viel Streit ist die Nacht vergangen, aber am nächsten Tag, am ersten Januar 1945, morgens früh hat das Volk vor der zur Musterung bestimmten Baracke Schlange gestanden. Die von dem Musterungskomitee waffenfähig Gefundenen wurden gleich in einen abgesonderten Lagerteil hinübergeleitet, und die schwere Arbeit der Divisionorganisation begann, die Einreihung in Kriegsordnung der sich von den mehrzehntausend Kriegsgefangenen freiwillig agnestellten etwa 150 Offiziere und 5500 Soldaten. Als Divisionsbefehlhaber wurde der Hauptmann Zoltán Szigethy ernannt, von den anderen Ernennungen hat das Komitee entschieden. Es wurden die Kompanien,

Bataillone, Regimenter organisiert. Das Soldatenleben begann. Es war die formliche Ausbildung im Gange, und die bestimmten Kompanien gingen — vorläufig mit Wachenbegleitung — in die Stadt, zur Eisenbahnstation und auf andere Plätze arbeiten.

Bald haben sie abgetrennte Küchen bekommen. Sie hatten die Möglichkeit, Briefe zu schreiben, und am 12-ten Januar erschien die erste Nummer ihrer mit der Hand geschriebenen Divisionszeitung . . . Am 17-ten hat die sowjetische Kommandatur sie für frei erklärt, und am 22-ten marschierten sie in einer Kolonne von 2000 Mann — ohne Wache — in der Innenstadt von Temesvár. Es entstand der Divisionmarsch, an die Feldmützen wurden die unterscheidenden Zeichen, die roten Dreiecke mit der schwarzen Eins angebracht.

Inzwischen hat auch ihre Stossausbildung auf dem Übungsfeld neben dem Lager begonnen. Hier haben sie am 25-ten Februar mit den sowjetischen Kameraden zusammen auch die 27-ste Jahreswende des Bestehens der Roten Armee, und später sich an den ungarischen Freiheitskampf erinnernd auch den 15-ten März gefeiert. Neben der Militärausbildung war auch die politische Erziehung sowohl in der Mannschafts-, als auch in der Offiziersbaracke immer erfolgreicher. Infolge der nach Hause geschickten Briefe kamen Besucher Tag für Tag von zu Hause, und das hat die Stimmung sehr verbessert. Eine Gegenwirkung hatte es aber, dass der Typhus trotz der Schutzimpfungen und aller Vorsichtigkeiten auch die Division erreicht hatte. Die Hälfte der Baracken geriet in die Karantäne. So wurde auch die Befreiung ihrer Heimat mit grossem Lagerfeuer und Programm gefeiert . . . Sie haben auf den Abmarschbefehl gewartet, aber anstatt dessen sind sie zur Wiedergutmachungsarbeit in die Sowjetunion geschickt. Es lag nicht an ihnen, dass sie an der Befreiung ihrer Heimat nicht teilnehmen konnten.

Tájébrázolás Madách műveiben

Nagy Ervinné

Madách tája és a tájébrázolás műveiben eddig csak érintőlegesen szerepelt a szakirodalomban. Ennek okát abban látjuk, hogy reflektorfényben álló főművének színei nem hazaiak, s a drámai költeményben a műfajból adódóan kevés leírás akad, így az álonhelyszínek környezetfestésére utaló színpadi utasítások szűkszavúak. A mű tájképeinek ez a nyitottsága ad lehetőséget a rendezőnek és illusztrátornak, hogy mindig újraterejtse a környezetet.

A mű színrevitelének 100. évfordulójára Réti Zoltán festőművész készített akvarell sorozatot, mely „visszahelyezte a Tragédiát a nógrádi tájba”¹, palóc környezetbe. Különösen a II. XIV. XV. színt illusztráló „csermelyes, lankás völgyet”, a nógrádi stílusú „fakalibát”, a vadvizeiről ismerős Ipoly vidék susogó nádját érzí Madách szemével látott „jól ismert” nógrádi vidéknek.²

De érdemes elgondolkodni azon, a költő milyennek látta szülőföldjét, Nógrádot. Beszélhetünk-e Madách életművével kapcsolatban sajátos tájébrázolásról? Ha figyelmesen olvassuk műveit kitűnik, ismerte, szeretete ezt a vidéket, kép- és formavilágába ötvözte annak számtalan elemét.

Egyoldalú téves kép alakulhat ki bennünk, ha elfogadjuk a betegsége miatt otthon ülő, „oroszlánbarlangjába” bezárkózó „provinciális” költőről kialakult szemléletet. Madách sokkal többet utazott, látott és tapasztalt, mint azt korábban feltételeztük. Szűkebb pátriáján kívül járt Pozsonyban és Nyíregyházán, Trencsényben és Szegeden, s a tájak, emberek, átélt élmények színezték, gazdagították látásmódját, költői világát.

Nógrád ihlető forrása volt, de tájélményei nemcsak ehhez kötődnek. Élete úgy alakult, hogy tanulmányai, hivatali teendői, betegsége és családi ügyei miatt bár kényszerűségből, de gyakran mozdult ki otthonából, kedvtelésből – anyagi okok miatt – csak ritkán utazhatott.

Madách arra kényszerül, hogy vidéken éljen világtól elzárt kis falukban. De él benne a vágy, hogy utazzon, megismerje az országot. Lázadás ez a maga módján a szűkös, bezárkózott nemesi életmóddal szemben. Ez a lázadás egyéniségének egyik meghatározó vonása. Írói tehetsége már korán jelentkezik, de meg sem kíséri, hogy megyei szinten publikáljon, országos lapoknál próbálkozik. hivatali ambíciói is túlmutatnak a megyei kereteken. Ki akar törni ebből a kisvilágból. Ezt életművével is bizonyítja. A sztrégovai Madách európai rangú költő lesz!

Ez az egyetemességigény, kitörnivágyás életeleme, világnézete. Ennek a költő személyiségét is meghatározó magatartásnak eddig nem vizsgált területe a költő utazása, és az ebből fakadó tájélmények.

A Madách-család Nógrád, Hont, Pest és Szabolcs megyében mintegy 8500 hold földön gazdálkodott.³ Az „Osztályegyezséget” föllapozva és Fényes Elek Geographiai Szótárának adataival egyeztetve kitűnik, milyen szétszórta terültek el ezek az úrbéri telkek, majorsági földek, bérlemények.

Feltételezhető, hogy a költő már ifjúkorában és később is járt a távolabbi birtokokon. Mielőtt ezt megvizsgálánk kövessük nyomon néhány útiélményét levelek, versek és egyéb írások tükrében.

A gimnáziumi studiumok idején magántanulóként vizsgázott a váci piaristáknál. Ezek az „egsamenek” több napot vettek igénybe. Kerényi Ferenc közli azt a levelet, melyben Majthényi Anna válaszol férjének, aki Vácra küldött írásában számol be Imre „eminens” vizsgáiról. „Kellemesen meg lepett leveled, melyben mind magad, mind az én Eminens Emim egészségéről tudósítottál”.⁴ Majd beszámol az otthoni eseményekről: „A piktor oda haza nincsen, két hét után jön haza”.

Az egyetemi évek alatt minden szünet végén Sztregovától Vácig lovasfogaton, onnan rendszerint hajón teszi meg az utat.

Lónyai Menyhérthez 1839. 3. 8.-án kelt leveléből⁵ nyomon követhetjük hazautazásának helyszíneit: „*Pest pompás kötömegei után . . . mentem a nagy Werbőczy sírja mellett* (ti. Alsó-Petényben), *melyen egy egyszerű piramis áll deák felírással, mentem a romhanyi téren . . . s az érző szívbe annyi képzetek tódultak . . . Gyarmaton éjfélkor mentünk keresztül*”. Itt említi meg, hogy a megyei levéltárban (ti. Gyarmaton) Rákóczi-iratokat őriznek az „ónodi országgyűlésekről”. „Füleken egy elhagyott házbán” ismeretlen Rákóczi képre bukkantak. Az élményekben gazdag út – hol „az érző szívbe annyi képzetek tódultak” –, forrása lesz későbbi műveinek. Werbőczyről drámatörredéke maradt fenn, és Rákóczi-korát idézi Kolizsyak című elbeszélésében.

Pest és a szülőföld kettős vonzása ambivalens érzéseket csal ki belőle. Készülődik vissza a barátok, társaság zajosabb világába, de ragaszkodik a csendes, falusi otthonhoz is. „*Sebesen száll már az idő felénk, mely ismét felzavarva mostani életrendemet, Pestre visz.*”

„*Szomorúan nézek elébe, mert megfoszt ismét hazámtól, hol olyan sok van, amit szeretek.*”⁶

Kiújuló betegsége gyógyítására Pósténybe majd Trencsénybe utazik. „*Élőbbi szerdán egy kirándulást tettem a trencsényi fürdőbe, mely innen 7 óra járásra van*” – írja Lónyainak 1840. július 19-én. Nemcsak a táj ejti ámulatba; „*A gyönyörű Vág vidékén virágzó mezők felett ezüstszalagként kigyózik el a sebes folyású folyam*”, hanem újabb élmény alakul ki benne, amikor a várromra képzeli „*Csák szabadsághirdető zászlóit.*” A látvány romantikus lelkesedést vált ki az alig 17 éves ifjúból, több rajzban is megörökíti Vág völgyének sziklás hegyvidékét, szerpentin útjait, a háttérben dombra épült falvakat.⁸ Madách első nyomtatásban megjelent cikke Trencsini, más-ként teplici fürdők rajzzal is illusztrált tájismertetés, mely a Regélő 1841. I. félév 47-48. sz.-ban jelent meg. Mátray Gábor szerkesztő „jeles tehetségekkel diszlő, derék fiatal értekezőnek” nevezi bírálatában az író, aki a kor divatjának megfelelően túláradó romantikus sablonokba foglalja lelkesedését; „*Trencsin bérci az őskornak óriásaiként mosolyognak le a homályos szűk völgy fenekére.*”⁹

Minden bizonnyal 1840 nyaráról származik a 42. számú keltezés nélküli pöstyéni levél, melyet csak Harsányi Zsolt rövid jegyzetéből ismerünk, mivel a II. világháború alatt nyomaveszett. Ez a „levél nagyon szép tájleírást ad Beczkó váráról és mulatságosan jelenít meg egy bonyodalmas tutajozást a Vágon”.¹⁰ Érdemes felfigyelni arra is, hogy a Madách-családban hagyomány az irodalmi hangvételű leíró és novellisztikus részleteket is tartalmazó leírás. Madách Imre öccse, Pál 1845-ben járt Tren-

csényben, útjáról így számol be: „az út regényes, de fárasztó, hogy ha felérek a tötöre kábultan dőlök egy forráshoz, mellynek éltető ki párolgását szívom magamba.¹¹”. Inre a látványról így ír: „*Bejártam* (ti. a trencsényi vár) *bedőlt csarnokit, az izolag* (iszalag) *takarta puszta erkélyeket . . . az őrtoronynak csonka árnyát, melyről őrizve honjok érdekét sas szemekkel néztek le az ős bajnokok*”.

Ha a két részletet összehasonlítjuk, Pál fogalmazása egyszerűbb, Kerényi Ferenc szerint „bármely korabeli divatlap novellájába beillene”, de kevesebb benne a filozofikus tartalom. Inre levele fennköltebb, romantikusabb hangulatú, de ódonabb, és írója „küszködik a stílussal”. Madách Inre idősebb öccse, Károly leveleit Staud Géza így jellemzi „a családban öröklődő írói kifejezésre törekvő hajlam, nála rendkívüli terjedelmes részletező levelekben nyilatkozott meg.” Írásaiban sok az eleven riportszerű részlet, de terjedelmes mondatszerkesztése miatt nem éri el azt a színvonalat, ami Inre és Pál leveleit jellemzi.

A néhány adatból kitűnik, az utazások élményszerű bemutatása a Madách-családban hagyomány, kialakult és elfogadott szokás, amire ösztönzést közös nevelőiktől és esetleg irodalom iránt fogékony édesanyjuktól nyerhettek.

1841 novemberében jogi vizsgáit leteszi és a „roppant pecsétetes levél” birtokában új lakóhelyére Balassagyarmatra megy. Hol lakott Madách Inre Balassagyarmaton? Az eddigi publikációkban még nem szerepelt az a hivatalos irat, mely erre a kérdésre választ adhat.¹² Ebből megtudhatjuk, hogy id. Madách Inre 1835-ben „700 pengő Ft-on ezüst pénzen” szobát vásárolt a megyeház épületében, és ez a Madách-család tulajdonát képezte egészen 1852-ig. Ekkor ugyanis Majthényi Anna szűkös anyagi viszonyaira hivatkozva azt eladásra felkínálta. Több forrás is utal arra, hogy a megyei hivatalnokok a közgyűlések idején a vármegyeházban levő szobáikban laktak.

Madách tehát 1841. novemberben beköltözött a szülei által vásárolt hivatali szobába, de rövidesen (még decemberben) „a gyűlések végeztével” átment főnökéhez Sréterhez, aki „különös (külön) szobát adott” és bibliotékáját átengedte használatra.¹³

Sréter Jánosnak nemi volt lakóháza Gyarmaton, de igen szép „hárs és gesztenyefákkal” körülvett kúriája volt Surányban.¹⁴ Így hivatali ideje alatt az alispáni lakosztályt foglalta el a megyeházán, az épületünk a mai Városi Tanács felé néző emeleti részén. Itt lakott egy ideig vele Madách Inre is. A hivatali szoba hiányos berendezéséről némi képet ad az a levélrészlet, melyben anyjának arról panaszkodik, hogy „ruháját utazótáskájában kell tartania”, de új környezetében már az alispán ott-honának kényelmében részesül, „egykor ebédelünk, kilenckor vacsorázunk. A cseléd-ség egy huszárból, egy szakácsné, szolgáló és mindenestől áll.”

Sréter 1842 márciusban bekövetkezett halála után valószínűleg visszaköltözött hivatali szobájába, és kisebb megszakításokkal itt lakott Csesztvére költözéséig. A helyi viszonyokat tárgyaló levélrészletekben, nemtetszés, elégedetlenség, helyenként nem palástolt gúny olvasható ki. Pest polgárosultabb viszonyai után érthető, hogy szüirkének, kisvárosiasnak tűnhetett a balassagyarmati élet.

Madách ekkor már az irodalommal jegyezte el magát, de főleg anyja és kicsit önmaga megnyugtatóására hivatali ambíciókat is dédelget. „*En mint afféle parlagi táblabíró gyűléseken zavarom a világot, ez szenvedélyem: Szeretem ha a vén spektakilisek megbotránkoznak . . . „Ez életem legzajosb legkelvesb oldalainak egyike”*.¹⁵ De szeretne Lónyaihoz hasonlóan országos fórumon szónokként fellépni, „*Kötelességemnek tartva ily állapotban, minőben megýenk van, bármi csekély fontosságú szózatot ajánlani a Szabad elv, s honyszeret mindinkább hanyatló mérlegébe*”.

Élete nem volt egyhangú, hivatali teendői végeztével gyakran utazott Szécsény-

be, Ludányba „Én csak a gyarmati gyűlésekre jövök haza.” (ti. Pestről) és „Hozzád” csak azután „lehet szerencsém” – írja Szontághnak.

A fiatal aljegyzőt többször választják be a Nógrád megyei delegáció tagjai közé. Így 1842. január 25-én Zólyom megyében vesz részt az ottani főispán beiktatásán. „Zólyom megye Rendei Inkey Imre Cs. Kir. arany kulcsos főispány helyettes beiktatására szomszédilag meghívják Fráter Pál vezetése alatt . . . Frideczky Lajos, Veres Pál, Török Sándor, Madách Imre aljegyzők.”¹⁶ Hasonló hivatalos utat tesz 1843. áprilisban Hont megyében, Luka Sándor főispánhelyettes beiktatásakor. A küldöttséget Fráter Pál alispán vezeti.¹⁷ 1844 áprilisában Gömörbe utazik 100 nógrádi hivatalnokkal és közeleti személyiséggel Jankovich Antal főispánhelyettes beiktatására.¹⁸ Így hivatali megbízatása lehetővé teszi, hogy részt vegyen ezeken a parádés összejöveteleken, de országgyűlési követté nem választják meg. Csupán baráti társaságban saját költségén utazik Pozsonyba, ahol a Nógrád megyei követek Huszár Károly és Kubinyi Ferenc kíséretében Lisznyai Kálmánnal és Szontágh Pállal együtt vesz részt az országgyűlésen. „Pozsonyba én is csak augusztusba megyek” – írja 1843. július 7-én. De erre az utazásra valószínűleg csak októberben kerülhetett sor, mert közben kiújuló betegsége miatt augusztusban két hetet tölt Pesten a Császárfürdőben, október 31-én pedig friss élményként arról számol be, hogy „Pozsonyban nekem igen tetszett egy leányka”¹⁹

A császárfürdői kúrát felvidéki gyógyutazás követi, Rudnón egy „csodadoktor” Madna János, a helyi plébános „privigyei porokkal” gyógyítja. Ez „november 6-tól” kezdődik és „hét hétig” tart. Második pozsonyi útjáról abban a levélben találunk adatokat, melyet Fráter Erzsiről írt első vallomása tesz annyira híressé. A báli forgatagot, a társaság egy-egy illusztris tagját néhány szóval maradéktalanul jellemzi: a táncos nélkül maradt Erzsit, aki „ül, pirul, zavarva nő”, Bükyt, aki csak a mellékszobában mer udvarolni. A levél további részében arra kéri barátját, tájékoztassa őt, „megye-gőzös 10-én” (ti. 1844. március 10-én) „Pozsonyba”, ahova együtt szándékoznak utazni. Harmadik útjára börtönbe hurcolásakor került sor.

1853 elején íródott az a vers, melyben pozsonyi emlékei megfogalmazódtak. A Halál költészet ötödik részében – mint azt Horváth Károly említi²⁰, „Pozsony költői topográfiaja” szerepel. Ebben a versben madártávlatból, mintegy hegyről letekintve ad szemléletes képet a városról:

*Hallom mint zúg le a Duna árja,
Kelet s nyugotra tárván karjait,*

*Északról a Kárpát idűig nyúl le,
Délről belátom alföld síkjait.*

A földrajzilag is pontos tömör tájleírás nyitánya annak a gondolatsornak, melyben a reformkorra és a szabadságharc „nagyszerű idejére” emlékezik rabságából, mikor „sirni is erő kell”. A pozsonyi országgyűlésen hozott 48-as törvényeknek, a „szent alkotmánynak” megdönthetetlen erejében bízik, mely alapja lesz a jövő nemzedéknek. / „Ti vagytok boldogok, mert alkotmánytok, / Ha dült, erősbnek szent alapja lesz” . . .²¹

Madách szinte minden útját megörökítette prózában vagy versben. Említettük már, hogy a 40-es évek magyar írói valósággal versengtek az útlevelek, útinaplók készítésében. „Az egész literatura útnak indult, hogy itéljen arról, mit látott s nem látott” – írja Pulszky Ferenc Úti vázlataiban.

Madách egyetlen tájleírását tartja számon eddig az irodalom a Trencsini avagy teplici fürdőket, mely mint már említettük a költő sajátkezü rajzával együtt a Regélőben jelent meg. Pedig ennél érdekesebbek azok az útlevelek, leírások, melyek valamely tájhoz, városhoz, környezethez kötődnek. Leveleinek szépirodalmi értékeire legutóbb Kántor Lajos²² hívta fel a figyelmet. A bennük rejlő „epikus-lírai-drámai” hangvételre s arra, hogy a „levelek önértéke egy harmadik Madách-művel lepi meg” az olvasót. Kétségekívül igaz, a költő ezeket a leveleket nem szánta nyilvánosságnak, nem küldte be szerkesztőségekbe, mégis megfogalmazásuk gondossága feltételezi, irodalmi próbálkozásoknak szánta. Sőtér István utal rá, hogy nem ismerhetjük meg Madáchot, ha kiszakítjuk a kortárs irodalomból, mint fent már vázoltuk számtalan indíttatást kaphatott ezekből. A téma jellege miatt most nem kívánunk részletesebben az „útlevelek” stílusellenzésével foglalkozni, csupán a szorosabban idetartozó útiélményekre irányítjuk a figyelmet.

A romantika útkeresése sarkítja ezt a műfajt, „a természet szent templomába” való menekülésvágy, a táj és ember kapcsolatának újra felfedezése. Petőfi Úti jegyzetei (1845) és Úti levelei (1847) jelentik a korabeli tájleírás csúcását, állapítja meg Martinkó András, Petőfi prózájáról írt kitűnő tanulmányában. Petőfi 1845. április 1.–június 24. között utazott Felső-Magyarországon. Úti jegyzeteiből tudjuk, hogy 1845. június 22–23-án Balassagyarmaton időzött. Csupán kuriózumnak szánjuk, hogy e napokban Madáchsal is összetalálkozhatott volna, mivel az Fráter Erzsébet levelének tanúsága szerint éppen Gyarmaton időzött.²³ Másnap, 24-én Fráterekkel együtt Pestre utaznak valószínűleg hozományvásárlás céljából, és ugyanezen a napon hagyja el a várost egy molnár kocsiján Vác felé Petőfi is.

Madách „úti leveleiben” és élményeiről beszámoló egyéb írásaiban ritkán közli a helység nevét, ahol megfordult. De kétséget kizáróan megállapítható, hogy volt Észak-Magyarországon a mai Csehszlovákia területén Trencsényben, Pöstyénben, Rudnón, és járt az Alföldön, vagyis a Petőfi által is megénekelte zordabb hegyvidéken és a sík Alföldön. A leveleket olvasva kitűnik, hasonló érzés fűti mindkettőt: a hazai táj megismerésének vágya: „*Észendőre tavasszal az egész országot készülnök bejárni, szegény terra incognita! mi sokan ismerik jobban Calicutát (Kalkuttát), mint enfészkeket*”.²⁴ – írja 1842. június 23-án Lónyai Menyhértnek. Petőfi Úti jegyzeteit így indítja: „volt a világon egy segédszerkesztő ki díszes hivatalába beleunva utazni ment”.²⁵ Ezt az önironikus hangot rövidesen romantikus álmódoszás váltja fel, „holnap indulok külföldre . . . megnézem a tengert, . . . Shakespeare, Shelley és Byron hazáját . . . Beranger honát, a fényes Franciaországot”. S aztán, mintha Madách előbb idézett intelmére válaszolna, lehűti vágyait, s így összegzi a tényeket: „az ész proponál a szív disputál . . . nem megyek külföldre”.

Petőfit és Madáchot a szokatlannal való találkozás avatja a szülőföld költőjévé, . . . folyton meresztem szemem a Kárpátokra, ez egymásra hányt millió piramisra. De lelkem elszuhan észrevétlenül messzire, messzire . . . ide, ide . . . : az én hazámba, a szép Alföldre” – írja Petőfi a felvidéki hegyek látványától lenyűgözve, s miközben szubjektív véleményét közli, pompás leírást nyújt a Kárpátokról. De kétségekívül hegyvidéki útja után bontakozik ki igazi Alföld-lírája.

Madách számára idegen „a végtelen homoktér” az Alföld pusztasága, melynek „képén búsan elmereng”. 1845. február 25-én Szontághhoz írt levelében ironikusan közli,²⁶ „*Időm volt elég elmélkedni a sárban, csak hogy eszméim szárnyai nem tudtak kibontakozni a sárból*”, ez „*A magyar Eldorádó*” – mondja voltaire-i fintorral. Ezt az útleíró levelet az teszi különösen érdekessé, hogy szemben Petőfi Alföldet eszményítő képével, ő éppen a pusztaság, elmaradottság, műveletlenség motívumait emeli ki

benne. Olvasta Széchenyi műveit, ismerte annak a „nagy Parlagra” megfogalmazott gondolatait, s most ezt a Nyírségben tapasztalva új megvilágításban éli át. A „magyar Eldorádó” megdöbbentő képei ezek, feltehetően Nyíregyházán járva látja: „a felvilágosodást negélykedve lámpákkal díszíték utcáikat”, „de olajra már nem maradt pénzük”. S a sokfelé járó ember keserű tapasztalata így összegződik: s „ezek nem az országot parodizálják-e.” Kitűnő megfigyeléseit tömören, pontosan, keserű iróniával fogalmazza meg. Hallott szónoklatokat, de „az elmék tonpák, mint a tőke”. Látott „orosz papot ingben gatyában ökröt hajtani és kocsmában verekedni”. Út „magyar gyorskocsin”, melyet „ökrök vontattak”, a hivatalos levél állomáshelyről a másikra „12 nap alatt” jut el. Madách az Alföldön járva döbben meg az elmaradottság fizikai és szellemi fokától, ahol a nép „emberi alakjából kivetkőzött s gyökeréig demoralizált faj”. Ugyanakkor a szülőföld iránti vonzalom eszményíti, megszépíti az otthon képét. Csesztvén keletkezett életképszerű leíró verseiben már idealizálva jelenik meg a paraszti élet.

Az életrajzírok megegyeznek abban, hogy Madách járt az Alföldön, de hogy hány-szor és milyen körülmények között, erről alig tudunk többet, mint amit Balogh Károly és Voinovich Géza feljegyzett, s ők általában ezt az eljegyzés időpontjához kötik.

Az Alföld meghatározó élmény volt a költő számára, bizonyítva ezt több verse; így az Egy nyíri temetőn, Alföldi utazás, Csárdában, Alföldön; levele Szontágh Pálhoz 1845. február 25-én, és az életmű végén keletkezett Kolozsyak című elbeszélés. Többen utaltak már arra, így Sótér István és Balogh Károly, hogy a viszonylag jobb versek ezekből az élményekből fakadnak, ezt gazdagítanánk azzal az észrevételünkkel, hogy igaz ez prózai műveire is.

Véleményünk szerint 1845 februárjában járt a költő először az Alföldön, amikor Csehtelekre utazott, ahol Fráter Erzsit eljegyezte. Eljegyzési szándékát valószínűleg családjával sem közölte, erre több tényszerű is utal. Utazására magával vitte intézőjét Matolcsy Györgyöt,²⁷ aki megbecsült személy volt a csesztvei kúriában, mint a gazdaság szervezője és irányítója. Úgy tűnhetett, elsősorban a nyírségi birtokok miatt történik az utazás, mert ezeket valóban útba is ejtették. Ha Sztregováról indultak el, akkor Borsod megyéből Zemplénen keresztül juthatott a Tiszához, ahol a tokaji hídon átkelhetek és a Nyírség északi felén elterülő birtokokat meglátogatták.²⁸ Ha ezeket a helységeket térképen elhelyezzük, láthatjuk, hogy az említett időben a téli viszonytagas utakon kellemetlen élményeket szerezhetett a hazai útviszonyokról,²⁹ ahol „mindenek közt legrosszabb járni”. Hogy mennyit időzött a birtokokon, azt csak feltételezzük, mindenesetre Nyíregyházát és Nagy-Kállót érintve utazott esetleg „ökrös gyorszekéren” le Biharba, Csehtelekre. Az ökörfogat szerepel majd az Alföldi utazás című versben.

Azt a feltevésünket, hogy eljegyzését a családdal előre nem közölte, igazolni látszik még két adat. Szontághnak küldött levelében közvetlen az eljegyzés után, február 25-én meg sem említi barátjának a családi eseményt, és Majthényi Anna „könynyezett”, amikor tudomást szerzett róla, ezt Fráter Erzsinek Madách tapintatból „öröm könnyeknek” nevezi, mindenesetre a család csak nárcius végén ír az új menyasszonynak levelet. Ismerve Majthényi Anna egyértelmű nemtetszését Fráter Erzsivel szemben, elfogadhatónak tartjuk a szerelmes völgény titkolódzását.

A Nyírség mocsaras vadvizes vidékét és a művelhető „homokszigeteket” a Kolozsyak³⁰ című elbeszélés tájképében mutatja be. Ebben személyes élményéről számol be: „a Rétközben még most is fennállnak azok a hídfők, melyen Rákóczi Újhelyről Kállóba szokott utazni”. Az OSZK Kézirattárában a Madách rajzok³¹ között szerepel egy négy tájképet megörökítő képrajz, melyen az első kettő hegyvidéket a harmadik

alföldi tájat ábrázol: betyárral száguldó lovat, gémeskúttal és mocsaras, nádas vidékkel. Az utolsó kép a hazautazás egyik hegyesebb vidéken látott élménye lehet. Feltehető, hogy ennek az utazásnak ez a „képregénye”.

Így első alföldi útjáról, mely Tokajon és Nyírségen keresztül Nagykállót érintve vezetett le Cséhtelekre, több emléke is fennmaradt. Az említett rajz, az Egy nyíri temetőn, továbbá levele Szontágh Pálhoz, és az életmű végén keletkezett Kolozsvyak című elbeszélés tájleírása.

Az Egy nyíri temetőn és az említett Szontághhoz írott 1845. február 25-i levél élményei bizonyos hangulati, tartalmi hasonlóságot mutatnak, „volt időm elmélkedni a sárban”, s a „csinált út rosszabb mint a gyep” – egybehangzik a „Kopár vidék”, „poshadt mocsár”, „domb, domb után” tájélményével. Úgy tűnik a vers és levél azonos időben keletkezett. Többen, így Sötér István és Horváth Károly felfigyelt a költemény „pontos részletező leírására”, „modernségére”. A sívár temetői képben „van valami modern különösen a hangulat fakasztásában”,³² s ez kissé furcsán fér meg a „kifejezés avittas módjával”. Horváth Károly Petőfi tájírásának ösztönző hatását vizsgálja az Alföld-versekben. Ha el is fogadjuk, hogy Madách Pál már 1845 elején eljuttatta testvérehez Petőfi 1844 novemberében megjelent Versek című kötetét, azt mégis kétségbe kell vonnunk, hogy a 45 telén keletkezett versben már „eltanulta” a természetfestő vagy életképjellegű leírási módot”, a részletekbe való elgyönyörködtetést.” Ugyanis a 40-es években keletkezett levelekben, kisebb prózai írásaiban már megtaláljuk a részletekben való elmélyedés technikáját. Ha megfigyeljük a Lónyaihoz írott levelekben pl.: Sztregova leírását, a Vág völgyéről készített beszámolókat, akkor ezekben találhatjuk meg a „részletekben való elgyönyörködtetés” madáchi előzményeit. Petőfi hatását pedig a csesztvei évek alatt keletkezett versekben figyelhetjük majd meg.

Az „Egy nyíri temetőn”-t az emeli ki a korabeli versek átlagából, hogy az Alföld élmény, a szokatlannal való találkozás gazdagítja az író valóságképét, és összehasonlításra ad lehetőséget. A lankás, hegyes „édes szülőföldem” hiányérzete láttatja szürkébbnek, vészthozóbbnak, de egyben plasztikusabbnak ezt a vidéket. A „néma temető”, mely nincs kerítve „árnyas fákkal”, a sötétlő fejfák egyhangú sora, melyben a nyírségi református temetők ősi temetkezési kultúráját fursállja, szokatlannak, idegennek tűnik számára. „Sötétlő fejfák állnak föld felé, /Hajolva, hosszú, egyhangú sorokban”./ A Nyírségben ősi szokás szerint kapufélfára emlékeztető befelé görbülő, négyoldalt faragott fejfák sorakoznak a református temetőkben.³³ A romantikusra élezett ellentét – „a délibáb tündéri életet költ a sírtanyára” – , filozófikus gondolatok sorát nyitja meg. De ezzel el is laposodik a lendületesen induló vers. A kék eget első-tétítő vihar széttépi „az édes csalfa képeket”, s csak alul a sötétlő fejfák maradnak. Ezekből az „édes csalfa képekből” sejtjük csupán, hogy a síri hangulatot árasztó vers egy eljegyzésének gondolatával foglalkozó ifjú múlt, komorabb hangulatoként keletkezett. Az ellentétre épített drámai szerkesztés, a filozófikus elmélkedés a mulandóságról, és néhány sikerült tájmozaik teszi értékessé a nyelvi megformálásában még „avittas” költeményt.

A lánykérés után több levelet írt mátkájához, de ezek sajnos elvesztek, viszont ismerjük Fráter Erzsí válaszleveleit. Érdekesen egybehangzik az, amit megtudunk Cséhtelekről és környékéről, a verssel és a levélélménnyel.³⁴ Erzsí leveléből tudjuk, „itt nagy árvizek voltak annyira, hogy az embereknek kocsival sehova sem lehetett menni.”³⁵ De nemcsak a tájélmény hitelességét igazolják ezek a levelek, hanem segítenek a versek kronológiai elrendezésében is.

Az eljegyzés után rövidesen levelet kap, s erre válaszolva írja, fájlalja a viszontag-

ságos utat, amit visszafelé Madáchnak meg kellett tennie. Majd leírja, hogy a húsvéti ünnepeket rokonánál Fráter Dénesnél töltötték Tótiban, ahova ökörszekéren mentek. „Pünkösdre felmegyünk meglátogatni benneteket. Meglehet ez utolsó levelem az indulás előtt” – írja 1845 áprilisában. Az utazás azonban húzódik, a völegény sürgeti, több levelet is ír, de Erzsí csak „minden harmadikra” válaszol. Végre májusban költözik fel nagybátyjához, Fráter Pál alispánhoz Csécsére. A két helység közel van egymáshoz, mégsem találkoznak, mert Madách ismét megbetegszik, és a két szerelmes közt „az angyali posta” szerepét Szontágh Pál tölti be. Az esküvő előtt alig egy hónappal, június 24-én, valószínűleg kelengyevásárlás céljából utazik nagybátyja és annak felesége társaságában Pestre. Erre az útra az időközben felgyógyuló Madáchot is hívja „Mi kedvesem . . . e hó (1845. jún) 24-én délután indulunk. Ha szándékodban, akkor, úgy jöjj. Bátyám bemén Gyarmatra maga is bemehetne a gyűlésre, itt jobban megtudhatna (ti. az utazásról) mindent.”³⁶ Mindez azért lényeges, mert így kevés a valószínűsége annak, hogy 1845 nyarán mégégyeszer visszautaztak volna az Alföldre. Ugyanis Vojnovich Géza szerint az Alföldi utazás írására nem is volt máskor alkalom életében, mint midőn mátkájához utazott Biharba, vagy később együtt látogattak haza. Erzsí levelei egyértelműen igazolják, ekkor az eljegyzéstől esküvőig nem került sor újabb alföldi utazásra.

Az Alföldi utazás tárgyilagos pontos közléssel kezdődik.

*„Forró nyár közepén a nap délen állott,
Lánykámmal utaztam Alföld sík vidékén”.*

Az indító kép azt az érzést kelti az olvasóban, mintha idillikus utazás részese lenne. Aztán mozgásban kocsiútról szemlélve peregnék a táj képei. Kietlen, ember nélküli faluba érkezünk, „zárt ajtók” mellett haladunk el. Erősíti a kihaltság érzését a magányos gólya, a bádogtetős templom tetején nyikorgó kakas. Ahogy egyre beljebb utaztatja az olvasót a pusztán, mind sivárabb kép tárul fel a „tök lankadtan ereszti le indáit” a „nádkerítésről”, s a tikkasztó melegben akácok „enyhadó árnyékában” „marhák legelének”. Az aratók mozaikja teszi kissé színesebbé a tájat, majd az is elmarad, s a végtelen homoktérben már „Nem volt a roménynek egy fűszála” sem. Táj és ember együvé tartozására utal – „Oly jól összehangzott ez borús szívünkkel”. Megcsodálhatjuk a versben a leírás utaztató jellegét: ahogy „lovaink csak /Lassan haladának elnyújtott fejekkel”, /úgy viszi át a tájon az olvasót; a természet és ember kapcsolatának lélektani pontosságát; „a szamárlenyer” hajlong, mintha „régibaj-társt üdvözölne”, s a „népes nádas recsegő zenével/ Futni indul, mintha örült táncra menne./ Horváth Károllyal együtt vallhatjuk, ez a vers már több lényeges petőfies elemet hordoz magában szóképeiben, ritmikájában, felező tizenketteseiben. De van más megközelítése is a versnek. A kihalt halálhangulatot árasztó tájban, ahol „szellő sem jár a pusztaságon”, mert fél martalékuksi a halálnak, a szellem titkos szavára „a halottak újra ébrednek”, a vihar „szégyen bosszújában” bömböl, és a „sors sok csapásától” sújtott emberpárnak „egymáson kívül más egyébje sincsen” – mindez valami rejtett tragédiát sugall. Van a Madách-rajzok között egy érdekes kép.³⁷ Kompátkelést ábrázol jellegzetes alföldi tájon. A lovasfogat mellett az alföldi népviseletbe öltözött révész kormányoz, mellette egy fegyveres pandúr áll. Az utasok két nő és egy ülő férfialak. Kivételesen ezt a rajzot pontos dátummal és aláírással látta el a költő. 1850. október 6-t, az aradi vértanúk kivégzésének egyéves évfordulóját írta rá. Véletlen lenne, hogy ezt a képet ezzel a dátummal látta el? A fegyveres pandúr alakja az előtérben és a dátum egyértelműen a szabadságharc bukása utáni időre utal.

De lehet-e a kép és a vers között kapcsolat? A versen végigvonuló szorongó hangulat „a titkos szellem szó”, a „sorsunk sok csapása” allegorikus értelmezést is feltételez. Néhány sorában mintha emlékeztetne Tompa A gólyához című versére, melyet mint erre legutóbb Kerényi Ferenc mutatott rá³⁸ a költő már 1850 májusában ismert és lemásolt. De ha ezt csak feltételezzük, akkor is van egy vers, ami kétséget kizáróan a szabadságharc után keletkezett, és élményanyagában az Alföldhöz kötődik. S ez *Az alföldön* című költeménye. A tájjal való újratálalkozás örömeivel indítja a sorokat, „*Oh szép alföld, tárt s rejtélyes könyv te, / Tárd ki kebled egyszer még előttem*”. Majd Arany János Családi körének hatására beszélgeti „a csonka ifjút” „a nagyszerű napokról”, amikor a pusztát „háromszínű zászló” ragyogta be. A családot és nemzetet ért tragikus gyászra utaló sor – „Miért maradtam én meg sirásónak?” – talán akkor válik érthetővé, ha visszapergetjük az eseményeket a Madách-családot ért tragédiához.

A Nógrád megyei Levéltárban Leblancné Kelemen Mária Madách-dokumentumok című kiadványában³⁹ található azok a részben német nyelvből fordított hivatalos iratok, amelyek fényt derítenek a Madách-családot ért tragédia körülményeire. A tragikus eset országshírdő ismert volt, a napilapok is közölték hírét, és Szendrey Júlia meghatározó romantikus-szентimentális hangvételű novellát írt róla A honvéd neje címmel.⁴⁰

A Békés–Csongrád–Csanád megyék és Szeged város Cs. Kir. kerületi biztosa értesíti a Nógrád megyei Andreanszky Sándor főbiztost, hogy a büntényben résztvevő nyolc személyt őrizetbe vették, és további adatokat kérnek „Madách Imre úrtól”. Leblancné közli, hogy „az anyaggyűjtés utolsó szakaszában került elő az a német nyelvű dokumentum,⁴¹ melyben Madách Imre 1850 őszén tájékoztatja a hatóságokat nővére és sógora haláláról. Majd a család jogi képviselőjeként a hivatalos felszólítás után Szegedre utazik, mint erről 1850. szept. 16-án kelt levelében olvashatunk. „Múlt (1850) február hó végén . . . akkoriban Szegeden létem alatt” „az elárverezett kocsis és lovakból (ti. Madách Mária tulajdonából) 90 s néhány pengő forintokat nem kaptam meg, mert azokat „tévedésből a nagyváradi sóhivatalhoz küldték”.⁴² Madách Imre tehát „1850. február végén” leutazott Szegedre, elárvereztette a kocsit és a lovakat és bejelentette igényét a többi elveszett értéktárgyra.⁴³ Az újonnan előkerült dokumentumok igazolják kétséget kizáróan, hogy Madách Szegeden is járt, és hogy újra végigutazott az Alföldön. Így a tájjal való újratálalkozáshoz kapcsolódhat a fent idézett *Az alföldön* című vers és az utazást ábrázoló kép.

Horváth Károly mutat rá arra, hogy a költő szívesen vetít két vagy több élményt egy-egy művére. Ezt teszi a Halál költészete ötödik részében, ahol „pozsonyi és pesti emlékei mintegy eggyé folytak lelkében”.⁴⁴ A város leírása / „*Hallom mint zúg le a Duna árja, / Kelet s nyugatra tárván karjait, / Északról a Kárpát . . . Délről . . . alföld sík vidéke*” öleli; ez Pozsonyra illik, viszont a „zajos” és „ifjú” jelzők inkább Pestre, ahol szabadlábba helyezése után „magányosan bolyonghatott a város piacain.” Így az alföldi utazás versben és képen két távolabbi élmény egymásra vetítése. A versben „lánykám” és „nő” megszólítás is erre utal. Egy korábbi idillikus kocsit talán Csehtelek és Tóti között, és az 1850-es évek tragikus „sorsunk sok csapásával” terhelt út, melyről jogosan állapíthatta meg: „Mért maradtam én meg sirásónak?”

Madách egymásravetítő technikáját többször megfigyelhetjük még. Ilyen módszerrel készült *Fogságomból II.* című vers és Kolozsnyak elbeszélése. De legtökéletesebben *Az ember tragédiájában* láthatjuk, amelyben minden történelmi színben az adott kor jelene, az édenbeli múlt emléke, és az időben egyre távolodó jövő megsejtésének idősíkjai váltakoznak.

Válása után Sztregován élt, régebbi és újabb barátaival tartott fenn kapcsolatot. A Tragédia országos hírvé költővé avatta, ettől kezdve egyre többet utazott fel Pestre, ahol leginkább Bérczy Károly Szervita téri házában időzött. A zajos, kapitalizálódó nagyváros idegen maradt számára „ahol most vasút robog, /Távirda játszik, gőzkazán füttyül” . . . / „Csak a moslékos gyár büszkélkedik”.⁴⁵ Tisztább, emberibb, költőibb az a világ, „hol pásztortúznél rólunk szól a dal”, és a múlt visszhangja „Gyermekregék hímes szárnyaival” csendül fel.

Érett férfikorában, rövid élete végén is megmaradt rajongása a természet tisztább világa iránt, ahol „gyermekregék hímes szárnyaival” emberibb, költőibb az élet. Antikapitalizmusa majd a *Tündéralomban* hangzik fel, talán Arany hatására, aki nagyvárosi éveit alatt is vidéki ember maradt.

Szerettük volna felsorolni a költő utazásainak dokumentumait azzal a szándékkal, hogy bizonyítsuk, kimozdult megyéje szűkebb határai közül. Adósak maradnánk a költővel szemben, ha nem lapoznánk bele azokba a levelekbe, melyekben megfogalmazza, milyen élményt jelentett számára az utazás. Ha teheti és betegsége vagy még gyermekifjúként anyja nem akadályozza ebben, útnak ered és bejárja a környéket „Keszegen, Csalomján, Csesztvén utaztam” . . . írja Szontágh Pálnak – s csak a hivatal ment meg azon meglepetéstől, hogy (ti. nálad) Szécsénybe teremjek”. Hivatalos és családi jellegű útjait is idesoroltuk, mert ezeknek is nyoma maradt költészetében. Több esetben felhasználtuk a Madách-rajzokat a művek kronológiai meghatározásához. A költő dilettáns festő volt, rajzai nem saját műfajukban tarthatnak igényt figyelmünkre, csupán az életmű megközelítésében. A konvencionális biedermeier technikával megalkotott képek megélt és megálmódott érzéseket sugallnak. Személyes élmény és ábrázolási konvenció egyesül ezekben az alkotásokban „álomvilágának elemeivel”⁴⁶, mely más oldalról kiegészíti, közelebb hozza az olvasóhoz Madách tájábrázolását. A megformálás csiszolatlan, de a gondolat eredeti, mint ezt a tájat bemutató lírájában és prózájában látni fogjuk. Téma szerint a gyűjtemény többnyire még gyermekkori tréfás rajzokból, családi vonatkozású képekből és utazási élményeit illusztráló rajzokból áll. „Én Sztregovát kétféleképpen festem” írja Lónyainak szülőfaluját bemutató tájleíró levele után. Madách szokása, hogy amit leír, azt lerajzolja. Így társul az ismert sztregovai képhez a leírás, Trencsini, másként Teplici fürdők című cikkéhez a 8. sz. rajz, első alföldi útjához a 48. sz. „képregény”, a második alföldi útját bemutató 1850. okt. 6.-i dátummal ellátott rajz, ami talán a leg sikerültebb alkotásnak mondható. Érdekes még a 46. számozású, amely két házat ábrázol, az első oszlopos előterű a csesztvei kúriára emlékeztet, a másik fantázia-csapongás egy soktornyú nyári lakról. A kép alatt Madách Aladár kézjével ellátott dátum „1860 körül”.

Ebben az időszakban kezdik építeni „Imre dombján” Parócza puszta mellett azt a nyári lakot, melynek felavatásáról és rendeltetéséről Balogh Károly is beszámol. Mint ismeretes többen kapcsolatba hozzák ezt a „Borka szerelemmel”.

* * *

Madách életének néhány tanulmányát (1837–1841) és a fogságának idejét (1852. aug.–1853. aug.) leszámítva Nógrádban élt, ide kötötte a családi birtok, politikai és hivatali teendői, szerelme és csalódása; a költővé formálódás megannyi élménye, mely assan gyöngyszemet termelt. S ha meg is fogalmazódik benne néha az elvágyódás rzése, „én ámbár jegyzői hivatalba léptem s ott munkálkodok” vagy életének utolsó

szakaszában, mikor Aranynek panaszolja, mennyivel jobb annak, „aki közvéleményt a főváros levegőjével szívja magába” – mégis ideköti mindaz, ami az életét jelentette . . . „ez hazám, kedves lakóhelyem”.

Madách két „kedves lakóhelye” Alsó-Sztregova és Csesztve. Van az életmű végén egy tervezett „senki szigete”, a költő által tréfásan Inre-dombjának nevezett hely, a készülő nyári lak, de ez nem válhatott otthonná, a halál megakadályozta ebben.

Kísérjük most figyelemmel az életmű három szakaszában a szülőföldhöz, otthonához kapcsolódó leírásokat!

Alsó-Sztregova a régi Nógrád vármegye kékkői járásához tartozott. „*Délről, az az Ráros-Mulyad Falutól felfelé éjszakkak menve, egy követses keskeny völgyön által, szembe tűnik a' vizsgáló utasnak egy szélesen elterjedett kies, szép völgy, a' mellynek egyik oldala felé Alsó-Sztregova népes Tót helység kiterjedésében jeles kőépületekkel fekszik. Melly széles völgyet ezen falu, a természet többféle ajándékai mellett, kellemetesebbé teszi az emberi kéz-művek' készítményei által.*”⁴⁷

Alsó-Sztregova környékét Jeszenszky Danó leírásából ismerhetjük meg, melyet a Losonci Phónix (1851) első kötetében közölt. Losonc „közel környéke nem hegyes, de mondhatni dombos, – s darabos lapályokból változatosan púposodnak ki mérsékelt dombok és partok . . . hegyeket látunk . . . nem oly közel hogy vaddá vagy zordonná válnék általa a vidék, s nem oly messze, hogy a természet szépségét hiányolná” . . . „délnek a rárósi hegyek zárják be a láncolatot, s mintegy kertté alkotják a vidéket, melynek pompájához különösen sokat kölesönöznek az itt-tt elszórtan fekvő falvak, s a sűrűn mintegy kimért távolságban álló kastélyok”.⁴⁸ Ezek közé tartozott a Madách-kastély is.

Fényes Elek Geographiai Szótárában (1851) adatokat szolgáltat a falu gazdasági életéhez.⁴⁹

Mocsáry Antal a kastélyt körülvevő parkot írja le. „Ékesíti ezt nem kevésbé a mellette levő nagy kiterjedésű négyszögű Anglus kert, melly nagy szorgalommal, és nem kis költséggel szép rendbe hozatott, s hol sokféle hasznos és mulatságos intézetekre találni, úgymint: rét, erdő, halastó, szőlő, fürdő-hely, virágos kert és egyebek.”⁵⁰

A tizenöt éves Madách 1838 szeptemberében ifjúkori barátja Lónyai Menyhért kérésére levélben mutatja be szülőhelyét, „hogyan az legalább leírásból ösmérje”.

„*El van rejtve a természettől is, mint a világ kíváncsi szemétől eltakarva, de áthaladva csekély gátot, egy virágzóbb hon is fejlik ki a szem előtt. Elevenebb itt minden mint a külvilágon. Virítóbb rét, melynek csermelyes közepén egynéhány falu emelkedik. Az ezernyi madár énekétől visszhangzó erdő kellemesb. – Lakunk egy dombon vagydon, körülvevé egy ángol ízlésű majdnem igen is nagy körű kertetől, mely hegyen s völgy ölen fekvén erdőt, rétet, szőlőt, aklot és tavat is foglal magában, de egy része most igen elhagyott. E vad, csendes magány tehát, mely másnak nem tudom, de nékem kimondhatatlan bájf foglal magában, hazám, kedves lakóhelyem.*”⁵¹

Az iskolás picturának is beillő leírás Madách első vallomása szülőföldjéről. „Szűkösén értelmzi a művészi megismerés szféráját, aki azt hiszi, hogy csak annak tükörképe merülhet fel benne, amihez tárgyi alapot szolgáltat a környező világ”⁵² Madách leírása több, mint a környező táj elemeinek leltározása. Miközben hiteles, pontos képet ad otthonáról, megfogalmazza életérzését, romantikus vágyait. A természet csendjét, a táj varázsos és mégis egyszerű szépségét – az „énektől visszhangzó erdőt” a „csermelyes” völgyet, „csendes magányt” – mutatja be. Milyen pontos tárgyszerű a levél második része! Mennyire enlékeztet fiatalkori festményére, Alsósztrégova képére! A kép és leírás hasonló vonásait figyelhetjük meg: az apró részletek pontos kidolgozását, a színhatásokban és érzelmekben megmutatkozó ellentétes ábrázolást. Elég

egy figyelmes tekintetet vetnünk a kastély Mocsáry⁵³ és Madách leírására, máris kitűnik az utóbbi művészi értéke. Távolról, magasabb nézőpontból indít, aztán mutatja be az olvasónak a lakóhelyet, majd ettől távolodva a gazdaságot. Mikrovilágának színhelye már költői üzenetet is megfogalmaz, a rimbaudi korban levő Madách görög szépségeálja csillan fel ebben a természet és ember világát harmóniába foglaló életérzésben. Természetesen későbbi leírásaival egybevetve itt a patetikus lelkesedés még nyelvi szegénységgel társul. Az igeneves szerkezetekből, az egyhangú mondatokból hiányzik a láttatás ereje. Mégis úgy tekinthetünk erre a levélre, mint első lírai elemekkel átszótt leíró prózájára.

A szülőföldhöz kötődés őszinte vallomása „hazám, kedves lakóhelyem” motívuma még többször visszatér a Lónyaihoz írott levelekben. A szüindő végén (1838. IX.) Pestre utazásakor írja „szomorúan nézek elébe (ti. az útnak), mert megfoszt ismét hazámtól, hol oly sok van, amit szeretek.”⁵⁴ S ha Pest különös élményeket jelent is számára, mégis nem tekinthetjük pusztá udvariasságnak azt a kijelentését: „minden levél, mely sztregovai emléket hoz . . . oly becses, melyet e pesti zaj nem felejtethet el.”⁵⁵

A sztregovai kerti lak később „Ermitáge”-nak nevezett házacskájáról az első információt ugyancsak a Lónyaihoz írott levelekben olvashatjuk, „. . . nekem itten egy írószobám van a kertben, s nagy részben a napnak ott vagyok. Jó anyám távollétem alatt oly kellemesen össze igazította azt.”⁵⁶ A költői formálódás, erőgyűjtés, tervezgetés évei ezek, „a már annyi idő óta készülőben levő Nápolyi Endre befejezéséhez közeleg, ezzel akarok fellépni az irodalom mezején” – írja 1841-ben. A sztregovai ház nemcsak az áhított természet és ember harmóniáját jelenti, hanem a felkészülés lehetőségét. A gazdag könyvtár, melyet Mocsáry is dicsérve említ, biztonságot nyújt és bizakodóvá teszi az ifjút, „ki költő nem lenne, itt azzá kell lennie.”

Az ifjúkori levelekből idézett részletek „a csermelyes” völgy, „az ezer madár dalától visszhangzó rét”, a csendes magányban oly jól mulató ember, akit a természet „avat költővé”, – mind ismert fordulatok a kor divatos romantikus irodalmában. „A magas hegyek nekem érzelmek” – vallja Byron. Madách tája is hegyvidék, de nem a „vad, ember által nem lakott magas bércek”, hanem a nógrádi lankás dombvidék közt megbúvó kis falu. Petőfi „arany kalászokkal ékes rónasága” éppúgy ennek a romantikus hazaeszmények a kifejezése, mint Madách „ezer madár énekétől visszhangzó erdeje”, lankás dombvidéke.

Csesztvét Lónyai Menyhérthez írt 1844. V. 8-án kelt levelében említi először. Némi keserűséggel számol be a pozsonyi országgyűlésen akkor már szereplő és egyre magasabbra emelkedő barátjának „Te már pályán állsz, melyre én csak fegyverkezem”, s miközben ironikusan jellemzi önmagát – „afféle parlagi táblabíróként dolgozom s zavarom a világot” – új lakhelyéről a „csesztvevi nyírről” számol be, ahol magányosan él. Olvasás, írás tölti be napjait, „előkészület mindkettő” írja, mert még „egy nemben sem tettem figyelemreméltót.”⁵⁷

Fényes Elek és Mocsáry leírásából kitűnik, a táj alig változott körülötte, „a hegyek közt fekvő kis tót falu”,⁵⁸ amelynek magasabb pontjáról „gyönyörű kilátás nyílik az Ipoly-völgy síkjára, a kanyargó folyó ezüstös csikjára, zöldellő rétségére”⁵⁹ s a „távoli felvidék kék hegyeire”, hasonló élményt nyújt, mint a „csermelyes”, „lankás” Sztregova. Csesztvére költőzésében szerepet játszott, hogy házasodni készült, ezért a kúriát rendbe hozatta, és innen közelebb volt a megyeszékhelyhez, ahol hivatali teendőit látta el. Közben közéleti és írói munkásságát is folytatja: felszólal a megyegyűlésen, cikkeket küld a Pesti Hirlapnak „a telekdíj ellen”, és tervezi újabb szép-irodalmi műve kiadását.

A számunkra oly kedves kis falu, a költői formálódásnak bár rövid, de meghatározó színtere. Ma a felújított Madách Múzeum – a „dombon álló kis ház” – őrzi a költő ereklyéit.

A házasságkötés után költözik ide fiatal feleségével. Balogh Károly az itt keletkezett verseket így jellemzi: „Múzsája elhalkult, tárgyköre beszűkült”. Megerősíteni látszik ezt a költő néhány vallomása ebből az időből, aki „telt bájú nőre lett” és „ölen /Felejtí szívesen költői álmait”./ Nem tartjuk feladatunknak Madách lírájának újraértékelését, hiszen ebben a tárgykörben Sötér István, Komlós Aladár, Kerényi Ferenc, Kiss Aurél és a legutóbb Horváth Károly többoldalú vizsgálódásához már kevés hozzáfűzhető akadhat. Csupán arra vállalkozunk, hogy a Nógrádhoz kötődő részletekre, és ezen keresztül tájírójának értelmezésére irányítsuk a figyelmet.

Természet és ember harmonikus egymásra találása hatja át a rövid csesztveie évek alatt keletkezett verseket. Madách magánéletének boldogsága átsugárzik a tájba, környezetbe („Oly édes a jelen”) – írja, s a biztonság, megelégedés színezi a költő mikro- és makrovilágát. Hang és fény játszik a szinte rokokó bájú tájban.

*„Az őszi alkonyat
Arany sugárban
Tündöklött a liget
Sárgán és pirosan”.*

A Tragédia költője kedveli az ellenpontozást, a boldogságot a lehangolás, az életet a halál, a hősi helytállást a gyáva meghunyászkodás váltja majd a Tragédia lapján. Ezekben a versekben is találunk témaváltást, amikor leírja a falu népének ünnepnapját és hétköznapiját, a nyári, őszi és téli tájat. Az Őszi séta⁶⁰ és Nyári estén⁶¹ egyazon élményhez a falusi népülethez kötődik. / „Pajkos dal zengedez, / Nehéz hétköznapiok” / után, a telt csűrök mellett „a hangmértes csépek” nyugszanak, s / „Csak néha kurjongat / Itt-ott egy szérü ör”. A faluban a lányok és legények vidám „trufa (tréfa) és dal mellett” felverik a természet csendjét. Az ünnepi és hétköznapi falu élete egyaránt idilli, „a boldog kisvilágba” nem jut el a világ lármája, „a szent béke” az „egész világon széjjeláradoz”.

Ismerjük a Madách-családnak a jobbágyokkal folytatott peres ügyeit, közismert, hogy Nógrádban a jobbágytelkek mérete és minősége miatt az ország legelmeradottabb területeihez tartozik. Kétségtől rózsaszínre festett az a falusi világ, ami ezekből a Madách-versekből tükröződik. De nemcsak az övétől. A romantika kedveli a falusi idillt. A családfő ül a nagy asztalnál, / „szájokban pipa előttük palack áll” / „Most mindenik kunyhó egy tündérpalota” / – írja Petőfi a Téli estékben. Madách falusi életképeiben a szubjektum belső derűje, megtalált édene színezi a képet ilyen idillire. Övé az a boldog kisvilág, amelyet rávetít a falu életére, s közben alig veszi észre a „nyomort”, mely álom és szerelem közt lengi be parasztház szobáját.

Az Őszi séta életmulandóságot bemutató filozófálgató részeiben a képi megformálás miatt a gondolatok széthullanak. De a környezetfestés színessé, elevenné teszi a képet. / „A szőlős kert alatt, / kis pástortűz lobog, / Kővér juhnyáj között, / Vidám kolomp konog”. / A tájat mozgáshoz ábrázolja, utaztatja az olvasót, a sétálgató ember lépéséhez igazodva juttatja el a „szőlős hegytetőről” a kertek alá, ahol a juhnyáj legelt, aztán a gazdasági épületek „a csűrök” mellett haladva, beér a faluba, ott „a vén hárs alatt” elidőzik a falusi pappal, „aki túl fél századon” közsvényes lábaival megpihen és szemét, lelkét felidíti a falusi lányok, legények táncán. Életképet fest, apró mozaikjaiban emberi sorsot, lelkiállapotot mutat be. A vers epikus jellegű, mozgásban ábrázolt leírás.

A *Nyári estében* a leszálló este színeit, a „kék bérceket” a nap „kiomló” véréit és a felhők „ezüstös” színét kevésbé sikerült dallamvezetéssel írja le. De aztán megtalálja a költemény zenéjét a tájminiatűr felidézésében.

*A bérc lábánál messze rét terül,
Kaszák pengése elhangzott felette;
Csak a patakcsa sutlog halk zenét,
Ha tükrébe kis virág hajlik be.*

„A természet hangjaira való hallgatóság”⁶² az „Éden dallam” metódusa lelhető fel a versben. A „patakcsa” csörgedezése áttűnik a „por” lépteibe, aki lassan megy, hisz „miért sietne” a falu határához. A szellő először dallamot hoz („Az estharangnak reszkető beszédé”-t, majd harmatot, illatot ragad fel. Az akusztikai hatások realisabb elemei a „kolompszó”, „ostorpattogás”, „szongó esteli bogár” s az utcahosszat hallható csalogánydal viszik közelebb az olvasót a tanyáktól a faluig. Beesteledett, / „Az ég földünknek gyászat ölti fel”, hazatér a paraszt, s a falu esti életében újabb hangok, fények, mozaikjai következnek: a „porfelhőben” hazatérő „marhanyáj”, a rőzselángtól világos ház, ahol „bogárszemű menyecske” élesztgeti a tüzet. Aztán belépünk a házba, „mázás bögrében” áll a „szűk estébéd”, s a fonott kapun éppen betér a tehén, a „vadabb fiú” pedig lóháton csörtet be az udvarra, és a menyecske csókkal az ajkán fogadja a gazdát, az „örves eb” pedig szűkölve vegyül a „boldog kisvilágba”. A vers zárlata már sablonos népmesei fordulatot idéz, a gazda kiosztja a kenyeret, mesét mond, a család álmura hajtja fejét, és ez a jövendő álmom homlokon csókolja „a nyomor” és „szerencse” fiait.

Mi adja ezeknek a verseknek az esztétikai értékét? Elsősorban a költői felidézési erő, mely az akusztikai hangzásokban sajátos dallamvezetést kölcsönöz az egyébként botladozó rimelésű sorokba. Az életképek miniatűrjei, melyek bizonyítják Komlós Aladár találó megjegyzését: „Olykor meglepetésünkre kiderül, hogy e folyton elmélkedő embernek van szeme a külső világ jellemző részleteire is”.⁶³

S végül, ami sajátos nógrádi színezetet ad Csesztve költői topográfiájához, az a palóc falu népeletének szokásai, szóhasználatának egy-egy eleme: a „fonott kapu”, „a mázas bögre”, „hangmértes csép”, „trufa”, „fénybogár”, „tilinkó” és a palóc ház első szobájában megvetett „tornyos ág”.

A Madách-kúria lakója nem ült le a parasztok asztalához borozgatni, de a világra nyitott szemmel figyelő ember érzékenységgel figyelte a „vén hárs” alatt üldögélve a falu lakóinak életét. Hallgatta a nótájukat, nézte egértógó játékukat, eljárt a miklósvölgyi pusztára a szőlőkkel, présházakkal, diófákkal borított hegytetőre a „messzelátóhoz”, ahonnan jó időben Selmechánya felett emelkedő Szitnyára is el lehetett látni.⁶⁴

Kétségtől hiányolhatjuk ezekben a költeményekben a gondolati mélységet, a népelet realisabb felidézését, és jobb verseiben jelentkező aforisztikus tömörséget. De epikus jellegű életképeiben, tájleírásában fel kell fedeznünk azokat az értékeket, melyekkel „közelíti Petőfi és Arany” költészetét.

S végül a „megtalált éden” sugárzik ezekből a versekből, – mint erre Horváth Károly és Kerényi Ferenc is rámutat – ami nemcsak a boldog szerelmet jelenti, hanem azt a homéroszi derűt, ami a természet és ember harmóniájából fakad. Költészetének ihlető elemei között az alföldi élmény is szerepel. Az Alföldet ismerő költő derűsen tekint szét saját otthonában, a szeliden hajló dombok közt. „Dombtetőről nézek ifjú hajnalt, / S virágkelyhekből száll az illatár” – írja legsikerültebb versében a *Dalforrásban*.

A szabadságharc távolban zajló eseményeiről Pál és Károly leveleiből, személyes beszámolóiból értesült. Csesztve így nem volt elzárva a világtól a „csendes völgy”-ben értesülnek mindenről. Madách Imre hivatali teendőinek gondos és lelkiismeretes elvégzésén túl a veszélyessé váló 49-es évben azzal írta be nevét megyénk történetébe, hogy bátor hangú „Hírlelőjében” fegyveres gerillaharcra szólítja fel a népet. Ezek az események vezetnek börtönbehurcolásához és egy évig tartó fogságához. A „Levelek” közé sorolja az 1853-ban keletkezett *Fogságomból II.* című verset, mely Csesztvét felidéző legszebb tájleíró költeménye. De mennyire más a most felidézett falu képe! Ez is „úti levél” míg azonban a Lónyaihoz és Szontághhoz írottak valóságos utazás élményeiről számolnak be, ez most az álom, a képzelet segítségével járja végig a már jól ismert falu táját. Álombeli utazás ez is, mint a Tragédia látomásképei, csak hogy hazai, nógrádi tájon.

A rabságban élő messzire néző ember lassú eszmélkedésével indul a vers /„Van szünnnek szüksége nem csekély erőre”, /de ezt az erőt, hitet, a lét biztonságát már csak a múltban keresheti. Két sík váltja egymást, az álom és valóság, a múlt és a jelen, mely hol szétválk, hol egymásba olvad; a megidézett tájba, környezetbe vetített jelen, mely megkérdőjelezi a jövőt is.

A *Fogságomból II.* azon művek közé tartozik, mely nemcsak életrajzi adatokat szolgáltat vagy „vázlatos előképe” a Tragédiának, hanem önálló alkotásként a leírás műfajában is figyelemreméltó.

Madách technikájával készült plasztikus rajznak érezzük a csesztvei Madách-kúria képét a „kis házikót”, mely a sztregovai új kastélyhoz képest valóban idillikusabb hely. A „dombélen” álló román stílusú templomot, melynek harangját gyakran megörökítette korábbi verseiben

*Lement már a nap is
Harangszó jött elé,
S eközben újra a
Kertekhez érkezőm* (Űzsi séta)

s ugyanezt kissé metaforikusabb tömörséggel a Nyári estében

*Eléje jó már enyhe szelleten
Az estharangnak reszkető beszéde.*

S hogy a kép teljes legyen odavarázsolja az emlékezet „a táncra, dalolásra” gyűlt fiúkat, lányokat, s a nőt, aki elkísérte a messzelátóhoz, / „Honnan a szem széles földet bebarangol, / És a gondolat, mint sas repül felette”. De az értékgazdag múlt, a tájba visszaálmódott boldogság veszélyeztetettségének sejtése zárja a képet. A múlt most hirtelen átvált jelenbe, az idősíkok pillanatnyi áttűnésével szembesítve, idegennek látja önmagát a csesztvei otthonban, mert / „Attól ami letten, hogy köztem s közötté /Semmit sem lelek mi együvé kötözne”. Ebben a felismerésbe már nem illik bele a korábbi derűs kép „el, el emlékezetekkel”. A látvány egy belső lelki krízis visszfénye. A családi idillt a kétségek sejtése váltja fel. Megbomlott az édeni kép derűje, a ternészet és ember harmóniája. Az egymásra vetített élmények szinkronja adja a vers különös hatását. Akkor születik csak műalkotás, ha az eredeti élmény elhalványodik a ráretegződött újabb benyomásoktól. Így történt ez itt is – mint annyi más Madách-nűben –, több emlék rakódott egymásra, s ezek hatására válik sejtelmessé, lebegővé, titkokat hordozóvá a költemény. Többen úgy vélik a „köztem és közötté”

/ Semmit sem lelek ni együvé kötözne” Fráter Erzsi és Madách viszonyára utaló sorok. De felfogható úgy is, hogy a régi és új énje között bonlott meg az egyensúly. A Tragédiában megformált kétarcú Madách korai elődje is lehet ez a lelki diszinkron.

1864-ben, a költő halálának évében, Arany szépirodalmi folyóiratában a Koszórban jelent meg Madách novellája a *Kolozsyak*. Vörösmartyhoz hasonlóan őt is „korszükséglet, tehetségének sokoldalúsága csak kirándulásra vitte a széppróza berkeibe, de zsenije rajta hagyta a bélyeget.”⁶⁵ Ez a novella több figyelmet érdemelne, egyrészt azért, mert az életmű végén az utolsó befejezett alkotás, másrészt mint azt Sötér István a Tündéralommal kapcsolatban jegyzi meg „vissza és előre utaló jegyek”⁶⁶ figyelhetőek meg benne. De stílusváltásra is felfigyelhetünk a műben, mely korszerűségében a századvég felé mutat.

Madách novelláit a kritika Halász Gábortól kezdve summásan elítélte, mint a túlzó romantika mintapéldáit. Németh G. Béla szerint a „francia romantika és a késői szentimentalizmus sablonjait vegyítette – a lélek és nyelv belső problémája nélkül.”⁶⁷ Mindenesetre Gyulai Pál, a „szigorú ítész” bevette ezt a novellát is az 1880-ban megjelentetett Madách összes művek kiadásába, ahol a bevezetőben azt írja „föl lévén hatalmazva, hogy csak azt adjam ki (*ti. Madách műveiből*), amit jónak látok, mellőzve mindent akár esztétikai, akár irodalomtörténeti tekintetben, akár a költő jellemzése szempontjából csekély becűnek vagy éppen értéktelennek ítéltém.”⁶⁸

Nem szándékozunk most a novella érdembeli elemzésével foglalkozni, csupán annyiban érintjük, amennyiben a tájhoz, természethez kapcsolódva Madách leíró művészetének újabb értékeit figyelhetjük meg benne.

Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában a szerző által írt és javított kézirat kronológiai elhelyezésére csupán kísérletet tehetünk, mert szokás szerint dátummal nem látta el.⁶⁹ Véleményünk szerint a költő 1863-ban írta, majd egyelőre ismeretlen körülmények miatt jelentősen átjavította, több oldalát újraírta valószínűleg 1864 elején. Feltételezésünket a következőkben igazoljuk. 1862. október 5-én érkezett Sztregovára a válás után először Madách idősebb lánya, Jolán. A család az eltelt idő óta nem találkozott a kislánnyal, aki anyjával Fráter Erzsivel élt, majd annak zavaros magánélete miatt most a bíróság az apánál helyezte el. A család fenntartással fogadta a lányt. „Ott állt szegény tizenkét, tizenhároméves kislány elfogultan a körülállók vizsla szemei előtt.”⁷⁰ – számol be az újratalálkozás pillanatáról Balogh Károly, majd megjegyzi „Pár rövid órának benyomásai után már kialakult az ítélet felette, s ez a szegény kislányra nem volt kedvező”. Az anyjára feltűnően hasonlító lányka tehát „ellenérzést”, negatív ítéletet váltott ki a családban, s valószínűleg ebben Madách sem volt kivétel. Az esemény kulcsélménye lesz a novellának, ahol apa és egy démoni nő által megrontott fiatal lány találkozása körül bonyolódik a romantikus mese. A novellában több utalást találunk a „dül, dül az ősi ház feletünk” motívumra, melyet nyomon követhetünk korabeli levelezésében, kifizetetlen váltókról, kiadókkal folytatott anyagi vitákról olvasva s ezek is a történet légrétebe tartoznak.

A kéziratban bőségesen fordul elő javítás, ezt más színű tollal, de Madách végezte el; mindenesetre nem egyidős a novella megírásának idejével. Ezen túl még érdekessége a kéziratnak az is, hogy aláírója „Ács Sebestyén”,⁷¹ vagyis a költő álnév mögé rejtőzött. Mi lehet az oka ennek? Valószínűleg az, hogy a próza területén jelentkező költő, aki már ebben a műfajban négy kísérlettel bírt, Arany őszinte kritikáját akarta olvasni. Joggal tartott attól, hogy művét a Tragédia írójának érdemei szerint ítélik meg, s ő ezt el akarta kerülni. A javítások, melyek a címtől kezdve a bevezetés és befejezés megváltoztatásán kívül több helyen még előnyösen formálják a novellát, így

feltehetően nem Arany inspirációi, hanem Bérczy Károlytól származhatnak. Balogh Károly beszámol arról, hogy a 60-as években a költő gyakran megfordul Pesten és legtöbbször Bérczyék társaságában tartózkodik, ahol vitákat folytat a kor ismert íróival.

Az 1860-as években a sztregovai kastély, a hajdan Mocsáry által versben is megszállt „ékes revidencialis lakhely” elhanyagolt állapotban volt.

A novella indító képében⁷² egy víziországi tájfestését elvashatjuk. A ház ablakai a „terjengős lápos Rétközre néznek”, a kert ahol hajdan fény és nagyság élt, „most enyészett trónol”, a kert útjai „dudvákkel borítottak”, lugasai „összedültek” és kígyók fészkeül szolgálnak „halastava békanyállal” benőtt és „kákát terem”. „A mosolygó rét ingoványra süllyedt.” Nem nehéz ebben a leírásban felismerni a hajdan „díszes anglus kertet”, „halastavat”, „az ékes kerti lak feldúlt maradványaiban” az Ermitaget „melyben költővé kell lenni annak, ki nem az”. Pókháló folyosón jutunk el a toronyszobáig, melynek bútorzata: ágy, szék, íróasztal, ahol „tündérszép női arckép töredéke áll”, s a szögletben puska hever. A szikár magányos háziúr alakjával záródik a kép, aki szemét „a lába előtt élettelenül heverő ebre mereszti”, „téged kísértetek legbánatosabban sírodba”. A leírás dickensi komorságába beillik még az a személyes élmény is, amit Balogh Károly jegyez meg: kedves Dzseki kutyájának kimúlása, mély nyomot hagyott a költőben.

A Kolozsy házat körülölelő víziországi a maga nemében természeti csoda lehetne sokszínű életével, mozgásával, faunájával és flórájával, mégis elsősorban megdöbbenet, félelmet, keserűséget sugall. Madách alföldi utazásai során, mint ezt már más vonatkozásban idéztük, járt a Tisza vidéken „Zemplén és Szabolcs között a Holt Tiszának mocsaras vidékén utazva” látta ezt a „víziországot”. A kortárs irodalomban elfogadott sablon, hogy az író „személyes élmény, titokzatosan előkerült levél vagy egyéb iratot találva meséli el a megdöbbenő történetet, mintegy a hihetetlennek hiteles hátteret biztosítva. Kemény Zsigmond és Jókai is él több művében ezzel a fordulattal. A már említett Losonczy Phönixben Jókai A láthatatlan csillag⁷³ című elbeszélését így indítja: „A múlt évben egy öreg angol kereskedővel jöttem ismeretségbe . . . a következő történetet tőle hallottam”. Nem lehetetlen, hogy a Madách-novella bevezetőjében a javítás után bekerülő rész, mely a Rétközben történt utazásra, és az ott talált Kolozsy-család történetéről szóló titokzatos iratokra utal, ennek a Jókai-novellának az ötletével áll kapcsolatban. A Madách-rajzok közt szerepel egy vadvizeket bemutató tájkép⁷⁴, melynek sivársága és növényvilága emlékeztet a Kolozsyak tájélményére. Madách valóban járt a Tiszavidéken, ezt az életrajzi adatokon, levelezésen és verseken kívül ez a rajz is bizonyítja. Természettudományos érdeklődése különösen ebben az időben mélyült el. Olvasmányai között Humbolt, Leenwenhoch, Spalanzani és mások szerepelnek, feljegyzései között sok a növény-, állat-, rovarvilágról szóló jegyzet. Balogh Károly említi „nagybátyám ismertetett meg a tarka sereggel: szárósákkal, búvárokkal, piros lábú vízityúkokkal, rikoltozó bíbicekkel, amelyek minden mennyiségben tanyáztak” tudniillik Sztregova mellett az/elhanyagolt tóban és az Ipoly áradásokon Rákos-Mulyad és Csalomja környékén. A hatvanas években sokszor megfordult és feltehetően kapcsolatban állt Frivaldszky Inrével⁷⁵ kora híres entomológusával, Bérczy Károly apósával, aki Szervita téri lakásán gyakran vendégül látta a költőt. Mindez azt igazolja, hogy összetett élményből, ismeretekből fakad a leírás; alföldi útiélményeiből, gazdag természettudományos ismereteiből és szülőföldjén az Ipoly-áradás mocsaras vidékének mindennapos látványából. Nagyobb víziországra jellemző „csillós fényű metelyrózsa, bürök, ördög-bodza, emlínyvirág, mely „csoportokban reng a víz színén,” de a békalence, vízitök,

sárga vízililiom, susogó nád, jukkaalakú kolokány, rakottya és „mételyrózsa” az Ipoly áradmányos területein is előfordul. Ha megvizsgáljuk a leírásban előforduló elnevezéseket többségük tájszó, mely szláv, török eredetű jövevény.⁷⁶ A palóc vidékre szláv közvetítéssel került az „*ördögboroda fű*,” ami a páfrány tájszava, a mételytorzsa előtagja a „*métely*” különféle mérges növényzet neve.⁷⁸ Palóc eredetű a vízirózsa, vízitök elnevezés, amely nagy fehér virágú egyszikű vízinövény. Tájszavak Borsod, Baramya megyében a *békalencse*, *sulyom*, *eger- vagy jegerfa*, *bürok*, *rekötye*, *kolokány*. Ezek a növénynevek az ország más tájain is előfordulnak, de Borsodból is átkerülhetnek, mint a palócság déli nyelvterületéről. A szövegben újszerű szókapcsolatokban sajátos tájjellegű színezetet kapnak pl. *jukkaalakú kolokány*, *mételytorzsa*. A leírásban így a palóc tájnyelv realiztikus elemekkel színezi Madách prózáját.

Újszerű a novellában az antropomorfizált szemlélet. A „megátkozott vidéken” „halál és élet terem”. Nemeskürty István⁸⁰ allegorikus kapcsolatot figyel meg a táj „nyomasztó csendje”, és az önkényuralomban az országra nehezű elnyomás hatására kialakuló csend között. Sőtér István már korábban felhívja a figyelmet Madách allegorikus képeire. „Mi voltam én tizenkét évvel ezelőtt?” sóhajt fel Kolozsy, s ebben nemcsak a csalódott magánember sóhaja hangzik fel, hanem a szabadságharc bukása, a múlt remények után a 60-as évek magyarságának keserű fájdalma. Gyulai Pál Egy régi udvarház utolsó gazdjának pusztuló világa, az „enervált nemesség haláltusája”, a környezetében bemutatott „veszendő haza jelképe” fellelhető a Madách-novella környezetfestésében, jellemábrázolásának egyes jegyeiben.

Vizsgáljuk meg Madách tájábrázolását ebben a késői novellában! „A sebes folyóér szalad”, az „úszó lápok járnak” rahottya és egerbokr hátaikon: s „hajóként követik a szelek szeszélyes játékát.” A viszonylag egyhangú de mozgást kifejező igei állítmányok mellett hangulatos jelző teszi elevenné a képet. Az állatvilág életét hangutánzó, mozzanatos és képszerű igei állítmányok fejezik ki. „A színes gyík surran”, „a kárókatona pacskolva csap a vízre”, „vijjogva kering a bibic” és „napban ragyogtatja ezüstös ékét a kócsagos gén.” A színeket akusztikai elemek gazdagítják „vijjog”, „hangicsál”, „hangjától felretten”.

A leírás képszerűsége, halmozott mondat szerkezeteivel, túlzásaival, nyüzsgő mozgalmasságával méltó a romantika tájábrázolásához, s megközelíti Jókai pompázatos tájképeinek színekben gazdag festőiségét.

Ha elfogadjuk, hogy a Kolozsyak tája nemcsak a Tiszavidék ihlető élményéből fakad, hanem szűkebb hazájához az Ipoly-áradáshoz is kötődik, akkor szembeesíthetjük a korai és az életmű végén készült szülőföld-leírásokat.

Ez a táj már nem egy lelkes ifjú őszinte vallomásával készített iskolás tájrajz, hanem valódi művészi ábrázolás. Egy keserű, önmagában, társadalmi helyzetében, nemzete sorsában csalódott ember lelki tája.

Madách tája közvetve közelebb viszi az olvasót az életműhöz és végső soron a Tragédia írójához. Hiszen minden sora előre vagy visszapillantva művére utal. Saját ifjúsága és egy nemzet reménye hatja át korai tájleírásait; s most közeli haláltudatának melankóliáján kívül egy vezető szerepéről kihullott osztály bukásának és kudarcainak tudomásulvétele színezi azt sötétre. A Lónyaihoz írott levelek, a csesztvei évek édenének derűje, álmreflexiója a Fogságomból II., és az életmű végén kimagasló befejezett alkotás a Kolozsyak tájképe, három állomáshoz kötődő három megközelítés egyazon érzésről; a tájhoz, otthonhoz „édes, hazám szülőföldem”-hez kapcsolódó vallomás.

Madách tája több mint az ország egy részének leltárba vétele, feltérképezése; valódi művészi tájábrázolás, amely kapcsolódik Petőfi, Eötvös, Kemény leírásaihoz.

Stilisztikai újításairól már szoltunk, értéke nemcsak ebben van. De abban, hogy másik oldalról közelítettük meg az „oroszlánbarlangjába bezárkózó” magányos embert. Megismertük az utazó, tájat, embert, növény- és állatvilágot figyelő költőt, s ezzel róttuk le tiszteletünket a nógrádi Madách előtt.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM ÉS JEGYZETEK

1. KERÉNYI FERENC: Réti Zoltán Tragédia-akvarelljei elé. Réti Zoltán akvarelljei Madách Imre Az ember tragédiája című művéhez. Bp. 1983.
2. A nógrádi palóc faházat még ma is kolibának, gulibának nevezik. Szláv eredetű jövevényszó, juhászorkodással kapcsolatos, a palóc nyelvbe valószínűleg szláv közvetítéssel került. (Vö. Knieza István: A magyar nyelv szláv jövevényszavaival Bp. 1955. I. k. 244.)
3. KERÉNYI FERENC újabb kutatásai alapján a Madách-birtok 8586 magyar holdra tehető, ez kb. 6439 katasztrális holdnak, illetve 3705 hektárnak felel meg. Kerényi Ferenc A Madách-család osztályegyezsége. Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve. Salgótarján 1979. 196.
4. KERÉNYI FERENC: Új források a Madách-család történetéhez. Madách-tanulmányok. Akadémiai kiadó Bp. 1978. 318.
5. Madách-levelek. Válogatta, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Kántor Lajos. Bukarest 1982. 45–46.
6. GYÖRFFY MIKLÓS: Madách kiadatlan levelei. Irodalomtörténet 1959. I. sz. 74.
7. GYÖRFFY MIKLÓS: i. m. 92.
8. Országos Széchenyi Könyvtár. Kézirattár Analekta 3847. Madách-rajzok 8. 10. 12. sz. kóp.
9. Madách Imre Összes művel. Sajtó alá rendezte, bevezette és a jegyzeteket írta Halász Gábor. II. k. 853. és uo. 1203.
10. GYÖRFFY MIKLÓS: i. m. 69.
11. KERÉNYI FERENC: Egy márciusi ifjú Nógrádban: Madách Pál. Palócföld. 1971. 4. sz. 45.
12. Madách-dokumentumok a Nógrád megyei Levéltárban. Salgótarján 1984. Összeállította és jegyzetekkel ellátta LEBLANCÉ KELEMEN MÁRIA 188. sz.
Részletek Majthényi Anna beadványából:
„A Bgyarmathi Megye házban lévő Madáchféle szobát, boldogult férjem Madách Imre volt Cs. K. Kamarás Urral, Nógrád Megyétől, a Bgyarmati Megye ház építése alkalmával 700 pengő ft-on, ezüst pénzben . . . szereztem és vettem. Miután azonban jelenleg — mint az anyag, mind pedig maga a' munkás s' mester ember sokkal drágább a Pest városi Fő utszai szállásoknál — s miután a nevezett szobáért 1848 ik év előtt akár mikor 900 sőt 1000 ezüst forintot is . . . kaphatam volna . . . Ennél fogva . . . nevezett szobámhoz való tulajdoni jogomról csak 800 pgó ezüst forintok kifizetése mellett fogok le mondani.”
Kelt Alsó Sztrégova máj. 30-án 1852.
Madách Imre özvegye
született Majthényi Anna
I = Nmf 2313/1853. sz.
13. STAUD GÉZA: Madách Imre összes levelei. Budapest 1942. I. k. 78.
14. Múzeumi értekező I. Horváth István: Nemzedékek. Portrék Nógrád megye XIX. és XX. századi történetéből. Sréter János. Salgótarján 1983. 11.
15. GYÖRFFY i. m. 100.
16. I = Nm. Kgy. jkv. 1230/1842. szám közli Leblancné Kelemen Mária Madách-dokumentumok St. 1984. 23. sz.
17. U. o. I = Nm. Kgy. jkv. 980/1843. sz.
18. U. o. I = Nm. Kgy. jkv. 717/1844. sz.
19. STAUD i. m. I. k. 88.
20. HORVÁTH KÁROLY: Madách Imre. Nagy magyar írók. Bp. 1984. 137.
21. HALÁSZ GÁBOR: Madách összes művel. Bp. 1942. I. k. 337.
22. Madách-levelek. Válogatta, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Kántor Lajos. Bukarest 1982. 7.
23. STAUD GÉZA: I. k. 136.
24. GYÖRFFY i. m. 100.
25. Petőfi összes művel V. k. 17.
26. STAUD i. m. I. k. 119.
27. MIKLÓS RÓBERT Madách Imre csesztvei ével St. 1964. 11.
28. Itt volt az a Szolnok puszta, mely „Bogdányhoz tartozik” „Nyíregyházához északra 1 1/2 mfd-re”. A falnak görög kth. és román lakosa is számottevő, esetleg itt láthatta a font idézett „oros papot” ökröt hajtani. „Nagy-Kállótól északra 3 kls órányira van” Székely, és az ehhez tartozó őzel puszta, mely szintén Madách-birtok. (Fényes Elek elég következtelen Madách nevének írásában, hol Madácsynak, esetleg Madácsnak, elvéve Madáchnak írja)

- „Debrecentől 4 mfd-nyire van a pesti országútnban” Nádudvar Szabolcsban, ahol a birtokosok közt szerepel „Madách” neve, és Ajak Kisvárdától délre, melyben kisebb birtoka esetleg tanyája volt a „Madácsyknak. Fényes Elek I. m. IV. k. 148; I. k. 145—146; u. o. IV. k. 79, u. o. III. k. 126, u. o. I. k. 15.
29. A Nyírség „140 000 kh-ra terjedő mocsaras és rétes, erdős legelő 28—30 község határában helyezkedett el. A lakosság állattartásból és halászatból élt, és a lápból kiemelkedő homokszigeteket művelte. Vízét a 1880-as években csapolták le Lónyai tervei szerint”.
- KÓNYA LÁSZLÓ—FILEP ANTAL: A magyar nép tájli-történeti tagolódása. Bp. 1988. 162.
30. Országos Széchenyi Könyvtár. Kézirattár Quart. Hung. 2072.
31. OSZK Kézirattár Analekta 3847. Madách-rajzok 48. sz.
32. SÓTÉR ISTVÁN: Félkör. Madách-tanulmányok. Bp. 1979. 173.
33. NYÁRÁDY MIHÁLY: A szatmárcsekei református tehető fejfái, a Nyiregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve. 1960. III. 204.
34. Telek (Csehtelek) és Tóti, Bihar megyei Fráter-birtokok, ahol „a határt nádvágásra használják, és a Sebes-Kőrös folyik rajta keresztül.
FÉNYES ELEK I. m. IV. k. 192.
35. STAUD GÉZA: I. m. I. k. 128—129.
36. STAUD GÉZA: I. m. I. k. 136.
37. OSZK Kézirattár Analekta 3847 Madách-rajzok 43. sz.
38. KERÉNYI FERENC: Madách Imre hagyatékának néhány filológiai problémája. Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve St. 1983. 48.
39. LEBLANCNÉ: Madách-dokumentumok Starján 1984. 177—183.
40. OSZK Kézirattár Fond. VII/200.
41. „Sógoromat Balogh Károlyt, aki korábban a nevezetes lovasezrednek kapitánya volt, a forradalom vége felé, a tenesi csata után, éppen mikor Lugosról hazautazni szándékozott Szlatina falu és Bugyin mezőváros között feleségével, Madách Mária nővéremmel és fiával együtt az oláhok meggyilkolták.”
LEBLANCNÉ I. m. 201, 202.
42. LEBLANCNÉ: Újabb dokumentumok Madách élettörténetéhez. Nógrád megyei Múzeumi Közlemények. 1973/19. 70. Vö. Csongrád megyei Levéltár iratai 573/1850 sz.
43. Szeptember 22-én már arról értesülünk, hogy „az ingóságok egy része már megkerült, és ezt „Madách Imre és a meggyilkolt asszonyság testvére általvette”. Az adatokból kitéjnik, más ingóságokról is szó volt, nemcsak az elárverezett kocsirol, lovakrol, hanem „210 szem nagyobb gyöngy, két róf kisebb gyöngy és egy rezgő gyémánt tőről”.
LEBLANCNÉ I. m. 202.
44. HORVÁTH KÁROLY I. m. 137.
45. HALÁSZ GÁBOR: Madách összes művei II. k. 1058. Tündérálmom.
46. VAYERNÉ ZIBOLEN ÁGNES: Madách Imre. Művészet 1964/8.
47. MOCSÁRY ANTAL: Nemes Nógrád vármegyének Hístoríai, Geographiai és Statistikai Esméértetése. Hasonmás kiadás. 1982. I. k. 85.
48. JESZENSZKY DANÓ Losonc története. Losonczli Phónix Pest 1851. I. k. 7—8.
49. Megtudjuk, hogy „völgyben fekszik”, Erdős vidék veszi körül: „bükkes, tölgyes, cseres erdő 960 h., rét 300 h. „Földje agyagos, néhol köves, néhol vadvízes, hegyes vízmosásos . . . a völgyet Sztrégova patakja szeli ketté. A falu földesura a Madách család, „kinek itten szép háza, alatta nagy kertje, gyümölcsöse és üvegháza van. FE I. m. IV. k. 162.
50. MOCSÁRY I. m. I. k. 92.
51. GYÖRFFY I. m. 74.
52. HUBAY MIKLÓS: Át az ldő falán. Madách-tanulmányok. 47—55.
53. MOCSÁRY „Esméértetés”-t történelmi és gazdaságtörténeti forrásokra alapozta, és „1826 év szent Jakab havának (július) 22. napján jelentette meg. Művének érdeme — állapítja meg PRAZNOVSZKY MIHÁLY a „Hasonmás” kiadás szerkesztője —, hogy a megújuló nyelvi mozgalomban keletkezett és színes, izes magyarsággal az élőbeszéd elevevségét visszaadó stílusban íródott.” Mocsáry I. m. I. k. 14/Vö Praznovszky Mihály bevezetése).
54. GYÖRFFY I. m. 74.
55. STAUD I. m. I. k. 42.
56. GYÖRFFY I. m. 97.
57. GYÖRFFY I. m. 100.
58. Csesztve, hegyek közt fekvő tót falu, Nógrád megyében „Balassagyarmatról Vátz és Pest felé vivő országúttól” távol esik. Templom 1212. esztendőben épült a mostani „a réginek omladékából”. Földesura Madách Imre kir. kamarás”, kinek itt szép kinézésű gazdasági épületei vannak a hegyen, közel a templomhoz, és „Majthényi Károly Klr. Tanácsos úrnak” a völgyben „egy derék lakása van”. FE I. m. I. k. 218; Mocsáry I. m. I. k. 325.
59. BALOGH KÁROLY: Madách az ember és a költő. Bp. 1934. 53.
60. HALÁSZ GÁBOR: Madách összes művei. I. k. 210.
61. u. o. 213.

62. KOMLÓS ALADÁR: A magyar költészet Petőfitől Adyig. Bp. 1980. 121.
 63. KOMLÓS ALADÁR i. m. 118.
 64. BALOGH KÁROLY I. m. 53.
 65. TÓTH DEZSŐ: Élő hagyomány élő irodalom. Vörösmarty prózája. Bp. 1977. 200.
 66. SÓTÉR ISTVÁN: Félkör. 144.
 67. NÉMETH G. BÉLA: A két korszak határán 1978. Madách-tanulmányok 12.7
 68. HALÁSZ GÁBOR I. m. 1157. (Vö. Gyulai Pál: Madách Imre összes művei. Bp. 1880.)
 69. OSZK Quart. Hung. 2027. Madách Kolozsyak Elbeszélés a múlt századból.
 70. BALOGH KÁROLY I. m. 200.
 71. OSZK Quart Hung. 2027.
 72. Madách Kolozsyak OSZK i. m. 2.
 73. A háromkötetes Emlékkönyvet Vahot Imre szerkesztette és adta ki 1851-ben Pesten. „Az 1849-i háborúban földűit és elpusztított Losonczi Város némi fölségtésére” Neves írók, költők alkotásai találhatóak e kötetben, így többek között Arany János Dallás Idők első éneke, Vörösmarty Drámái töredéke, Petőfi Téli esték című életképe, Jókai három korai romantikus elbeszélése. Az előfizetők névsorában Madách Károly, Veresné-Beniczky Hermin és Ferenczy Teréz neve is szerepel. Így bizonyos, hogy Madách kezébe is eljutott és esetleg hatott is rá. Losonczi Phönix. Pest 1851. I. k. 109. Jókai: A láthatatlan csillag.
 74. OSZK Madách-rajzok 40. sz.
 75. FRIVALDSZKY IMRE (1799—1870): természettudós a MTA tagja. A magyar állatvilágról szóló első állatföldrajzi munka szerzője. (Vö. Természettudományi Lexikon. Bp. 1965.) Gyakrabban járt fel Pestre Madách ez évben (tl. 1868-ban) ott irodalmi és politikai körökkel ismerkedett. Bérczy Károlyt is felkereste, aki Szervita téri régi házában lakott Frivaldszky Imrével, apósával. „Ott Gyulaival, Szalay Lászlóval, Eötvössel, Csengeryvel érintkezett legsűrűbben”. Balogh Károly I. m. 220.
 76. A MNy Tört. Etim. Kézi szótára. Bp. 1987.
 77. Szilv jövevényező. A nyelvjárás számos őrdög elötagú növénynevet ismer: pl. őrdöggrakottya, őrdögborda fű: páfrány.
 78. „métély”- a palóc nyelv kiejtése alapján. Magyar Tájszótár. Bp. 1893. Szinnye József szerk. 1448.
 79. Elnevezése kapcsolatban áll a vidéken gyakori juhtenyésztéssel, ugyanis a „májmétély lárva betokozódik a vizi-csiga fajok pl. a pocolyacsiga testébe, majd onnan a növényekbe és ezen keresztül a legelésző juhok bélrendszerébe jut. MNy Tört. Etim. Kézi Szótár 909.
 80. NEMESKÜRTY ISTVÁN: Diák, írj magyar éneket. 1983. II. k. 549.

Resümee

Frau Ervin Nagy:

Die Landschaftsschilderung in den Werken von Madách

Mit der Landschaftsschilderung von Madách hat sich bisher die Fachliteratur nicht beschäftigt, obwohl man im Ganzen seines Lebenswerkes – in seiner Lyrik, in seinem Briefwechsel, in seiner Prosa – reichlich Landschaftsschilderungen finden kann. Der Dichter lebte in Nógrád, das war „seine Heimat, sein geliebter Wohnort“, er war doch aber kein Stubenhocker, sich in seine Löwenhöhle schliessender Mensch. Er reiste gern, und auf der Reise erworbene Erlebnisse verewigte er in Briefen, Gedichten, Zeichnungen. Er wollte aus der provinziellen adeligen Kleinwelt ausbrechen, er möchte das ganze Land durchziehen, aber wegen seiner kärglichen materiellen Verhältnissen wurde das nur zum Teil verwirklicht. Wegen seiner Studien, amtlichen Obliegenheiten, Erledigung von Familienangelegenheiten macht er längere und kürzere Reisen: er verbringt Jahre in Pest, er war mehrmal in Pozsony, Trencsény, er bereist die Gegend der Tisza, Szabolcs, Zemplén, Bihar, war in Nyiregyháza und in der Sache des Nachlasses seiner Schwester Mária auch in Szeged. Vergnügungshalber reist er selten, von diesen Reisen erhebt sich die Fahrt nach Bihar, die ein richtiges lyrisches Erlebnis bedeutet. Das Bild der Stadt

erscheint knapper, in farbloserer Form, das Dorf und die Landschaft erscheinen in Vilentfaltung in seinen Schriften. Die Beschreibung der Alföld ergreift vor allem mit ihrer Stimmung den Leser, mit dem Flachland assoziiert er geistige, physische Zurückgebliebenheit, das ist die unmittelbare Wirkung des „grossen Brachlandes“ von Széchenyi, aber es schießt das Brache-Bild Adys vor. Ein schönes Beispiel des Zusammengehörens von Landschaft und Menschen, der Projektion des Gefühls und der Leidenschaft auf die Landschaft ist diese auch als Zeichnung verewigte Alföldreise. Wir gehen in dem Essay auch auf ein bisher weniger bekanntes Detail des Lebenswerkes ein, so auf einige interessante Angaben seines Aufenthaltes in Balassagyarmat und auf die Umstände seiner Reise nach Szeged. Die Madách-Zeichnungen helfen uns bei der Kronologisierung und bei der Analysierung der Landschaftsschilderung. So glauben wir die formellen Voraussetzungen der bisher ausschliesslich der Wirkung von Petöfi zugeschriebenen Landschaftsminiaturen in den Madách-Zeichnungen aufzufinden.

Die Vorstellung von Sztregova und Csesztve, „meiner Heimat, geliebtem Wohnort“ trent sich in den drei Phase des Lebenswerkes sowohl im Inhalt, als auch in der Form voneinander. Der 15-jährige Jüngling stellt seinem Freund, Lónyai Menyhért mit romantischer Begeisterung, in schülerhafter Pidtur sein Heimatsdorf Sztregova vor. In den in Csesztve geschriebenen Idyllengedichten ist die Landschaftsschilderungstechnik der Volksgenrebilder von Petöfi zu erkennen. Neben der Tonund Farbenbehandlung und der Melankolie cer pessimistisch gefärbten Bilder von Madách ist die Bestrebung, die Wörten, die Gebräuche des örtlichen Palozenvolkslebens realistisch zu verewigen, ein individueller Charakterzug. (Herbstspaziergang, Am Sommerabend.) Seine Csesztve Traumreflexion, das beschreibende Gedicht Aus meiner Gefangenschaft II., in dem die aufeinander projizierten Erlebnisse das Zerfallen der Harmonie zwischen der Natur und dem Menschen zeigen, mit den Zeitebenenwechslungen von Traum und Wirklichkeit kann es das Vorbild der Zeitgliederung Der Tragödie sein.

Die einzige im Druck erschienene Novelle von Madách Die Kolozsys trennt sich auch in mehreren Beziehungen von den bisher Erörterten. Die Novelle beginnt mit einem Landschaft und Umgebung schildernden Teil, und das bestimmt bis zum Ende die Stimmung der Schrift. Hier erscheint die Fauna und Flora eines grösseren Landschaftsgebiets, die von Rétköz, gereichert mit den Mundartswörten der Ipoly-Gegend. Von seinem Landgut, aus dem zugrunde gehenden Schloss von Sztregova blickt er auf Landesperspektiven zu. Die Beschreibung ist von romantischer Abfassung, von antropomorphen Anschauung, und ihre allegorische Erklärung suggeriert die Hoffnungslosigkeit, das entleerte Lebensgefühl des ungarischen liberalen Adels der 60-er Jahre, das auf die Landschaft projizierte Bild der Katastrophe des Landes. Ihre Finsternheit erinnert uns an die dekadenten Prosaiker des Jahrhundertsendes, an Petelei und Gozsdu. Die Schilderungstechnik übersteigt die der Novellen aus der Eötvös-Zeit und folgt der besser ausgearbeiteten Satzkonstruktion von Zsigmond Kemény. Die Romantik vermischt er mit Naturalismus. Das ist das finstere letzte Selbstbildnis vor dem Tode, die seelische Landschaft von Madách. In diesem Grundriss der Landschaftsschilderung von Madách wollten wir zu der Wertung des lyrischen, epischen Stils des Dichters einige neuere Beiträge geben.

Hol épült fel Sztrahora vára?

(A *Kacsics nem Illés ága XIII. századi várépítései és XIV. század eleji történetük néhány kérdéséről*)

Pálmány Béla

Az elmúlt években a magyar történelem iránt megnövekedett érdeklődés és a história tudományát művelő szakemberek tiszteletreméltó teljesítménye eredményeként számos átfogó, összefoglalás igényével készült mű született mind a nagyközönség, mind a „céhbeli” történészek számára a magyar várépítészetről, az erősségek tipizálásáról, korszakolásáról, illetve a várak társadalmáról az Árpád-korban, az Anjouk és Zsigmond korában és örvendetesen megélenkült a török hódítás korában oly fontos szerepet betöltő magyar és török végvárak múltjának kutatása is.¹ Mindezek hatására – bár a régészeti kutatások terén még sok a tennivaló – egyre több ismeretünk van a dombos-hegyes Nógrád vármegye egykorú várairól is. Romjaik napjainkig emlékeztetnek középkori történelmünk viszontagságaira, szülőföldünk védelmének hősi múltjára és pótolhatatlan értékeket jelentenek műemléki szempontból is. A legtöbb XIII. és XVII. század között Nógrád vármegyében épült várról van több kevesebb ismeretünk, tudjuk hol voltak, mi volt a nevük, kik voltak a birtokosaik, milyen fontosabb történelmi események színterét képezték, nagyjából mikortól meddig voltak lakott, védelmet nyújtó építmények.² Régészek és művészettörténészek feladata a tárgyi emlékek feltárása, értékelése és értelmezése, míg a levéltárakat, forráskiadványokat tanulmányozó történészek dolga az írott források megszólaltatása, hogy így, együttes munkával nyerjünk mind pontosabb ismereteket nemzeti múltunk máig fennmaradt monumentumairól, a romos várakról.

Tulajdonképpen teljesen véletlenül akadtunk *Sztrahora* várának rejtelmes és mindmáig kibogozhatatlannak, tévesen értelmezettnek mondható történetére. *Hollókó* XIV. századi okleveles emlékeinek olvasása során találkoztunk újra és újra ennek a hajdani várnak a nevével és – az eddigi tudományos irodalom áttanulmányozása után csak ellentmondásokkal és nem megnyugtató eredményekkel találkozván – végül is *Hollókó* közelében találtunk olyan okleveles és máig látható építészeti emlékeket, amelyek meggyőződésünk szerint bizonyára tisztázzák az oklevelekből kibogozható eseményeket. De menjünk sorjában!

Ztrahura – vagy ahogy a későbbi történeti munkák magyaros, mai helyesírással rendszerint írni szokták – *Sztrahora* váráról a Nógrád vármegye történetét összefoglaló XVIII. századi és reformkori klasszikus munkákban hiába keressük az említést. A XVIII. század harmadik évtizedében született és ma *Radványi Ferencnek* tulajdonított „Collectanea ad historiam comitatus de Neograd” című munkában éppúgy nem találunk utalást e várról, mint ahogy a korszak kiemelkedő tudósa, a Nógrádot kitűnően ismerő és népét érezhetően szerető *Bél Mátyás* sem ír róla egyetlen sort sem.³ De a *Bél Mátyás* államismereti – történeti, statisztikai, földrajzi, néprajzi

– iskoláját felújító *Mocsáry Antal* 1826-ban megjelent kitűnő munkája, melynek III. kötetét a szerző hús nógrádi vár törtérijának szentelte, sem tud *Sztrahora* erősségéről.⁴ Tudomásunk szerint azzal vált ismertté a magyar történettudományban ez a vár, hogy egy máig pótolhatatlan nagy vállalkozás, az Anjou-kori Okmánytár köteleinek a megjelenése és adatainak a szakmai köztudathoz kerülése révén több jeles historikus is szólt e várról, amely *Károly Róbert* és *Csák Máté* véres hatalmi harca korában több alkalommal is okleveles említést nyert.⁵ *Nagy Iván*, a kiemelkedő nógrádi történész és családtörténész élete alkonyán, 1890-es években elkezdett és 1898-ban bekövetkezett halála miatt csupán 1544-ig megírt megyetörténete háromszor is említi a *Káticsok* (*Nagy Iván* a család nevét így írta, ami voltaképpen nem kizárt) várai között *Sztrahorát*. Első ízben azt állítja, hogy „*Zahora* (Fülekek táján)” *Fülekkel*, *Somoskövel*, *Baglyassal* és „*Szécsény várával*” együtt már II. *Endre* előtt a *Káticsok* kezébe jutott. Ez a mondat azonban több téves adatot is tartalmaz, mert a forrásokban „*Ztrahura*” alakban említett vár nevét elferdíti, sőt – megalapozatlanul a tatárjárást megelőző évtizedekben már megépült váraknak nevezi az említett helyeket, jóllehet csak *Fülekről* képzelhető el ez, *Somoskő* és *Baglyas* bizonyosan 1242 után épült, *Szécsényt* pedig csak 1456—1461 táján nevezik „castrum” névvel. Másodszor *Baglyas* és „*Ztrahova*” (most is egy hibás névalak!) 1324-ben történt elkobzásáról tesz említést az alább ismertetendő oklevelek alapján, végül pedig azt említi, hogy *Szécsényi Tamás* – akit kendőzetlenül kapzsi és kegyetlen emberként ábrázol – *Hollókó* és *Somoskó* mellett „*Ztrahora*” várát is bírta.⁶

Tulajdonképpen kiemelkedő pozitívista történészünk, *Karácsonyi János* helyezte először országos keretek közé a *Kacsics* nemzetség politikai pályáját és birtokviszonyait.⁷ Az ő jogos tekintélye nyomán használatos napjainkig a nemzetség nevének „*Kacsics*” alakja is. Felállította a nemzetség ismert tagjainak családfáit is (a XIV. század közepéig), négy ágat különböztetve meg: *Falkos*, *Simon*, *Illés* és *Leusták* leszármazottait. Kortársra, *Wertner Mór* genealógus azonban meggyőzően bizonyította, hogy a „*Simon-ág*” valójában ugyancsak *Illés* leszármazottaiból áll. Sőt, a „*Leusták-ág*” is valószínűleg a *Falkos*-ággal közös őstől ered, mert *Kis Bálint* családtörténész felfigyelt arra, hogy *Leusták fia Miklós* valamint *Falkos fia Farkas* 1277-es és 1280-as oklevelekben egyaránt mint a *Gertrudot* meggyilkoló összeesküvésben vétkes *Simon* bán és *Mihály* bán utódai szerepelnek. A témánk szempontjából főszereplő *Szécsényi Tamás* mester *Falkos* (említik 1255-ben) unokája volt, míg apja, *Farkas* mester nógrádi ispán (az oklevelekben 1271 és 1301 között szerepel) szintén *Szécsényben* élt. Tamást először 1299-ben írták le fennmaradt oklevélben. Az *Árpád-ház* kihalását követő két zavaros, háborús évtizedben az ország nemességét végletesen megosztották a trónigénylők küzdelmei. Az ország északi megyéinek legnagyobb hatalmú oligarchiái egyrészt a trencsényi tartományúr, *Csák Máté* nádor, másrészt az északkeleti területeket fennhatósága alá vonó *Aba nembeli Amádé* nádor és fiai voltak, akik hatalmi befolyásuk alá kényszerítették – familiárisukká tették – a kisebb birtokú nemeseket is. *Csák* és *Aba* 1301-ben teljes familiaritásával együtt a kis cseh trónörökös *Vencel* pártjára állott, míg az *Árpádok* másik leányági leszármazottját, az *Anjou-házhól* származó, ekkor 13 éves *Károly Róbertet* a pápán kívül csak az esztergomi érsek *Bicskei Gergely*, valamint a délvidéki urak támogatták. *Nógrád vármegye* e hatalmi harcokban három nagyúr, *Csák Máté*, az *Amádék* és *Károly Róbert* befolyási területeinek ütköző zónájába került, de a XIV. század első két évtizedében inkább az volt a kérdés, a két tartományúr közül melyik foglalja el véglegesen ezt a vidéket – az Anjou trónkövetelőnek alig néhány híve volt erre felé.⁸ Közöttük azonban kiemelkedett *Szécsényi Tamás*, aki már 1301-ben, birtokait és

családját is az ellenségek kezén hagyva, szívvel-lélekkel *Károly Róbert* mellé állt. Fiatalságáról szinte semmit sem tudunk, így nem ismerjük e választása okát. Talán gyermekként az esztergomi érsek udvarában tanult, apródoskodott? Talán apja, *Farkas* mester döntött így (róla 1301 után már nincs említés!)? Mindenesetre pártállás ellentétes volt nem csupán *Nógrád* vármegye nemességének többségével, hanem saját nemzetsége, a *Kacsicsok* zömének hatalmi törekvéseivel is. 1310-ben *Gentilis* pápai követnek végre sikerült megszereznie *Kán Lászlótól* Szent István koronáját és ezzel harmadszor – immár törvényesen is – megkoronázták *Károly Róbertet*. *Csák Máté* azonban – bár előtte már hajlott rá – mégsem ismerte el az új királyt, sőt hamarosan megtámadta a király, hívei és az egyház birtokait. *Nógrád* megyére is rátört és csapatai – miután már korábban elfoglalták *Zólyomot*, a *Balassák* négy várát: *Turócot*, *Szucsányt*, a zólyomi *Lipcsét*, továbbá *Árvát*, amivel a legerősebb nógrádi család – mellesleg ekkor már egyértelműen az *Amádé* fiak párthívei – hatalmát megtörték.⁹ A kisebb nógrádi birtokos nemeseknek tehát ebben a helyzetben nem sok választásuk maradt. Vagy elvesztik birtokaikat, vagy *Csák Mátéhoz* csatlakoznak. Így tettek a *Kacsics nem Illés* ágából származó *Péter* (oklevelekben 1246 és 1271 közt említik) fiai, *Mihály*, *Péter*, *Leusták*, *Mikus* és *Jákó* is. Mint *Karácsonyi János* írja: „Az összes testvérek, I. Péter fiai 1310-ben nagy tette határozták el magukat, nemcsak csatlakoztak *Csák Mátéhoz*, hanem átadták ennek négy várukat, u. m.: a *Szécsénytől* délre eső *Hollókövet*, a *Salgó-Tarjától* nyugatra eső *Baglyaskövét*, az ettől északkeletre levő *Somoskövét* s végre *Kékkőtől* északra *Sztrahorát*. Ez által *Nógrád* megyét *Csák Máté* kezébe juttatták s rettenetes pusztításnak lettek okozói. A rozgonyi csatában is I. Károly ellen harcoltak és *Csák Máténak* csapatvezérei valának. E miatt I. Károly teljességgel száműzte őket és váraikat atyafiuknak, *Szécsényi* I. Tamásnak ajándékozta. Ha I. Károly király kancelláriája jól volt értesülve, az öt fiú közül *Mikusé* volt *Hollókö*, *Leustáké* és *Ják* vagy *Jakabé* *Somoskö*, *II. Péteré* *Baglyaskő*, *Sztrahora* eszerint *Mihályé* vala.”¹⁰ Ez a fontos idézet máig az összes témával kapcsolatos monográfia fő forrása. *Karácsonyi János* műve nem alaptalanul kézikönyv napjainkig – kimerítő ismeretei alapján a szerény megfogalmazás ellenére is pontosan határozza meg a négy vár birtokosait, ezt az oklevelek is bizonyítják. Bár az eseményt – a négy vár átadását *Csák Máténak* – egyetlen oklevélben sem datálják, a körülmények ismeretében valóban az 1310-es esztendőben történhetett. Legfeljebb azon lepődhetünk meg, hogy *Karácsonyi* egyértelműen az öt fiút okolja végzetes következményű elhatározásukért és a megye *Csák* kézre juttatásáért – holott *Csák* hívei már olyan várakat, birtokokat is elfoglaltak – pl. a *Balassákét* – amelyek sokkal jelentősebbek voltak *Péter* fiai várainál és birtokainál.

Szűkebb témánk szempontjából azonban *Sztrahora* helyének meghatározása a lényeges: szerinte „*Kékkőtől* északra” található, amit ugyanazon művében úgy pontosít, hogy „*Paróczától* nyugatra esett az *Esztergály* felett álló *Sztrahora* vár 1312–23.”¹¹ Nem sikerült kiderítenünk, ki határozta így meg először e vár helyét, hiszen a megye első jelentős történetírói *Radványi*, *Bél Mátyás* és *Mocsáry Antal* még nem is tudtak e vár létezéséről, *Nagy Iván* pedig az 1881-ben kiadott oklevelekben felbukkant *Sztrahorát*, mint láttuk, „*Fülek* mellett” lokalizálta. Feltehető, hogy *Karácsonyi János* nem maga határozta meg a helyet *Esztergály* község határában, hanem egy, a megyét jól ismerő szakember. De nem is ez a lényeges. *Karácsonyi János* megérdemelt tekintélye mindmáig további indoklást nem igénylő tényné emelte állásfoglalását. Így azután nem csoda, hogy a népszerű-tudományos helytörténeti monográfia, a *Borovszky Samu* által szerkesztett „Magyarország vármegyéi” és városai sorozatban megjelent „*Nógrád vármegye*” (1911) kötet történetírói munkatársa,

Reiszig Ede is azt írta, hogy „Sztrahora” várának „romjai Felsőesztergály mellett láthatók.”¹² Ez a két munka, *Karácsonyié* a szaktörténészek, *Reiszigé* a népszerűsítő szerzők számára azóta is egybehangzóan azt tanúsítja – *Sztrahora vára Felsőesztergály* mellett épült és romjai azóta is láthatók. Bár egyikük sem indokolta, nyilvánvaló, hogy ez a következtetés a mai *Szlovenszkóban*, az egykori *Észak-Nógrádban*, Kékkő (Modry Kamen) és *Sztrégova* között fekvő szlovák lakta falu szláv nevéből – *Horné Strháre* – és annak a vár nevéhez való hasonlóságából (Ztrahura – Strháre) vált mindenki számára kézenfekvővé. Hasonlít, de nem azonos a két szó! Anélkül, hogy illetékesnek tartanánk magunkat régi szláv szavak etimológiájának az eldöntésére, megjegyezzük, hogy szerintiünk elképzelhető az egykorú írás szerint „Ztrahura” helynév más eredeztetése, így pl. a *Stara Hora* (= Öreghegy, Nagyhegy?) vagy a *Straž Hora* (Órállás, Órhegy) is. Fontos viszont, hogy e szerzők elmulasztották megnézni, mit írt – azóta alighanem megsemmisült iratok, elfeledett szóbeli hagyományok alapján – *Mocsáry Antal* 1826-ban megjelent „Nemes Nógrád vármegyének történelmi, geographiai és statisztikai esmertetése” című klasszikus művében *Felsőesztergályról*.¹³ „Ez igen régi helység, kezdete az 1010-ik esztendőre tételik. Első lakossai Marchariak (= határőrök morvák PB) voltak, a’kik a’ körülöttük lévő lakosoktól babonás szokásaikra nézve, sőt még a tót nyelvnek kiejtésében is különbözének. Bizonyos az, hogy ezen falu 1224. eszt. még mezőváros lévén, a mellette volt várral együtt vala. Azon part, a’ mellyen a’ vár állott, most is Hradeknek hivattatik, melly kisebb várt tézsen, hihető azért, hogy a’ körülötte levő váraktól, mint p. o. Kékkőtől meg különböztesék. Azon hely’ környéke, mellyen hajdan a város fekiútt, Váralljának, vagyis tótul Podhradoknak neveztetik, azon helynek pedig, hol hajdan templom volt, Kosztolizsko a’ neve.” *Mocsáry* a továbbiakban elmondja, hogy egészen 1224-ig „gróf Dikó” – vagyis *Diko* comes örökös birtoka volt a hajdani vár és város, sőt az itteni templom sírboltjába temették *Dikó* és *Eguch* comes-ek családjait is. A két familia valamelyik tagját *II. András* király hűtlennek (nota infidelitatis) nyilvánította és jogával élve a királyi kincstárral minden birtokukat lefoglaltatta, majd még ugyanazon 1224. évben a kereszties hadjáratban hozzá leghűségesebbnek bizonyult hívének „gróf Detriknek vagy is Henriknek” adományozta. Az adomány élvezője mai helyesírással *Detre* volt, a *Balassa* nemzetség őse, aki ekkor nyerte el a szennai és hradeki várakat, valamint a hozzájuk tartozó és egész *Zólyomig* nyúló birtokokat, amiért is az uralkodó zólyomi ispánnak is kinevezte. *Detre*, fia *Mikó* és unokája *Balassa* folytatták birtokaik gyarapítását, leszármazottaik pedig megőrizték és e század elejéig folyamatosan birtokolták *Felsőesztergályt*. *Mocsáry* adatait nyilván a *Balassák* levéltárából merítette, az ősi nógrádi nagybirtokos familia pedig saját birtoklása folyamatosságát a XIII. század elejéig – *Kékkőét* pl. 1237-ig – szokta visszavezetni. *Mocsáry* még azt is tudja, hogy „II. András Király alatt ezen hely minden jelességeitől megfosztatott és faluvá változott” majd „ezen vár, úgy valamint mező-város, sok viszontagságon ment által, míg végre a’ vár elpusztított és többé fel sem építettett.” Még ha ezúttal nem is próbálkozunk meg ellenőrizni a *Mocsáry Antal* által 1224-re tett események hitelességét, vitán felül áll, hogy a *Felsőesztergály* mellett látható romok sem korábban nem voltak a *Kucsics* nemzetség *Illés* ágáé, sem később, sőt bizonyos, hogy a falu mindig *Balassa* birtok volt. *Reiszig Ede* azonban nem veszi ezt figyelembe, sőt azt állítja, hogy a hűtlennek ítélt *Dikó* ispántól *II. Endre* által elkobzott várat *Szécsényi Tamás* kapta adományul, pedig a vajda és országbíró először csak 1299-ben fordul elő és 1354-ig élt.¹⁴ A XIV. század elején említett „Ztrahura” vára tehát nem lehet azonos a tatárjárás előtt valószínűleg lerombolt felsőesztergályi várral, ez egyszerűen anakronisztikus lenne.

Hol épült akkor ez a vár valóságban? Ennek megválaszolása előtt ki kell térnünk az *Illés* fia Péter öt fia által birtokolt négy vár építésének feltételezhető körülményeire, valamint birtoklásának történetére. A kora középkortól érvényes jog szerint várat csak a király építhetett. Később, IV. *Béla* a tatárjárás tragédiájából levonta a következtetést, hogy szükség van arra, a magánurak is minél több várat építsenek és ezt minden módon királyi engedélyek kiadásával, udvara főembereinek várépítésre kötelezésével is elősegítette. Királyi engedélyező oklevél sem Baglyas, sem Hollókő, sem Somoskő, sem Sztrahora esetében nem maradt fenn – sőt, az alábbiakban részletezendő körülmények folytán valószínű, hogy e várak családi birtokosztály határozata alapján, önálló kezdeményezésre létesültek – az országos tendenciákból, a régészeti és építészeti kutatások eddigi eredményeiből azonban következtetni lehet a négy vár keletkezésének valószínű időpontjára. A *Hollókőn* 1966 és 1969 között *Kozák Éva* által végzett régészeti feltárás is alátámasztja azt, hogy az erősség magvát képező mai felsővárbán lévő ötszögű, kőtorony a XIII. század második felében épült.¹⁵ *Somoskővel* kapcsolatban a környék népe máig őrzi azt a hagyományt, hogy 1241-ben, a tragikus következményű muhi csata után IV. *Béla* és kísérete rejtett erdei utakon errefelé menekült és kíséretével egy éjszakát töltött az akkor még üres somoskői bazaltkúpon, majd a felgyújtott falvakból oda menekült, bújdosó és segítségért könyörgő népnek megígérte, hogy ha elmúlik a tatár veszedelem, várat építtet a bazaltkúpon, hogy így óvja meg a környék lakóit az esetleges újabb támadás esetén.¹⁶ *Somoskő* sem épült meg azonban 1246 előtt, mert, mint *Belitzky János* tisztázta, ebben az évben *Illés fia Péter* „Tarján nevű földje” még magában foglalta a mai somoskői és somoskőújfalusi területet is.¹⁷

Újabb kutatások fényt derítettek azonban arra, hogy a XIII. század második felében nem katonai okokból létesült oly sok vár. *Feld István* régész az elmúlt években tárta fel a *Salgótarján* nevét adó *Salgó* várat, amely a *Kacsics* nem *Illés (Simon)* ágának volt a birtoka. Megállapítása szerint is az országszerte épülő várak a földesúri osztály megerősödését tükrözik és azt, hogy az egyes családok egyre inkább megosztották egymás közt a korábban közösen (nemzetségi alapon) kezelt birtokokat.¹⁸ A tehetősebb birtokos nemesek a feudális széttagoltság erősítésére, politikai, katonai hatalmuknak a királytól való függetlenítésére törekedtek, hatalmuknak, gazdaságuknak pedig jelképei, nekik maguknak pedig a korábbiaknál fényűzőbb lakóhelyeik voltak a tornyos, kőfallal kerített, nehezen megközelíthető, de a környéket uraló várak, a castrum-ok.

Az *Illés* ág négy várának építését a család szaporodása és a birtokok felosztására, önálló váruadalmak kiépítésére irányuló egyéni törekvések egyértelműen megmagyarázzák. Bár a XIII. és XIV. századi oklevelek nem szokták feltüntetni az egyes várak tartozékait képező falvakat, későbbi forrásokból is vissza lehet következtetni sokszor a várak uradalmaira.

A *Kacsics* nemzetség *Illés* ágát alapító nemesúrról, *Illésről* (Elye) egyetlen, 1227-es oklevél szól közvetlenül. *Tarjánban* volt a falu nyugati felének birtokosa. Három fia közül az 1240 előtt a fiúlek *Falkos* által megölt *Mihály* és a *Karácsonyi* által még külön ágba sorolt *Simon*; a salgói vár birtokosainak őse mostani témánkban érdektelen, csak az 1246 és 1271 között oklevelekben élő személyként szereplő *Péter*, 1246-ban *Tarjánban*, 1265-ben *Bárkány* szomszédságában birtokos, 1271-ben pedig békéltető volt nemzetsége másik ágának, *Falkos* fiainak osztozkodásánál, mint azt *Karácsonyi János* tisztázta.¹⁹ Mégis érdemes egy kissé bővebben elidőznünk a két utóbbi oklevél tartalmánál, mert érdekes és témánk szempontjából is fontos ismereteket lehet kihámozni belőlük. 1264-ben, IV. *Béla* és fia, *István* ifjabb király

harcai közepette a nógrádi nemesség a keleti országrész urát, *Istvánt* támogatta. A *Zách nembeli Jób* pécsi püspök azonban az apa híveivel szemben feladta *Ágasvárat*. A leendő V. *István* seregei azonban rövidesen visszafoglalták az ostrom után lerombolt vára- és 500 márkás, nagy költséggel helyreállították azt. Ezután az ifjabb uralkodó 1265-ben egyik hívének, a *Rátót nembeli* néhai *Domokos* fiának *Istvánnak*, felesége főszatalnokmesterének adományozta *Ágas várat* (castrum Ágas) a tartozékát képező három faluval, *Kutasóval* (Kuthason), *Bárkánnyal* (Barkan) és *Tarral* (Thor), valamint a pásztói monostor kegyuraságával együtt.²⁰ Az oklevél – viszonylag részletesen – leírja a három község határait is, amelyek közül Kutasó azért fontos, mivel délről közvetlen szomszédja – és az alább tárgyalandó 1327-es határjárásban így szerepel is – *Hollókónak*, valamint *Sztrahora* feltételezett helyének. Nos, az 1265-ös adománylevél leírja „terra Kuthason” határjeleit – métáit – kezdve a keleti, szomszédal, *Toldal*, amely „*Purewys*” *Benedek* földje volt, majd hegyeket, völgyeket és „*Told Potoka*”-t követve *Szentivánig* (Scentivan) jut és erdőkön át elér a „*Sornyahegy*”-hez, ahol megkezdődik a közös határ *Márton comes fia István comes* „*Chipeg*” (ma: Nógrádsipek) nevű földjével, amely *Iwanch* (más olvasás szerint „*Joach*”) földjével folytatódik. Ezután „*Benke erestewene*” melletti „*potok*”-ot és a felette magasodó bércet ((*Byrch*) és hamarosan eljut a mai *Bokor* (Bukuth vagy Bukuch) falut *Kutasóval* összekötő úthoz. Ezt követően a „*Berchy Galambuk*” felé fordultak, innen leereszkedtek az „*Olompotok*” völgyébe és elfordultak a „*Rekette-kerew*” felé, ahol véget ért a szomszédság az említett *Márton fia István* földjével, vagyis *Sipekkel* (terra *Chipeg*) és ettől kezdve a határos birtokos *Csák fia János* (Joannes filius *Chak*) lett, akinek a földjein – köztük egy „*Varerdeu*” nevű hegyen – át a határjárók visszajutottak kiinduló pontjukhoz a „*Told Potoka*” mellett kitűzött első mé-tához. Mindebből azt a következtetést kell levonni, hogy a határjárás időpontjában, 1265-ben *Kutasó* észak felől csupán a lakatlan *Sipek* földjeivel, erdeivel volt határos és a hites emberek a területen sem *Hollókót*, sem *Sztrahorát* nem említik. Ez egyértelműen azt bizonyítja, hogy ekkor még a tőszomszéd vár sem állott, hiszen ellenkező esetben az oklevélben feltétlenül jelezni kellett volna ezek szomszédságát. 1265 tehát *Sztrahora* építése vonatkozásában feltehetőleg „*terminus post quem*”! *Bárkány* határjárása említi a „*Birch*” hegyénél szomszédos birtokost, aki nem más, mint a *Kacsics nembeli Illés fia Péter* és itt mint *Zsunyalmás* földesura szerepel – ugyancsak anélkül, hogy a szomszédban fekvő *Hollókó* létét említenék.

A két 1271-es oklevél tárgya látszólag ugyancsak nincs kapcsolatban az *Illés* ág várbirtokainak történetjével.²¹ A *Kacsics* nemzetség említett ágai közül a *Falkosok* osztálylevele ez, amelyben *Mihály comes*, *Farkas magister* és „*Zoluch*” (*Karácsonyi* olvasatában: *Szalóc*), *Falkos* három fia tanúnak idézte az ebben a korban már csak egy távoli közös őstől, a talán Horvátországból a XII. század elején *Nógrádba* telepített nemzetségalapítótól – de genere *Kachich*, (*Kachiz*, *Kachuch*, *Kochyk*) – való származás tudatával és több faluban az öröklött közbirtokosság intézményeivel összekötött három másik *Karácsonyi* által kiemelt ág főemberét, *Illés fia Péter comes*-t (*Petrus filius Elye*), *Simon bán fiát Simont*, valamint *Leusták fiát Miklós comest*, legyenek jelen az esztergomi valamint váci káptalan, mint hiteles helyek előtt teendő birtokosztályukon. A három fivér be akarta szüntetni a korábbi egymásközi ellenségeskedést és „*barátságtalanságot*”, amellyel apjuk örökös falvait, az észak-nógrádi *Libercsét* (*Lyberchen*) *Parócsát* (*Procha*), *Zalátnát* (*Zalathna*) és „*Grab*”-ot közösen birtokolták és elhatározták a birtokok igazságos megosztását egymás között. Az oklevél tartalmának legtöbb részlete számunkra teljesen érdektelen, viszont figyelemre méltó az, hogy voltaképpen egy hosszú fejlődési folyamat határkövéhez érkez-

tek el a résztvevők. Bár a *Kacsics* nem egyes ágai ekkor már régóta önállóan birtokoltak és gazdálkodtak, az ősi, közös birtokok felosztásánál még mindig igénybe vették a távoli rokonok tanúskodását. Másrészt azonban a nemzetségi birtokok immár egy ágon belül is felosztásra kerültek, ami jelzi, hogy a nemesség tagjai mindinkább törekedtek saját, csak személyiüket és leszármazottaikat illető családi birtokok kialakítására. Ezt ki is mondja az oklevél, amikor az összes *Kacsics* ág képviselője a maga és utódai nevében szigorúan kötelezettséget vállalt, hogy az örökös birtokok mostani osztálytételét a jövőben nem fogják visszavonni, aki ezt mégis megtenné, törvénytörés ítélete nélkül, párbajban (in duello) a többiekkel szemben fegyverével bizonyítsa igazát és ha Isten ítéletében elbukna, örökös hallgatással tartozik igénye tárgyában. Másrészt viszont a nemzetség tagjai megállapodtak abban is, hogy ha bármelyikük külső, vagy új birtokot szerezne, ezeket a többiek osztálytételre nem kötelezhetik, hanem a szerző ezeket szabadon birtokolhatja és békésen örökösire hagyhatja. Ebben a megállapodásban az ősi, nemzetségi és a szerzemény birtokok örökösítésének – az ősiség jogszokásában – egészen 1848-ig érvényben maradt különbségtétele mutatkozik meg. Míg az ősi birtokok felett nem rendelkezhetett szabadon egy nemes sem, saját szerzeményeiről úgy végrendelkezhetett, ahogy akart. Ezt a szokást követték a *Kacsicsok* is.

Van még egy fontos kitétele az 1271-es osztálylevélnek. *Libercese* (Lyberche, Lyberchen) határában az „Wylichke” patak mellett megemlíti Szt. Ferenc kápolnáját, amely a három fivér közös kegyurasága alatt maradt. Ugyanakkor közös meg egyezéssel „jóakaratból” *Mihály* comes kapta meg apjuk, *Falkos* comes itteni „sessio”-ját. A családi – nemzetségi kápolna és a mellette fekvő atyai sessio – vagyis házhely, vagy telek – egyértelműen *Falkos* úr kúriáját, udvarházát jelenti. Jóllehet 1255-ben egy oklevél *Falkost* szécsényi lakosnak nevezi²² és később fia, *Farkas* magister is ugyanott lakhatott, mivel őt is „de Zechen” jelzővel szokták illetni, ez az adat azonban feltárja, hogy *Falkos* nórádi ispánnak *Libercsén* (is?) volt udvarháza. Mint az oklevelekben megállapodásként rögzítették is, „akarták azt is említett *Falkos* fiai *Mihály* comes, *Farkas* magister és *Szalóc*, hogy valamelyik birtokrészben, vagy a „Lyzniht”-en (máshelyütt *Lyznecht*, egy erdővel borított nagy hegy *Libercese* határában P. B.) vagy más hegyeken vagy síkon, megfelelő helyen vár építésébe kezdjenek és a várat azon a helyen közösen építsék és közösen birtokolják” vagy – ahogy ugyanezt a váci káptalan oklevele írja – „Ha azokon a földeken jó, vagy megfelelő helyet találnak, egy vár számára, közösen készítsék el és birtokolják azt.”

A megyezés nem azért jelentős, mert dokumentuma lenne egy vár építésének. Bár bizonyos, hogy a *Falkos* házhelyét öröklő fiú, *Mihály* comes és annak egyik fia, a megyében a XVII. század végéig jelentős szerepet játszó *Liberchey* család őse, *Tamás* (említki 1291 és 1309 között)²³ ebben a faluban éltek, mint ahogy leszármazottaik is itt laktak évszázadokon át, nincs nyoma annak, hogy a *Falkos* ágbeli három testvér ténylegesen is várat épített volna itt. A témánk szempontjából lényeges kérdésre – hol épült *Sztrahora* vára? – sem kapunk választ, mert egyrészt azt a várat az *Illés* ág építette, másrészt a lokalizálásakor esetleg szóba jöhető *Felsőcsztergály* meglehetősen messze esik *Libercsétől* és *Parócatól* is. Inkább az a lényeges, hogy ez az osztálylevél bizonyítja, a három *Kacsics* nembeli testvér egymás között – láthatólag minden királyi engedély nélkül! – egyezett meg abban, hogy ha alkalmas lesz, közösen építenek és birtokolnak egy várat. Alighanem a nemzetség *Illés* ága is hasonlóképpen járt el, amikor felépítette családi várait. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a várépítések szoros összefüggésben vannak a gazdag nemzetségek tagjaiban ekkor már megfogalmazódott igénnyel, hogy ősük sessio-ra – belső telekre – épített

és saját, nemzetségi kápolnával is ellátott kisebb kúriája helyett – esetleg közös erővel – egy hegy tetején, vagy síkon, de mindenképpen jó és alkalmas helyen – impozáns várat (castrum) építsenek és birtokoljanak. Természetesen úgy is dönthettek, hogy egyenként építenek egy saját várat.

Illés fia Péter comes – Fügedi Erik álláspontja szerint – már 1268 előtt rendelkezett egy várral Nógrádban.²⁴ *István* ifjabb király ekkor nemesítette meg *Illés fia Péter comes* (Petri comitis filii Elye) két szerviensét, *Sudurman* fiait *Pókát* (Pouka) és *Barnabást*, akik – mint gömöri várjobbágyok – hűséggel szolgáltak neki az apjával, IV. *Bélával* folytatott ellenségeskedés idején is. Így amikor a váltakozó sikerű harcok során 1264 őszén az idős király országbírója, *Kemény fia Lőrinc* – akit *István* fő ellenfelének nevez – az erdélyi *Feketealom* várába szorította az ifjú király kíséretét, *Barnabás* és *Póka* urukkal, *Péter comes*-sel együtt „mindenki más előtt” a segítségére siettek az ostromzár feltörésére. „Ezen kívül, másodszor, midőn köztünk és szüleink között a vitás ügyek feleledtek és *Barnabást* valamint *Pókát* uruk, az említett *Péter comes* várához átküldtük, azt a várat, ahogy azt dicséretes hűségük alapján reméltük, megvédelmezték számunkra.” Ezen szolgálataik viszonzásaként az ifjabb király két gömöri várjobbágyát, akik ekkor ténylegesen úgyis *Péter comes* serviensei voltak, utódaikra is öröklődő módon az ország nemesei közé emelte és nemesi birtokként nekik adományozta a *Nógrád* megyében fekvő „Kozorossou” nevű (szerintünk azonos a mai *Kozárd* területén volt *Kozáraszó*, *Kozárvölgy* nevű egykori faluval!) földjüket tekintetbe véve azt is, hogy apjukat, *Sudurmant Imre* király már nemesi kiváltsággal látta el, az az oklevél azonban a tatárjárás idején elpusztult.

Fügedi Erik ebből az általa feltárt oklevélből állapította meg, hogy *Illés fia Péternek* már 1268 előtt volt egy vára *Nógrád* megyében, de – minthogy név nélkül szerepel – nem lehet tudni, melyik lehetett a fiai kezén később levő négy vár, *Baglyaskő*, *Hollókő*, *Somoskő* és *Sztrahora* közül. Valóban, erre nem lehet következtetni a fentiek alapján, de azért nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, vajon bizonyosan *Illés fia Péter* egy nógrádi várára vonatkozik-e az oklevél utalása! A történet, amelyről az oklevél szól, ui. *Feketealomnál*, *Erdélyben* játszódik, de más híveit is csak évekkel később, „halmazatilag” jutalmazta meg hűséges szolgálataikért, amelyeket különböző hadjárataiban – így *Görögországban*, *Feketealom* várában, *Isaszegnél* és a *Morva* folyó mellett, illetve *Olmütz* váránál – neki teljesítettek.²⁵ Mindez valószínűsíti, hogy *Péter comes* várát *Barnabás* és *Póka* az isaszegi ütközet idején védelmezte meg és a névtelen vár ténylegesen *Nógrádban* lehetett. Azért nem biztos ez, mert a *Kacsics* nemzetségnek már a XIII. század elejétől voltak birtokai Erdélyben is – ezeket valószínűleg még *Mihály*, az 1209 és 1212 között ténykedő erdélyi vajda szerezhette meg,²⁶ de a hiányos források miatt nem ismert, volt-e váruk is a Királyhágón túl. Végül is az a legvalószínűbb, hogy *Péter*, nógrádi váráról és egyetlen váráról van szó, és ez inkább lehetett a *Gömör* várához (amelynek várjobbágyai voltak a *Kacsics* nembeli *Péter* serviensévé lett *Sudurman* és fiai) közelebb eső *Somoskő*, hiszen – mint említettük – a valóságot tükrözni látszó néphagyomány szerint ezt a várat IV. *Béla* ígérete alapján a tatárjárat követő időben építették, vagy esetleg *Baglyas*, de semmi esetre sem *Hollókő* vagy *Sztrahora*, amelynek az 1265-ös – éppen az isaszegi csata évében kelt – kutatói határjárás oklevél alapján a létezését is ki lehetett zárni. Az írott forrásokból a négy vár építésének idejét ennél pontosabban – úgy tűnik – lehetetlen megállapítani, de a régészeti feltárás – szerencsés esetben – még egyet s más tisztaíthatna.

Fügedi Erik – ugyancsak oklevelek adatainak az elemzésével – arra a következtetésre jutott, hogy az *Illés fia Péter* öt fia által később birtokolt „négy vár azonban nem épülhetett fel nagy időbeli különbséggel és fel kell tennünk, hogy *Péter*

halálakor (1271–1291 között) már mindegyik állt, mert különben fiai nem oszthatták volna fel úgy, hogy mindegyiknek egy jusson.” Ezért adattárában *Baglyaskót* 1268 előtt, a többi 1291 előtt épültek vette. És valóban: *Hollókó*, *Somoskó* és *Sztrahora* váránál is azt írja, hogy mindezek a várak 1291 előtt épültek.²⁷ Logikailag ezzel sem mindenben érthetünk egyet. Az időbeli behatárolás alapja mindössze két adat: *Illés fia Péter comes* 1271-ben még élt,²⁸ majd húsz évig semmit nem tudni róla, végül 1291-ben – *Fügedi* szerint – már halott. Bizonyítható-e ennyivel, hogy *Péter* halálakor már megvolt mind a négy vár és ezeken már mint meglévő birtokközpontokon osztozott az öt fiú úgy, hogy *Mikusé*, lett *Hollókó Leustáké* és *Jákóé Somoskó*, *Péteré Baglyaskó*, *Mihályé* pedig *Sztrahora*? Semmiképpen sem! Sőt sokkal valószínűbb, hogy az apa, *Illés fia Péter* halálakor csak egy – nem is teljesen biztos, hogy nógrádi – vár birtokosa volt és az öt fiú előbb – vagy az atyai végrendelet szerint, vagy, ha testámentum-tételre valamilyen okból nem került sor, – feltehetőleg a nemzetség többi tagjának jelenlétében osztályt téve felosztotta egymás közt apjuk addig egy kézben tartott birtokállományát, községeket, birtokrészeket, lakatlan földeket, réteket, erdőket, malmokat és csak ezt követően kezdtek hozzá, hogy önállósítva magukat saját uradalmait kialakítsák, amelyek központjának és személyük politikai befolyásának, katonai hatalmának érvényesítése érdekében – a kor szokásának megfelelően – mielőbb saját várat emeljenek. Ennek tükrében az 1291-es év, mint „terminus ante quem”, vagyis olyan évszám, amikor az *Illés ág* négy nógrádi várának már meg kellett lennie, már nem mérvadó. A logikai állítás alapja azonban még ingatagabb! Arról van szó, hogy az 1291-es oklevélben nincs is említés *Illés fia Péter*ről, még mint egyik résztvevő elhunyt felmenőjéről sem!²⁹

Az 1290-es években fokozódtak a *Kacsics* nemzetség egyre népesebb ágainak vitái az ősi, valamint a szerzett birtokok nemzetségi vagy önálló birtoklása tárgyában. A *Falkos* ágbeli *Farkas* mester – mint említettük, több fiú, köztük a későbbi fényes pályát befutó *Tamás* édesapja – még 1274-ben elcsérelte a lakhelyétől távoli Sopron megyei *Karakó* nevű birtokát a *Szák nembeli Pósa fia Pósa comes Szécsény* (*Scechen*) *Géc* (*Guych*), *Rimóc* (*Rymouch*) és *Almás* nevű földjeiért – vagyis az e helységekben tulajdonát képező birtokhányadokért – és az ott lakó szabadosokért, hogy ezáltal *Szécsény* környékére összpontosíthassa jószágait és uradalmat hozzon létre a korábbi, szétszórt, kisebb-nagyobb birtokokból.³⁰ Ezt azonban el kellett ismertetnie nemzetsége többi tagjaival is. 1291-ben *Farkas comes* édestestvére, *Mihály comes* és annak három fia (*Simon*, *Tamás* és *Péter*) valamint egy másik ágból *Leusták* fiai *Mihály* és *Miklós* mint nemzetségbeli birtokostársak elismerték, hogy *Farkas* (1274-ben) az ő engedélyükkel és beleegyezésükkel szerezte meg *Pósa comes* említett birtokait és emiatt a jövőben nem zaklatják, vagy perlik nemzetségi örökösödési igényük miatt.³¹ 1293-ban a budai káptalan már arról adott ki bizonyáglevelet, hogy a *Kacsics* nembeli (de genere *Kachuk*) *Falkos fia Mihály* fiai *Simon mester* és *Tamás* a váci káptalan előtt (nyilván 1271-ben) tett birtokosztályt elolvasták és az örök békeesség megszilárdítása, valamint a testvéri szeretet kölcsönössége végett a *Szécsény* (*Scechen*), *Rimóc* (*Rymoth*) és *Almás* községekről tett osztályt a maguk és vértestvéreik, továbbá nemzetségük atyafiaik nevében elismerik és megerősítik azzal, hogy nagybátyjuk *Farkas mester* falvait örökösen békeében hagyják és kötelezik magukat, valamint örökösöiket, hogy a jövőben sem fogják „megmásolni”, vagy *Farkas mestert* és fiait e községek irtóügyén bíróság elé idézni.³²

A kiterjedt nemzetség *Falkos* ága 1299-ben egy újabb osztálytétellel igyekezett rendezni a birtokügyeket.³³ Anélkül, hogy itt kitérnénk az örökös községek (*Liberse*, *Paróca*, *Garab*, *Szalatna*) valamint a szerzett birtokok (*Szécsény*, *Rimóc*, *Géc*,

Almás) osztályának rendelkezéseire, témánk szempontjából tanulságos, ha végigtekintünk az osztálytétel végett a budai káptalan előtt megjelent, vagy magukat képviseltető *Kacsics* nembeliek névsorán. *Farkas mesternek* és fiainak (*János, Tamás*, valamint az ekkor valószínűleg még kiskorú öccseik, *Mihály, Miklós, Péter, István, Leusták* és *Balázs*) sikerült elismertetniök a *Falkos* ágbeli közvetlen rokonaik (*Mihály* fiai *Simon, Tamás, Péter* továbbá *Szalóc* fiai *Miklós* és *János*) mellett a *Leusták*-ággal (*Miklós, Vecső* és fiaik, *Tamás, Dezső, Pető* és *Benedek*) továbbá *Simon* bán utódai élő férfi tagjaival (*Simon* bán fia *Simon* fia *Jánossal* és annak fiával, *Istvánnal*) is, hogy a szerzett birtokokat ő; *Farkas mester* és örökösei a jövőben örökre békésen bírhatják és nemzetségbeli atyafiaik valamint örököseik „visszaveszik a kezüket . . . uradalmáról”. *Farkas mester* és fiai tehát 1299-ben – nyilván hatalmi szóval – elérték, hogy a szinte valamennyi élő *Kacsics*-nembeli atyafiúk elismerje önálló uradalom alakítására vonatkozó szándékukat. Hiába keressük azonban az *Illés*-ág férfi-tagjait ezen az oklevélen is: sem *Péter*, sem öt fia közül bármelyik nincs említve a *Farkas mester* és fiai által diktált osztály aláírói között. Ez nem lehet véletlen! Alighanem annak bizonyítékai az ő távollétük és hiányzó aláírásaik, hogy már ebben az időben, az 1290-es években intranszigenens – engesztelhetetlen, meg nem alkuvó – módon ellenálltak *Farkas mesternek* az ősi nemzetségi jogot és birtoklást sértő törekvéseivel szemben, illetve maguk már kiépítették saját váruradalmait és saját céljaik elérését a *Kacsics*-nemzetségen belül éppen *Farkas mester* és fiai hasonló igényei veszélyeztették a legjobban. Itt kell tehát keresni az okot, amiért az *Árpád*-ház kihalása után támadt trónviszály során az 1301 után már nem említett *Farkas* nógrádi ispán fiai közül *Tamás* és *Péter* (mi történt 1299 után fivéreikkel, *Jánossal, Mihállyal, Miklóssal, Istvánnal, Leustákkal* és *Balázssal*? E kérdésre még visszatérünk!) olyan végzetes ellentétbe kerültek az *Illés* ágából származó *Péter* fiaival, *Mihállyal, Sztrahora, Péterrel, Baglyaskó, Mikussal, Hollókó*, valamint *Leustákkal* és *Jáköval Somoskő* várainak és uradalmainak birtokosaival! Utóbbiak, mint tudjuk *Vencel* és *Csák Máté* híveivé váltak, de rajtuk kívül a *Kacsicsok* közül még többen „kompromittáltak” magukat a trencsényi oligarcha mellett. Így mindenekelőtt *Szécsényi Tamás* unokatestvérei, nagybátyja, *Mihály* fiai *Simon* (1281 és 1322 között említik) és a – nyilván *Vencel*-párti volta miatt – *Cseh* melléknévvvel illetett *Péter* is. Az ősi, nemzetségi illetve a szerzett jószágok birtoklásának, öröklésének a rendezése *Mihály* fiai (a harmadik testvér „*Tompos*” *Tamás*) között is vitás kérdésként merült fel. Öröklött jószágaik (a nemzetségi templomról elnevezett *Egyházas-Libercse* és *Alsólibercse*, valamint *Felsőparóca*) mellé királyi engedéllyel megszerezték sógoruk, ismeretlen nevű lánytestvériük férje, *Kökényes fia János fia Rénold* nógrádi falurészeit (*Palotás-hatvan, Kökényes-monostora, Bér*) is. 1309-ben *Mihály* fiai úgy egyeztek meg, hogy „a békétlen idők miatt” ezentúl ki-ki magának is szerezhet birtokokat és szabadon végrendelkezhethet felettük.³⁴ Mint láthattuk, a XIII–XIV. század fordulóján a *Kacsics* nemzetség „intézményéből” a vérségi kötelék (de genere *Kachich*) még elevenen élt, közös nemzetségi monostor (a *Falkosoké* pl. *Libercsén*) is erősítette az összekötő kapcsolatokat, azonban az egykor osztatlan birtokállomány előbb az egyes ágak (*Falkos, Simon bán*, – *Illés, Leusták*) között különült el úgy, az ősi birtokot alkotó falvakban 2–3 ág is közbirtokos lett (pl. *Tarjában* 3, *Rímócon, Varsányban*, 2–2 ág tagjai együtt birtokoltak). Hamarosan nyüggé vált ez a helyzet az önálló, családi uradalmat kialakítani törekvő nemzetségtagok számára, amelyen változtatni akartak. Országszerte élt azonban az a jogszakadás, hogy a nemzetség tagjai elsőbbségi jogot élveztek nemzetségiük vagyonának öröklésében, sőt, beleegyezésük nélkül idegen nembeli személynek az ősi vagyont el sem lehetett idegeníteni, még a hűtlenség miatt

jóságvesztésre ítélt személyek birtokait is megválthatták atyafiaik, ezen kívül a magvaszakadt férfi után a hozzá legközelebb álló ág örökölt. Ennek a jogéletnek a tükrében már egyáltalán nem megvetendő „kapzsiság”, vérrokonok „kifosztása” csupán mindaz, ami a *Kacsics* nemzetség birtokaival az új uralkodó és a vele szemben álló oligarchák harcai közepette történt. Ősi, nemzetségi jogszokások érvényesítéséről van szó – paradox módon – előremutató törekvések, jelesül elkülönített, családi váruadalmak kialakítása érdekében. Az 1270-es évektől okmányokkal is bizonyítható a *Kacsics* nemzetségen belüli rivalizálás, így érthető, hogy az ellentétes érdekű csoportok az országos politikai, hatalmi harcokban is egymással szemben álló pártok hívei lettek. Az önálló családi uradalmak kialakításának kulcskérdése volt a politikai – katonai erőt demonstráló, valamint gazdasági (uradalmi) és kulturális (nemzetségi monostor) központot képező, a kor építészeti színvonalát tükröző öregtoronyos kővárak létesítése. Ezért, és nem pusztán katonai célból – pl. „mentsvárnak”, utak, vízi és hegyi átkelőhelyek ellenőrzése végett – épültek a *Kacsicsok* várai is.³⁵ Az *Illés* ág – nyilván már *Péter* 1271 után bekövetkezett halálát követően – az elsőként épült vár (valószínűleg *Somoskő*, vagy *Baglyaskő*) mellé további hármat épített, ezek közé tartozhatott *Hollókő* és *Sztrahora* is. *Simon bán* ága is ekkoriban építette meg az oklevélben először ugyan csupán 1341-ben említett *Salgó* várát.³⁶ A *Falkos* ág azonban eleinte „lemaradt” a várépítési versengésben. Az 1271-es osztálytétel alkalmával ugyan a három fivér, *Farkas*, *Mihály* és *Szalóc* elhatározta, hogy közösen várát épít *Liberce* mellett, azonban ez – tudomásunk szerint – nem épült meg, annál is inkább, mert *Farkas* comes mindinkább *Szécsény* központtal kezdte kiépíteni uradalmát. A szécsényi vár építése azonban már egy későbbi korszak történetéhez tartozik.

Miután *Csák Máté* seregei – feltehetőleg – 1310-ben elfoglalták a *Balassák* említett fontos várait, *Péter* öt fia, *Mihály*, *Péter*, *Leusták*, *Jákó* és *Mikus* is jobbnak látták, hogy – már csak birtokaik védelme érdekében is – a kortársak által legyőzhetetlennek hitt *sánta Mátyus* kezére bocsássák négy várukat.³⁷ De a trencsényi kiskirály híve lett *Szécsényi Tamás* két unokatestvére, *Mihály* fiai és *Rénold* sógorai: „*Csek*” *Péter* és *Simon* is. *Péter* volt az, aki 1311-ben embereivel megtámadta az esztergomi érsek, *Tamás* honti és nógrádi birtokaihoz tartozó *Ipolyszalka* (*Zalka*), *Érsekvadkert* (*Vodkerth*), *Szebeléd* (*Sceleth*) és *Borsosberény* (*Berenche*) nevű falvakat, kirabolta és lerombolta házait, miáltal 300 márkányi kárt okozott. Ráadásul *Vadkerten* még hét embert meg is öltek *Péter* fegyveresei.³⁸ *Simon* comes éppenséggel *Csák Máté* egyik fővezére lett és mint ilyen, 1316 szeptemberében hitес emberként szerepelt a *Jókó* ostromakor *Csák* által a „keresztre tett esküvel” szentesített védelmi és kártérítési szerződés megkötésekor.³⁹ 1318-ban ő, „*Mihály* fia a *Kackuch* nemből” az, aki ura, *Mátyus* nádor parancsára részt vett *Nyitra* vára és városa felégetésében, sőt, lefoglalta a birtokhoz tartozó vámokat, malmokat, falvakat, amely tettéért *János* nyitrai püspök egyházi átokkal sújtotta.⁴⁰ *Simon* azonban hamarosan elpártolt *Csáktól*, és birtokairól elmenekülve csatlakozott *Károly Róbert* királyhoz, mire fel a trencsényi oligarcha hívei falvait lefoglalták és gyermekeiket bilincsbe verték. *Károly Róbert* nem csak hogy elfeledte *Simon* korábbi cselekedeteit, hanem csupán legújabb érdemeire hivatkozott, amikor 1319. május 19-én, *Szécsényi Tamásnak* és neki – már mint somlyói és krassói ispánjának – adományozta a „hűtlen” *Ipoch fia András* 11 *Beszterce* és 11 *Szászrégen* környéki faluból álló uradalmait.⁴¹ A bűnbocsánatot nyert és még birtokokkal is elhalmozott *Simon* lett a palásti és libercei előnevű *Radó*, testvére, *Péter* pedig a vingárti *Geréb* és a *Bogáthi* családok – később jeles erdélyi családok – őse.

A Rozgonynál, Kassa mellett 1312. június 15-én vívott – utóbb sorsdöntőnek bizonyult – csatában *Falkos* unokája *Szécsényi Tamás*, illetve *Illés* unokái, *Mihály*, *Péter*, *Leusták*, *Jákó* és *Mikus* ellenségeként álltak egymással szemben. *Tamás mester* mint lublói várnagy (castellanus de Lyblov) *Károly Róbert* hívei oldalán harcolt és az e csataterén szerzett érdemeit az oklevelek narratio-nak nevezett elbeszélő részei még évtizedeken át zengték, mondván, hogy „az állhatatos és hadi babérokka koronázott” férfi mindig és mindenben ura és királya segítségére volt és „sem vére hullatásától, sem a haláltól nem rettenvén meg” királyáért és az ország koronájáért harcolt. Ezzel szemben *Illés fia Péter* öt gyermekét egy 1324-es oklevél „különösen hűtlen és gonosztetteket, elrettentő hűtlenségeket elkövető” embereknek nevezi, akik „váraikat, tudniillik a Holouku, Boglos és Ztrahura nevezetűeket az átkos emlékü, hozzánk hűtlen Trinchin-i Péter fia Máté kezére adták sőt ezen várakból az egybehívott férfiakból hadsereget gyűjtvén és cinkostarsaik csapatát szakadatlanul irányítva országunk hűtenje (ti. Csák Máté) parancsára országunknak végtelen pusztítást okoztak, férfiakat és asszonyokat, fiúkat és lányokat, sőt özvegyeket és szüzeket meghectelenítve, kegyetlenül lemeztelenítve és torkukat elvágva, ráadásul még az Isten nevének szentelt kolostorokat és számos egyházat is pogány módon összerombolván még tűz által hamuvá és zsarátnokká is emésztették.” Ezen kegyetlenségekben *Illés fia Péter* öt fia, *Mihály*, *Péter*, *Leusták*, *Jákó* és *Mikus* mint *Csák Máté* lovas seregének hadnagyai (equales... exercitus... ductores) vettek részt, ezzel felségárulást és hűtlenséget (crimen laesae maiestatis, nota infidelitatis) követtek el, különösen azzal, hogy Kassa mellett is a hűtlenek zászlai alatt harcoltak.⁴²

A Rozgonynál elért siker, az *Amádé-fiak* leverése, több főkolompos” – így *Balassa Demeter* – halála (két évvel az után, hogy 1310-ben végre „törvényesen”, *Szent István* koronájával is sikerült megkoronáztatnia magát az *Anjou-házból* való *Károly Róbertnek*) újabb nagy lépést jelentett ugyan az új király uralmának az egész ország által való elismertetése útján, de még jó évtizedbe került, amíg a kitartóan és leleményesen védekező *Csák Mátét* és a híveivé szegődött, vereség esetén bekövetkező sorsukat jól sejtő urakat lépésről lépésre, újabb és újabb ostromokkal kiverték a politikai és gazdasági uralmuk alapját képező váraikból és a tartományurak letörésével, az egész ország feletti territorális hatalom megszerzésével *Károly Róbert* és hű, udvari emberei biztosították az Anjou monarchia idejére jellemző szilárd központi hatalmat. Mint *Engel Pál* kutatásai alapján tudjuk,⁴³ *Károly Róbert* uralma kezdetén még egyetlen várat, semmilyen tényleges tisztséget, királyi jogosítványt nem mondhatott magáénak, halála évében (1342) az egész királyság várainak abszolút többségét – mintegy 170 castrumot – királyi ellenőrzés alá vont és a többi váruradalmat is feltétlen hívei nyerték el, magánbirtokként. *Nógrád* megyében annyiban tért el az eddigi országosan ismert képtől a várak birtoklási rendszere, hogy területünk azon kevés – legfeljebb nyolc – vármegye közé tartozott, ahol 1342-re is többségben maradtak a magánvárak és viszonylag csekély számú királyi várat találhatunk. Ez a helyzet elsősorban *Károly Róbert* kegyence – követe felesége, *Beatrix* megkérésekor, első fia születésének hírmondója – *Szécsényi Tamás* egyéni birtokszerzési törekvéseinek sikere következtében jött létre.

Az első lépést e téren az az oklevél dokumentálja, amelyet alig egy esztendővel a rozgonyi csata után szerzett meg *Szécsényi Tamás*. I. *Károly* király ebben az 1313. április 24-én kelt okmányban közhírré tette,⁴⁴ hogy „elénkbe járult a nemes férfiú, *Farkas fia Tamás* mester, kedves hívünk és lublói várnagyunk és hivatkozván a nékiünk régóta, nagy szorgalommal tett hű szolgálataira kérte, hogy a hozzánk hűtlen Péter fia Mikus várát, amely emiatt (ti. Péter hűtlensége miatt) a mi adományozá-

sunkhoz tartozik, amelyet Holoukw-nek neveznek és Nógrád megyében van, községekkel és összes tartozékaival hűséges szolgálataiért örökösen adjunk és adományozunk neki.” Az elbeszélő részből megtudjuk még, hogy a *Trencsényi Máté* elleni harcokban *Tamás mester* elévülhetetlen érdemeket szerzett, ellenben *Péter fia Mikus* rosszat rosszra halmozott és hűtlen cselekedetek sorát követte el. Így ő és fegyveresei „ebből a várból végtelen károkat és rosszat tettek, embereket gyilkoltak, községeket romboltak le és mindenfajta kegyetlen, zsarnoki jogtalanságokat követtek el országunk híveivel szemben”. Támadásaik fő célpontját nyilván *Tamás mester* szomszédos falvai képezték, amelyek népét és saját vérrokonai egy részét *Tamás* megtartotta a „királyi koronához való hűségen”. Ennek alapján *Károly király* elrendelte, hogy a hűtlen *Péter fia Mikustól* elkobozza és a hűséges *Farkas fia Tamásnak* adományozza „Hollokw” várát és községeit, valamint tartozékait.

Ezt az oklevelet a Hevenesi gyűjteményből már több, mint 150 éve kiadta *Fejér György* és minden szakkönyv – sőt valamennyi népszerűsítő munka is – idézi mint bizonyítékát, hogy *Hollókő* vára 1313-ban *Tamás mester* birtokába került. Sőt, ebből az egyetlen oklevélből egy egész történetet szoktak kerekíteni, imígyen: „A rozgonyi csata után a király hívei közül Debreczeni Dózsa, Drugeth Fülöp, Főnyi Balázs füleki várnagy és Szécsényi Tamás diadalittas hadaik élén Hollókőt Péter fia Mikustól ostrommal elfoglalták. Csakhamar a király híveinek birtokába került Ecseg, Sztrahora és Baglyaskő vára is. Hollókő várát a király Szécsényi Tamásra bízta . . .”⁴⁵ – nyilván az 1313-as oklevéllel. Csakhogy ebből egy szó sem igaz! Már csak az az apró – de legalább biztos – tény is ellentmond a rozgonyi csatát rögtön sikeresorozattá növelő historikus mesének, hogy *Főnyi Miklós fia Balázs* füleki várnagyságára csak 1322 és 1327 között vannak okleveles adatok és semmit sem tudni személyéről tíz évvel korábban.⁴⁶ De más ellentmondásokat is láttunk, amelyek a *Sztrahora* sorsát nyilván eldöntő „hollókői ostromra” vonatkozó tények alaposabb megvizsgálására serkentettek. Kételyeink csak fokozódtak, amikor elolvastuk a *Csák Máté* tartományurasága korát az eredeti oklevelek tanulmányozásával, országos összefüggésben tárgyaló *Kristó Gyula* monográfiáját.⁴⁷ A rozgonyi csatát követően az oklevelek tanúsága szerint *Károly Róbert* elsősorban *Sáros* és *Szepes* megyék területén szilárdította meg hatalmát, elsőként *Sáros* vára, majd *Lubló* került a kezére – utóbbiban éppen *Szécsényi Tamás* lett a várnagy – ezután *Abauj* várnagyében kerekedtek felül hívei, miáltal 1317-ig ez a fontos vidék végleg az ellenőrzése alá került. Innen indította a király híve, *Donch* mester támadást a zólyomi erdőispánság elfoglalására is, valamikor 1315 és 1317 között. Bizonyosra vehető, hogy *Rozgony* után *Gömör* és – *Kristó* szerint – *Nógrád* megyék délkeleti szegélyén is megrendült Csák Máté hatalma. „1313. ápr. 24.-i királyi oklevélből tudjuk, hogy az uralkodó Szécsényi Tamásnak adományozta a hozzá hűtlen Kaicscsok dél-nógrádi Hollókő várát. Bár abszolút biztonsággal nem tudjuk kizárni annak lehetőségét, hogy itt majdan realizálódó és 1313-ban pusztán a jogigényt biztosító adományról van szó, a szakirodalom egyöntetűnek mondható véleményalkotása következtében magunk is hajlunk arra: Szécsényi Tamás 1313-ban ténylegesen Hollókő birtokába jutott.” – írja a tényeket gondosan mérlegelő *Kristó Gyula*, hozzátéve, „Azt a nézetet természetesen túlzónak kell tartanunk, miszerint a rozgonyi csatát követő 1312 nyári hadjáratban a királyi seregek sorra foglalták vissza Máté híveinek gömöri és nógrádi várait.”⁴⁸ A hivatkozott szakirodalom igen jeles szerzők sorából áll, így *Hollókőt* 1313-ban ténylegesen is elfoglalt várnak nevezik *Pór Antal*, *Reiszig Ede*, *Bártfai Szabó László*, *Jiri Rys*, *Makkai László* és *Pügedi Erik* művei is. ⁴⁹ Van-e itt helye további vitának? Véleményünk szerint igen, van, mert az oklevél kritikájához még van mit hozzátenni!

Először is már az Anjou-kori Okmánytár egyik szerzője, *Nagy Gyula* is észrevette, hogy *Károly Róbert* ugyanazon a napon, 1313. április 24-én egy másik oklevelet is kibocsátott *Szécsényi Tamás* számára,⁵⁰ amelyben hívének adományozza a hűtlen *Houn*-tól elkobzott *Pozsony* vármegyében fekvő *Szeli* (*Zeely*) nevű községet. Az oklevél szövege majdnem teljesen megegyezik, kivéve persze a vonatkozó személy és helyneveket és nem feledve azt a „diplomatikailag is figyelemre méltó adatot”, hogy „Fejér közleménye hézagos, sőt itt ott hibásnak is látszik lenni.” Valóban, a szeli birtokadományozás okleveléhez képest a hollókőből sok jelzői kapcsolat, mellékmondat hiányzik. De nem is ez a lényeg! A figyelemre méltó vonás az, hogy a két birtok, *Szeli* és *Hollókő* olyan messze – több száz km-re – fekszik egymástól, hogy (már ez is valószínűsíthető, inkább csak „jogigényt biztosító adományról” volt itt szó) a két helyet aligha ostromolhatták és foglalhatták el egy időben *Szécsényi Tamás* számára. A jogigény indítóoka a fentiekből világosan következik: *Hollókő* (és *Sztrahora*) tartozékai – amelyeket alább igyekszünk rekonstruálni – megszerzése volt a legfontosabb *Tamás* mester számára, hiszen ezek szécsényi uradalma közvetlen szomszédai, sőt, egyes falvakban közbirtokos-társai voltak. A jogigényt biztosító oklevél, valamint a feltételes királyi beleegyezés egy koronára szálló birtok adományozásáról ismeretes gyakorlat a magyar jogtörténetben.⁵¹ De ennél is lényegesebb – és csodálkozunk, hogy ezt még nem vették észre –, hogy a hollókői donatio-t biztosító levél ugyan beszél örök adományozásról, azonban nem rögzíti a tényleges birtokba iktatáshoz egyszerűen nélkülözhetetlen bevezetési és beiktatási eljárás – a szomszédos birtokosok összehívása és a birtokok határainak körüljárása – lefolytatását. Erre pedig csak 14 évvel később, 1327-ben került sor!⁵² Végül az is *Hollókő* jóval későbbi elfoglalása mellett szól, hogy az oklevelek – amelyek *Péter* fiainak cselekedeteit is dátum említése nélkül szokták elítélően felsorolni – csak 1322-től 1333-ig keletkeztek. Az 1312 és 1322 közötti zavaros időszak nógrádi eseményeiről pedig egyszerűen nem maradtak fenn biztos támpontot nyújtó okleveles vagy elbeszélő források. Így pl. egy 1333. május 30-án kelt oklevélből szerezhetünk tudomást *Buják* megostromlásáról is, anélkül, hogy a forrás szövegéből következtetni lehetne az esemény megközelítő időpontjára.⁵³ Még *Csák Máté* idejében történt, hogy a trencsényi tartományúr parancsára követői, *Ybur fia István* és az ő fia, „*Berze*” *Benedek*, valamint atyafiuk, *Herbert fia András* más „hűtlen” személyekkel együtt a király *Buják* nevű vára alá vonultak, a vár elfoglalása és tartozékai kirablása, valamint elpusztítása végett. Azonban *Károly Róbert* hű szegedi és óbudai várnagya, *Dénes fia Pál* csapataival odavonult, hogy felmentse az ostromlott erősséget. Elfogta *Ybur fia Istvánt*, aki, ha csak „a kígyó ravaszságával, fortélyosan ki nem szabadult volna, hátralevő napjait is bilincsben kellett volna eltöltenie”. A hűtlenek birtokait *Károly* király udvari gyógyszerészére, *Gyökmény* mesterre ruházta át. Mikor történhetett ez az esemény? Az oklevél narratioját közlétező *Kubinyi Ferenc* még óvatosan 1308 és 1318 közötti időszakra tette az ostromot, viszont a műemléki topográfia már határozott évet, 1313-at, *Kristó* pedig a megye *Csák* uralma alá jutásának szerinte valószínű esztendejét, 1308-at véli az elképzelhető időpontnak.⁵⁴ *Fügedi* már – joggal – óvatos, és nem teszi le a voksát egyik időpont mellett sem.⁵⁵

A nógrádi *Csák*-kézre jutott várak közül egyedül *Füle*k visszavételéről szól valamit egy oklevél. 1322 októberében a király jutalomképpen híve, *Ite fia Iván* regéci és dédesi várnagy iránta sokszorososan tanúsított hűségét, „különösen *Syrok* és *Philek* vára alatt a *Péter* fia *Máté* nevű hűtlenünk ellen vére hullatásával, diadalmasan lefolyt ostrom során” és a *Trencsén* vára alatt tett szolgálatait a zempléni *Paga* nevű birtok odaadományozásával viszonozta.⁵⁶ Mivel az bizonyos, hogy *Csák Máté* fő

fészke, *Trencsén* csak 1321. március 18-át, a tartományúr halálát követően került *Károly Róbert* hadvezére, *Miklós mester* seregeinek birtokába hosszú ostrom után, a szöveg fogalmazásából – abból, hogy előbb említi *Sirok* és *Fülek* ostromát – a legtöbben arra következtettek, hogy *Füleket* még 1320-ban visszafoglalták az uralkodó hívei.⁵⁷ Talán mégis az valószínűbb hogy a nógrádi várak – köztük *Baglyaskő*, *Ecseg*, *Fülek*, *Hollókő* és *Somoskő* – csak azután kerültek a király uralma alá – akár ostrommal, akár harc nélküli behódolással –, hogy *Csák Máté* legfontosabb várai, *Trencsén*, *Appony*, *Prívigye*, *Bajmóc*, *Tapolcsány* és *Léva* már elestek.⁵⁸ Mikor történt *Sztrahora* elhagyása, pusztulása? Oklevelek erről nem szólnak, de a régészeti feltárás még bizonyosan kiderítene valamit.

Néhány évnek kellett eltelnie, amíg a „tájkép csata után” rendeződött. A „bűnösök” elnyerték büntetésüket, vagy a harcokban estek el, így *Leustákot* és *Jákót* 1323-ban néhai (quondam) személyeknek nevezik⁵⁹ és valószínű, hogy a másik három fivér, *Mihály*, *Péter* és *Mikus* is eltávoztak már az élők sorából. Ekkor érett be *Szécsényi Tamásnak* a már apjától örökölt és hosszú évtizedeken át ápolgatott, melengedett bosszúja nemzetségtársai, *Péter* fiaival szemben. Elsőként, 1323. március 6-án *Somoskő* várát és összes tartozékait, *Leusták* és *Jákó* egykori fészket nyerte el adományként *Szécsényi Tamás*, ezt követően, 1324. május 8-án *Rimócot* (Rymolch) és *Lapujtót* (Lopuhtu), mint *Illés fia Péter* öt hűtlen fiának *Hollókő*, *Baglyas* és *Sztruhora* (Ztrahura) nevű váraihoz tartozó községek közül ezen oklevélben név szerint is említett helységeket kapta meg *Szécsényi Tamás* erdélyi vajda és szolnoki ispán.⁶⁰ 1327-ben azután befejeződött az *Illés ág* megfosztása eredeti birtokaitól és I. *Károly Visegrádon*, május 21-én kelt rendeletére a budai káptalan hites emberei kimentek egyrészt *Hollókőhöz* – ezzel rögtön bővebben is foglalkozunk – másrészt *Illés fia Péter fia Péter Baglyaskő* (Bogloskw) nevű várához, valamint *Losonc* (Luchunch), *Eperjes* (Eperies), „*Zanasteluk*” és „*Izbische*” nevű *Nógrád* megyében fekvő községeihez, végül pedig „*Micaelis filii Petri de Ztrahura*” – így, genitivusban fordul elő minden alkalommal – *Ipoly menti Kovácsi* (Kwachy vagyis *Szécsénykovácsi*, ma: *Kovácsvoce*) és „*Lewasteluk*” nevezetű földjeihez, illetve egyúttal *Mihály* és „*Fekete*” (Nigri) *István* fiainak, *Miklósnak*, „*Cherep*” *Andrásnak* és *Péternek* hűtlenségük miatt szintén elkobzott községéhez, *Varsányhoz* (Keet Wossyan) és mindezen birtokok helyszínére előbb törvényesen összehívta a szomszédokat, körbejárták és megerősítették a határjeleket, végül pedig beiktatták új földesurukat, *Szécsényi Tamás* erdélyi vajdát.⁶¹ *Károly Róbert* kegyence még számos egyéb birtokot szerzett más, egykor *Csák Máté* pártján állt nógrádi, valamint hevesi nemesuraktól, így a *Szécsény* közelében fekvő *Endrefalvát* (Alpugh), *Felfalut* (Felpugh), *Íjnyergest*, továbbá *Varbót* (Vrbovka mai néven) és *Trázstot* (ma: Órhalom), végül *Sztrégovát*, *Ráróst* és *Hartyánt*, a távolabbi *Hevesújvár* vármegyében pedig *Gyöngyöst*, *Bene* várát és faluját (ma: Mátrafüred), továbbá *Gyöngyöshalászt* és egy *Nagyut* (Noghuth) nevű falut.⁶² Így véglegesen kialakította *szécsényi* és *gyöngyösi* uradalmaikat, amelyekhez a birtokközpontok (caput honorum) körül, egymással határos községekben és az egyes falvakon belül is egyedüli birtokosként kezelt számos jószág, sok-sok alattvaló tartozott. 1334-ben megegyezett *László kalocsai* érsekkel, hogy elcserélik egymással a székhelyeiktől távol fekvő és csak kevés hasznot hozó birtokaikat, így *Tamás* vajda megszerezte a kishonti *Rimaszombat*, *Rimabrezó* és *Tiszolc* vas-, réz- és aranybányászatukról híres helységeket és további 11 falut, odaadva értük *Bács* és *Szerém* megyékben fekvő 15 gazdag községét.

A birtokszerzés csúspontja, betetőzése 1334. május 5-én következett be, amikor I. *Károly Róbert* király „szeretett és hozzá közel álló kedves híve” *Szécsényi Tamás*

kérésére Buda város polgárainak a szabadságát biztosította uradalom központjai, *Szécsény*, *Gyöngyös* és *Rimaszombat* lakosainak, kegyencét és utódait pedig feljogosította, hogy a három települést falakkal körülkerítsék védőtornyokkal és más, a védelmet szolgáló építményekkel lássák el.⁶³

Hol épült fel *Sztrahora* vára? Míg az *Illés* ág három várának, emlékéért napjainkig őrzik a hegyük tövében fekvő falvak, *Baglyasalja*, *Hollókő* és *Somoskő* nevei, valamint fennmaradt romjaik, addig *Sztrahora* emlékéért falunév nem őrzik, az a rom pedig, amelyet addig maradványának hittek, nem azonosítható vele.

Hollókő várát tartozékaival együtt másodszer is immár végérvényesen 1327-ben kapta meg *Szécsényi Tamás*. *Károly Róbert* ez év május 21-én, Visegrádon kelt oklevelével utasította a budai káptalant, menjenek ki emberei az *Illés fia Péter* fiaitól, *Mihálytól*, *Mikustól* és *Pétértől* elkobzott *Hollókőhöz* és *Sztrahorához*, a birtokbavétel törvényessé tétele érdekében járják körül tartozékaik határait és – amennyiben a meghirdetett napon megjelent szomszédok vagy rokonok részéről ellentmondás nem történik, vagyis jogigényt nem jelentenek be – iktassák be az új birtokost.⁶⁴ A káptalan megbízottai, *Galsai Miklós* és *Jakab presbíter* rögyvest ki is küldettek a helyszínre és 1327. június 4-én jelentést tettek a birtokba iktatás végrehajtásáról, részletesen leírva a birtokok határait. *Hollókő* tartozékait járták körül és határozták meg elsőként *Nagyrimóc* (Nogrymolch) „*Hollókő* (Hullouku, Hollouku), továbbá *Sztrahora* (Ztrahura) várakhoz tartozó falu” határait követték, megemlítve, hogy *Kis-Rimóc* (Kys-Rymolch), azaz a település másik fele eddig is *Tamás* vajda örökös birtokát képezte. *Szécsény* (Scecen) község határos részeitől nyugatra *Varsány* (Wosyan) a szomszédosa az elkobzott és most eladományozott birtokoknak, majd délre haladva egy darabig az itteni egyik birtokos, *Ördög* (Urdug) *István* (Varsányi István) a szomszéd földesúr. Ezután a mai *Nógrádsipektől Rimóc* felé folyó patakot („*Sypeky rivulum*”) elérve és folyását követve a „*Kumal*” nevű hegyhez, ahol *Sipek* és *Nagyrimóc* közös határa fekszik. Itt egy darabig elmenve egy hegy tetején húzódik a határ, van ott egy „*Tul fa*” – azaz tölgyfa, magyarul! – amelyet kereszteltek meg és itt kezdődik a szomszédság az egykori *Sztrahora* vár földjeivel (ibique vicinatur cum terris quondam castri Ztrahura). Ebből a mondatból is világossá válik, hogy *Sztrahora* ettől a ponttól nem messze állott. Ugyanakkor 1327-ben a vár már elpusztult, hiszen mint egykori (condam, quondam) castrum-ról beszélnek róla, jöllehet 1310 és 1313 körül még fegyveresekkel tömött, veszélyes erősség volt, tehát időközben lerombolódott, elhagyatott *Károly Róbert* és *Csák Máté* fegyveresei között vívott véres harcokban. Az akkor „*Sypeky*” – ma *Körtvélyes* – pataktól keletre estek „*Ztrahura*” földjei, a határjeleket alkotó újabb tölgyfák helyét leírva a határjárók eljutottak egészen „*Bababyke*” ligetig (nemus), amely *Hollókő* közvetlen közelében fekiúdt (figyelemre méltó, hogy még *Bél Mátyás* idején is *Bábbiki* volt e határrész neve!)⁶⁵ és amely dél felé *Sztrahorához* tartozik. Innen a *Hatvun* (Hothoun) felé vezető régi utat érintve a „*Kuhnaheg*” nevű hegy és az „*Égrus*” – vagyis *Egres* – patak érintésével a *Szentiván* (Scenthyuan), valamint *Kutasó* (Kuthasou) faluval való szomszédságra utalva a hites emberek felmentek *Vereskő* (Veresku) nevű hegyig, amelynek tetején (ezt *Bére* – „*Berch*” – névvel jelölik) szomszédosak a *Toldy nemések* földjeivel, majd *Ded* házát elérve eljutottak a „*Lypunafew*”-höz, amely mellett a hegynél *Hollókő* (Hollouku) vár földjei terültek el és itt fejeződött be a határ a dél felé eső *Ztrahura* földjével. Ezt követően a *hollókői* vár földjeit a *Toldy nemések* földjeitől a „*Zekelche patoka*” választotta el, akikkel a közös határrész egészen a *Zsúnyi* (Sun, Swn) patakig húzódott, Innen a szomszéd birtokos a garábi egyház – *premontrei* monostor – volt, majd észak felé haladva a *hollókői* vár tartozékát képező *Zsúnytelek*

(Sunteluk) határait írja le, ezután pedig az ugyancsak e vár birtokának számító *Zsunyalmást* (Almas) járták körül a szomszédok felől (említve *Szöllös* – Zeleus – *Bárkány* – Barkan és *Megyer* – Meger terra nevét). *Zsúnytelek* észak felől – mint napjainkban is – „Looch”, vagyis *Lóc*, (*Nagylóc*) faluval volt határos és keletre majd északra haladva a budai káptalan emberei visszajutottak a határjárásuk kiinduló pontjához, *Nagyrimóc* és *Szécsény* határvonaláig, amely *Lóctól Varsányig* terjedt és *Szécsénynek* ezt a részét *Várad* (Warod) néven nevezték, egy ekkorra már a vajda úr, *Tamás* mester lakóhelyébe beolvadt egykor önálló település után. A fenti forrás – a kor követelményeinek megfelelően – voltaképpen meghatározza az egykori *Sztrahora* (Ztrahura) vár helyét. Nyilvánvaló, hogy közeli határosa volt *Hollókő* várának, mégpedig a mai *Nógrádsipek* és *Rimóc* határától délnyugatra feküdtek földjei (terrae) egészen *Kutasó*, *Szentiván* és *Felsőtold* határáig, a két vár közvetlen szomszéd volt.

Most már csak az a kérdés maradt megválaszolatlanul, vannak-e napjainkban is nyomai ennek a várnak? Meggyőződésünk, hogy vannak, sőt pontosan meg is tudjuk határozni ezt a várromot. Műemléki topográfiában hiába keressük, de a turistatérképek fel szokták tüntetni ezt a *Hollókőről* pompásan látható, szomszédos, a többi közül kissé kiemelkedő hegyet, amely napjainkban is a *Pusztavár-hegy* nevet viseli és 457 m magas. Ennek tetején a térképek romot jelölnek, a turistakönyvek pedig leírják, hogy *Nógrádsipektől* a *Dobogó-tetőn* át *Hollókő* felé vándorolva, *Sipeket* elhagyva a *Csóka-hegyet*, majd a *Pusztavár-hegyet* érintjük, amely magas andezithegy.⁶⁶ Ha a régészek, történészek eddig alig jártak a hegyen, a környező falvak népe – bár neve feledésbe merült – megőrizte emlékét és különböző, a történeti valóságtól persze távol álló kedves mondákat mesél róla. *Antal Károly*, a környék tájainak és néprajzának kiváló ismerője örökítette meg néhányat.⁶⁷ Legtöbbjük a török időkre teszi a vár építését, azt mesélve, hogy a hollókői törökök akartak várat építeni a *Pusztavár* tetőn, de nem sikerült nekik, mert amit nappal megraktak (egyesek szerint foglyaikat dolgoztatva), azt a hollókő éjszaka áthordták a szemben lévő hegyre és abból épült *Hollókő* vára. Rege szól arról is, hogy a törökök függőhíddal akarták összekötni *Pusztavárat* és *Hollókőt*, de amit nappal építettek, éjjel széthányatott. Régi említését egy helyen találni *Pusztavárnak*. Mint *Antal Károly* feltárta, a *Pesty Frigyes* szervezésében 1864-ben végzett országos helynévgyűjtés kérdőíveire *Sipek* jegyzője többek között elmondta: „Legnevezetesebb a helység határanak erdejében található várróm, mely a lakosok által Pusztavár (azaz elpusztult vár) névvel hivatik. Eredete, romlása lehet egyidejű a közeli hollókői várral: de lehet, hogy régibb, mert nevét is elfeledte az utókor: a történészek vagy régiségbúvárok pedig még megoldandó feladatok erről irataikban megemlékezni; mert addig ámbár jeles művek íratnak a Magyarország régi várrairól, erről megemlékezést sehol sem találunk . . .”⁶⁸

Ha már oly sok félreértés kísérte eddig *Sztrahora* várának lokalizálását, feltétlenül meg akartuk nézni a helyszínen is. Mivel pontatlan térképeinkkel, a hiányos turista-jelzések miatt egyedül nem találtuk meg, *Antal Károly* barátunkhoz fordultunk. Még ő sem járt e várronnál, de talált egy idős hollókői juhászembert, aki megmutatta neki a maradványokat. Híradására néhány nappal később, 1983 októberében *Varga László* levéltárigazgató autójával néhányan a *Pusztavár-hegyhez* siettünk. Megmáztuk a meredek, erdővel borított hegyet és a csúcshoz közeledve mind több kő jelezte, hogy itt valaha épület állt. Az andezit-kúp teteje kb. 50×15 m területű, körültekintve egyértelműen rakott, habarcsos kőfalakkal, amelyeket az évszázadok során szinte teljesen betemetett az avar és fű, csak itt-ott láthatók a kövek. Napjainkban is izgatják a romok a környező falvak kalandvágyó, kincskereső legényeinek a fantáziáját, mert friss turkálások nyomait láttuk. Az öntevékeny kutatók vastag

karókkal próbáltak megemelni egy sokmázsás terméskövet, mert alatta vélték meglelni a kincseket rejtő korszót vagy kőkecskét. A vár falain belül kb. 1 m mélységig láthatók egy ciszterna nyomai továbbá egy helyiség – talán torony – sarkának falai is. A várfalak alatt, a DK-i és ÉNy-i sarkoktól 6–10 méterrel alacsonyabban sánc és árok húzódik.

Első látogatásunk alkalmával arra gondoltunk, hogy hivatásos régészek még aligha láthatták ezt a romot, ellenben hivatlan kincskeresők napjainkban is rongálják a maradványokat. Az azóta eltelt időben azonban régész kollégák tudomásunkra hozták, hogy a Pusztavár-hegy tetején lévő váromot már több régész is felkereste, sőt, bizonyos felméréseket is végeztek, amelyek azonban kéziratban maradtak. Az elsőség feltehetőleg *Patay Pálé*, aki 1961-ben járt itt. *Gádor Judit* egyetemi szakdolgozata – Középkori töldvárak Nógrád megyében – 1967-ben említette, *Patay* felmérése alapján a várat, majd ugyanő a középkori hollókői templom feltárása idején járt a Pusztavár-hegyen. Végül *Nováki Gyula* kollégánk szívességéből megtudtuk, hogy ő 1976-ban nemcsak felkereste a Pusztavár-hegyet, hanem felmérést is végzett a romokon. Megállapítása szerint a vár épülete 47 m hosszú és átlagosan 12–14 m széles, falai szerinte is habarccsal erősítettek. Rajzot is készített, amelyet engedélyével itt közlünk.⁶⁹

Így tehát nem teljesen ismeretlen várat találtunk, hiszen léte tudott volt a kora középkori várakkal foglalkozók között, az azonban bizonyos, hogy alaposabb régészeti feltárást nem végeztek itt sem. Tekintettel arra, hogy a fenti oklevelek alapján egyértelműen azonosítani tudtuk a Pusztavárat Sztrahora várával és nem csak a vár tulajdonosai váltak ismertté, hanem az épület keletkezésének legkorábbi és pusztulásának legkésőbbi évei (1265–1271, illetve 1321–1327) is alaposan valószínűsíthetők, ezek ismeretében állíthatjuk, hogy egy legfeljebb 40–50 éven át lakott, több, mint 650 éve rombolt állapotban konzerválódott késő-Árpád-kori várról van itt szó, amely sok új ismeretet nyújthatna a tudománynak.

Időközben eltelt egy esztendő és amikor e sorokat írjuk, már bizonyossá vált, hogy a Nógrád megyei Múzeumi Igazgatóság kellő anyagi fedezetet, az Országos Műemléki Felügyelőség pedig – *Juan Cabello* személyében – régészt biztosított a Sztrahora nevű vár feltáráshoz. Remélhetőleg még 1985-ben sor kerül a régészeti feltárársra és a geodéziai felmérésre és a vár megfelelő védelmet kap.

Az írott forrásokat vallató történészek számára az a fő módszertani tanulság, hogy még a 100–150 éve kiadott és többször értelmezett okleveleket is érdemes újra végigolvasni, mert könnyen eddig figyelmen kívül hagyott, vagy éppenséggel félreértett adatok, ismeretek rejtőzhetnek a szövegben, vagy a sorok között, arról nem is beszélve, hogy a historikus csupán a korábbi szakirodalom adataira és értelmezéseire támaszkodva óhatatlanul átveszi azok hibáit, sőt saját félreértéseivel is tetézheti azokat.

JEGYZETEK

1. Az elmúlt évek irodalmából — a teljesség igénye nélkül: GERŐ LÁSZLÓ: Magyar várak Bp. 1968., Várépítészünk (szerk. GERŐ LÁSZLÓ) Bp. 1975. KRISTÓ GYULA: Csák Máté tartományúri hatalma Bp. 1973., FÜGEDI ERIK: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon (AÉt. új sor. 82.) Bp. 1977., ENGEL PÁL: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437) (AÉt. új sor. 83.) Bp. 1977., KISS GÁBOR: Várak, várkastélyok, várhelyek Magyarországon. Bp. 1984. Magyarországi végvárok a XVI–XVII. században — Tanulmányok (szerk. BODÓ SÁNDOR és SZABÓ JOLÁN) (Studia Agriensia 3.) Eger, 1983., NAGY LÁSZLÓ: A végvári dicsőég nyomában. Bp. 1978., FODOR PÁL: Török várerődítései munkák Magyarországon a XVI–XVII. században HK 1979/3. 375–398. l.

2. Nógrád megye műemlékei (szerk. DERCSÉNYI DEZSŐ) Magyarország műemléki topográfiája III. j. Bp. 1954. BELITZKY JÁNOS: Nógrád megye története (896—1849) Salgótarján, 1973., HERNÁDI KÁROLY: Nógrádi várak (3. kiadás) PANORAMA 1982., MENDELE FERENC (szerk.): Hollókő (2. kiadás) PANORAMA 1979., PATAY PÁL (szerk.): Szécsény PANORAMA 1980.
3. Collectanea ad historiam Comitatus de Neograd (feltételezett szerzője: RADVÁNYI FERENC) OSzKK Fol. Lat. 315 és Quart. Lat. 2143., BÉL, MATTHIAS: Notitia Hungariae novae IV. tom. Vlnnae, 1742. művei nem említik Sztrahora várát.
4. MOCSÁRY ANTAL: Nemes Nógrád vármegyének Históriai, Geographiai és Statistikai Esmértetése I—IV. k. Pest, 1826. (Hasonmás kiadása: Szécsény, 1982.) egész III. kötetét a régi nógrádi várak történetének szenteli, mégsem tud Sztrahoráról!
5. Anjoukori Okmánytár (szerk. NAGY IMRE) II. k. (1322—1332) Bp. 1881. 134., 285, 287—288. l.
6. NAGY IVÁN: Nógrád vármegye története az 1544-ik évig Balassagyarmat, 1907. 14, 57. és 68. l.
7. KARÁCSONYI JÁNOS: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1901. II. k. 266—278. l.
8. WERTNER MÓR: Nemzetségi kutatások Turul 1901. 113—116. 1. és KIS BÁLINT: Erdély régi családai, Turul 1911. 93. 1. Kristó Gyula i. m. 61—66. 1. NAGY IVÁN i. m. 53—56. l.
9. Magyarország történeti kronológiája I. k. A kezdetektől 1526-ig (főszerk.: BENDA KÁLMÁN) Bp. 1981. 1912. KRISTÓ GYULA ellenben arra a megállapításra jutott, hogy az 1308-as kékesi egyezkedés idején a nógrádi nemesurak többsége már Csák Máté híve volt (61—66. l.) és csak Trencsén vármegye északi részének elfoglalását követően került sor a zólyomi erdőispánság birtokbavételére, 1307 és 1310 között (u. o. 68—72. l.). E vita eldöntésére nem vállalkozhatunk, mindenesetre a magunk részéről — Kristó meggyőzőnek ható érvelése ellenére — egyelőre a „hagyományos” datáláshoz alkalmazkodtunk.
10. KARÁCSONYI JÁNOS: i. m. II. k. 273. l.
11. U. o. és 275. l.
12. Uo. és 275. l.
12. REISZIG EDE: Nógrád vármegye története A Magyarország vármegyéi és városai sorozatban kiadott Nógrád vármegye (Bp. 1911.) (szerk.: BOBOVSZKY SAMU) 38. és 365. l.
13. MOCSÁRY ANTAL i. m. I. k. 328—330. l.
14. KARÁCSONYI JÁNOS i. m. II. k. 267—268. l.
15. AMBRUSNÉ KOZÁK ÉVA: A hollókői vár ásátása — Archeológiai Értesítő (99) 1972/2. 167—178. l.
16. HERNÁDI KÁROLY i. m. 58. l.
17. BELITZKY JÁNOS: Salgótarján története a feudalizmus korában. Megjelent: Salgótarján története (szerk. SZABÓ BÉLA) Salgótarján, 1972. 24. l.
18. FELD ISTVÁN: Jelentés a salgóvár 1981—1983. évi ásátásáról — Nógrád megyei Múzeumok évkönyve 1984. (X.) Salgótarján, 1984.
19. KARÁCSONYI JÁNOS: i. m. II. k. 273. l.
20. FEJÉR, GEORGIUS: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis (az alábbiakban: CD) IV/3. tom. Budae, 1829. 289—294. l. Regesztáját közli SZENTPÉTERY IMRE: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke (az alábbiakban: RA) Bp. 1930. 1840. sz. reg.
21. WENZEL GUSZTÁV: Árpádokori Új Okmánytár (rövidítése: ÁUO) VIII. k. 353, 364. l.
22. KARÁCSONYI JÁNOS i. m. II. k. 276. l. és SZENTPÉTERY IMRE RA 1048. sz. reg.
23. KARÁCSONYI JÁNOS i. m. II. k. 269—271. l. és KIS BÁLINT: Erdély régi családai, Turul 1911. évf. 94. l.
24. FÜGEDI ERIK i. m. 102. l. ÁUO VIII. k. 200. l. és SZENTPÉTERY IMRE RA 1880. sz. reg.
25. A király hasonló tartalmú okleveléi pl. SZENTPÉTERY IMRE RA 1869, 1873, 1874/a, 1878, 1880, 1882, 1884, 1885. sz. reg.
26. Az 1209 és 1212 között hivatalban volt Mihály vajdáról KIS BÁLINT i. m. 93. l. BELITZKY JÁNOS: Szécsény és földesurai in: Tanulmányok Szécsény múltjából 4. Szécsény, 1981. 20. l. azonban már bizonyosan azonosnak veszi a Kacsics nemzetség ekkor élt hasonló nevű tagjával.
27. FÜGEDI ERIK i. m. 102., 142., 191., 201. l.
28. Az idézett 1271-es osztálylevelokban Illés fia Péter még taniként szereplő vő. ÁUO VIII. k. 353., 364. l.
29. ÁUO X. k. 35. l.
30. BELITZKY JÁNOS: Szécsény és földesurai i. m. 12. l.
31. ÁUO X. k. 35. l.
32. Uo. 121. l.
33. Uo. 345—347. l.
34. Országos Levéltár DI. 30 204. Zsigmond, 1428. július 6-án kelt átiratában (kiadatlan oklevél) KARÁCSONYI JÁNOS i. m. II. k. 267—269. l.
35. FÜGEDI ERDIK adattára (l. m. 102., 142., 191., 201. l.) többek között az Illés ág-beli Péter fia négy nógrádi várának is ilyen „stratégiai jelentőséget” tulajdonít. Ezzel szemben ENGEL PÁL: Vár és hatalom — Az uralom területi állás alapjai a középkori Magyarországon in: Világosság 1984. május 288—295. l. a várak polltikai intézmény jellegét emeli ki.
36. FÜGEDI ERIK: i. m. 185. l. és CD VIII/4. k. 498—504. l.

37. KARÁCSONYI JÁNOS i. m. II. k. 273. l. Fügedi adattára a négy vár közül háromnál (Baglyaskó 102. l., Somoskő 191. l. és Sztrahora 201. l.) még az oklevélből (Anjoukori Okmánytár II. k. 131., 65. és 1.) kiolvasható eseményekkel egyezően még a Kacsicsok castrumjainak az „átkos emlékü” Csák Máté kezébe való átadásáról beszél, azonban Hollókő esetében (l. m. 142. l.) véletlen hiba csúszott be és arról ír, hogy e várat „1310-ben Csák fia János adta át Csák Máténak.” Az általa idézett KARÁCSONYI JÁNOS (l. m. II. k. 273. l.) azonban világosan azt írja, hogy a négy várat az Illés ágazat-beli Péter öt fia adta át Csák Máté kezére, Egyébként Csák fia János a szomszédos Ecség várának volt az ura és miután a *saját várát* Csák Máté kezére bocsátotta, követett el olyan hűtlenséget, amely miatt Károly Róbert 1324-ben elkobozta azt és Horsunderfer Ulvengnek adományozta. (Anjoukori Okmánytár II. k. 115. l.) Sajnos, ezt a véletlen, újonnan keletkezett hibát máris átvette egy kitűnő népszerű és sokak által forgatott mű is (Magyarország tört. kronológiája i. m. I. k. 192. l.), így fennáll a veszély, hogy a tévedés még tovább terjed.
38. CD VIII/1. k. 462—465. l.
39. Oklevelek a Csák-territórium történetéhez (közrebocsátják: KARÁCSONYI BÉLA és KRISTÓ GYULA) Acta Historica Tom. XXXVI. Szeged, 1971. 16—19. l.
40. KATONA, STEPHANUS: Historia Critica regum Hungariae stirpis mixtae VIII. k. Buda, 1788. 378—379. l.
41. KIS BÁLINT i. m. 95. l.
42. Anjoukori Okmánytár i. m. II. k. 134—136. l.
43. ENGEL PÁL i. m. 294. l.
44. CD VIII/1. k. 489—491. l.
45. REISZIG EDE i. m. 391. l. de átveszi BELITZKY idézett megyetörténete is (l. m. 69. l.).
46. FÜGEDI ERIK i. m. 134. l. és WERTNER MÓR: Adalékok a XIV. századbéli magyar világ archontológiához In: Történelmi Tár 1907. évf. 187. l. és Anjoukori Okmánytár i. m. II. k. 43., 256., 385. l.
47. KRISTÓ GYULA i. m. 197—206. l.
48. Uo. 199—200. és 209. l.
49. Az említett szerzőket KRISTÓ GYULA említi. (l. m. 209. l.) Közülük csak REISZIG i. m. 391. l. és MAKKAI LÁSZLÓ i. m. 45—56. l. valamint az újabban megjelent FÜGEDI ERIK i. m. 66. l. álláspontját néztük meg magunk is, amiért elnézést kérünk az olvasótól.
50. Anjoukori Okmánytár I. k. 289—291. l.
51. ECKHART FERENC: Magyar alkotmány- és jogtörténet, Bp. 1946. 347., 351—352. l.
52. Uo. 354—356. l. A hollókői beiktatást lásd Anjoukori Okmánytár II. k. 285., 286—290. l.
53. KUBINYI FERENC: Buják várának ostromlataása a XIV. század első negyedében In: Győri Történelmi és Régészeti Füzetek. 1865. évf. 365—366. l.
54. MAKKAI i. m. 155., Kristó Gyula i. m. 121. és 160—161. l.
55. FÜGEDI ERIK i. m. 113—114. l.
56. Anjoukori Okmánytár II. k. 52—54., és 84—85. l.
57. FÜGEDI ERIK i. m. 134. és 188. l. és KRISTÓ GYULA i. m. 201. l. A mindig okleveles adatokra támaszkodó KRISTÓ GYULA feltárta, hogy Debrecenlő Dózsa egyik oklevelét 1320. augusztus 11-én Sirok alatt keltezte, ezért — „mivel több oklevél a siroki harcal együtt említi az itteni (ti. füleki PB) küzdelmet” — a nógrádi Füleket ostromát is 1320 nyarára datálja. Az egykorú gyakorlat azonban az érdemek „halmazati” jutalmazása lévén az 1322—1323-ban keletkezett oklevelek (Anjoukori Okmánytár II. k. 54. és 84—85. l.) egyáltalán nem zárják ki, hogy a füleki ostromra csak 1321. március 18. — Csák Máté halála után — került sor és Főnyl Balázs előbb a siroki, majd a füleki harcban vett részt!
58. Ezt az álláspontot képviseli Magyarország tört. kronológiája I. k. 197. l. is.
59. Anjoukori Okmánytár II. k. 65. l.
60. Uo. 65—66. és 134—136. l.
61. Uo. 288—303. l. Itt jegyezzük meg, hogy az ebben az oklevélben többször is előforduló „Micaelis filii Petri de Ztrahura” latin név fordítható úgy is, hogy Sztrahorai Péter fia Mihály meg úgy is, hogy Péter fia Sztrahorai Mihály. Bár az előbbi esetben azt mondhatnánk, hogy már a kétségtelenül Sztrahora várában élő Mihály apja, Péter is „de Ztrahura” — vagyis ebben a várában lakott, ami a vár építésének dátumát jóval korábbra tehetné (hiszen Péter utoljára 1271-ben szerepel élő személyként, de nem tudni, mikor halt meg). Azonban egyetlen más oklevélben sem nevezik így, ezért — más, akár régészeti adat hiányában — egyelőre a Péter fia Sztrahorai Mihály fordítást látjuk valószínűbbnek.
62. Uo. II. k. 294—296., 296—299., 280—284. l. míg Varbó és Trázs elnyeréséről lásd BELITZKY megyemonográfiáját (l. m. 69. l.).
63. Uo. III. k. 71—72., 73—74. és a birtokcsérére 79—81. l.
64. Uo. II. k. 285—290. l.
65. BÉL, MATTHIAS i. m. IV. k. 110. l.
66. Börzsöny, Cserhát utikalauz (szerk. Szathmári Tamás) Bp. 1982. 46. és 160.
67. ANTAL KÁROLY: A „török időkhöz” fűződő szécsényi és Szécsény környéki mondák In: Szécsényi Honismereti Híradó 1983/2. 77—78.

68. Antal Károly szívességéből közöljük az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzött Pesty Frigyes-féle gyűjtésből. Fol. Hung. 1114.
69. GAJZÁGÓ A.—PATAY P.: A nógrádi várak története — Balassagyarmat, 1961. (Kézirat a Palóc Múzeum Adattárában), GÁDOR JUDIT: Középkori földvárak Nógrád megyében — Budapest, 1967. (Kéziratot egyetemi szakdolgozat), Nováki Gyula feljegyzései a Pusztavár-hegy tetején található romokról (1976). Összegezõ tanulmányt és adattárát is közlõ, egyelõre tézis-jellegû, mégis kitûnõ feldolgozás: SÁNDORFI GYÖRGY: A magyar várépítéset korai szakaszáról irodalmi adatok és terepbejárások alapján. Archeológiai Értesítõ, 1979. 244—250.

Resümee

Béla Pálmány:

Wo wurde die Burg von Sztrahoru aufgebaut?

(Über einige Fragen der Burgbaus der Linie Illés des Kacsics-Geschlechts im XIII-ten Jahrhundert und ihrer Geschichte vom Anfang des XIV-ten Jahrhunderts)

Im Komitat Nógrád sind auch heute zahlreiche Burgruinen zu finden, aber ihre archäologische Aufdeckung begann erst in neuerer Zeit und die die Komplettheit anstrebende Erschliessung ihrer Urkunden- und Erzählquellen lässt auf sich noch warten. In der Zeit nach dem tragische Folgen mit sich gebrachten Tatarenzug in den Jahren 1241–1242 nahmen die befestigten Orte schnell auf dem ganzen Gebiet des Landes zu. Auch heute existiert die Ansicht, dass diese kampagnerweise Burgbauwelle aus dem Wille der Herrscher in Gang kam, und ihr erstrangiges Ziel die Erhöhung der militärischen Verteidigungsfähigkeiten des Landes war, aber die neuesten Arbeiten – so die Essays von Pál Engel – weisen darauf hin, dass es wahrscheinlich im Hintergrund des Prozesses die Macht- und Domänen organisatorische Bestrebungen der kirchlichen und weltlichen Gutsherren verborgen sind.

Die meisten Burgen hatten die Mitglieder des Kacsics- Stammes in der zweiten Hälfte des XIII-ten Jahrhunderts und in der ersten Hälfte des XIV-ten Jahrhunderts im Nógrád bauen lassen. So hatte dieses sich in mehrere Linien vermehrte, ausgedehnte Langüter besitzende Geschlecht die Burgen von Salgó, Szölös, Zagyvafõ, Somoskõ, Baglyaskõ, Hollókõ, Sztrahora ohne Zweifel, die Burg von Fülele wahrscheinlich heben lassen. Das Geschlecht ist in den anarchischen mit Thronstreitigkeiten belasteten beiden Jahrzehnten nach der Aussterbung des Árpád-Hauses (1301) in zwei Parteien gefallen: die fünf Söhne von Péter der Illés-Linie: Péter, Mikus, Jákó, Leusták und Mihály, und andere Mitglieder des Geschlechts wurden zu Getreuen des Trencsener Kleinkönigs danach, als Csák Máté, der stärkste Landherr um 1308 herum das Komitat Nógrád unter seinen Machteinfluss gezogen hatte. Dementgegen war Tamás, der Sohn von Farkas der Falkos-Linie, den nach seinem Landgutszentrum auch Szécsényi (de Zechen) zu nennen pflegen, von Anfang an der Anhänger des Thronpretendenten aus dem Anjou-Haus, der von Károly des Ersten – Károly Róbert.

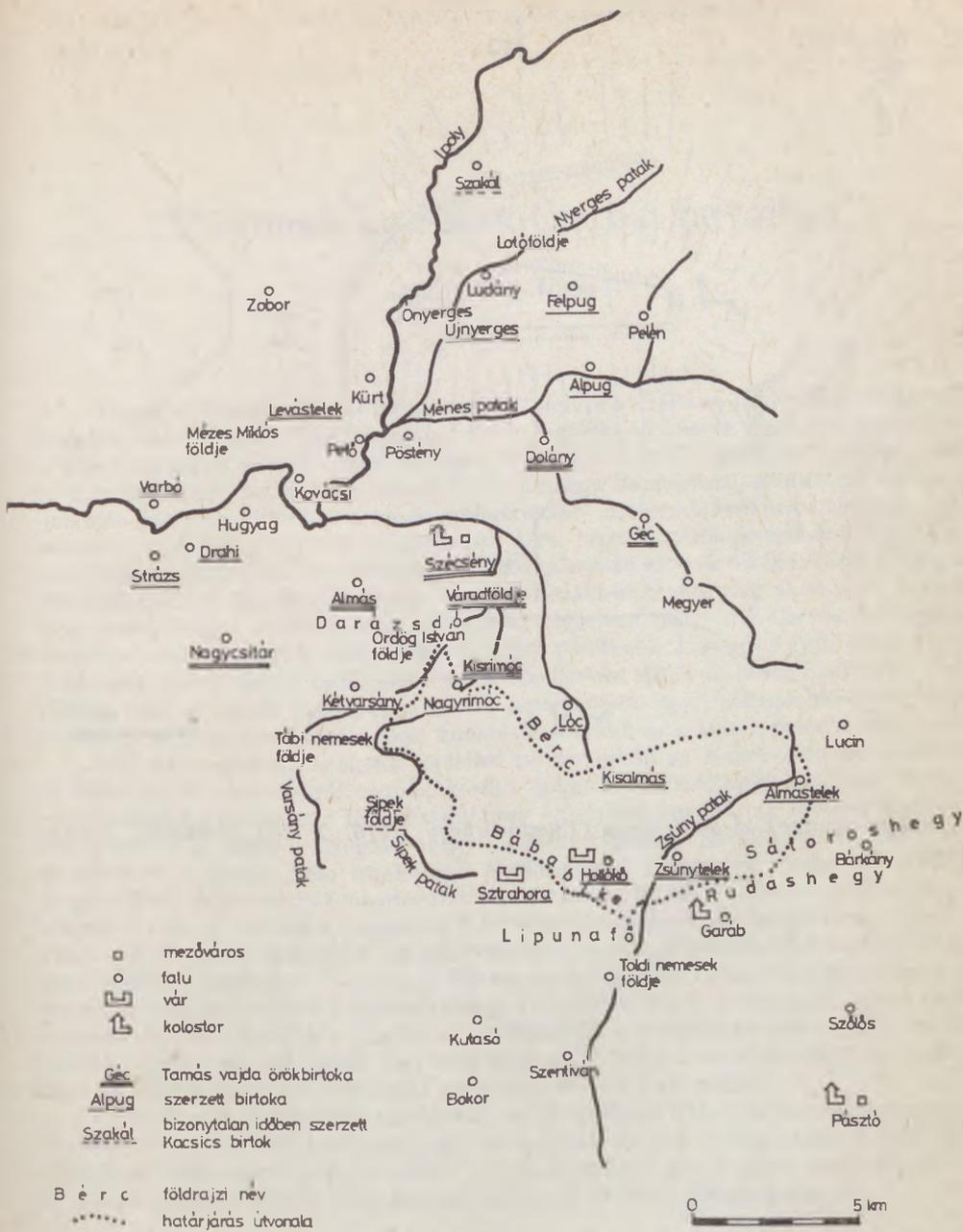
Aus den vor einem Jahrhundert auch im Druck ausgegebenen Urkunden ist es bekannt, dass die fünf Söhne Péters, des Sohnes von Illés vier Burgen hatten: Péter besass Baglyaskõ, Mikus Hollókõ, Jákó und Leusták hatten Somoskõ und Mihály besass Sztrahora zusammen mit den zu ihnen gehörenden Dörfern. Von ihren Burgen hatten sie die Gutshöfe der Getreuen von Károly des Ersten – unter ihnen auch das Gut von Szécsényi Tamás – angegriffen. Da sie am 15-ten Juni 1312 auch in der entscheidenden Rozgonyer Schlacht an der Seite der mit Csák Máté verbündeten Amádé-Söhne gekämpft hatten, nahm Károly der Erste in den anderthalb Jahrzehnten zwischen 1313 und 1327

wegen „Untreue“ (nota infidelitatis) alle ihre Güter in Beschlag. Die in Beschlag genommenen Vermögen hat Szécsényi Tamás dann samt und sonders ergattert, wer deshalb von den klassischen Historikern mit Vorliebe den habgierigen auch seine Verwandten ausraubenden Meber genannt wurde.

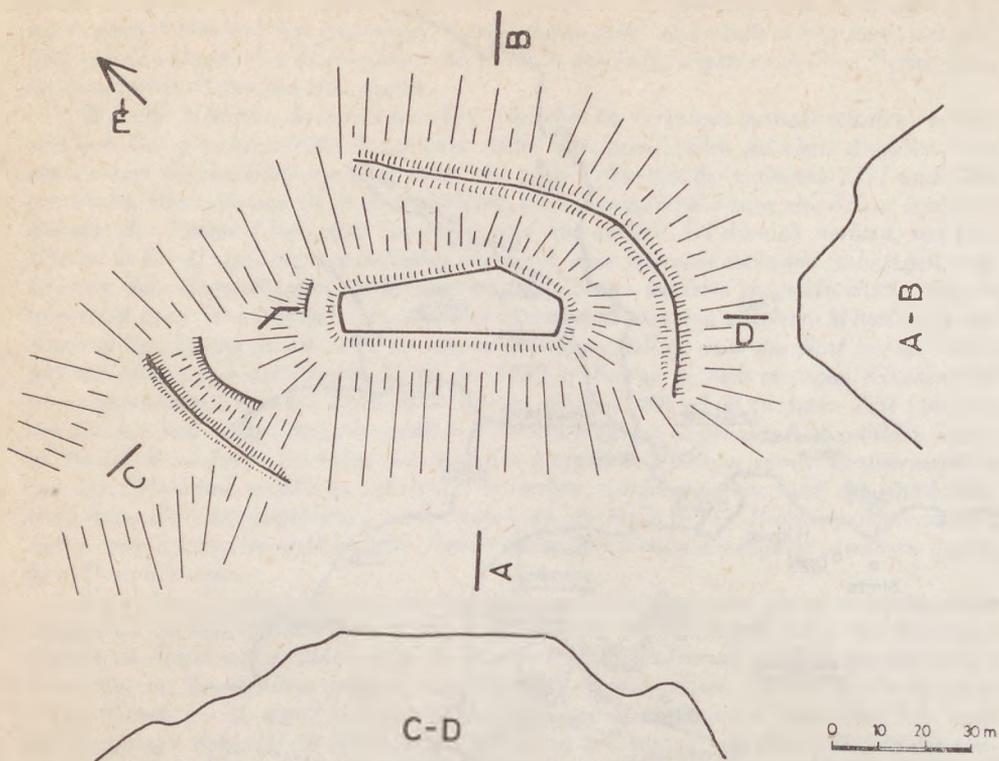
Mit der Methode, dass alle Quellen möglichst im Original gesucht wurden, verbessert das Essay mehrere vom Autor zum Autor sich vererbenden falschen Angaben, und stellt einige Geschehnisse ins neue Licht. Aus den Urkunden der zwischen 1271 und 1299 gemachten Besitzklassen ist es so auszulesen, dass Tamás und János, die Söhne von Farkas aus der Falkos-Linie, mit Tauschen und auf andere Art danach starben, um ihre Besitze in der Umgebung von Szécsény vereinigt, eine Domäne zustande zu bringen, und das von dem angestammten gemeinsamen Gentilbesitz isolierte ausschliessliche Eigentumsrecht ihrer Erwerbsgüter von Stufe zu Stufe auch mit den anderen Mitgliedern des Kacsics-Geschlechts anerkennen zu lassen. Es ist auffällig, dass die fünf Söhne Péters aus der Illés-Linie des Geschlechts in der 1290-er Jahren keinem einzigen Klassenbrief zugestimmt hatten, das das Zeichen dafür war, dass es sich schon zu dieser Zeit zwischen den Söhnen von Falkos beziehungsweise Péter ein scharfer Gegensatz herausbilden konnte. Tamás hatte die in Beschlag genommenen Burgen und Dörfer seiner Blutverwandten aus der Illés-Linie nicht aus „Habgier“ erworben, sondern darum, weil die Geschlechtsglieder dem Rechtsgebrauch nach noch auch im Falle der in Beschlag genommenen, oder wegen Kinderlosigkeit auf die Krone zurückgefallenen Landgüter Anderen gegenüber Vorteil hatten.

Über die Nógráder Ereignisse der 1310-er Jahre sind nur einige zeitgenössische Urkunden zurückgeblieben. So ist die Urkunde von 24-ten April 1313, die Szécsényi Tamás in Besitz von Hollókő setzt, ein sehr wichtiges Dokument. Die Historiker haben bisher daraus den Schluss gezogen, dass Hollókő schon in dieser Zeit in Besitz von Szécsényi Tamás geriet, sogar nach den Meinungen von Einigen sei es kaum ein Jahr nach der Rozgonyer Schlacht zu einem ganzen Feldzug gekommen, als dessen Erfolg die Getreuen des Königs des Anjou-Hauses in Nógrád eine Reihe von im Besitz der Anhänger von Csák Máté befindlichen Burgen besetzten. Die Urkunde von 1313 kritisch untersucht, setzt dem Essay nach nur Rechtanspruch fest, und auf dem Grund der zuverlässigen Urkunden ist es wahrscheinlicher, dass die Burgen des Komitats erst nach 1321 – also nach dem Tode von Csák Máté – unter die Oberhoheit von Károly des Ersten gekommen waren, so auch die Burgen von Fülek, Hollókő und Sztrahora.

Zuletzt beschäftigt sich das Essay mit der Lokalisierung der Burg von Sztrahora. Es hält die sich wiederholende Behauptung der Fachliteratur falsch, in deren Sinne diese Burg bei Felsőesztergály (Horné Strháre) war. Bereits die Komitatsmonographie von Antul Mocsáry, die 1826 erschien, hatte es klargestellt, dass es an dieser Stelle eine „Hradok“ genannte Burg gebaut wurde, die aber bereits in den 1240-er Jahren in Beschlag genommen und bald verdorben worden war. Die Urkunde von dem Akt der Einsetzung und der Feldbegehung, die am 4-ten Juni 1327 auf dem Grund der Aussage der Leute des Budaer Kapitels geschrieben worden ist, die Hollókő nunmehr tatsächlich in Besitz von Szécsényi Tamás brachte, erwähnt sogar dreimal die Felder der – also schon verdorbenen – Burg „Ztrahura“, die sich südwestlich von Hollókő zwischen Sipek und Told befanden. Der Autor identifiziert die ehemalige Burg Sztrahora mit den durch die Bevölkerung der herumliegenden Dörfer Pusztavár genannten Ruinen, feststellend, dass sie den Urkunden nach im Jahre 1265 noch nicht aufgebaut werden konnte, aber im Jahre 1327 bereits verdorben war. Es würde sich lohnen, bei diesen Ruinen eine archäologische Ausgrabung zu machen.

A Kacsics nb. Szécsényi Tamás szécsényi és hollókői uradalmainak helységei és birtokrészei. 1327–1334 között, valamint az 1327-es hollókői határjárás útvonala.

Sztrahora várának első felmérése (Pusztavárhegy, 1976. X.-23). Készítette: Nováki Gyula

Pásztorok az Észak-Cserhát falvaiban

Zólyomi József

Néprajzi irodalmunk az utóbbi száz esztendőben—*Herman Ottó* alap kutatásainak megjelenése óta—sokat foglalkozott a legelőn tartózkodó állatok őrzésével megbízott, külön társadalmi rétegnek számító pásztorok életével, művészetet rejtő tehetségével, a társadalomban betöltött szerepével. A témához kapcsolható könyvtári irodalom jelentős része az alföldi pásztorok archaikusabb életformájával ismertet meg bennünket. Viszonylag kevesen vállalkoztak arra, hogy hazánk peremterületein legeltető pásztorok életrendjét, történeti múltját válasszák kutatásuk témájául. Könnyen összeszámolható feldolgozás jelent meg az Északi-középhegység falvainak határában, a terjedelmes uradalmi birtokok erdőiben legeltető pásztorok életviteléről, összefoglalást eredményező kutatásokról. E vidék pásztorairól, gondos gyűjtéssel, történeti szemlélettel megírt tanulmányok *Paládi-Kovács Attila* nevéhez fűződnek. Munkáiban nem az egész pásztortársadalom, hanem csak egyik rétegének, a juhászok részletes bemutatására törekedett, kutatását leszűkítve a keleti palócok vidékére.¹

Nógrád megyében, szűkebb kutatási területünkön az Észak-Cserhát falvaiban tevékenykedő pásztorokról csupán kisebb dolgozatok készültek, amelyek egy-egy résztémával foglalkoznak.² Dolgozatunkban — melynek anyagát az 1960-as évek elején gyűjtöttük össze — Nógrád megye kisebb tájának, Észak-Cserhát falvainak pásztorairól szólunk. Nem törekszünk életformájuk, munkájuk részletes leírására, csupán főbb sajátosságaik megfogalmazását tűztük ki célul. Recens gyűjtésünket kiegészítettük a témához kapcsolódó levéltári kutatások eredményeivel, hogy a pásztorok történeti múltjához adatokat szolgáltatassunk. A levéltári forrásokból nemcsak azokat a jelzeteket használtuk fel, amelyek szűkebb vidékünkre vonatkoznak, hanem azokat is, amelyek a történeti megye más falvaihoz kapcsolódnak. Ezzel talán teljesebb képet adhatunk a pásztorok történetéről. A rendelkezésünkre álló levéltári adatok sajnos csak azt teszik lehetővé, hogy a 18. század elejétől kísérhessük nyomon az állatok őrzésével megbízott pásztorok vázlatos történetét.

Gyűjtőterületünk körülhatárolásáról, az itt található községek fontosabb történeti adatairól egy korábbi tanulmányunkban már szóltunk. A vizsgált terület állatállományának számszerű bemutatásáról, az állattartással kapcsolatos építményekről, az állatok hasznáról szóló dolgozataink az elmúlt években jelentek meg.³

1. A pásztorszervezet újjáéledése, fejlődése.

A török háborúk következtében nemcsak a falvak jelentős része pusztult, illetve néptelenedett el megyénkben, hanem az állatállomány száma is erősen lecsökkent. A rommá vált falvak, vagy üresen álló lakóházak benépesítésére a 18. század első évtizedeiben került sor.⁴ A helyben maradt lakóknak, és többségében az északi megyékből érkező telepéseknek az élet megindításához állatokra volt szükségük. Igaerőt kellett beszerezniük, hogy az elhanyagolt, gazzal benőtt szántóföldeket meg tudják művelni. Fejőstehenet, sertést, juhot, kecskét vásároltak, hogy megélhetésük egyes feltételeit biztosítsák.

A korabeli összeírásokból tudjuk, hogy a 18. század elején az újjászerveződő falvak önálló családjainak száma 10–20 között váltakozott. A tulajdonukban lévő állatállomány sem mondható jelentősnek. Igaerőből (ló, ökör) csak annyit tartottak, amennyi a föld megműveléséhez, a pénzes fuvarok lebonyolításához kellett. Fejőstehenet csak a tehetősebb gazdáknál írtak össze, de számuk az egész telkeseknél sem haladta meg a két darabot. Juhot csupán 3–4 család tartott egy-egy faluban, számuk háztartásonként 10–14 darab között változott. A kecskék száma nem volt jelentős, bár számukat gyakran nem lehetett pontosan megállapítani, mert az összeírók a juhokkal vették őket egy rovatba. A sertések száma viszont minden községnél magas. Szinte alig volt olyan háztartás, ahol 2–4 darabot ne tartottak volna, de nem volt ritka akinek 6–10, vagy még ennél is több sertése volt. A háromévesnél fiatalabb, igazás-
ra még nem alkalmas csikók és tinók száma alig haladta meg falvanként a 8–10 darabot.

A paraszti állatállomány száma az újratelepítést követő évtizedekben lassan növekedett. Már az 1715. évi országos összeírás megemlíti, hogy a lakosságnak nincs elegendő vonóállata a föld megművelésére. Ennek okát az 1728. évi összeírók a legelő hiányával magyarázták.⁵ A parasztság állatállományának lassú ütemű gyarapodása valóban összefüggésbe hozható a legelő hiányával. Ezt bizonyítják a panaszos levelek ezrei, amelyet a falvak vezetői, vagy a jobbágyok küldtek a megyéhez a 18. század elejétől a 19. század közepéig.

A 18. század első felében a legelő hiánya azokban a falvakban jelentkezett először, ahol a földbirtokos majorsági gazdálkodásra tért át. A szarvasgedei jobbágyok 1748-ban arról panaszkodtak, hogy a falu földbirtokosa „Gedei András a földeket a házhelyek után kötelekkel újra felmérte, nyílhúzással megerősítette”. A jobbágyoknak a legrosszabb föld jutott, legelőből pedig egy kevés sem maradt.⁶

A földbirtokosok elleni panaszok különösen a 18. század második felétől szaporodtak meg, amikor azok tömegesen tértek át a majorsági gazdálkodásra. Az ecsegi jobbágyok 1782-ben a megyéhez küldött levelükben azt nehezményezik, hogy „. . . Nagy Méltóságú Gróff Berényi Tamás Eö Nagytsága . . . anyira Kifogyasztott bennünket az földgyeinkből és rétyeinkből, mindenütt az javát el hancsikoltatta földgyeinkből pedig elégnek semi sem maradt. Már most a mellyet mi Contrubiensek birtunk azokat mind majorságoknak fogták ki.”⁷

A karancssági jobbágyok 1804-ben arra kérik a megyét, hogy a helyi földesuraknál járjon el azzal kapcsolatban, hogy az eddig birtokukban lévő legelőt ne vegye el, mert nem tudnak állatot tartani, kénytelenek lesznek a faluból elköltözni.⁸

A parasztság tulajdonában lévő állatállomány létszáma meghatározta az őrzésükre felfogadott pásztorok számát is. A 18. század elején már általános gyakorlat volt, hogy a gazdák „. . . magok minden napi szükségére fordítani szokott lovait és ökreit” éjjel legeltették. Az éjszakai legeltetés munkája a család tagjaira, soros őrzéssel a telkes gazdákra, olykor a szolgálókra hárult. Az éjjel legelő állatok sok kárt tettek a vetésekben, amely gyakori pereskedéshez vezetett. Erre utal két endrefalvi jobbágy 1785-ben tett vallomása: „Múlt napokban ránk kettőnkre esvén a sor, Helységünkbeli hámos Lovakat éttzaka meg őrizni, hogy a Rétekbe és a Szomszéd falu vetésire kárba menyenek. Nem ollyos rendszerent való pásztorok voltunk, hanem tsupán tsak (mint említettük) a Rétektül és a vetésektül való őrzés volt kötelességünk, e végre minden éttzaka más-más emberek rendeltetvén ki a *faluba*.”⁹ Az állatok okozta károk megelőzésére Ósagárd községben *hajtóbíró*t választottak a telkes gazdák közül. A közigazgatás hivatalnokai közé sorolt hajtóbíró feladatáról Garády tudósít 1854-ből: „Nyári hónapokban a vonó marha éjjel a közlegelőn tulajdonosa őrizete alatt legel ugyan; de azonkívül mind a lovak, mind az ökrökhöz két-két ór a telkes gazdák közül sorban kirendöltetik, kik a netán teendő károkért felelősek. Hogy tehát e marhaőrök kötelességeiket el ne mulasszák, arra a hajtóbíró ügyel föl . . .”¹⁰ Ugyancsak tőle tudjuk, hogy az állattartó gazdák családjából fiatal nők, legények, sőt 11–12 éves fiúk is kijárnak marháikkal a közlegelőre és ott is hálnak. Az őszi hideg éjszakákon tüzelnek és burgonyát sütnek. Mindenki köteles a tűzre fát vagy rőzsét szerezni, e kötelesség alól csak azok vannak felmentve, akik már kaszálni tudnak.¹¹

Már a 18. század elején is voltak olyan falvak – úgy gondoljuk, számuk még nem lehetett magas –, ahol az igás lovak és ökrök őrzését pásztorokra bízta. Korponai György 60 éves palotási lakos azt vallotta 1754-ben: „. . . hogy Kurucz világban maga mostoha Apjával az Bagyoni (Kisbágyon) ökör csordát őrizvén.”¹² Ugyancsak tanúvallomásból tudjuk, hogy 1768-ban Szarvasgedén külön ökrészüik és lovászuk volt a falusi gazdáknak.¹³ A szűk legelővel rendelkező Karancskeszti községben az igásökrök legeltetését a „felszabadított sarjában” csak úgy engedték meg 1753-ban, ha mindenki őrzi állatait.¹⁴ A 18. század második felétől egyre több azoknak a falvaknak a száma, ahol a munka alól ideiglenesen felszabadult lovak és ökrök őrzését pásztorokra bízta. Olyan apró és zárt településen is, mint Szuha község, az éppen pihenő igaerőt 1816-ban pásztorok őrizték.¹⁵

Levéltári forrásainkból sajnos nem állapítható meg, hogy a községek többsége miért fogadott pásztort a pihenő igásállatok őrzésére. Csupán feltételezni tudjuk, hogy az egyik kiváltó ok az lehetett, hogy a szűk kiterjedésű legelők mellett lévő vetésekben a család tagjai közül kikerült, vagy fogadott magán pásztorok előtt lévő állatok tetemes károkat okoztak. A peres ügyeknek gyakran témája, hogy a gyermekekre bízott állatok az álló gabonában, a burgonya-, kukoricavetésekben jelentős pusztítást végeztek. A községek vezetői gyakran csak a kár nagyságát tudták megállapítani, a kár okozója legtöbbször kiderítetlen maradt. A magánpásztorok ellen egyetlen hatósági tiltást nem találtunk levéltári kutatásaink során, de úgy gondoljuk, hogy a rendszeresen megismétlődő károk miatt a falu lakói szorgalmazták az állattartó gazdák bérén fogadott pásztor beállítását. A közösség pénzén megfogadott pásztort felelősségre lehetett vonni, ha az eléje adott állatok kárt okoztak. A pásztorok felfogadását az a tény is szorgalmazhatta, hogy a 18. század második felétől kezdetét vette megyénkben a nagycsaládok felbonlása. A majorsági gazdálkodás kibontakozása következtében a szántóföldek egyre romló minősége, szűkülő területe,

a nagy létszámú családokat eltartani nem tudta. A jobbágyházból kiszorult gyermekek zsellérek, napszámosok, uradalmi cselédek lettek, vagy az Alföldre költöztek, ahol megművelhető föld még bővebben volt. A nagycsaládok felbomlásával egyre kevesebb helyen adódott arra lehetőség, hogy állataikat családtagok őrizzék a legelőn.¹⁶

Gyűjtőterületünkön, az Észak-Cserhát falvaiban, még a legtöbb községben emlékeztek arra, hogy a múlt század végéig az ökröknek és lovaknak külön pásztoruk volt. Gyűjtésünk időpontjában (1960-as évek eleje) még találkozhattunk olyan adatközlőkkel, akik mint gyermekek, házas emberek gyakran kijártak a ló- és ökörpásztorokhoz. A lovak és ökrök első kihajtási napja május elseje volt. A gazdák maguk vezették ki állataikat a legelőre, a pásztor előtt levették az állatokról a kötőféket, vagy a láncot. Egy vagy két órát ott maradtak a gazdák, figyelték saját állataikat; megszokik-e, nem különül-e el a többitől. A pásztornak ilyenkor pálinkát, bort, szalonnát, pénzt adtak. A pásztor május 1-től október végéig tartózkodott kint a legelőn, éjszakára *gunyhót* épített magának.¹⁷

A pásztor előtt csak azok az állatok voltak, amelyek munkájára éppen nem volt szükség. Gyakran előfordult, hogy a tavaszi munkák, a nyári behordás, vagy az őszi betakarítás idején, csupán néhány ló, vagy ökör volt a pásztor előtt. Ha a gazdának szüksége volt ló- vagy ökörfogatára, kiment értük a legelőre. A kötőféket vagy a láncot magával vitte. Az állatok megfogásában a pásztor mindig segített, ezért dohányt, pálinkát, esetleg pénzt kapott.

Vasárnap az igaerő többsége a legelőn tartózkodott. Ebéd után a gazdák mentek sózni. Kis fatálba egy kis sót vittek magukkal, azt a legelőn az állatoknak adták, majd ott maradtak beszélgetni estig. A nyári meleg éjszakák a falusi legények is szívesen felkeresték a legelőn tartózkodó pásztorokat. Késő estig a tűz mellett beszélgettek, majd lefeküdtek és csak reggel mentek haza. Itt találkoztak a rosszhírű lányokkal és menyecskékkel is.

A századforduló után a lovak és ökrök őrzésére – Őrhalom kivételével – nem fogadtak pásztort. A lovak legeltetésének megszűnését adatközlőink azzal indokolták, hogy a parasztok az igényesebb, az időjárás viszontagságait nehezebben tűrő nóniusz fajtát kezdték tartani, amelyet pásztor elé már nem szívesen engedtek, termelt takarmányon nevelték őket. Az *ökörpásztorok* száma viszont csökkent, mert ez időtől kezdve már nagyon kevés ökröt tartottak.

Őrhalomban az 1930-as évek végéig volt *lópásztor*a a községnek. Fennmaradásának oka az adatközlők szerint az volt, hogy a lovak részére kevés szántóföldi takarmányt termeltek. A megművelhető föld jelentős részét inkább gabonatermelésre fordították. Május és október hónapban éjjel is legeltették a lovakat, de ilyenkor a gazdák közül is kint volt valaki a pásztornál. Az éjjeli legeltetést június 1. – szeptember 30. között a hatóságok tiltották a két világháború között.¹⁸

Fejőstehenek őrzése

A fejőstehenek őrzéséről, az esetleg melléjük fogadott pásztorokról egyetlen történeti adattal sem rendelkeziünk. A peres ügyek gazdag gyűjteményéből – amelyek az egyik legtöbb adatot biztosító források közé tartozik – egy sem utal a fejőstehenekre, az őket legeltető pásztorra. A levéltári források, az adózás céljából készült állatösszeírásokon kívül annyit árulnak el a paraszti tehéntartásról, hogy amelyek családban volt fejőstehen, ott a tejfeldolgozás eszközeit, a tej különböző termékeit megtaláljuk a 18. század első évtizedeiben is.¹⁹ A vizsgált községeknek és több

más Nógrád megyei településnek háztartásonkénti összeírását is részletesen fel dolgoztuk, de ott is ritkán találoztunk a *tehenész, csordás* foglalkozás jelöléssel.

A tehénpásztorokra vonatkozó ismereteink megfogalmazásánál csupán az adatközlők visszaemlékezéseire támaszkodhatunk. A gyűjtésünk időpontjában megkérdezett idősebb emberek úgy hallották szüleiktől, nagyszüleiktől, hogy a fejőstehe-
nekre mindig pásztorok felügyeltek a legelőn, őrzésüket családtagokra, szolgákra
nem bízták.

A vizsgált községekben kihajtásnak és a legeltetésnek azonos rendje alakult ki. Az első kihajtási nap május elseje volt. Szent György napján (április 24.) csak akkor engedték ki az állatokat a legelőre, ha nagyon jó idő volt. Május elseje és augusztus 20-a között kihajtás reggel 6-7 óra között történt. A csordás rézkürttel jelezte a kihajtás időpontját. Az első kihajtás napján pénzt, egy pohár bort vagy pálinkát kapott a pásztor. Augusztus 20-ig a faluhoz legközelebb eső legelőre engedték a tehene-
ket, hogy a déli fejšre haza tudják hajtani. Délután 2-3 óra között ismét kihajtott a pásztor, majd este 6-7 óra körül hajtott haza. A sarjú leszakálása után a távolabb fekvő felszabadított réteken legeltették a teheneket, ahonnan már a déli fejšre nem hajtották őket haza. Ez időtől kezdve a reggeli kihajtás is később, 7 óra után történt. Mihály napig (szeptember 31.) a rétre járó tehének 11-14 óra között deleltek. Ha erősen tűzött a nap, a réten levő nagy lombú fák alá maguktól beálltak a tehének. Ilyenkor a pásztor is lefeküdt egy kicsit egy bokor alá, de mindig szemmel tartotta az állatokat.

A tehének részére kijelölt legelő nagysága Órhalomban, Nagylócon és Nógrádsipeken a csorda létszámától függött. Cserhátsurányban a több földdel rendelkező gazdák teheneiket csak az őszi hónapokban hajtották ki a legelőre. Egész nyáron vetett takarmánnyal etették őket. Az otthon tartott tehén több tejet adott. A tejért a több gyermekes zsellérek és uradalmi cselédek, akik tehenet nem tarthattak, a mezőgazdasági munka (kapálás, szénagyűjtés, aratás stb.) nagy részét elvégezték a gazda földjén. Mivel a gazdagabb parasztok teheneiket nem hajtották ki, azért a szarvasmarha részére kevés legelőt biztosítottak és azt is a legrosszabb helyen.

A múlt század második felében a *tehénpásztorok* száma a legtöbb faluban megduplázódott. Ebben az időben egy nagyarányú birtokaprózódás vette kezdetét. gyűjtőterületünkön és a megye más falvaiban is. A családok „szétválása” következtében az egykori jobbágyföldek apró részekre osztódtak fel. A különvált, de még a paraszti réteghez tartozó háztartások egy-egy tehenre igyekeztek szert tenni. Ennek következtében a tehénállomány megduplázódott. A vizsgált községek közül Órhalomban, Nagylócon a múlt század nyolcvanas éveiben 3-3, Nógrádsipeken és Cserhátsurányban 2-2 tehénpásztor felfogadására került sor, míg a korábbi időben egy-egy pásztor is elegendő volt a tehének őrzésére. A pásztorok száma a második világháborúig változatlan maradt. A háború után csak 2-3 év elteltével fogadtak ismét tehénpásztort, de már csak egyet, hiszen a lecsökkent tehénállomány őrzésére ez is elegendő volt. Gyűjtőterületünk néhány községében (Alsótold, Felsőtold, Hollókő, Cserháthaláp) tehénpásztor felfogadására nem is került sor.

A második világháború után ismét általános gyakorlattá vált, hogy a tehene-
ket családtagok legeltették. Cserhátsurányban, Nagylócon és Nógrádsipeken, mivel a pásztorságot senki nem vállalta, a tehének legeltetését úgy oldották meg, hogy utcánként „összeátak”. Naponként felváltva őrizték az állatokat. Aki két tehenet hajtott ki, az egymás után két napig őrizte az utcából eléje adott teheneket. Órhalomban a tehéneknek volt pásztor, de a hatóságok a részükre biztosított legelőt annyira lecsökkentették, hogy az állatok esetenként éhesen tértek haza. Akiknek lehetőségük

volt, azok teheneiket nem bízta pásztorra, hanem a család valamelyik tagja legeltette az útmenti árok szélén, dűlőutakon, akácserdők mellett. Ez a legeltetési forma az egész gyűjtőterületünkön elterjedt, mert a legelőről többnyire éhesen hazatérő tehén kevés tejet adott.

Kevés ismerettel rendelkezünk a tavasztól-őszig, vagy egész esztendőben legelőn tartózkodó háromévesnél fiatalabb borjúk, csikók pásztorairól. A levéltári források ebben az esetben is mostohán bánnak a kutatóval. A levéltári fondokban sok olyan adatot találunk, amelyek ellopott, elveszett fiatal csikók, növendék állatok leírását, illetve körözését közlik. A több száz körözött állat közül azonban egy sem a falusi ménesből, vagy a parasztok tulajdonát képező, legelőn lévő „heverő marhák”-ból vészett el, hanem istállóból, vásárra menve, vagy onnan hazatérőben az úton lopták el, illetve szökött meg gazdájától.

Gyűjtőterületünk állatállományának összetételét, számszerű változását – a 18. század elejétől napjainkig – egy korábbi tanulmányunkban már bemutattuk. A közölt összeírások részletes adataiból megtudhatjuk, hogy a tinók, borjúk, csikók száma a 18. század elejétől a 19. század közepéig igen alacsony volt. Falvanként 6–10 tinót és borjút, ugyanennyi csikót írtak össze. Köztudott, hogy az állatösszeírások többsége adómegállapítás céljából készült. A gazdák érdeke az volt, hogy minél több állatot letagadjanak az összeírók előtt. Vagyis az összeírások kevesebb állatállományt közölnek, mint valójában a gazda, vagy a falu tulajdonában volt. Az összeírt és a tényleges állatállomány közötti eltérés nem lehetett jelentős. Ez kitűnik azokból a jelentésekben, amelyeket az összeírást követő ellenőrzésekről készítettek. Többségében azt állapították meg, hogy eltérés nincs, vagy egy-egy faluban legfeljebb 4–6 darab eltitkolt állatot találtak. A hiányos összeírásokból arra a következtetésre juthatunk, hogy a 19. század közepéig egyetlen falunak sem volt annyi tinója, borjúja, csikója, hogy külön pásztor érdemes lett volna fogadni melléjük.

A 19. század második felében az önálló paraszti háztartások számának jelentős emelkedésével a növendék állatok, csikók száma is több lett. 1885-ben Cserhátsurányban 34 csikót, 28 borjút, illetve tinót írtak össze, paraszti tulajdonban Órhalomban 35:32 volt az arány. Az idős adatközlők, szülei, nagyszülei elbeszéléséből úgy tudták, hogy a borjúk, csikók, tinók mellé csak a múlt század hetvenes éveitől fogadtak pásztorokat. A legtöbb községben emlékeztek rá, hogy a növendék állatok és csikók május 1-től október végéig a legelőn tartózkodtak pásztor felügyeletével. A gazdák hetenként, többnyire szombaton, sőt vittek a legelőn lévő állatoknak, a pásztor pedig szalonnával, borral ajándékozták meg. Az állatok éjszakai együtt tartására karámot készítettek, melynek építésében a pásztorokon kívül a gazdák is részt vettek. A 3–4 méter hosszú akácfa rudakból összeállított karámot szélesendes helyre völgybe, vagy erdő mellé állították. Ehhez közel készítették el a pásztoraknyhót. A parasztok tulajdonában lévő csikók, borjúk mellé minden faluban csak egy-egy pásztor fogadtak.

Az Észak-Cserhát falvaiban ez a „félszilaj” tartásmód a múlt század végéig, illetve az első világháborúig volt ismert. Cserhátsurányban, Nagylócon és Nógrádsipeken az 1890-es évek közepéig, Órhalomban az első világháborúig tartották tavasztól-őszig a növendék állatokat a legelőn. Megszűnését a cserhátsurányi, nagylóci és nógrádsipeki adatközlőink azzal indokolták, hogy e falvak parasztságának nagyon kevés legelője volt, ezért a csikók, borjúk részére a helybeli uradalmakból béreltek legelőt. A kilencvenes években a bérleti lehetőséget az uradalmak megszüntették, a legelő nagy részét szántóföldnek feltörték. Ezzel a parasztok csikóinak, borjúinak „külterjes” tartása megszűnt. Órhalomban a csikók, borjúk és tinók részére biztosított legelő

a község tulajdonában volt, de az első világháború tájára a saját célra történő nevelés háttérbe szorult, inkább vásári eladásra tartottak állatokat. Az Alföldön, a Jászságban, a hatvani, gyöngyösi vásárokon olcsón megvásárolt állatokat néhány heti tartás után nagy haszonnal eladták a szécsényi, a balassagyarmati vásárokon.²⁰

Juh legeltetése

A 18. század elejétől nyomon követhető összeírások arról tanúskodnak, hogy a 19. század közepéig a paraszti juhtartás nem volt jelentős, és a csekély juhállomány egy-egy községben – különösen a 18. században – néhány háztartás között oszlott meg. Példaként megemlítjük, hogy 1724-ben a fejfős juhok és kecskék száma, tulajdonosaik aránya az Észak-Cserhát falvaiban az alábbi volt: Cserhátsurány: 70:3, Órhalom: 16:1, Nagylóc: 81:4, Nógrádsipek: 82:3. A 19. század első felében a juhok és a juhtartó háztartások száma is emelkedett. 1836-ban még órhalmi jobbágy 56 juhot tartott, Nagylócon az összeírt 215 darab juh 25 gazda tulajdonában volt. Ebben az időben a zsellérek is tartottak juhot. Nagylócon 21 zsellérháztartás tulajdonában 163 darab juhot számoltak össze.

A 18. század elejétől a paraszti tulajdonban lévő juhállomány őrzése a legelőn három formában történt: magánpásztorok, családtagok, közösségi, illetve falusi pásztorok. A magánpásztorok felfogadása egyetlen más legelőre járó állatnál sem volt annyira elterjedve, mint a juhoknál. A gazdák magánpásztoraira vonatkozó legkorábbi adatunk 1757-ből származik. A kornai jobbágyok juhászainak megtiltják, hogy fejszét hordjanak magukkal az erdőbe.²¹ Egy-egy gazdánál szolgáló juhászokat említenek 1768-ban Málnapatakról, 1819-ben Ósagárdról, 1835-ben Lest községből.²² Balassagyarmat bírása azt írta 1838-ban a divényi uradalomhoz küldött levelében: „A város lakosai közül többen magán pásztorokat fogadnak a birkák mellé, akik jelentős kárt okoznak a határban.”²³

A paraszti, vagy olykor alacsonyabb szinten élő kismemesek juhaik őrzését mindig magánpásztorokra bízták. Erre vonatkozóan adatokat ismerünk Mátraszőlősről 1724-ből, Szentéről 1742-ből (itt megjegyzik, hogy száz darab juh volt a pásztor előtt).²⁴ Pusztaszántón négy nemes külön-külön felfogadott juhászáról tesznek említést 1794-ben.²⁵ Mukho István dolányi (Benczúrfalva) nemes juhásza kétszáz darab-ból álló juhnyáját legeltetett 1845-ben.²⁶

A jobbágyfelszabadítás után a magánpásztorok száma jelentősen lecsökkent. Ennek a véleményünknek a megfogalmazásánál az adatközlők visszaemlékezései-re támaszkodtunk. Az 1950-es évek végén, az 1960-as évek elején az egész megyében gyűjtöttük a pásztorokra vonatkozó emlékanyagot. Akkor még olyan adatközlőktől gyűjthettünk, akik a múlt század 60–70-es éveiben születtek. Ők már csak szüleiktől, nagyszüleiktől hallották, hogy a gazdáknak valamikor magánpásztoraik voltak. Emlékezetük szerint a múlt század második felében a falusi gazdák magánpásztort nem tartottak. Gyűjtőterületünkről egyetlen adatot ismerünk e pásztorok meglétére. *Fél Edít* 1938-as gyűjtéséből tudjuk, hogy a múlt század végén, még néhány órhalmi gazda magánpásztorokkal őriztette juhait.²⁷ A magánpásztorok megszűnésének okait adatközlőink azzal magyarázták, hogy a múlt század második felében, a legtöbb községben megszűnt a háromnyomásos gazdálkodás, az ezzel járó vetéskényszer. A szántóföldek növelése érdekében a legelők jelentős részét feltörték. A magánpásztorok egyre kevesebb helyen találhattak volna olyan legelőt, ahol a vetésekben kárt ne tettek volna.

A juhok őrzését gyakran bízta családtagokra, illetve szolgákra. A 19. század közepéig megyénk nagyobb gazdái egy-két katonaidőt kitöltött, olykor családos szolgát alkalmaztak. A különböző bűnügyekben kihallgatott tanúk, vádlottak gyakran vallották, hogy egy-egy gazdának a szolgálai. Több községben a jobbágyfelszabadítás után is tartottak szolgákat a gazdák, de ezek már nem katonaviselt férfiakból kerültek ki, hanem szegény családok iskolát kijárt gyermekeiből, akik a katonáskodás megkezdéséig, vagy nősülésig szegődtek egy-egy jómódú gazdához.²⁸ A felnőtt, házas szolgákra a juhok őrzését ritkán bízta, munkájukat a gazdák inkább a mezőgazdaságban hasznosították. A lovak, ökrök éjjeli legeltetése legtöbbször feladatukhoz tartozott.²⁹

A családtagokra bízott juhok őrzése elsősorban a kismemesi falvakban volt gyakori. Cserhátszentiván nemesi jogokat élvező lakosai 1734-ben 18 pontból álló falutörvényt fogadtak el. Ennek 15. pontjában olvashatjuk: „Minthogy olyak is találkozhattunk az Atyafiak között, a kik Gyermekeket, vagy olyan árvákat, kiknek semmi fizetések, juhok után szoktak küldeni olyanok mint magok által, mint marhájokkal szoktak károkat tenni, olyanokért Gazda fog fizetni, mint kárt, nünt Büntetést.”³⁰ A közölt törvénycikkéből úgy tűnik, hogy nemcsak a juhokat, hanem más állatokat is családtagokkal őriztettek. A megye egy másik nemesek által lakott falujában Becskén sem fogadtak pásztorokat az állatok mellé. Ez tűnik ki abból a levélből, amelyet a megyéhez küldtek 1818-ban: „. . . Nemes Urak Helységiünkbe, azokra nézve nemtelenek is, marhájokat maguk külön őrzik, innen folyik 1-ör véghetetlen káraink, 2-or tsőszeink haszontalansága, 3-or ökrészek megfogadása lehetlensége.”³¹ Keresztúr nemességgel bíró kocsmárosa is leányával őriztette a kosokat 1793-ban.³² A juhtej feldolgozásával kapcsolatos eszközöket csak nemesi háztartásokban írtak össze. Kemenyik Mihály nagyliberesi nemes 1773. évi tűzkárai között „zsendicét főző vasfazeka” szerepelt.³³ Egy nőtinci nemesnek viszont „sajtnyomó Székje Srófos” pusztult el 1726-ban, a tűzvész következtében.³⁴

Gyűjtőterületünkön és Nógrád megye többi falvaiban az adatközlők nem emlékeztek arra, hogy a juhok őrzését a legelőn családtagokra bízta volna.

A paraszti juhtartó gazdánál a legelőn tartózkodó juhok őrzésének legismertebb gyakorlata az lehetett már a 18. század első felében is, hogy közös juhászt fogadtak melléjük. A *falu juhásza* a gazdák *közös juhásza* gyakran szerepel a levéltár peres irataiban.³⁵ A legeltetésen, az őrzésen kívül a juhászok feladatához tartozott a juhok fejése, a tej feldolgozása. A kornai juhász 1811-ben tett tanúvallomásában olvashatjuk: „. . . itt a Hegyeken lévén a Juhszálláson, történt, hogy a múlt nyáron nevezett Vikváts György és Golián János megjelentek . . . épen akkor nyomtam fris sajtot.”³⁶ Albert György fábiánfalusi juhász azt vallotta 1827-ben, hogy *zsinicsicse Gulibát* széjjel hányták.³⁷ A törvény elé idézett ipolybolyki kanász 1843-ban így vallott: „. . . egy egy cserpák zsenditze megivása után . . . mennénk egy zaluzsányi juh szállásra, hol egy öreg ember, s egy gyermek kosarazik. Ezen felszállítását mind a hárman köz akarattal elválttuk, s a kitűzött juh szálláshoz érkezvén, a juh kosárból Sztreka Pál öt darab juhokat én pedig egyet ki adogattunk Mester Jánosnak, úgy hogy tettünket a kolibában fekvő juhász és bojtár legkissebbé se vették észre . . .”³⁸ A lesti juhásztól „. . . a Gulyibába talált sajtot elrabolták . . .” 1835-ben.³⁹ Mint adaintésként kitűnik, a tavasztól-őszig legelőn tartózkodó juhok részére fedett építményt nem készítettek. Fejésre, éjjeli szállásra, esztrengába terelték a juhokat.⁴⁰ A juhászok szálláshelyéül a fából összerótt *gulyiba* szolgált, melyben a sajtot és valószínű a tej feldolgozásához szükséges eszközöket is tárolták.

A téli hónapokban a juhokat ritkán őrizte pásztor, hiszen szolgálatuk ideje a

múlt század közepéig Mihály napkor, illetve Demeter napkor lejárt. A juhok téli gondozása a gazdák feladata volt. Csesztvéről vannak adataink arra, hogy 1726-ban a télire beszorult juhokat akolban tartották.⁴¹ Több adatunk van arra, hogy a juhokat a téli hónapokban makkoltatták. A madacskaiaikról említik, hogy 1767-ben „juhaikat a makra eresztették”.⁴² A juhlopásért törvény elé idézett tolvaj 1837-ben azt vallotta, hogy „. . . a Palotási Erdőben magam egyedül a múlt hideg őszön Mindenszentek napja után, midőn már minden nemű marha Istállóra szorult, egyedül a juhok jártak ki a makra, a nyáj közül szakajtottam, s oroztam el.”⁴³ Arról sajnos nem szólnak forrásaink, hogy a makkoltatásra külön fogadtak-e pásztort, vagy a juhtartó gazdák sorral őrizték állataikat.

A múlt század második felétől az általunk vizsgált terület egyes községeiben a juhállomány száma jelentősen megnőtt. Cserhátsurányban 1844-ben 78 darab juhot írtak össze, 1895-ben már 159 darabot. Őrhalomban 37-ről 903-ra, Nógrádsipeken 10-ről 114-re növekedett a parasztok tulajdonában lévő birkák száma. Néhány községünkben (Nagylóc, Hollókő) a legelőhiány miatt teljesen megszűnt a juhtartás. Egy-egy család – Őrhalom kivételével – 3–4 juhnál nem tartott többet. Őrhalomban viszont – emlékezet szerint – 50–60 juhot is tartott egy-egy gazda. Ez utóbbi községben a nagyszámú juhot juhászok és magánpásztorok őrizték, a többi településen fogadott juhászok, akik a falu juhait közös nyájban legeltették.

A múlt század közepétől már nem tartották legelőn éjjel a juhokat. Éjszakára akóba zárták őket. Az akolt többnyire nagygazdák bérelték, a benne összegyűlt trágyáért (Cserhátsurány), vagy a juhtartó gazdák közösen építettek egy nagyméretű akolt a falu szélén (Cserhátaláp, Mohora, Herencsény). Az adatközlők szerint a juhokat azért hajtották be éjszakánként az akolba, mert a *német birka* — amely akkor kezdett elterjedni vidékünk parasztságánál —, a hideget nehezebben tűrte, jóval gondosabb tartást igényelt, mint a korábban tartott magyar juh.

A fejés, a tej feldolgozása ebben az időben is a juhász feladatai közé tartozott. A fejés azonban már nem a legelőn, illetve az ott felállított *esztenában* történt, hanem az akolban. A tejet már nem legelőn lévő *kalibában* dolgozták fel, hanem a juhász a faluban lévő házában. A kifejt tejet dézsában, vödörben vitték haza, ahol szűrés, oltás után gomolya sajtot készítettek belőle, amelyet a birkák arányában a gazdáknak *postára* kimértek. A juhászok feladata volt a *keserűtűró* begyűrése is a házaknál, de ezért már külön díjazást kaptak.

Ahol fogadott juhász volt a faluban, ott a juhokat a téli hónapokban sem adták haza a gazdáknak, a juhász gondozta őket a közös akolban. Takarmányról a gazdák, etetésről, itatásról a juhász gondoskodott. A téli napokon — ha nem volt nagyon hideg és az ellés még nem kezdődött meg — a déli órákban egy-két órára *megjáratta* a juhokat a pásztor.

Az első világháború tájára a juhok száma nagy mértékben csökkent. A vizsgált községek többségében — a gypajú alacsony értéke miatt — megszüntették a juhtartást, esetleg néhány család udvarában „a gyerekek miatt” neveltek egy-két birkát. Gyűjtőterületünkön, a cserhátsurányi gazdáknak volt legtovább (1950-ig) fogadott juhászuk. A termelősövetkezetek megalakulása után (1960) sem éledt újjá a juhászat. Cserhátsurányban ugyan próbálkoztak a juhtartással, de az idős juhászok már nehezebben vállaltak munkát, a „cigány juhászok” keze alatt pedig nem gyarapodott, inkább fogyott a juhállomány.

Kecskék legeltetése

Fentebb már szoltunk arról, hogy a 18. század elején készült állatösszeírások a juhok és a kecskék számát azonos rovatban közölték. Így korai statisztikák alapján még szerény ismereteket sem szerezhethünk a kecskék számáról, falvankénti megoszlásáról. A 18. század második felétől a kecskék számát már külön rovatban közlik az összeírások. Gyűjtőterületünkön az évenként megismételt állatszámhlások alkalmával — a 19. század közepéig — csak Nógrádsípeken találtak kecskét a faluban, azt is egyetlen évben, 1836-ban. A megszámlolt kilenc kecske két zsellérháztartás között oszlott meg.

Az összeírók vizsgálatából arra a következtetésre juthatunk, hogy a kecsketartás nem volt gyakori a 18. században. Más levéltári forrásokból azonban arról értesülhetünk, hogy kecskét — ha kevés számban is — sok településen tartottak. Egy kornai tanú 1757. évi vallomásából tudjuk, hogy a „... kornai Gazdák magok juhászait tilalmazták is, hogy fát a kecskéknél ne vágjanak, és fejszét se vigyenek magokkal az Uhorszkai Erdőre.”⁴⁴ A fiatal fák pusztításáról olvashatunk egy 1794. október 10-én kelt levélben is, „... ha nem többnyire a Pilinyiek által az leg nagyobb Kár okoztatik, mivel ezeknek majd minden gazdának felesen Ketskéi Lévén az Legjobb fratalos Erdő a Ketske Pásztorok által derékon nyakaztatik, és ontatik le, ...”⁴⁵ Madacsán a kecskét a juhokkal együtt makkoltatták 1797-ben.⁴⁶

Adataink szerint a kecskék együtt legeltek a juhokkal a juhász felügyelete alatt. Arra is volt példa — mint a pilinyiek esetében —, hogy külön pásztort fogadtak meléjük.

A múlt század második felétől a kecsketartás nem volt jelentős az Észak-Cserhát falvaiban. Az 1895. évi összeíráskor Cserhátsurányban 1, Órhalomban 2 darab kecske volt. 1935-ben csak Nagylócon tartottak összesen 8 darab kecskét. A második világháború után a kecskék száma megszaporodott. 1964 októberében Cserhátsurányban 45, Nagylócon 100, Nógrádsípeken 6 darab kecskét tartottak a szegényebb családok. Gyűjtőterületünkön csupán Nagylócon volt külön kecskepásztor, más községekben a sertésekkel együtt jártak a legelőre.

Sertések legeltetése

Fentebb már szoltunk arról, hogy a parasztság a 18. század elejétől jelentős számú sertést tartott. 1724-ben a Cserhátsurányban összeirt 95 darab sertés 20 család tulajdonában volt. Órhalomban tizenhatan 97, Nógrádsípeken 66 darab sertést tartottak. Az egy családra jutó sertések száma Cserhátsurányban és Nagylócon 5-5, Órhalomban 6, Nógrádsípeken 7 darab volt. A sertésenyésztés még a 18. század végén sem vesztett jelentőségéből. Az 1781-ben készült összeírás szerint Órhalomban 36 gazdának összesen 148 sertése volt, Nagylócon a 75 darab sertés 28 jobbágháztartás között oszlott meg.

A 19. század első felében a sertésállomány a vizsgált községek mindegyikében csökkent. A sertést tartó gazdák egy sertésnél ritkán rendelkeztek többel. 1828-ban például Cserhátsurányban az összeszámlolt öt sertés négy háztartás tulajdonában volt. Nem volt jobb az arány a többi vizsgált településen sem: Órhalom: 24 : 21, Nagylóc: 9 : 9, Nógrádsípek: 7 : 6.

Adataink szerint a legelőre kijáró sertések őrzése fogadott *kondások* feladata volt. Családtagokra csak akkor bízták a sertések legeltetését, ha a kondások szolgálati ideje letelt. Ez tűnik ki a cserhátsurányi tanúk 1721. évi vallomásából:

„... mivel ilyen szokása van a Falunak, hogy Szent András nap után Pásztort nem tartanak, hanem sorral őrzik a sertést . . .”⁴⁷ Magánpásztort csak a kisenemesek és a meggazdagodott juhászok fogadtak sertéseik mellé.⁴⁸

Levéltári forrásainkból sajnos nem lehet megállapítani, hogy a sertések éjjel is kint tartózkodtak-e a legelőn. Több adatunk van ugyan arra, hogy a törvény elől menekülő pásztorok, csavargók a legelőn tartózkodó kondásoknál kaptak éjjeli szállást. Adatainkból azonban nem tűnik ki, hogy a kondások melyik hónapban adtak szállást az őket felkereső idegeneknek. Lehet, hogy ezek az időpontok a makkoltatás idejére estek, amikor biztosan tudjuk, hogy a sertést őrző pásztorok éjjel-nappal a makkos erdőkben tartózkodtak.

A Nógrád megyét is érintő 18. századi leírások fontosnak tartották megemlíteni, hogy ez a vidék makkos erdőben bővelkedik, a sertések ezreit hizlalják fel makkon, amelyből jelentős hasznot húz az itt élő lakosság.⁴⁹ A sertésállomány magas számának okairól Radványi Ferenc 1710—16 között készült monográfiájában azt írta: „... a Cserhát erdei olyan bőkezűséggel kínálja makkos legelőiket a sertéseknek, hogy e tájék lakosságának ebből adódik egész évi megélhetése, ugyanis a makkon kihízott ártányokat egész kondákban terelik a bányavárosokba, s ott el is adják valamennyit.”⁵⁰ Cserhátsurányi tanú 1748. évi vallomásából tudjuk, hogy a hizott sertéseket nem maguk a parasztok szállították az északi bányavárosokba, hanem Trencsén megyei sertéskereskedők.⁵¹

Nógrád megye erdői a 18. században a szomszédos megyék makkoltatási központjai voltak. Az uradalmak és a jobbágyok felesleges makkos erdőikbe szívesen engedték be a más megyéből érkező sertéseket, hiszen a makkért fizetett összeg jelentős jövedelmet biztosított részükre. Ennek szemléltetésére néhány adatot idéziünk. Az árokszállásiai száz darab sertést makkoltattak Kazáron 1790-ben.⁵² A jászberényiek ugyanebben az évben 421 darab 2—6 éves sertést hajtottak makkoltatni Lucfalvára, melyért minden sertés után 5,30 makkbért fizettek.⁵³ A gyöngyöspataiak 1792-ben Lónyabányán makkoltattak.⁵⁴ A Borsod megyei Lövő községből a Herencsényhez közelfekvő Táb-pusztára jöttek makkoltatni, ugyancsak 1792-ben.⁵⁵

A sertések makkoltatására késő ősszel, illetve a téli hónapokban került sor. Becskén 1859-ben „a makkoltatás ideje szünet utánra határozatott”.⁵⁶ A makkoltatás tartama a makktermés mennyiségétől függött. A ságújfalusiak 1764-ben két hétig makkoltattak.⁵⁷ Becskén, a kevés makk miatt tíz hétig makkoltatták a sertéseket 1831-ben.⁵⁸

A makkra kihajtott sertések őrzésére külön bérért fogadtak pásztort. A ságújfalusiak 1764-ben minden sertés után egy garast fizettek hetenként, azonkívül élelmet és bocskort biztosítottak részére.⁵⁹ Legtöbbször azt a pásztort választották meg kondásnak, aki a falu sertéseit tavasztól-őszig legeltette. Így történt ez Becskén, ahol a makkra kihajtott sertések után minden öreg számtul egy hétre három krajcárt, fél kenyeret kapott, és megengedték neki, hogy egy öreg szám sertése a többi között járjon.⁶⁰

A hizlalásra kijelölt félig vagy teljesen meghízott sertés őrzését nem bízták teljesen a kanászra. A 18. században és a 19. század első felében keltezett peres iratok gyakran foglalkoznak útonállókkal, csavargókkal, akiknek legtöbbször azt a bűnt rótták fel, hogy egy-egy falu legelőjéről lovat, ökröt, sertést loptak. A kisterenyei lakosoknak a legéindi erdőben makkoló 34 darab sertését 1821-ben ellopták.⁶¹ De nem csak a csavargók jelentettek veszélyt a legelőn tartózkodó állatokra, hanem a farkasok is. Lajda János 35 éves bojtár 1845-ben azért szökött meg gazdájától, mert a „... múlt télen egy sertéscmet az farkas ette meg, s azt meg fizetni keletett . . .”⁶²

A károk megelőzése érdekében az a gyakorlat alakult ki, hogy a kanásznak egy-két legény, vagy gazda segített az őrzésben, Ipolytarnócon, mikor a „makkot étették” 1748-ban, a kondáson kívül a *soroslegény* is ott tartózkodott.⁶³

A makkos erdőben tartózkodó sertések éjszakai együtt-tartására és védelmére *akkolt* építettek. A jászberényiek, amikor Lucfalván makkoltattak 1790-ben a sertések akolját *sorompófákból* állították össze.⁶⁴ Arról sajnos nincs adatunk, hogy a kanász és a melléje kirendelt legény, illetve gazda hol töltötte az éjszakát.

A 19. század elejétől a makkoltatási lehetőség fokozatosan csökkent. Az erdő nagyobb arányú pusztítása már a 18. század közepén megindult, amikor a nagyobb földbirtokosok a szántóföld bővítése érdekében az erdők jelentős részét kivágták, talaját művelésre alkalmassá tették. Eddig a parasztnak szolgáltatásából élő (robot, dézsma) kisebb földesurak közül egyre többen felismerték, ha hérlőik további ügyeskedése révén nem akarnak teljesen eladósodni, szegény sorsra jutni, meg kell teremteniük az önálló gazdálkodás feltételeit. A szántóföldi gazdálkodás megindításához jó, és bőséges termőföldekre volt szükség. Megteremtésének első lépcsőjeként felülvizsgálták jobbágytelkeiket. Elhagyott telkeiket nem népesítették be, a hozzá tartozó földeket majorságukhoz csatolták. Sorra megcsorbították a parasztnak leelőlt és rétjeit, sőt az uradalmi erdők nagyarányú irtását is megkezdték.⁶⁵ A makkos erdők fogyatkozásával a makkoltatás lehetősége is összeszűkülte. A parasztnak sertéseiket csak a közbirtokossági erdőkben makkoltathatták. Makkos erdeje azonban már nagyon kevés közbirtokosságnak volt ebben az időben. Néhány uradalom megengedte ugyan, hogy erdejében makkoltassanak, de azért nem mindig megérvő makkbért kellett fizetniük.

Nem tartozik szorosan dolgozatunk témájához, de megemlítjük, hogy a sertések hizlalásának nem egyetlen módjaként ismerték a makkoltatást. A 18. század elején készült kárlisták, hagyatéki leltárak arról tanúskodnak, hogy a legtöbb paraszti udvarban ott állt a hízóba fogott sertések védelmére épített *hidas*.⁶⁶ A hízó sertéseket árpadarával, zabdarával, vadóccal, verem és rostaaljáról felszedett gabonával majd a 18. század második felétől kukoricával, burgonyával etették.⁶⁷

A jobbágyfelszabadítás után a vizsgált területen csak Cserhátsurány és Nógrádsipek községekben lendült fel a sertésenyésztés. Az 1895. évi állatszámlelő Cserhátsurányban 308, Órhalomban 107, Nagylócon 135, Nógrádsipeken 177 darab sertést írtak össze. Az egy háztartásra jutó sertésállomány azonban sehol sem érte el a 18. századi szintet. Az az általános gyakorlat alakult ki, hogy egy sertést saját fogyasztásra, egy-két darabot pedig eladásra neveltek. Néhány gazdag családnál fordult elő, hogy hízóba 2–3 darabot is befogtak, az eladásra szánt sertések száma a 4–6 darabot is elérhette.

A legelőre kihajtott sertések őrzését a visszaemlékezések szerint, mindig pásztorra, illetve kondásra bízták. Nyáron reggel 5–6 óra között hajtott ki a kanász. A kihajtás idejét magyar szarvasmarha szarvából készült tüllökkel jelezte. Tíz-tizenöt méterenként megállt a kanász és egy rövid dallamot a tüllökbe fújott. Két tüllökös között karikásostorának erős csattogtatásával jelezte a kihajtást.

A legeltetés nyáron délelőtt 11 óráig tartott, majd *delelőbe* hajtotta őket. A deleltetés helyét olyan helyen választotta meg, ahol legalább egy nagy koronájú fa és a közelben víz is volt. A nagy nyári melegben a sertések szívesen befeküdtek a pocso lyába. A deleltetés alatt a pásztor is pihent egy keveset, de szemét állandóan a sertéseken tartotta. A pihenő délután 3–4 óráig elhúzódhatott, majd este nyolc óráig ismét legeltetett. Este a sertések hazaeresztését sem tüllökkel, sem ostorának pattoztatásával nem jelezte.

Szeptembertől már 7–8 óra között hajtott ki a kondás, és este 4–5 óráig de-
leltetés nélkül legeltetett. Télen 9 órától délig maradtak kint.

Az általunk vizsgált falvak mindegyikében emlékeztek arra, hogy valamikor a
sertéseket makkon hizlalták. A legtöbb adatközlőnk csupán szülei, nagyszülei
elbeszélései alapján tudtak a sertések makkoltatásával kapcsolatban néhány konkrét
adatot mondani. Gyűjtésünk időpontjában (1959) még találkozhattunk olyan kon-
dással, aki fiatal korában egymást követő két évben sertéseket makkoltatott a cser-
hátsurányi közbirtokosság erdejében. A Csitár községben lakó, akkor 92 éves Mé-
száros András (sz.: 1868) elmondta, hogy 1887–1895 között a cserhátsurányi gaz-
dák kondása volt. 1887-ben és 1888-ban a gazdák felfogadták az úrbéri erdőben
makkoló sertéseik őrzésére. November végén kora reggel, a falutól három kilométerre
fekvő erdőbe, a sertést tartó gazdák segítségével kihajtotta az állatokat. Minden
sertés lábön ment ki, még egyik sem volt kövér. A terelésben segítő gazdákkal kö-
zösen elkészítette a tövises *garádot*, amelyben a sertések éjszaka tartózkodtak. A
garárhoz közel építették fel a pásztorkunyhót vastag „csapongatófából”, melyet
földdel behorítottak. Belül három fekhelyet alakítottak ki: a pásztornak, a falusi
őrzésben soros gazdának, és a vendégnek. A kondást soha nem hagyták egyedül,
nappal nős emberek, éjjel legények tartózkodtak a pásztor mellett. A kondás élel-
mezéséről mindig a soros gazda gondoskodott. Az ételt (szalonna, hagyma, kenyér,
túrós-, káposztáshaluska, bab és krumplifőzelék stb.) hátikosárban vitték ki az
erdőre. A gazdák és a legények csak szalonnát, kolbászt, kenyeret, hagymát vittek
maguknak tarisznyában, főtt ételt nem ettek kint az erdőn. A pásztor minden
szombaton reggel hazamehetett a faluba, de estére már kint kellett lennie.

A sertések 8–10 hétig voltak a makkon, attól függően, milyen volt a termés.
A makkoltatás végén a gazdák kocsikkal mentek ki a hizott sertésekért. Előfordult,
hogy némely gazda böllért is vitt magával és a kihízott sertést ott az erdőn leszúrták,
úgy vitték haza kocsival. Ha lehetett, a makkon hizott sertést nem vágták le mind-
járt, mert kevés volt a zsírja, húsa sem volt ízletes, otthon még néhány hétig kuko-
rica-, árpadarával és főtt krumplival hizlalták.

Uradalmi pásztorok

Gyűjtőterületünk és a megye uradalmainak állatállományáról, annak összeté-
teléről nagyon szegény ismeretekkel rendelkezünk. A 18. századból és a 19. század
első feléből sajnos egyetlen olyan összeírásunk sincs, amely egy-egy uradalom teljes
állatállományáról számot adna. Szórványos adataink szerint az uradalmak is a ser-
téstartást, annak értékesítését tartották fontosnak a 18. században. Nándori Bene
István karancskeszi földbirtokos 1718-ban majorságán sertéseket tartott. Ebben az
évben még 50 darab sertést vásárolt Szegeden, hogy azokat a bányavárosokban
eladja.⁶⁸ Uradalmi kondások alkalmazásáról tudunk 1751-ben Pöstyénből, 1753-ban
Csécséről.⁶⁹ A Ráday család ludányi birtokán 1751-ben 162 darab sertést hajtottak
makkra, ezek közül 152 darab hizlalni való, 10 darab pedig „apró malac”.⁷⁰ A pös-
tényi uradalomban a tehének mellé csordást fogadtak 1750-ben.⁷¹

A szécsényi uradalomból ismerünk egy cseléd-béres szerződésgyűjteményt, amely
az alkalmazottakkal kötött convenciókat tartalmazza 1721–1838 évek között. A
megkötött több mint ezer szerződés mindegyike a Szécsényben alkalmazottakra vo-
natkozik csupán, a távolabbi birtokokon dolgozók neveit, munkabéreit nem tartal-
mazza. Természetesnek kell tartanunk, hogy a szerződések többsége a kastély ki-

szolgáló személyzetére vonatkozik. Az alkalmazottak többsége sütőasszony, szakács, borbély, kályhafűtő, kéménytisztító, levélhordó postás, kertészmester, első, második és harmadik kocsis, de van kishéres, öreghéres, lúdpásztor is a cselédek között. Meglepő a pásztorokkal kötött szerződések kis száma. Talán ez abból adódik, hogy az állatállomány jelentős része nem Szécsényben volt, hanem a külső birtokokhoz tartozó tanyákon. Szécsényben csupán bárány-, sertés- és juhásztorot tartottak.⁷²

A Majthényi uradalomban is – melynek központja Mohora volt – gondosan vezették a cselédek bérét. Ez az uradalom a 18. század második felében tért át a majorsági gazdálkodásra. A földművelés mellett jelentős volt az állattartás is. Az állatokat tanyákon tartották: Mohorán sertéseket, Csalomán juhokat, Gécen szarvasmarhákat. Erre utalnak a kondásokkal, juhászokkal, gulyásokkal kötött szerződések. Néhány esetben azt is beírták a szerződésbe, hogy mennyi állatot adtak át a pásztoroknak. 1808. január 1-én az „esztendő kezdetével az új kondás kezére ment 1 db kan, 1 db öreg ártány, 12 db tavalyi ártány, 4 db öreg emese, 9 db tavalyi emese és 17 db karácsonyi malac”. 1812-ben 55, 1813-ban 51 darab sertést adtak át a pásztoroknak. Ez év szeptember 30-án a vilkei makkoltatásra 29 darab öreg és 19 darab őszi malacot bíztak a pásztorra.⁷³

A múlt század második feléből csupán egy olyan összeírással rendelkezünk, amely az uradalmi állatállományt elkülönítve közli. Ez szerint a vizsgált községek ló, szarvasmarha-, sertés-, juhállománya az alábbi volt:

	<i>ló</i>	<i>szarvasmarha</i>	<i>sertés</i>	<i>juh</i>
Cserhátsurány	70	222	272	1842
Órhalom	27	135	126	900
Nagylóc	53	319	437	1773
Nógrádsipek	23	107	147	1144

Az összeírásból kitűnik, hogy ebben az időben még a juhtenyésztés volt jelentős néhány községben, de ez sem sokáig mert „A juhászat a hanyatló árak miatt beszüntetve lett, helyette a marhatenyésztésre van a főszűly fektetve.”⁷⁴

A múlt század közepétől a gabonatermelést szorgalmazó uradalmak állatállománya fokozatosan csökkent, az őrzésükre felfogadott pásztorokból is kevesebb kellett. Az uradalmi tanyák egyre inkább a gazdálkodás központjaivá váltak, ahonnan az állatok egyre jobban kiszorultak, helyüket a cselédlakásoknak adva át.

2. A pásztorok származása

A török háborúk után, a sűrűn lakott északi megyékből nagyarányú népvándorlás indult meg az elnéptelenedett délibb vidékek felé. Telkes gazdák, földnélküli zselérek, a mesterségből élők családostól költöztek a biztosabb megélhetést ígérő déli megyékbe. Az útnak indulók között pásztorok is voltak, akik kitanult mesterségükkel kívánták megélhetésüket továbbra is biztosítani. Ezt bizonyítják a levéltári kutatásaink során feltárt peres iratok, amelyekből a pásztorok származása egyértelműen megállapítható. A törvénnyel összeütközésbe kerülő személyektől ugyanis mindig megkérdezték, hol született, hol dolgozott és jelenleg hol van a munkahelye. Bohács Pál 48 éves mátraszöllösi lakos vallotta 1724-ben: „... Fülel veszedelme után az

édes Atya Gyetvárol Zólyom Vrgyéből lakójul, ide Szöllősre le jövé, itt cir. tiz vagy tizenkét esztendeig lakván juhászkodván . . .” A vallomás további részéből megtudhatjuk azt is, hogy *ostyepkát* készített a juhtejből gazdájának.⁷⁶ Egy málnapataki gazda szolgálatában álló juhász azt vallotta 1768-ban, hogy ő Árva megyei Lazistye nevű faluból származik.⁷⁶ Dobis József garábi juhászról tudjuk, hogy a Nyitra megyei Rásztóchán született, egy ideig ott, majd Szentandrason (Zólyom megye), Hanván (Gömör megye), Lesten és Garábon (Nógrád megye) juhászokodott.⁷⁷ 1812-ben egy juhász azt vallotta magáról: „Konopka György a nevem Árva Vrgyének Hladovka nevű Helységéből való vagyok, 23 Esztendős és nőtelen vagyok. Négy Esztendeje ahogy Árvából ide szakadtam először 2 Esztendeig N. Faluba Zathureczky Aszony-nál azután Etthre Antal Úrnál Petribe más fél Esztendeig utoljára Szent György naptól fogva Benyitzky Pál Úr, Lazi Juhászánál juhászbojtár voltam.”⁷⁸

A szomszédos megyékből is vállaltak pásztorságot Nógrádban. A 19. század negyvenes éveiben Urbán Mátyás kanász a Pest megyei Sülylápon született, először Borsosberényben, majd Csesztvén, Szügyben, majd szülőfalujában volt pásztor.⁷⁹ A szandaváraljai kanász ugyancsak a Pest megyei Kartalon született.⁸⁰ Több pásztor Heves megyéből származott. A kisterenyei számadó kanász Bodonyban, a csécei árendás juhász Atkáron, a kisterenyei juhászbojtár Recsken, a szandai falusi juhász Gyöngyöspatán született.⁸¹

A pásztorok többsége természetesen nem más megyéből érkezett, hanem a megye szegény, vagy elszegényedett családjaiból termelődött ki. A 18. század közepétől, a majorsági gazdálkodás erőteljes kibontakozásával, a paraszti földek megcsonkításával, a lakosság gyors ütemű növekedésével nagyarányú elszegényedési folyamat indult meg megyénkben. A nagycsaládok kezdtek sorra felbomlani. A szülői házból kikerült gyermekek az Alföldre költöztek, vagy a helyi zsellérek, napszámosok, pásztorok számát növelték.⁸² Egy nándori (Magyarnándor) kanászról tudjuk, hogy apja 1792-ben féltelkes gazda volt. A nyolc testvér közül csak egy örökölhette a szülői birtokot. A többi testvérből napszámos, szolga, pásztor lett.⁸³ Egy balassagyarmati jobbágy 1820-ban készített végrendeletében a négy fiúgyermek közül a legidősebbre hagyta a gazdaságot. Két fiút iparosnak taníttatott ki, a negyedik a parasztok csordása lett.⁸⁴

Gyűjtőterületünkön a megkérdezett pásztorok többsége azt vallotta, hogy szülei, nagyszülei, sőt még a régebbi ősök is pásztorok voltak. A megyében foglalkozáson belüli megosztottság (juhász, csordás, kanász stb.) is nemzedéken keresztül öröklődött. Mészáros András csitári kondás úgy emlékezett, hogy apja, sőt nagyapja is (aki 1820-ban született) kanász volt. Melik János patvarei kanász nagyapjának a múlt század nyolevanas éveiben még 12 hold földje volt. 1905-ben a hat gyermek között felosztásra került a föld, így édesapjának is két hold jutott. Ők már viszont nyolcan voltak testvérek. A két hold földből a 10 tagú család nem tudott megélni, adatközlőnk azért már 12 éves korában kénytelen volt a helybeli uradalomban kanászbojtárnak szegődni.

3. A pásztorok használati tárgyai.

A legelőn tartózkodó állatok őrzéséhez, tereléséhez a pásztoroknak különböző eszközökre volt szükségük. Volt néhány személyes használati tárgyak is (bicska, pipa, stb.) amelyet a pásztorok mindig maguknál tartottak a legelőn.

A levéltári kutatással feltárt történeti anyagunk sajnos nem teszi lehetővé, hogy

a különböző állatok őrzésére felfogadott pásztorok terelésnél használt eltérő tárgyait részletesen bemutassuk. Fentebb már szoltunk arról, hogy néhány pásztorral kapcsolatban mint a csordás, csikós, lovasz alig találtunk adatokat levéltári forrásainkban. Arra vonatkozóan pedig, hogy milyen eszközzel terelték az állatokat, semmilyen támpontot nem kaptunk.

A peres iratoknak leggyakoribb szereplői a juhászok és kondások voltak, azért a legtöbb információt az ő használati tárgyaikról tudtuk összegyűjteni. Forrásaink szerint a juhászok felszereléséhez tartozott a *balta*. A kornai juhászoknak 1757-ben, akik kecskéket is legeltettek, megtiltották, hogy baltát vigyenek magukkal és azzal fát vágjanak ki a kecskéknak.⁸⁵ A törvény elé idézett kiszellői juhász azt mondta 1802-ben „. . . meg vallom azonban, hogy az után én is kéttzer Juhász Baltámmal belé vágtam . . .”⁸⁶ Mukkó János dolányi (Benzurfalva) juhásznak, többek között baltáját is ellopták 1845-ben.⁸⁷ A juhászok *kampósbotjával* kapcsolatban csupán egy adatot találunk forrásainkban. A balassagyarmati éjjeliőr vallotta 1844-ben: „. . . taspasztalta, hogy annál (Atsjantzki Pista juhásznál) egy juh fogó Kammós bot lenne . . .”⁸⁸

A balta nemcsak a juhászok, hanem a kondások felszereléséhez is hozzátartozott. Csákányházán elfogott kanász 1773. évi vallomásában olvashatjuk: „. . . múlt étzaka Csákányházi kondásoknál hálván azok közül egy midőn mondotta volna, hogy Kiss Baltám légyen, annak azt feleltem, hogy talán előtte Sincs annyi sertés, amennyit már az a Balta le vágot, a melly Baltát az Bárkányi Kondástul ugyan az nap Cseréltem,”⁸⁹ A varsányiak amikor 1791-ben a litkei határban legeltettek, az egyik pásztor *Kanászi Baltájával* társának hátára csapott.⁹⁰ A *kanász balta* később is gyakran szerepel kondások hagyatéki leltáraiban, egyéb ügyiratokban.⁹¹

A kondások az állatok terelésénél a *pálcát*, illetve *botot* is használták. Erről olvashatunk a jobbágyi vádlott 1771. évi vallomásában: „. . . én is ott lévén egy kis pálczát kezemben tartottam, arra kérdez egy katona, minek való az, kinek mondtam, hogy kondás lévén az mindenkor nálam tanálkozik, akar hova megyek . . .”⁹²

A hatóságok a pásztorok görcsös botjainak, baltáinak viselését nem nézték jó szemmel. Nógrád megye közgyűlése 1790. augusztus 26-án rendeletet fogadott el „Hogy az közönséges Vásárokon, Semmi féle botránkozó verekedések és veszekedések ne történjenek, parantsoltatik, hogy semmi féle idegenek Juhászok, kondások és szolga Legények görcsös botokkal, baltákkal a vagy csákányokkal Városokra és vásárookra járni és a file veszekedés s verekedés indító eszközöket veselni ne merészeljenek.”⁹³

Levéltári forrásaink szerint *tarisznyát* a kanászok hordtak magukkal. A Kisbárkányból 1775-ben megszökött Galamb Istók 25 éves kanász körözésére kiadott leírásban olvashatjuk, hogy „féltérd szárig érő kondásos tarisznyát” viselt.⁹⁴ A litkei határban makkoltató varsányi pásztor 1791-ben baltájával társának *ódal Tarisznyáján* lévő szíjat behasította.⁹⁵ A pusztaberki kanásznak 1829-ben erőszakosan elvették *tarisznyáját*, amelyben „volt egy ostor, egy Bitsak, egy sótartó szarvatska, acél, kova, tapló.”⁹⁶

A legelőn tartózkodó állatok őrzésénél nélkülözhetetlen volt a *kolomp*. Többnyire azoknak az állatoknak a nyakára kötötték, amelyek *elbitangoltak*, külön szerettek legelni a többi állattól. Forrásaink arra utalnak, hogy a kolomp beszerzése a pásztorok feladatai közé tartozott. Erre következtethetünk a herencsényi juhász 1796. évi vallomásából: „Én Rapra mentem volt ez előtt valami két héttel vasárnap az oda való Czigányokhoz Kolompot venni, a holott is kettőt két-két garason vettem.”⁹⁷ Gyakran előfordult, hogy a kolompokat pászortársaik előtt lévő állatokról lopták el.

Bolgárom községben 1819-ben a bojtárt is megverték és a „kolompokat a juhokról leszedték.”⁹⁸ A szécsényi gulyásoktól 1820-ban *oroztak* el kolompokat a pásztorok.⁹⁹ A berceli kanásznak 1841-ben zár alá vett értékei között „három kolomp, melynek ketteje nagyobb szíjjal együtt, egy kisebb Kolomp szíj nélkül, egy szíj ostor” szerepelt.¹⁰⁰ A Heves megyei Ivád községből *Csákvári Kolompot* lopott el a kanász 1772-ben.¹⁰¹

Az Észak-Cserhát falvaiban éppúgy, mint a megye többi településén – gyűjtésünk időpontjában – már megszűnőben volt a paraszti állattartás. A pásztorordinasziák utolsó tagjainak többsége már nem volt aktív pásztor. Az őrzésnél használt terelőeszközeit, egykor a pásztorélethez kötődő személyes tárgyaikat már kevesen őrizték. A kamrában megtalálható volt még egy-egy kanászbalta, kampósbót, ostor, sótartó szaru és tarisznya. Nagyrészüket otthonról már régebben elköltözött családtagjaiknak, rokonoknak, ismerősöknek ajándékozták, még továbbra is dolgozó pásztor társaiak vették meg, vagy magángyűjteményekbe kerültek. A mindennapi munkájukat könnyítő tárgyi világukból keveset láthattunk, gyűjtésünkkel inkább a visszaemlékezések lejegyzésének, mint a megfigyelésnek jutott nagyobb szerep. Hozzáértő emberekkel több tárgyat, díszítési technikát rekonstruáltattunk a rögzített visszaemlékezések pontosítására, kiegészítésére.

A pásztorok leggyakoribb terelőeszközként a botot ismerték. Használta a csordás, gulyás, lovász, kanász, juhász. Legjobban szerették a barkóca-, cseresznye-, és szilvafából készült botot. Tavasszal a pásztor kinézte magának a megfelelő barkócaágot. Vékonynak kellett lennie, hogy ősszel, amikor már kivághatta, a kívánt vastagságot elérje. A bot *meggörccsölése* is tavasszal történt. Ez abból állt, hogy a még *leveses* fát bicskával sűrűn megvagdosta. A vágások őszre kiteltek. A fa kivágása után történt a *pállítás*. A szabadba rakott tűz felett addig forgatta a botot, míg a *héja* le nem pattant. A héjától megfosztott bot hosszúságának megfelelő árkot ásott, amelybe először hamut szórt, behelyezte a botot, majd hamuval befedte. Meglocsolta vízzel, majd egy napig állni hagyta. A hamuban a bot szépen megpirosodott. Trágyalében is lehetett a botot pirosítani, de ha esőt kapott a bot, akkor *ement a színe*. A bot felső vastagabb végét ólomöntéssel, csonttal, ritkán domború fafaragással díszítették.

A kampósbót (*kamósbót*) használata csak a juhászoknál volt ismert. Az első világháború előtt nem volt általánosan elterjedt terelőeszköze a juhászoknak. Adatközlőink úgy emlékeztek, hogy a múlt század nyolcvanas éveiben még nagyon kevés juhász hordta. Az első világháborút követő években vált felkapottá az uradalmi juhászok körében. Homolya Mihály 1910-től volt uradalmi juhász Cserhátsurányban. Kampósbotja abban az időben még nem volt. 1920-ban helyet akart cserélni, azért elment a herencsényi földbirtokoshoz, hogy nem venné-e fel juhásznak. „Az úr kijött élem az udvarra és az első kérdése az volt: „hát fiam neked nincs kampósbót? Nem is lehetsz te valamire való juhász.” Ezzel megfordult, nem is állt velem többet szóba.” Psota János a falusi gazdák juhásza volt hosszú ideig. 1926-ban helyet akart cserélni. „A kamósbót történetéről másoktól is hallottam, ezért csináltattam magamnak egy szép kampósbót. Szép rézkampó volt rajta, a felső vége ólommal ki volt öntve. Olyan virágformák voltak rajta. Meglát az úr és azt mondja: „becsületes juhász lehetsz, mert nálad van a mesterséged címere.” Adatközlőink szerint a két világháború között kevés uradalmi juhász volt, akinek nem volt kampósbotja. A legelőre nem mindig hordták magukkal.

A falusi juhászok közül is egyre többen igyekeztek szert tenni egy-egy szép kampósbotr. Legeltetés közben ritkán hordták, inkább akkor vitték magukkal, ha vendégségbe, kocsnába, rokon látogatóba mentek. A két világháború között már alig volt olyan falusi juhász, akinek kampósbotja ne lett volna.

A kampósbot szárát a legtöbb pásztor maga készítette barkedő-, szilvafából. A vas-, réz-, ólomkampót a helyi kovácsokkal készítették. A kampó lehetett még szaruból és fából is, de azt már pásztortársaikkal faragtatták ki. A szárának felső vas-tagabb végét ólommal kiöntötték.

A rövidnyelű *karikásostort* a kondás, csikós, lovász, csordás használta. Nem mindegyik pásztor értett sem a nyél, sem a szij elkészítéséhez. Gyűjtőterületünkön a legszebb ostorokat Fulko Mihály cserhátsurányi uradalmi juhász készítette a két világháború között. A környék pásztorai nála rendelték meg karikásostoraikat. Az ostor készítésével kapcsolatos adatokat mi is nála jegyeztük le 1957-ben.

Az ostornyelnek legjobban szerették a szilvafa közepét. A kivágott fát lassan *hajzták* le, nehogy a közepén lévő piros rész elfaragják. A nyél hosszúságát úgy mérték ki, hogy két marokkal megfogták a fát úgy, hogy a kinyújtott hüvelykujjak összeérjenek. Ehhez hozzávett még egy *slukkot*, ez adta a nyél hosszát. A könyök és a kinyújtott hüvelykujj közötti távolsággal is mérték a nyél hosszát. A nyél részei: *fogó, közepe, fej, sas*. A sashoz csatolták hozzá a szíjat, melyen az alábbi részeket különböztették meg: *kistelek, telkek, derék, csapó, ustorhegy*.

A nyél díszítésének három formáját ismerték: domború faragás, cin, ólomöntés, rézlemez. Faragással ritkán díszítették a nyelet, a legelterjedtebb díszítési mód a cinöntés volt. Az öntésnél először a díszítő *vájakat* kellett elkészíteni, melybe egy kevés sósavat öntöttek, hogy a cint jobban megfogja. A cinöntést mindig a vékonyabb végénél, a sasnál kezdték. A nyélből 15–20 cm hosszú darabot papírral tölcészerűen becsavartak, alul elkötötték. Az olvasztott cint a tölcésbe beleöntötték, majd kihűlés után újabb részt csavartak be papírral. Amikor az egész nyelet kiöntötték, reszelővel, majd smirglivel ledörzsölték róla a durvább részeket. A rézlemezes díszítésnél a vályatokat ugyanúgy el kellett készíteni, mint a cinöntésnél. A vékonyra kalapált rézlemez a vályatokba beleütögették. A szíjat marhabőrből készítették, melyet négyes, hatos, nyolcas fonással erősítettek a nyélre.

A *balta*, mint fentebb már említettük, a kondás és a juhász felszereléséhez tartozott. Az általunk megkérdezett juhászok már nem hordtak baltát magukkal. Úgy emlékeztek, hogy nagyszülei idejében a legtöbb juhásznak még volt baltája. Abban az időben a juhászok gyakran az erdőben legeltettek. Előfordult, hogy a juh lába beszorult az ágak közé, baltával szabadította ki a juhász. Egyik idős adatközlőnk elmondotta, hogy a nagyapja farkast ütött agyon baltájával.

Kanász adatközlőink sem voltak sokan, akik baltát hordtak magukkal a legelőre. Gyűjtőútjaink során már csak olyan baltákat találtunk adatközlőinknél, amelyet édesapjuktól, magyapjuktól örököltek. Emlékezet szerint a balta nyelét bognárral, a fejét kováccsal készítették. A nyél díszítését cinnel vagy rézlemezrel a pásztorok végezték.

A kondás az állatok kihajtásánál használt *tülköt* maga készítette magyar szarvasmarha szarvából. A nyers szaruból a bélt kifőzte, majd a szarv vékonyabb tömött végét tüzes dróttal kifúrta. A tülköt kívülről vékonyra kellett csiszolni. Úgy tartották, minél vékonyabb, annál jobb, tisztább, élesebb a hangja. A keskenyebb végére *facsapot* faragtak. A tülök két végére szíjat erősítettek, hogy amikor nem használta a tülköt, vállára tudja akasztani. Vidékünkön a tülök díszítése nem volt ismert.

A legelőn gyakran elkészülő állatok nyakába kolompot, csengőt kötöttek. Ennek beszerzése a múlt század második felétől is a pásztor gondja volt. Vásárokon vették, egyszerre többet szereztek be a különböző méretű és hangú kolompokból és csengők-ből. Általános szokás volt vidékünkön, hogy az a gazda, akinek állatára kolompot vagy csengőt kellett kötni, az több gabonát adott a pásztoroknak.

Az állatok terelésében a pásztor legjobb segítőtársa a *kutya* volt. A kalibánál tartózkodó lesti juhásznak 1835-ben *juhász kuttyája* volt.¹⁰² A pásztorok legjobban a pulikutyát szerették, mert az könnyen tanult és „véreben van a hajtás.”

A történeti adatok és az adatközlők visszaemlékezése szerint *szamarat* csak az uradalmi juhászok tartottak. Tornyos József szandaváraljai uradalmában, 1798-ban, a legelőn tartózkodó 221 darab juh között egy szamár is legelt.¹⁰³ A nagykéri uradalmi juhász is tartott szamarat a juhnyáj között 1845-ben.¹⁰⁴ Az uradalmi juhászok egy részének még a két világháború között is volt szamara.

A pásztorok személyes használati tárgyai közé tartozott a *tarisznya*. A legidősebb adatközlőnk a Csitár községben lakó Mészáros András szerint, fiatal korában inkább csak a kanászoknak volt tarisznájuk. A többi pásztor a szalonnát, kenyeret, a bicskát, stb. a szűr befenekelt ujjában tartotta. Amikor a szűr kezdett kimenni a divatból — 1890-es évek körül —, azok a pásztorok is tarisznját csináltattak, vagy vásároltak maguknak, akiknek eddig nem volt. Más adatközlőink is megerősítették, hogy a juhászoknak, csordásoknak, amíg szűrt viseltek, ritkán volt tarisznájuk. A legtöbb pásztor vásárban vette meg tarisznáját, csupán a kondások között akadt néhány, aki falusi csizmadiával, ügyeskezü pászortársával, minden munkát elvállaló zsellérel készíttette el. A tarisznájában tartották a bicskát, a kenyeret és szalonnát, a szaru sótartót, a tűzgyújtás eszközeit.

A bicskát a pásztorok többsége holtban, vásáron szerezte be. Legjobban a *bugyli-bicskát* szerették. Ha találtak egy jó acéldarabot, maguk is készíttettek belőle bicskát, melynek fa nyelét ólommal ugyanúgy kiöntötték, mint a botot vagy az ostor nyelet. A pásztor a bicskát nem csak táplálkozásnál vette igénybe, ezzel herélte ki az állatokat, ezzel szúrta meg a felfúvódott szarvasmarhát, ezzel vágta le körmeiket. A bicska segítségével nyúzta meg a birkát, az elejtett nyulat, stb. A bot, az ostor nyél faragásánál is ezt használta. A faragáshoz jól értő pásztorok a bicskán kívül alig használtak más eszközt tárgyaik elkészítéséhez. Lőrincz Pál a Karancs vidékének leghíresebb faragópásztor az 1960-as évek elején elmondotta, hogy ő mindig csak bicskával dolgozott. Gyakran mondogatta: „aki bicskával nem tud faragni az mással sem tud.”

Az elhullott, vagy levágott szarvasmarha szarvából készült a *sótartó*. A szarv végéből levágtak 10–12 cm darabot, majd kifőzték, kitisztították. Az aljára fadugót rögzítettek, a felső végét könnyen kivehető ugyancsak fadugóval zárták le.

Az idősebb pásztorok még enlékeztek rá, hogy régebben a pipában levő dohányt, a főzéshez, melegedéshez szükséges tüzet acél, kova, tapló segítségével gyújtották meg. Gyűjtőterületünk legidősebb pásztor adatközlője, a csitári kondás, még az első világháború táján is ezzel gyújtott pipára. Készlete még gyűjtésünk időpontjában is meg volt, a tűzgyújtás módjait bemutatta. Az acél a kovácstól szereztek, a kovát és taplót maguk gyűjtötték az erdőben, patakok partjain. Amikor pipára akartak gyújtani, a megpuhított taplót, az acél és kovakő összeveregetésével keletkezett szikrával izzásba hozta, majd a pipában lévő dohány tetejére tette. Erős szívásokkal a dohány rövidesen égni kezdett. Tűzgyújtáskor az izzó taplót szalmacsóvába helyezte, kezével a csóvát addig forgatta körbe, míg a szalma lángra nem kapott. A tűzgyújtás eszközeinek külön egy kis bőrrészényt készítettek, hosszú szíjjal átkötve a tarisznájában hordták.

Az apróra vágott dohányt a legtöbb pásztor még a két világháború között is *kostók zacskóban* hordta magával. A bőr kikészítését, *sallangozását* a pásztorok maguk végezték. Az egyik sallangra rézből vagy vashól *pipaszurkálót* is erősítettek.

A dohányzó pásztorok a pipát holtban, vásáron vették. Míg a parasztok a hoszszúszerű, addig a pásztorok a rövidszárú pipát kedvelték, amely a tarisznájában ké-

nyelmesen elért. Az első világháború után sok pásztor pipa helyett cigarettát szívott. A holtban megvásárolt *pakli*, vagy maga aprította dohányt kis fémdobozba, *dózniba* töltötte, rágyújtáskor cigarettapapírba tekert belőle egy keveset.

A szakirodalomból úgy tudjuk, hogy a pásztorok minden nap hordott személyes tárgyaik közé tartozott az ivóbegre (csanak), amellyel ha megszomjazott, vizet merített a friss forrásból. Leírják azt is, hogy a szilvafából, a vadkörtefából, a juharfából faragott ivóedényeket a pásztorok – kéznél legyen ha megszomjazik –, többnyire a tarisznya szíjához csatolva hordták.¹⁰⁵

A megkérdezett pásztor adatközlőink közül nagyon kevesen ismerték ezt a vízmerítő edényt. A régi pásztorok fiatal korukban nem is hallottak róla. Az első világháború után láttak néhány pászturnál ilyen ivóedényt, de azok is ritkán hordták magukkal, otthon őrizgették. Adatközlőink úgy emlékeznek vissza, ha legeltetés közben megszomjaztak, összetett markukkal, kalapjuk karimájával merítették vizet a forrásból.

Az ivóbegre szűkebb körű elterjedésének véleményünk szerint az lehetett az oka, hogy készítéséhez kevesen értettek. Manga János megemlíti, hogy Heves megyében az 1930-as években mindössze négy-öt faragó pásztor tartottak számon.¹⁰⁶ Nógrád megyében is ugyanennyi jól faragó pásztor lehetett összeszámolni. Egy-egy településen a pásztorok száma (falusi-uradalmi) 6–8 között váltakozott. Ahhoz, hogy minden pászturnak legalább egy ivóbegréje legyen – a megye száztíz települését véve alapul – az öt faragó pászturnak legalább 600–800 darab ivóbegrét kellett volna készítenie. Jól tudjuk, hogy a domború faragású ivóedények közül kevés jutott el a pásztorokhoz, inkább a magángyűjtők, múzeumok vásárolták fel nagyobb számban.

A faragáshoz értő pásztorok, a falusi legények megrendelésére, még számos más tárgyat (mángorló, guzsaly, suk, tükör, citera, lóca stb.) is készítettek. Az Észak-Cserhát falvaiban ilyen faragó pásztorral nem találkozhattunk, azért az ajándékozásra, értékesítésre készített tárgyakkal itt részletesen nem foglalkozunk.

4. A pásztorok viselete

A levéltári forrásaink között a pásztorok öltözetére a legtöbb adatot a hagyatéki leltárak, a periratok, a körözési jegyzőkönyvek és a velük kötött szerződések őrzik.

A 18. század elejétől a 19. század közepéig általános szokás volt a megye uradalmaiban, hogy a felfogadott cselédeknek, pásztoroknak különböző ruhadarabokat is adtak az egy évre kötött szerződésekben. A szécsényi uradalomban a bárányok őrzésére felfogadott pásztor 1722-ben az alábbi öltözetdarabokat kapta: *Aba dolmány, nadrág, egy fekete süveg, két pár fejr öltöző ruha, két deli csizma*. Két évvel később, 1724-ben a harmokat őrző pásztor kapott *egy csuhát, aba dolmányt és nadrágot, egy fekete süveget* és 24 polturát *bocskorra*. A báránypásztor 1752-ben kötött szerződésében *kék dolmány, nadrág, hosszú szűr, süveg, 2 pár csizma, három pár fejr ruha, két pár bocskor* szerepelt.¹⁰⁷ A pöstyényi uradalmi csordása, 1750-ben a *szűrön, nadrágon, süvegen* és *félbőr bocskornak* valón kívül ködmönt is kapott. A *ködmönön* – mint ez egy későbbi szerződésből kitűnik – fekete posztóból készült dolmányt értek, amelyhez egy ugyancsak fekete posztóból készült nadrág tartozott.¹⁰⁸

Az uradalmi pásztorok öltözetével azonos volt a gazdákhöz szegődött pásztorok ruházata. Galamb Istók 25 éves kisbárkányi kanász 1775. évi körözési leírásában olvashatjuk: „... pederített hegyes bajusza, szőke hosszú és le eresztett haja sem üstökben, sem fonásban nem horgya, új szüre, Kopot magyar süvege csákó nélkül,

fekete vastag nyakravalója alá botsájtott tágas kötéssel és tsombókkal, világos kék már nem új nadrágja világos szőr Sinórral, botskorban, a botskorban bőr kapezát visel. . .”¹⁰⁹ Ugyancsak egy kondás leírását ismerjük 1786-ból, aki a sziráki erdőben makkoltató sertések mellől szökött meg: „Középszerű Termetű, ragyás, mint egy 26 esztendőös szőke hajú, elől a haját ki hagyta hunczutkának a mint szokták nevezni, hosszú szűrt visel, Kondás Tarisznyát és fényes baltát.”¹¹⁰

A 18. század hetvenes éveitől a kék és fekete posztóból készült dolmány és süveg háttérbe szorult, helyét a *kankó* és a *kalap* foglalta el. A szécsényi uradalomban az 1764-ben felfogadott kanász a süveg, a csuha, az öt pár bocskor és két pár vászony öltöző mellé már *barátposztóból* készült *kankót* és nadrágot kapott.¹¹¹ A mohorai szék-helyell működő Majthényi uradalom lovaszának a szűrön, nadrágon, csizmán kívül egy darab kankó és kalap is szerepel az 1806. évi szerződésében.¹¹² Lipták Mihály bakti-pusztai uradalmi juhásznak 1812-ben „egy vastag új szűr, egy viselt nagy kalap” is az ellopott ruhadarabok között volt.¹¹³

A bujáki uradalmi sertéspásztor ünnepi öltözetéhez tartozhattak azok a ruhadarabok, melyeket 1788-ban a szobában lévőládájából elvittek: „. . . egy kék posztó lajbit fejr gombokkal, egy kék lajbit sárga gombokkal és kék zsinórral kicifrázva, egy kék három sor kék zsinórral kivarott nadrág. . .”¹¹⁴ Nógrádverőce körözött kondása „szűrben és fejeér ujjas lajbliban, azon alul kék tarka Sinórral lajbliban” szökött meg 1785-ben.¹¹⁵

A pásztorok által viselt szűr – amelyet levéltári forrásaink legtöbbször *csuhának* neveznek – befenekelt ujjú volt, vagyis csak vállra vetve lehetett hordani. Pipás Imre berceli kanász 1843-ban a szűr ujjában „darabokra vágott szalonnát” tartott.¹¹⁶ A héhalmi kanász 1845. április 22-én így vallott: „. . . midőn már nem messze voltak tőlem, ki kapván szűr ujjamból a pisztolt. . .”¹¹⁷ A szűrt elől a nyaknál szíj fogta össze. A szécsényi *csordás* nyakából a csuhát csak úgy sikerült elvenni, hogy a *csuha szíjja* eloldódott.¹¹⁸ A jobbágyi lovaszón *kerek gallérú* szűrt láttak a tanúk 1844-ben.¹¹⁹ A szűrt vásárokon vették. Diszítéséről sajnos semmit nem árulnak el forrásaink.¹²⁰

A juhászok öltözetéhez tartozott a *bunda*. A varsányi uradalom juhászbojtárját 1833-ban „megzálogolván, egy 20 for-t érő bundáját erőszakkal elfoglalta.” A tanú kihangsúlyozta, hogy a juhásznak „nem csuháját, hanem Bundáját vette légyen zálogul.”¹²¹ A hosszú szál gyapjúból készült bundát a fuvarosok, kereskedők is szívesen hordták magukkal. Egy fuvarozó turai (Pest megye) gazdának kocsijáról többek között egy *juhászbundát* is elloptak. 1770-ben.¹²² A szécsényi kereskedő holmijai között 1824-ben egy ócska *juhászbunda* szerepelt.¹²³

A pásztorok és a falusi gazdák öltözetéhez hozzátartozott a *gyüsző*, vagy *derek-szíj*. Egy füleki gazda, aki 1784-ben az Alföldre deszkát fuvarozott, a törvény előtt azt vallotta: „. . . a Czigány utánam orozva háturul meg ragadván a derekamon lévő három csatos gyüszőt, mind pinzettel edgyütt Késsel le vágta. . .”¹²⁴ A hollóközi pásztorok 1791-ben a derekáról *gyüszővel* együtt levették a pénzt.¹²⁵ Az cesegi kanásznak 1843-ban „. . . a bortul mélyen alvónak derék szíját ki kutatták, s abban 6 ezüst huszast találván. . .”¹²⁶

A levéltári forrásokban található kárlisták alapján a pásztorok és családtagjaik öltözetéről további ismereteket szerezhetünk. Galesik János dolányi (Benczúrfalva) uradalmi juhásztól 1787-ben a következőket lopták el: „Három szoknyát, ketteje mór, egy pedig esipkés vászonbul, pruszlikot hármat, kettőt mór-ból, egyiket selyemből valót, kendőt hatot, egyike selyem, a többi Takáts szötte volt, egy új két forintos csismát, egy Talléros Lajblit, nyakra valót, Bullyavászón Asszony fátyolt, palyolat előruhát (kötényt), egy gatyát, egy ujjatlan új inget.”¹²⁷ A ribai (Ipolyiszög)

juhász kamrájából „egy Szoknying Aszonynak való, egy Alsó ümeg, egy Férfi ümeg, egy Lábra való (gatyá), egy Kék Kötény” került a tolvajok kezére.¹²⁸ Lipták Mihály uradalmi juhásztól Bakti pusztán idegen kézre került 1812-ben „egy vastag új szűr, egy viselt nagy kalap, egy viselt széles Derékszj, egy gyołcs Kendő feje, egy ing, egy Gatyá új, asszonyi fejre való csipke 3, két pár új saru, 2 pár asszonyi új csizma, 1 ujas, más ujatlan asszonyi ködmön, 2 retzés új, és 1 Koporsóba készített Lapedó, 5 új len vászony Szoking, pántlika, galáris.”¹²⁹

Az adatközlők visszaemlékezése szerint a pásztorok egy része – különösen a kondások – még a múlt század nyolcvanas éveiben is hosszú sima, vállig érő, esetleg több ágban fonott haját viseltek. A fiatalabb pásztoroknak már ekkor is *nyírott hajuk* volt. A katonai szolgálat után már senki sem növesztette meg hosszúra a haját.

A juhászok a múlt század nyolcvanas éveiben még nagykarimájú kalapot hordtak. A kanászoknak viszont kis karimájú kalapjuk volt. A kalapokat Balassagyarmaton, Szécsényben, Pásztón vásárolták.

A házi vászonból, ritkán gyołcsból varrt inget és nyolc szeles gatyát gyűjtőterületünk pásztorai az első világháborúig hordták. A falusi gazdák közül sokan még a két világháború között is viselték. A pásztoroknál a bő gatyá korai megszűnését adatközlőink azzal magyarázták, hogy az első világháború után a pásztorok ritkán jutottak kenderföldhöz. A vászon hiánya miatt – az uradalmi cselédekhez hasonlóan a boltban vásárolt színes flanell ingek lettek kedveltek a pásztorok között. Ehhez az inghez a fehér vászonból, vagy gyołcsból készült bő gatyá már illett.

A kondások, esordások, gulyások, úgy mint a férfi cselédek, cérnaruhában jártak. A juhász azonban ilyen anyagú nadrágot, kabátot nem vett magára. Az ünnepi használatra már nem alkalmas kék, vagy fekete posztónadrágban, mellényben, kabátban őrizte a nyáját a legelőn. A *nagyutádi posztóból* varrt ünnepi ruhája (nadrág, mellény, kabát) minden pásztornak volt a régebbi időben is. Ezt azonban nagyon ritkán vette fel.

A múlt század nyolcvanas éveitől a szűr viselése a pásztorok között is háttérbe szorult. Amint adatközlőink mondták: „akinek volt az még elhordta, de újat már nem vett senki.” Az általunk ismert legidősebb kondás még az első világháború után is hordta néhány évig a befenekelt ujjú szűrt. Erősen hiányos, szétfoslott darabjait gyűjtésünk időpontjában még láthattuk. Az elején piros szövettel volt szegve, aszaja, gallérja fekete hímzéssel volt díszítve. Befenekelt ujjában hordta a kenyeret, szalonát, olykor a gazdától kapott bort, pálinkát is itt őrizte kis üvegben. A kondások a rövid, a juhászok a hosszú szűrt kedvelték. A szűr helyét az őszi és téli hónapokban a fekete színű posztó nagykabát foglalta el.

Emlékezet szerint a kondás, esordás, gulyás mindig bocskorban járt. *Bocskort* még a múlt század végén is lehetett kapni a vásárban. Később maguk készítették csizmaszárból, ünnepre való csizmája a legszegényebb pásztornak is volt. Ritkán vette fel lábára, azért élete végéig kitartott. Az első világháború után a *bakancs* lett a pásztorok lábbelije. A juhász azonban sem a bocskort, sem a bakancsot nem vette fel, mindig csizmában járt.

A múlt század nyolcvanas éveiben egyes pásztorok még hordták a *pupszit*. Ez 20 cm széles, elől három csattal záródó szj volt, melyet a derekukon viseltek. Belül duplán volt varrva, ebben tartották a pénzt, a tűzgyújtás eszközeit és a pipát.

5. A pásztorok bére

A pásztorok szolgálati idejükre előre meghatározott bért kaptak. A szolgálati idő nem volt egységes. A szécsényi uradalomban a bárányok mellé felfogadott pásztor Szent György naptól Márton napig tartozott híven szolgálni. A téli hónapokban pedig köteles volt a kastély kályháit fűteni. A kondást – ugyanebben az uradalomban január 1-től december 31-ig fogadták fel.¹³⁰ Cserhátsurányban 1721-ben „olly szokása van a Falunak, hogy a sertések őrzésére Szent András nap után Pásztort nem tartanak.”¹³¹ A pöstyéni uradalomban a számadó kondásnak 1751-ben a makkra hajtott sertések őrzése is feladatok közé tartozott, ezért minden hónapban egy kila húzát kapott.¹³² A becskei gazdák a makkoló sertések mellé külön pásztor fogadtak 1842-ben.¹³³ A mátraszöllősiek teheneiket a pásztói apátságtól bérelt legelőn 1744-ben Szent György naptól Szent Mihályig legeltették.¹³⁴ A juhászokat Demeter napján fogadták fel, szolgálatuk a következő év Demeter napjáig tartott. Nógrád megye közgyűlése 1829, 1830, 1833-as éveken azt szorgalmazta, hogy a juhászokat Szent György naptól Szent György napig fogadják, mert „. . . a szomorú tapasztalás azt bizonyítja, hogy többször az egész nyájak elvesztését, kiváltképpen a juhászok gondatlanságok akar rossz lelkűségek tulajdonítani kellene, minthogy pedig ennek eltávoztatása leginkább úgy lenne eszközölhető, ha a juhászok és bojtárok fogadása nem mint eddig Szent Demeter napkor, amikor tudniillik az eddig gondatlanul, vagy kártékony szándékkal űzött nyájukat az után következő juhász kezére adni szokták, és így a felelet és számadás terheivel kerülnek, hanem hogy az általok okozott kárért számadásra vonattathassanak, mindez Szent György napon történne meg . . .”¹³⁵ A szigorú büntetést kilátásba helyező rendelkezésnek nem sok foganatja volt, mert 1842-ben a csécsi juhász azt vallotta: „. . . most Demeter napja van, már most nem kellene egyéb, csak enni és innya . . .”¹³⁶ Fentebb már utaltunk arra, hogy a falusi gazdák a 19. század közepéig Szent György naptól Mihály, illetve Demeter napig fogadták a juhászokat. A téli hónapokban a juhok a gazdáknál teleltek.

Az idős adatközlők szerint még a múlt század második felében is sokáig Demeter napján fogadták a pásztorokat, csak az első világháború táján vált általánossá a Szent György napi fogadás.

Az új helyet kereső pásztor, ha a falusi gazdáknál akart elhelyezkedni, mindig a bírónál, vagy az *úrbéri elnök*nél jelentkezett. A pásztorfogadás napját március elején szokták dobolás útján kihirdetni. Az úrbéri elnök, vagy a bíró kikérdezte a pászortól, hogy eddig hol szolgált és mennyi fizetést kér. A fogadás napján az állattartó gazdák összegyűltek a bírónál, vagy a községházán. Az úrbéri elnök ismertette, hogy kik jelentkeztek pásztornak és mennyi bérért. Minden gazda felírta egy cédulára annak a pásztornak a nevét, akit ő szeretett volna megfogadni. Az összeszedett cédulákból megállapították, hogy kire esett a választás. A fogadáson a pásztorok nem lehettek jelen. Gyakran azt a pásztor fogadták meg, aki a legkevesebb fizetést kérte. De ha nem volt rossz hírű, megbíztak benne, a magasabb bért is megadták. Pásztoroknak többnyire házas embereket fogadtak fel. Jobb szerették az ilyet, mert becsületesebb volt, hiszen nagy létszámú családja egész évi kenere az ő munkájától függött.

Az uradalmakban a pásztorok fogadása a gazda vagy az intéző feladata volt. A jelentkező juhással a földesúr is szívesen elbeszélgetett. Itt is kikérdezték eddigi szolgálati helyeikről, megérdeklődtek, hogy mennyi bért kér szolgálataiért.

Az általunk ismert legkorábbi pásztorszerződés a szécsényi uradalomban készült 1722-ben. A bárányok őrzésére felfogadott juhásznak aba dolmányt, nadrágot, két kila húzát, egy fekete süveget, két pár fehér öltöző ruhát (ing, gaty), két deli esztiát,

és egy süldőt adtak.¹³⁷ Fentebb már szoltunk arról, hogy az uradalnak a pásztoroknak és az uradalomban alkalmazott más cselédeknek is különböző ruhadarabokat adtak éves convencióba. A pöstyéni uradalom 1751-ben felfogadott számadó kondásának convenciója az alábbi volt: készpénz 9 forint, 12 kila búza, szűr, ködmön, nadrág, süveg, félbőr bocskor, egy pár bőrcapca, fél kósó, lencse, borsó, kása, túró, mind-egyikből egy-egy negyedrészt, kétesztendő ártány szalonnának, két szita kender, egy szekér széna. A melléje felfogadott bojtár ugyanezt a bért kapta, csupán egy szopós malaccal egészítették ki a jövedelmét az ellési feladatok ellátásáért. A csordás bérét egy marha teletteléssel egészítették ki.¹³⁸ Sréter János cserhátsurányi földhirtokos 1795-ben felfogadta Mikula Mátyást felesjuhásznak. „Esztenőbéli fizetést ígértem 24 Rforintot, 24 kila Rozst, őszi vetést két kilát, eleséget más fél kilát, és Kukoritza alá Kertet, minden juhra egy font sót, két bárányt egy juh számba számlálván. Az ő kötelességek lészen minden juhtól egy itze olvasztott vaját, tíz juhtól egy mázsa túrot ki állítani, mind vajnak, mind túrónak s nem Különben tavaszi bárány és őszi gypjúnak fele az Uraságé, fele az övék lészen, s hasonló képen három Esztendő múlva a mostani Juhnak s jövendőbéli szaporodásának fele az Uraságé, fele nevezett juhászé lészen.”¹³⁹

A falusi gazdák által felfogadott pásztorok első szerződését 1812-ből ismerjük. Nézsza község lakói a juhásztor *esztendőbéli bérét* az alábbiak szerint állapították meg: 23 kila rozs, 30 forint, 1 kila eleség, fél kila alá való kender és annyi kukorica alá való föld felszántva, 32 darab juh teletetés.¹⁴⁰ A balassagyarmati gazdák a lópásztorral úgy állapodtak meg 1814-ben, hogy „minden csikótól, mely egész esztendő által eleibe jár, fizetése lészen: negyed kila rozs, egy kenyér, és három krajcár. Az öreglőtől pedig, amely csak kikeletkor és őszkor eleibe hajtatik ennek fele, úgymint nyolcad kila rozs, másfél krajcár és fél kenyér.”¹⁴¹

A Majthényi uradalomban alkalmazott kondás egy évi kommenciója 16 forint készpénz, 17 kila gabona, 80 icce eleség, 4 icce vaj, 25 font só, 25 font túró, 20 font hús, 5 pár bocskor, két szekér fa volt, sertés teletetés 3 darab. A lovásznak 24 forint készpénzt, egy pár nadrágot, egy pár csizmát, két pár fehér ruhát adtak. Orovecz Mihály számadó juhász éves kommenciójába kapott 30 forint készpénzt, 30 kila rozst, 96 icce eleséget, 2 kila alá való földet őszi vetésnek, 35 font sót, 2 szekér fát, 45 darab juhteletetést. Urbán Mártont a Nógrádmargal mellett fekvő Söj-pusztán megfogadták kondásnak és csordásnak 1832-ben. Béré mint a kondásnak 12 forint és 12 kila rozs, mint csordásnak egy tehéntől fél kila rozs, 12 krajcár, minden darab öregsertéstől és tehéntől egy-egy étel és egy-egy kenyér volt. Az uradalomtól még külön kapott egy pár csizmát és egy kila búzát.¹⁴²

A balassagyarmati gazdák 1846-ban Dalmer Jánost bízták meg a tinók és csikók őrzésével. Minden tinó után negyed kila rozst, egy kenyeret, 3 krajcárt, minden csikó után fél kila rozst, egy kenyeret és 12 krajcárt kapott. A kondásnak egy öregszámban sertésért 12 icce búza, fél kenyér, három krajcár fizetés járt: „. . . számolódik pedig minden egyéves sertés öregszámba, Karátsonyi malacz kettő és Pünkösdi malacz három darab egy öregszámba . . .”¹⁴³ A hecskei kondás 1864-ben minden öregszámból kapott negyed kila rozsert, egy icce eleségért, félkenyérért és 4 krajcárért volt köteles leghívebben szolgálni. Az 1882. évre kondásnak és tehénpásztornak felfogadott Parancz János „. . . fizetése lészen minden öreg sertés után 1/4 kila rozs, fél kenyér, 10 krajcár bocskorpénz, és egy itze eleség, valamint minden tehén után ki tavaszkor kihajtja 1/2 kila rozs, 10 krajcár, fél kenyér, 1 icce eleség, akik pedig csak aratás után hajtják ki, azok minden tehén után 1/4 kila rozst fog kapni és 10 krajcár pénzt, fél kenyeret, 1 itze eleség, valamint tartozik a kanász alkalmas kant tartani.”¹⁴⁴

Kajzinger János cserhátsurányi lakos saját kalendáriumába feljegyezte, hogy 1932-ben mi volt a falusi kondás és csordás fizetése. „Kondásnak komenciós Levele a következő: 1 öreg után 1/2 negyed búza 1/2 negyed rozs, készpénz 8 fillér, 1 liter bab egy érve. A falutól kap 6 kocsi fát. Minden öreg sertés ha bűgik fél kila krumplit, vagyis ha krumpli nincsen 1 kila répát, ha megdöglik a sertés, akkor csak felit kapja darabonként a kanász. Öregszámba tartoznak 2 drb karácsonyi malaczkok, 3 drb farsangi és húsvéti malaczkok, Pünkösdi és aratási amennyi van egy öregszám, ha kevesebb van háromnál, 4 itteze búza darabonként és ház után ahol sertés van és kijár 1 Kive kender, ha hízóba veti valaki hejette kihajthat másikat abban a fűzetésben. Újévtől Péter Pál napik fele fűzetést muszáj a gazdának kiadni a kanásznak, a másik felit ősszel ha kigépelnek. A csordásnak komenciós levele a következő: 1 drb Tehén után 1/2 negyed búza, 1/2 negyed rozs jár, fél kenyér, ha fejős és hazajár fejésre 1 egész kenyér, 8 fillér, 1 liter bab jár minden darab után és 1 kive kender. A községtől kap 6 kocsi fát és 1 méter rozstot a bikák ápolásáért.”

Uradalmakban, a két világháború között, a pásztorok fizetése az alábbi volt. A számadó sertést, baromfit korlátlanul tarthatott, lehetett egy fejőstehene. Kapott másfél hold földet felszántva, ingyen lakást, bojtáronként fél hold földet. Ezen kívül megkapta rendes komencióját: 24 mázsa gabona (12 mázsa rozs, 6 mázsa árpa), tüzelőből amennyi kellett. A házasbojtár fizetése 16 mázsa gabona (fele búza, fele rozs), 1 hold föld, ingyen lakás. A legénybojtárt a számadó fizette: egy évre 40 pengő, két öltöző ruha, teljes ellátás.

Gyűjtőterületünkön a második világháborút követő években a csordás bére egy darab szarvasmarha után 20 kg gabona (fele búza, fele rozs), 2 liter bab, 4 liter tej, Pünkösdkor 1 cipő, 3 forint bocskorpénz volt. A juhász minden tíz darab birka után 1 kila búzát, 1 anyabirka kiteleltetését, 4 kocsi fát, 1 hold földet felszántva, egy fuvart a malomba kapott a gazdáktól. A falusi kondás bére a következő volt: egy öregszámtól 1 kenyér, 15 forint bocskorpénz, két csomó kukorica, minden háztól egy kosár krumpli és két kéve kender.

* * *

Tanulmányunkban az Észak-Cserhát falvaiban élő pásztorok néhány sajátosságának bemutatására törekedtünk. Csupán azoknak a résztémáknak a kimunkálását tűztük ki célul, ahol a recens gyűjtést a levéltári kutatások eredményeivel kiegészíthettük. Így lehetőségünk nyílt arra, hogy a pásztorok szervezetének fejlődését, származásukat, munka- és használati eszközeiket, viseletüket, munkabérüket a 18. század elejétől kísérjük nyomon. A levéltári források közül sajnos nagyon kevés azoknak az adatoknak a száma, amelyek gyűjtőterületünkre vonatkoznak. Témáink megyei kibővítésével talán átfogóbb képet adhatunk vidékünk pásztorairól.

A terjedelem kötöttsége, a levéltári adatok hiánya miatt most nem szólhattunk a pásztorok teljesebb megismertetését segítő, csupán recens gyűjtésünkből ismert témákról. Ezek közé sorolhatjuk a pásztorok munkarendjét, munkamegosztását, az állatok gyógyításával kapcsolatos ismeretét, a természettel való kapcsolatát. Nem szólhattunk gyűjtésünknek arról a gazdag anyagáról, amely azzal foglalkozik, hogy a falu földművelő rétege hogyan vélekedett a pásztorokról, a pásztorok milyen véleményt formáltak „földet túró parasztokról”, miként ítélték meg a pásztorok egymás munkáját, rangját. Figyelmen kívül kellett hagynunk a pásztorok családi és naptári ünnepekhez fűződő szokásait, amelyek jelentősen eltértek az őket körülvevő paraszti társadalom hagyományaitól. E témák részletes feldolgozását, eredményeink bemutatását egy későbbi tanulmányunkban tervezzük.

Dolgozatunkban felhívtuk a figyelmet arra, hogy a földművelést segítő, a pénzes fuvarok lebonyolításában részt vevő igaerő legeltetése a 18. század elejétől szinte napjainkig a családtagok, a gazdákhöz szegődött szolgák feladata közé tartozott. A nappal munkában lévő igás állatokat éjjel legeltették. Kevés volt azoknak a településeknek a száma, ahol őrzésükre külön pásztort fogadtak.

Egy-egy település juhállománya néhány háztartás között oszlott meg. Az állatok őrzését magánpásztorok, családtagok végezték. A családtagokra bízott juhlegeltetés elsősorban a nemesi falvakban volt ismert. A tavasztól-őszig – néha télen is – legelőn tartózkodó juhokat éjjel *kosárban*, *karámban* őrizték. A mellettük lévő juhászok *kolibában*, *kolyibában* laktak. Adataink szerint Nógrád megye északi részén volt ismert ez a pásztorépítmény. Déli határa az Ipoly folyó vonala lehetett. Balassagyarmat határában ma is meglévő Galiba puszta, a 19. század eleji térképeken *Kalyiba* néven szerepelt. A jegyzőkönyvek szerint juhászok éltek itt a múlt század közepéig. Később uradalmi cselédlakások épültek itt fel. Az Ipolytól délre az egyszerűbb kivitelű, szalmából, földdel betakart *kunyhó*, *gulyhó* volt a juhászok és más pásztorok éjszakai szálláshelye. A juhok fejése, tejének feldolgozása – a nemesi falvak kivételével, ahol családtagok végezték ezt a munkát – juhász feladata volt. Ő állította össze a gazdák részére a *postát*, a megőrzésre átadott fejős juhok után járó sajt és túró mennyiségét. A 19. század közepétől a magánpásztorok száma lecsökkent, a juhok őrzését a *falusi juhászra* bízták, aki már nagyméretű *akolba*, (*akó*, *akoj*) hajtotta be minden este a juhokat. A tej feldolgozását továbbra is a juhász végezte, de az oltásban, a sajt készítésében a juhász felesége is részt vett. A tejes edények tisztántartásáról egyedül az asszony gondoskodott.

A sertések őrzését már a 18. század elején pásztorokra bízták. A nagyarányú sertéstartás – mint fentebb jeleztük – a parasztság egyik legjelentősebb jövedelmi forrása volt. A hizott, vagy feljavított állatokat kereskedők révén juttatták az északi bányavárosokba. A sertések legeltetésére felfogadott pásztorok száma ekkor – a 18. század első felében – lehetett a legtöbb, hiszen hasonló méretű sertéstartással később már nem találkozhatunk. A makkoltatásra átvett sertések őrzéséért – az uradalmak kivételével – külön bért kaptak a pásztorok. A makkon tartózkodó sertések őrzésében a gazdák is részt vettek. A 18. század végétől a paraszti sertésállománya erősen lecsökkent, őrzésükre kevesebb kondásra volt szükség.

A kecske nagyobb létszámban inkább a 18. században tartozott a paraszti állatállományhoz. A 19. század elejétől egyre kevesebb kecskét tartottak, a tartási kedv csak a második világháború után erősödött fel a szegényebb családoknál. A kecskék legeltetését ritkán bízták külön pásztorra, általában kondás, csordás őrizte őket a többi állattal együtt.

Az uradalmi állatállományról – összeírások hiánya miatt – nem tudunk átfogó képet adni. Szerény adatainkból megállapítható, hogy a 18. században jövedelmező sertéstartással az uradalmak is foglalkoztak. Sok helyen megtalálható a juh, de tartásának virágkorát a 19. században éri el. Igaerőből alig tartottak többet, mint amennyi a föld megműveléséhez kellett. Külterjesen tartott tinók, csikók nem voltak minden uradalomban.

A pásztorok származásáról annyit sikerült megállapítanunk, hogy a 19. század közepéig gyakran találtak munkát vidékünkön az északi megyékben (Zólyom, Trencsén, Liptó, Árva) született jövevények. Ismeretük, képzettségük miatt a legtöbben juhásznak szegődtek. Adataink szerint a füstölt sajt, az *ostyepka* készítésével is megpróbálkoztak vidékünkön. A pásztorok többsége azonban a helyi szegénységből

nevelődött ki. A kitanult mesterséget nemzedékeken át örökölték, amely pásztor-dinasztiák kialakulásához, továbbéléséhez vezetett.

Az állatok őrzésénél, terelésénél már a 18. században is használták a karikás-ostort, a baltát, a botot. Fényes haltájuk csak a kondásoknak és a juhászoknak volt. Személyes tárgyaik között szerepelt a tarisznya, a bicska, a pipa és a tűzgyújtás (acél, kova, tapló) eszköze. A 18–19. századi levéltári adatok a tarisznyát, a kondások személyi tárgyai közé sorolták. Biztosan tudjuk, hogy később valamennyi pásztor felszereléséhez hozzátartozott.

A juhászok csak a huszadik század elején vált általánosan ismertté, elsősorban az uradalmi juhászok körében. Ekkorra viszont már a balta kiment a divatból. A két világháború között csupán emlékként őrizgették az idősebb kondások, juhászok. A faragott ivőbegré (csanak) nem vált általánosan használt tárgyá vidékünk pásztorai között. Ha megszemjartak, keziükkel, vagy zsiros kalapjuk karimájával merítették vizet a friss forrásból.

A pásztorok öltözetének teljes leltárát levéltári forrásaink alapján sajnos nem állíthatjuk össze. Számos ruhadarab felsorolásával, előfordulásuk gyakoriságával, vázlatos áttekintést nyerhetünk a pásztorok viseletéről. A 18. század első felében a pásztorok öltözetéhez tartozott az *aba dolmány*, *aba nadrág*, *fekete süveg*, *ing és gaty*a (mint felsőruházat) a *csizma*, a *bocskor* és a *csuha*. Ez utóbbi ruhadarabot forrásaink a legtöbb esetben *csuhának* említik. A csuha uja – éppen úgy, mint a parasztnál – be volt fenekelve, az apróbb személyi tárgyaknak tárolóhelyül szolgált. A 18. század közepétől a dolmányt felváltotta a *kankó*, a század végétől a süveg helyébe a kalap lépett. A juhászok a hosszúszerű juhbőről készült *juhász bundát* viseltek. A pásztorok öltözetéhez hozzátartozott a *széles*, gyakran három csattal záródó *gyűsző*, vagy *derék-szűj*, amelyben pénzt, de néha pipát, a tűzgyújtás eszközeit is itt tartották.

A felfogadott pásztorok előre meghatározott bért kaptak szolgálataikért. Az uradalmak a 19. század közepéig ruhadarabokat is adtak a pásztorok – és más cselédek – komenciójába. A falusi pásztorok a pénzen kívüli gabonát (búza, rozs), *eleséget* (lencse, árpa, kása, horsó), kendert kaptak szolgálatuk fejében.

JEGYZETEK

1. PALÁDI-KOVÁCS ATTILA: A keleti palócok pásztorokodása. Műveltség és Hagomány (VII.) Debrecen, 1965.
2. MANGA JÁNOS: Nógrádi dudások. (Néprajzi Múzeum Füzetek 12. sz.) Budapest, 1950. — ZÓLYOMI JÓZSEF: A Palócföld pásztorművészete. Saigótarján, 1979. — MANGA JÁNOS: Ünnepek, szokások az Ipoly mentén. Bp. 1968.
3. ZÓLYOMI JÓZSEF: Észak-Cserhát állattartásának másfél százada. Agrártörténeli Szemle (X) 1968. 439–475. p. — Uő: Az állattartással kapcsolatos építmények Észak-Cserhát falvaiban. Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve (továbbiakban NMMÉ) 1975. — Uő: Az állat haszna az Észak-Cserhát falvaiban. NMMÉ. 1984.
4. A megye betelepítésére lásd: ZÓLYOMI JÓZSEF: Adatok Nógrád megye parasztságának XVIII–XIX. századi történetéhez. NMMÉ. 1975.
5. Nógrád megye Levéltára (továbbiakban NmL) 1715–1728. évi összeírások.
6. NmL. IV. Inqvisitioes, 1748/42.
7. NmL. IV. 3. Nógrád vármegye nemesi közgyűlés iratal. D/1782/323.
8. NmL. IV. Instantiae, 15/1804/505.
9. NmL. IV. 1. Nógrád vármegye nemesi közgyűlés iratal. D/1785/996.
10. GARÁDY: Agárdi nép. In.: Magyar- és Erdélyország képekben. Pest, 1854. II. 41. p.
11. Uo. 41. p.
12. NmL. IV. 31—d. Processus terminati, 1754/1174.
13. Uo. 1768/1869.
14. NmL. IV. Inqvisitioes 1753/80.
15. NmL. IV. 33. Fiscalla 1816/78.
16. Lásd 4. sz. jegyzet.

17. A pásztorepítményekről részletesen szólnak ZÓLYOMI JÓZSEF: Az állattartással kapcsolatos építmények az Észak-Cserhát falvalban. NMMÉ. 1975.
18. Adatközlőink szerint az éjjeli legeltetést azért tiltották június 1 szeptember 30. között, mert a lovak legelője az országhatár szerepét is betöltő Ipoly folyó mellett volt. Az amúgy is nagyméretű csempészt akarták ezzel az intézkedéssel csökkenteni.
19. A cseaszívek jobbágyok 1726. évi kárlistájáról: „3 akós öreg Túrós Désa”, „tejszűrő”, „fejő Saltár”, „10 kis icze vaj”, „6 öreg icze vaj”. Nőtíncsen *Köply, Túrós Geleta, Vajas Debeny. Est icze Tejjele* szerepel az 1735. évi kárlistákban. (NmL. IV. 22. Nógrád megye adószedőjének iratai. b) Kár összeírások.)
20. A csikók, borjúk, tinók külterjes tartása nemcsak gyűjtőterületünkön, hanem a megye legtöbb falujában megszűnt az első világháború idején. Néhány községben (Nádújfalu, Mátraszele, Nemti) még az 1960-as évek elején is ez a tartási forma élt.
21. NmL. IV. 31. Processus terminati, 1755/1247.
22. NmL. IV. 33. Fiscalia 1768 (XXXVI.) 33., Uo.: 1819/166., NmL. IV. 71. Archivum mixtum XII. 1835./13
23. NmL. Balassagyarmat Közgyűlési Jegyzőkönyve, 1838.
24. Országos Levéltár, Jankovich család levéltára. fasc. 22. 75/1724., — NmL. IV. Inquisitiones 1742/21.
25. NmL. Instantiae, 1794/1097.
26. NmL. IV. 71. Archivum mixtum, XII. 1845/25.
27. FÉL EDIT: Néprajzi adatok Órhalomból. (Néprajzi Értesítő, XXX. (1938). 81. p.
28. A fiatalokú szolgálókra sok adatot gyűjtöttünk össze Sámsonházán. ZÓLYOMI JÓZSEF: Kétbeltek település emlékei Sámsonházán. NMMÉ. 1978.
29. Suska György kiskürtősi szolga vallotta 1819-ben: „... én pedig mint szolga az éjjel a marhája után mindék ki jártam és híven gondját viseltem ...” (NmL. IV. 71. Archivum mixtum, III. 1821/27.)
30. NmL. IV. 1. Nógrád vármegye nemesi közgyűlés iratai. 1/1817/1281.
31. Uo. 4/1820/1175—680.
32. NmL. IV. 1. Instantiae, 1793/390. A szomszédos Heves megyében is a nemesk juhált családtagok őrizték. PALÁDI-KOVÁCS ATTILA: A keleti palócok pásztorkodása. Műveltség és Hagomány VII. (1965) 27. p.
33. NmL. IV. 1. Nógrád vármegye nemesi közgyűlés iratai. P (1773) 3—89.
34. NmL. IV. 22. Nógrád vármegye adószedőjének iratai. b) Kárösszeírások.
35. A rendelkezésünkre álló közel száz adat felsorolásától eltekintünk, ezek közül csupán néhányat említünk meg. Falusi juhászokról tudunk: Karancseszi (1718), Karancság (1748), Madacska (1797), Liberce (1753) stb. (NmL. IV. 31. Processus terminati 1719/113., uo: 1749/978., NmL. IV. 71. Archivum mixtum, III. 1798/1 NmL. IV. 33. Fiscalia, 1753 (XXV).)
36. NmL. IV. 33. Fiscalia, 1815/110.
37. NmL. IV. 71. Archivum mixtum, III. 1828/15.
38. Uo. XII. 1843/17.
39. Uo. XII. 1835/1.
40. Kisterenyei tanú vallotta 1776-ban: „Mikor Esztréngát hajtottam elő akkoriban juhokat fejt reggel ...” (NmL. IV. 33. Fiscalia 1777/XLVI/2.)
41. NmL. IV. 22. Nógrád vármegye adószedőjének iratai. b) Kárösszeírások.
42. NmL. IV. 71. Archivum mixtum, III. 1798/1.
43. Uo. XII. 1837/1.
44. NmL. IV. 31. Processus terminati, 1755/1247.
45. NmL. IV. Instantiae, 1794/1074.
46. NmL. IV. 71. Archivum mixtum, III. 1798/1.
47. NmL. IV. Inquisitiones, 1712/2.
48. Nagylócon a juhász 1843-ban kondást fogadott sertéssel mellé. (NmL. IV. 71. Archivum mixtum, XII. 1843/15.)
49. RADVÁNYI FERENC: Collectanea ad historiam Comitatus de Nógrád (OSZK. Föl. lat. 315.). — Bél Mátyás: Notitia Hungariae novae historice-geographica. 1742. IV.
50. RADVÁNYI F.: i. m. (49. jegyzet).
51. NmL. IV. Inquisitiones, 1748/4. A megye mészárosainak 1770-ben kelt leveléből kitérünk, hogy a kereskedőkön kívül a kupecsek foglalkoztak a hizott állatok eladásával: „Ebben a Processusban kevés más Vármegyebéli kereskedő szokott megfordulni, mivel az itt való paraszt Kupeczek igen el szokták az hizlat Marhát kapdosni és azután nagyobb Limitációra való nézve az Húsnak, a Bánya Városokra fel hajtják.” (NmL. IV. 1—d. Nógrád vármegye nemesi közgyűlés iratai. U/1770/31.) Berko György mátraszelei kupec 1786-ban Tiszfátrón hatvan darab sertést vett, hogy azokat a bányavárosokba eladja. (Uo. 1786/611.).
52. NmL. IV. 3. Nógrád vármegye nemesi közgyűlés iratai. 1/1791/48.
53. NmL. IV. 33. Fiscalia, 1791/68.
54. Uo. 1792/78/130.
55. Uo. 1792/68/101.
56. NmL. Közgyűlési Jegyzőkönyv.
57. NmL. IV. Inquisitiones, 1768/98.

58. NmL. Közgyűlési Jegyzőkönyv.
59. NmL. IV. Inquisitiones, 1768/98.
60. NmL. Közgyűlési Jegyzőkönyv.
61. NmL. IV. 71. Archivum mixtum, III. 1822/31.
62. Uo. XII. 1845/24.
63. NmL. IV. Inquisitiones, 1748/62.
64. NmL. IV. 33. Fiscalia, 1791/68.
65. ZÓLYOMI J. i. m. (4. jegyzet).
66. ZÓLYOMI JÓZSEF: Nógrád megye népi építkezése a levéltári források alapján (1700—1850). NMMÉ. 1974.
67. Molnár János ludányi lakos 1754. évi vallomásából: „... midőn az malomba Sertések számára hoztak őrleni nem tiszta étetet, hanem verem allyát, Rostaallyát, Vadóczott és zabot szoktak hordani.” (NmL. IV. 31. Processus terminati, 1754/1208.)
68. NmL. IV. Processus terminati, 1719/113.
69. Uo. IV. 31. 1754/1208., uo. 1754/1202.
70. Uo. IV. 31. 1754/1208.
71. Uo.
72. NmL. XII. 1. 37. Cseléd-béres conventiók, 1721—1838.
73. NmL. Majthényi uradalom gazdasági iratai, 1790—1850.
74. LASZKÁRY GYULA: Romhányi és ebeczki birtokainak ismertetése. Balassa-Gyarmat, 1896. 4. p.
75. (lásd: 24. jegyzet).
76. NmL. IV. 33. Fiscalia, 1768/XXXVI/33.
77. Uo. 1772/XL/48.
78. Uo. 1814/118.
79. NmL. IV. 71. Archivum mixtum, XII. 1843/15.
80. Uo. 1842/9.
81. Uo. XII. 1843/1., XII. 1843/15., XII. 1843/9., XII. 1843/22.
82. A parasztság elszegényedési folyamatáról lásd: ZÓLYOMI J.: (4. jegyzet).
83. NmL. IV. 33. Fiscalia, 1792/XXXVIII/126.
84. NmL. Szolgabírói iratok, 1820/1640.
85. NmL. IV. 31. Processus terminati, 1755/1247.
86. NmL. IV. 33. Fiscalia, 1801/12.
87. NmL. IV. 71. Archivum mixtum, XII. 1845/26.
88. Uo. XII. 1844/3.
89. NmL. IV. 33. Fiscalia, 1773/XLI/58.
90. Uo. 1791/37.
91. NmL. IV. 71. Archivum mixtum, III. 1833/32., Uo. XII. 1841/7.
92. NmL. IV. 33. Fiscalia, 1771/XXXIX/54.
93. NmL. Nógrád megye közgyűlési Jegyzőkönyve.
94. NmL. IV. 1. Nógrád vármegye közgyűlési iratai, 1775/72.
95. NmL. IV. 33. Fiscalia, 1791/37.
96. NmL. IV. 71. Archivum mixtum, III. 1830/19.
97. NmL. IV. 33. Fiscalia, 1796/107.
98. NmL. IV. 71. Archivum mixtum, III. 1819/1.
99. Uo. XII. 1841/7.
100. Uo. XII. 1841/7.
101. NmL. IV. 33. Fiscalia, 1772/XL/38.
102. NmL. IV. 71. Archivum mixtum, XII. 1835/13.
103. NmL. IV. 33. Fiscalia, 1802/94.
104. NmL. IV. 71. Archivum mixtum, XII. 1845/16.
105. MANGA JÁNOS: Magyar pásztorfaragások. (Magyar népművészet 5.) Bp. 1972. 40. p. — MALONYAY DEZSŐ: A magyar nép művészete. V. A palócok művészete. Bp. 1922.
106. MANGA JÁNOS: Magyar pásztorfaragások. (Magyar népművészet 5.) Bp. 1972. 40. p.
107. NmL. XII. 1. 37. Cseléd-béres conventiók, 1721—1838.
108. NmL. IV. 31. Processus terminati, 1754/1208.
109. NmL. IV. 1. Nógrád vármegye nemesi közgyűlési iratal, 1775/72.
110. Uo. 1786/389.
111. NmL. XII. 1. 37. Cseléd-béres conventiók, 1721—1838.
112. NmL. Majthényi-család gazdasági iratai, 1790—1850.
113. NmL. IV. 33. Fiscalia, 1814/118.
114. NmL. Szolgabírói iratok, 1788/236.
115. NmL. IV. 1. Nógrád vármegye nemesi közgyűlési iratal, D/1785/966.

116. NmL. IV. 71. Archivum mixtum, XII. 1843/24.
117. Uo. XII. 1845/39.
118. Uo. XII. 1828/1.
119. Uo. XII. 1844/14.
120. Lajda János tanu vallomásából: „Meg vallo, hogy én ezen Kondást csupán ezen évben ösmertem meg Szétsényi vásárba, a hol a szűrt venni szándékozott.” (NmL. IV. 71. Archivum mixtum, XII. 1845/24.)
121. NmL. IV. 71. Archivum mixtum, III. 1833/29.
122. NmL. IV. 33. Fiscalia, 1770/XXXVIII/6.
123. NmL. IV. 71. Archivum mixtum, III. 1826/13.
124. NmL. IV. 1. Nógrád vármegye nemesi közgyűlés iratai. M/1784.
125. NmL. IV. 33. Fiscalia.
126. NmL. IV. 71. Archivum mixtum, XII. 1843/14.
127. NmL. IV. 33. Fiscalia, 1787/LXIX/44.
128. Uo. 1795/66.
129. Uo. 1814/118.
130. NmL. XII. 1. 37. Cseléd-béres szerződéses, 1721—1838.
131. NmL. IV. Inquisitiones, 1721/2.
132. NmL. IV. 31. Processus terminati, 1754/1208.
133. NmL. Közgyűlési iratok, Bacska.
134. BÉKEFI REMIG: A pásztói apátság története. 1702—1814. Bp. 1902. II. 193. p.
135. NmL. Közgyűlési iratok, 1829.
136. NmL. IV. 71. Archivum mixtum, XII. 1843/15.
137. NmL. XII. 1. 37. Cselédbéres-szerződéses, 1721—1838.
138. NmL. IV. 31. Processus terminati, 1754/120.
139. NmL. IV. 33. Fiscalia, 1802/94.
140. NmL. IV. 3. Nógrád vármegye nemesi közgyűlés iratai. 1/1817/392.
141. NmL. Balassagyarmat közgyűlési jegyzőkönyve, 1814.
142. NmL. Majthényi uradalom gazdasági iratai, 1790—1850. A pásztorok komenciójában gyakran szerepel az *eleség* kifejezés. Eleségnek nevezték a borsót, lencsét, árpakását, kukoricakását. Egy kila eleség 64 icével volt egyenértékű. Egy Nógrád megyei kila 46,89 liter volt.
143. NmL. Balassagyarmat Közgyűlési Jegyzőkönyve.
144. Szolgabírói iratok.

Resümee

József Zólyomi:

Hirten in den Dörfern des Nord-Cserháts

In unserem Essay haben wir die Vorstellung von einigen Eigenheiten der in den Dörfern des Nord-Cserháts lebenden Hirten als Ziel gestellt. Das Material unseres neueren Sammelns haben wir mit den Resultaten der Archiv-Forschungen ergänzt, so können wir seit dem Anfang des 18-ten Jahrhunderts die Entwicklung der Organisation der Hirten, ihre Abstammung, Arbeits- und Gebrauchsinstrumente, ihre Tracht, ihren für den Dienst bekommenen Lohn verfolgen.

Das Weiden der den Ackerbau helfenden, an den Geldfuhren teilnehmenden Zugtiere (Pferd, Ochse) gehörte vom Anfang des 18-ten Jahrhunderts fast bis unsere Tage zu den Aufgaben der Familienmitglieder, der in den Dienst der Landwirten tretenden Knechten. Die am Tage arbeitenden Zugtiere wurden in der Nacht geweidet, zu inrem Hüten wurde ein Sonderhirt selten aufgenommen.

Der Schafbestand verteilte sich in je einem Dorf nur unter einigen wirtschafsten. Das Weiden der Schafe wurde den Privathirten, in den Adelsdörfern den Familienmitgliedern überlassen. Die vom Frühling bis Herbsts auf der Weide befindlichen Schafe

haben die Nacht im Korb verbracht, die Schäfer neben ihnen nördlich von dem Fluss Ipoly in der Kabuse, und südlich in der Hütte gewohnt. Das Melken der Schafe, die Aufarbeitung der Milch gehörte zu den Aufgaben des Schäfers. In den Wintermonaten haben die Wirte die Schafe zu Hause im Stall oder im Schafstall gehalten. Seit der Mitte des 19-ten Jahrhunderts wurde die Zahl der Privathirten bedeutend weniger, das Hüten der Schafe hat Dorfschäfer gemacht, der schon jeden Abend die Tiere in den auf Dorfgrund aufgebauten grossen gemeinsamen Schafstall eingetrieben. Die Schafe sind auch in den Wintermonaten in dem Schafstall zusammengeblieben. Die Aufarbeitung der Milch gehörte auch weiterhin zu den Obliegenheiten des Hirten, aber bei dem Okulieren der Milch, bei dem Sauberhalten der Gefässe hat auch die Frau des Schäfers mitgeholfen.

Die grossangelegte Schweinezucht war eine der bedeutendsten Einnahmequellen des Bauerntums. Die gemästeten oder aufbesserten Tiere wurden durch Kaufleute in die nördlichen Bergwerkstädte zukommen lassen. Das Weiden, das Eicheln der zahlreichen Schweine wurden schon auch am Anfang des 18-ten Jahrhunderts den Hirten überlassen. Seit dem Ende des 18-ten Jahrhunderts nahm der Schweinebestand stetig ab, die frühere Zahl hat er nie mehr erreicht. Auch zu ihrem Hüten brauchte man immer weniger Sauhirten.

Die Ziege gehörte lieber in dem 18-ten Jahrhundert in grösserem Stand zu dem Viehbestand der Bauern. Seit dem Anfang des 19-ten Jahrhunderts wurden immer weniger Ziegen gehalten. Das Weiden der Ziegen wurde selten Sonderhirten überlassen, im allgemeinen hat sie der Schweinehirt, der Viehhirt mit den vor ihn gegebenen anderen Tieren zusammen gehütet.

Über die Abstammung der Hirten, auf dem Grund von Archivquellen, gelang es uns erfahren, dass viele Hirten bis die Mitte des 19-ten Jahrhunderts aus den Komitaten Zólyom, Trencsén, Liptó, Árva in unsere Gegend angekommen sind. Wegen ihrer Kenntnis, Ausbildung sind die Meisten als Schäfer in Dienst getreten. Die Mehrheit der Hirten stammte aber aus den örtlichen armen Familien.

Bei dem Hüten der Tiere wurden die Ringpeitsche, die Hacke, der Stock schon auch in dem 18-ten Jahrhundert verwendet. Glänzende Axt hatten nur die Schweinehirten und die Schäfer. Zu ihren persönlichen Gegenständen gehörten der Futterbeutel, das Schnappmesser, die Pfeife, und die Instrumente des Feuermachens (Stahl, Feuerstein, Zunderschwamm). Der Schäferhaken wurde nur am Anfang des 20-ten Jahrhunderts allgemein bekannt, vor allem unter den herrschaftlichen Schäfern.

Die Hirten – den anderen Dienstboten ähnlich – haben seit dem Anfang des 18-ten Jahrhunderts bis zur Mitte des 19-ten Jahrhunderts auch Kleidungsstücke von dem Herrschaftsgut für ihre Dienste bekommen. Der Bauertracht ähnlich waren auch bei den Hirten ein bekanntes Kleidungsstück der Abagolman, die Abahose, die schwarze Mütze, das Hemd und die Gatje, die Stiefel, der Bundschuk, der Bauernmantel, der in unserer Gegend Kutte genannt wurde. Seit dem Ende des 18-ten Jahrhunderts hat die Mütze der Hut, den Dolman der Kankó abgelöst. Zu der Kleidung der Schäfer gehörte der Schäfferpelz.

Die aufgenommenen Hirten haben für ihre Dienste einen im voraus bestimmten Lohn bekommen. Die Dorfschirten haben ausser des Geldes Getreide (Weizen, Roggen), Lebensmittel (Linse, Gerstenbrei, Erbse), Hanf bekommen.

KÖZLEMÉNYEK — MITTEILUNGEN

Menyői Tolvay Ferenc végrendelete

Praznovszky Mihály

A XVII–XVIII. század fordulóján élte igen tevékeny esztendeit Menyői Tolvay Ferenc, aki több szállal is kötődött Nógrád megyéhez. Életében ritka hármasságot figyelhetünk meg és követhetünk nyomon: pedagógus, megyei közszolgálatot teljesítő nemes és katona s végezetül mint költő említhető. Életútja és sorsa a XVII. század végi magyar köznemes különleges típusát képviseli. Azét, aki kiemelkedve osztályából felismerte a műveltségszerzés és -átadás nemzetteremtő szerepét, aki később ha kellett könyveit otthagya, birtokát elhanyagolva fegyverrel állt ki Rákóczi Ferenc mellett. (Mindezt tette pedig igen élelmedett korában már, amikor a legtöbb maga korú ember végképp visszahúzódott jelképesen és valóságosan is a politikától.¹)

Menyői Tolvay Ferenc életútjának kutatásában még számos kérdőjel áll előttünk. Ezek közül néhányat sikerül most feloldanunk, közelmúltban megtalált végrendelete jóvoltából.²

A végrendelet három részből áll. Az első, azaz fő rész 1710. május 25-én kelt Kassán. Két nap múlva egy kiegészítést fűzött hozzá, majd július 15-én egy harmadik pótlással látta el.

Maga a végrendelet első sora tisztázza Menyői életkorát, amelyre eddig csak feltevéseink voltak. Mint írja: „életemnek hatvan egyedik esztendejében” teszi meg ezt a testamentumot. Így tehát 1649-ben kellett születnie, esetleg 1650-ben, mert nem tudjuk a közelebbi dátumot. (Ennek megfelelően kell tehát életútjának további állomásait elemeznünk.)

A végrendelet írásának szándéka nem egyértelmű. Mint később látni fogjuk, az egyik kiegészítés kimondottan személyes okok miatt keletkezett, míg magának az egész megfogalmazásának okára utal ugyan Tolvay Ferenc, de nem teljesen konkrétan. Fél sorban említi, „minthogy útra készülék s bizontalan ember élete...” Ez mindenképpen meghatározott s nem jelképes utazás lehet. Tudjuk jól, hogy ekkor Kassán volt várnagy. Hogy hová vezethetett innen az útja azt viszont már nem tudjuk. S hogy bizonytalanság alatt mit érthetett? Érthette tán a hadiszerecsene csillagának leáldozása miatt megszaporodott kóbor katonák veszedelmét, de esetleges egészségi állapota is aggaszthatta őt egy hosszú út viszontagságai érzetén.

Nem egy haldokló végrendelete ez tehát, hiszen ezután Menyői Tolvay Ferenc még egy évet élt legalább, mert a következő forrásunk 1712-ből említi őt néhányan.³

Azért sem szabályos végrendelet, mert nem a hagyományos módon, a megszokott formulákkal testálja szét számba véve ingó és ingatlan vagyonát. Meglehetősen kuszán, esetlegesen állította össze vagyoni kimutatását s nem is lehet rekonstruálni

belőle a teljes gazdasági képet. Az egész úgy tűnik, mint egy adóslista, a kintlévőségek felsorolása. Számunkra elég sajnálatosan egy mondatlaltal summázza a felsorolást: „Minémő Ruháim, Portékáim, házi eszközeim legyenek, nem engedi a rövid idő specificalnom . . .”

Valamivel több derül ki személyes vonatkozásaira nézve a sorok figyelmes olvasása közben. Így például amikor az esetleges vagyonoosztás végrehajtóit, illetve örökösait jelöli ki, elsődlegesen saját családját határozza meg. Ám ha időközben senki nem lenne életben, úgy a vagyona ágazzon két felé.

Az első rész egyik fele legyen néhai édesapja, vitéz dősházi Tolvay Zsigmond maradékaié (azaz testvéreié, oldalági rokonaié) a másik rész pedig szülfaluja Menyő evangélikus eklézsiájáé. A vagyona második része is két felé kell, hogy oszoljon s ebből az egyik rész elhunyt első felesége rokonaié legyen, a másik a sárospataki „Református Evangélikus Collégiumé”. Vagy ha az időközben megszűnne, úgy a losonci református eklézsiáé.

Mindebből kiderül tehát apja neve, származásának helye. Losoncon 1676–1680 között volt a kollégium rektora, ezért a hagyományozó szándék. Ezek alapján feltehetjük, hogy Sárospatakkaal is volt valamilyen kapcsolata, amiről eddig nem tudunk. Elképzelhető, hogy itt volt diák s ezért e más esetekben is ismétlődő gesztus.

Személyi adatai további biztos részletekkel bővülnek a végrendelet olvastán. Első felesége Török Judit volt, akivel 23 évig éltek együtt. Ebből a házasságból született Éva nevű leánya, akinek férje Bajusz Gáspár 1710 májusában halt meg.

Második felesége Bakó Judit, Mészáros Nagy János özvegye, akivel 1706. június 5-én kötött házasságot. Ebből a házasságból egy Mária nevű gyermekük született. Bakó Juditnak első házasságából még Péter és József nevű gyermekei származtak, akik a végrendelet idején már felnőtt fiúk voltak. Ezek szerint Tolvay Ferenc 1705-táján özvegyülhetett meg, így Török Judittal 1682 körül köthetett házasságot.

Viszonya második feleségével egyáltalán nem nevezhető harmonikusnak. Bakó Judit minden bizonnyal jóval fiatalabb volt nála s Tolvay Ferenc végrendeletében s főleg annak második mellékletében igen sokat panaszkodik a felesége „vádlásai és mocskolásai” miatt. Ami azért is kínos számára mert felesége szerte-széjjel gyalázta őt, főleg azt hangoztatván, hogy Tolvay semmit nem hozott a házasságba s nem is ajándékozta meg őt soha. („Így gyalázott mindenek előtt, hogy én őtet semmiben nem segítettem, mint házastárs.”)

Valójában pedig – állítja Tolvay Ferenc – az igazi áldozatot ő hozta feleségéért. Ott hagyta nógrádi „jószágoskái” a kedvéért s Kassára transferáltatta magát. (Bizonyára murányi várnagysága után húzódtott meg Nógrádban, ott is Losoncon vagy Rapon.) Ez a kassai hivatalkerés is azzal járt – 1707 szeptemberében került oda – hogy az adminisztráció lassúsága miatt fél évig fizetést nem kapott, s neki addig megtakarított pénzéből kellett ellátnia a családot a cselédekkel együtt.⁴

Meglehetősen elmérgesedett közöttük a viszony, mert már ilyen szavakra fakadt: „Hát ha feljegyzénem minémő gonoszságokat s házasságheli kötelesség rontásait végbe vitt! Csudálnák minden igaz házasságheli személyek! Lajstromba is fogom tenni, ha meg nem jobbítja hozzám való kötelességét!”

Majd azzal zárja panaszának őszinte sorait, hogy valójában az sem lenne csoda, ha nem tudta volna segíteni a feleségét, hiszen messze van Nógrád megyei birtokaitól s a háborús időben nem tud elég figyelmet fordítani a gazdaságra. („Oeconominek mindjárt vége lett, mihelyt ez mostani fegyver felindult.”) De hát mit is várhatott feleségétől, aki az együtt töltött négy év alatt még azt sem mondta meg milyen volt a termés a saját birtokokain és soha egy polturát nem adott neki!

E személyes vonatkozásokon kívül elsősorban érdekesek a végrendelet vagyoni tételei számunkra. Teljes képet egyáltalán nem lehet megadni a Tolvay Ferenc életkörülményeit meghatározó gazdaságról. Úgy tűnik igen szórtak a birtokai hiszen Nógrádon kívül (itt volt a legtöbb) bevételei származtak Gömörből, Borsodból és Abaújból is. Ugyanakkor ezek a birtokok, telkek elég csekélyek mind nagyságuk, mind jövedelmük szerint.

Az is kiderül, hogy Tolvay Ferenc meglehetősen könnyen kezelte vagyonát. Számos adósa volt, azok egy részére nem is emlékszik pontosan mennyivel tartoznak neki, egyik-másik adóslevél el is veszett, s az adósságok törlesztése is néha teljesen eredeti módon történt. (Ez lett volna az általános gyakorlat?) Ugyanakkor az nem derül ki, illetve közvetett módon igen, hogy Tolvay Ferencnek volt-e valamilyen gazdasági adminisztrációja, írásos ügyintézése illetve ügyintézője.

A bonyolult, illetve szokatlan gazdálkodás igazolására a végrendelet bőven tartalmaz példákat, közülük két jellemzőt megemlítünk.

Egy időben szükségből Hegymegi Ferencnél lakott Kassán s adott kölcsön az asszonynak némi pénzt 14 Ft összegben. Hegyeginé fizetett is belőle vissza 6 Ft-ot, majd kérte járjon hozzá ebédelni és ezzel a törlesztéssel fogadja el a visszafizetést(!). Tolvay Ferenc el is ment ebédre több ízben s valamelyest csökkent Hegyeginé adóssága.

Vejenek, Bajusz Gáspárnak s annak családjának három ízben is adott kölcsön pénzt alkalmanként 100–100 forintokat. Ezt a Bajusz-család gazdasági szükségleteire fordította. („Üdvözült vöm futott, fáradott, kereskedett.”) Igen megköszönték a rokonok segítséget s meg is hálálták. Egyszer például hoztak „egy átlagh bort, melyet meg is iszogattunk”, – vallja meg őszintén Tolvay Ferenc.⁶

A pénzen kívül további kölcsönököt adott nekik: 7 forintot az őszi vetésre, hogy számára rozst vessenek; továbbá vejenek 3 sing (egy sing kb. 60 cm) selyem posztót, hogy azt adja el s az árán vegyen tiszta búzát számára és azt is vesse el. (Ez 15 forintot ért). Később átadott neki hat sing selyem posztót, hogy varrasson magának egy dolmányt, de Bajusz Gáspár azt inkább az apjának adta, és ő vett magának másikat, aminek az árát ugyancsak Tolvay Ferenc állta. Ugyanakkor Bajusz Gáspár Tolvay Ferencnél hagyott bizonyos mennyiségű halat, amit ő eladott. Ugyancsak eladott Tolvay Ferenc egy hordó pálinkát is amit a veje bízott rá. Majd Tolvay Ferenc vett gyolcsot a festőtől és azt adta át a vejenek. E szinte áttekinthetetlen gazdasági ügylet a maga kisszerűségével is jelzi, milyen kapcsolatrendszer állhatott fenn a család gazdasági életében, hát még ha nem is rokonokról volt szó. Gyakorlatilag az összeadások és kivonások után Tolvay Ferencnek a Bajusz család 324 forinttal tartozott a végrendelet írása idején.

Ami a gazdasági adatokat illeti, azok igen nehezen szedhetők rendszerbe. Nógrádi birtokai három faluban, illetve Losoncon találhatóak. Ez utóbbiról nincs konkrét adat, csak többször utal losonci vagyonára végrendeletében.

Rappon övé volt a malom harmadrésze, ami évi 360 forintot jelentett számára. Bata Ádám curiájának azaz telkének a fele, Sipos nevű egésztelkes jobbágya, Gerőcse, Pálbeni és Dudás féltelkes jobbágya összesen évi 720 Ft jövedelemmel. Gonda Andrástól és Bata Zsigmondtól is évi 90 forint jövedelme van, de nem írja nyíltan alapon. Ugyancsak itt Pálbeni, Dudás és Gonda jobbágysai összesen 4 tehénnel tartoznak neki.

Kesziben (Karancseszi) három Ponyi nevű ember azaz jobbágya is van, akik évi 100 Ft-ot fizetnek neki.

Lapujtón (Karancslapujtó) Cseh György, Bársony János és Bársony Pál tartozik neki összesen 20 Ft-tal.

Losoncon több adósa is van. Sréter János tartozik neki 16 Ft-tal. Ennyibe került az a malomkő, amelyet korábban Tolvay Ferenc vett s Sréter János megvásárolta azt tőle a szandakéri birtokán lévő malmába. Ugyanitt ebben a városban Kulfai György Tolvay Ferenc búzáját adta el, s tartozik az árával még 2 Ft 50 dénárral. Valamelyik Nógrád megyei birtokát (nem írja pontosan melyiket) 1708-ban bizonyos Szalontai György bérelte ki, s még mindig tartozik neki 27 forinttal. Csomor Jánosnál egy ökre és egy tehene van, amivel az tartozik. Az ökör 10 Ft-ot ér. (Énnél a Csomornál még több állata is volt, de nem sorolja fel részletesen.)

Gömör vármegyében Csetneken volt egy igen bizonytalan ügye. Csetneki János deáknak adott még 1706-ban 100 forintot. Két és fél esztendeig hiába várta a pénzét, míg nagy nehezen Kassára küldte meg a pénzt Csetneki, de nemhogy haszna lett volna belőle még adósa maradt az 15 Ft-tal.

Borsod vármegyében Alacska nevű faluban Kenéz György tartozik neki 30 Ft-tal. Itt sem volt minden rendben az adósságlevéllel, mert bizonyos Szentpéteri Imre közbenjárására számított, aki tudott az ügyről, de az meghalván nem tudja, hogyan szerzi meg a pénzét. Ráadásul ez a Kenéz György még 25 évvel ezelőtt 15 körmöci tallért is kölcsönözött tőle, de azzal is adós mindmáig. Kibújdosott ő is, de most már visszajött, ám még mindig nem adta meg tartozását.

Kisfaludi Kata, néhai Kéri Mátyás felesége is vett tőle kölcsön Miskolcon még 1685-ben 23 forintot. Ezt a pénzt azóta sem kapta meg s a bonyolult ügyben sokat levelezett, mert azóta mind az asszony mind a férje meghalt s most árváitól kéri meg a pénzt.

Az Abaúj megyei kintlévőségeit a végrendelet első melléklete tartalmazza. Ebben a megyében is számosan adóasai, s a tartozások behajtása itt is hosszú idő óta húzódik s elég kétséges is azok sikere.

Elsőként említi a Bajusz-családdal kapcsolatos ügyleteit, amelyekről korábban szóltunk s amelyek végülis 324 Ft-ját teszik ki vagyonának.

Majd egy újabb rokona Belyénesi Sámuel (sógora volt) is tartozik neki 20 Ft-tal. Tállyán egy bizonyos Petneházi úr adósa 60 Ft-tal. (Még a keresztnevét sem jegyezte meg!)

A feleségénél van 180 Ft-nyi pénze. (Ezen felül adott neki és leányának 361 Ft-ot, de azt nem kölesönbe.)

Újabb birtokegység neve tűnik fel. Marczinfalván malma volt (vagy a feleségének, nem állapítható meg pontosan). E malom építésére 88 Ft-ot biztosított, s ez majd a haszonból őt illeti.

Kassán Hrabovszky János tartozik neki 90 magyar forinttal. Ugyanebben a városban Ónodi János tartozik még 69 forinttal és egy átalag eladott bor árával (20 Ft) s ugyancsak ennél az embernél két lova is van Tolvay Ferencnek.

Hegymegi Ferenéné következik a listán, s az elfogyasztott ebédek után is még 7 Ft-tal tartozik Tolvay Ferencnek.

Rózsa Ferenc 16 Ft-tal tartozik, Mocsári László pedig 10 kiló búzával adós (Heves vármegyei mértékkel mérve) s még egy átalag bort is köteles adni. Rácz Márton ugyancsak terménnyel tartozik, pontosabban szólvá 515 font hússal, illetve annak árával.

Ha összeadjuk Tolvay Ferenc kintlévőségeit, meglehetősen komoly összeg jön ki. Kérdés azonban, hogy ezek így szétaprózódva, bizonytalan visszafizetéssel (néhányikre évek óta vár már, többnek nem tudta sem a teljes összegét, nem találta

a nyugtáját) milyen gazdálkodást tettek lehetővé? A pénzüsszeg nagysága azonban arra utal, hogy közepes nagyságú birtoka lehetett. Jóhágypai voltak több faluban, ám a birtok szórtsága sem adott lehetőséget jelentősebb jövedelem növelésre. Házi cselédeiről is tudunk, többször utal rájuk, de számukat nem írja le pontosan.

Végrendeletének második kiegészítése tartalmazza a korábban említett felsorolást, amelyben feleségének adott értékeket írja össze. Ezek összege is igen jelentős summát tesz ki, tehát megerősíti azon feltevésünket, hogy Tolvay Ferenc jómódú köznemes volt. Ugyanakkor pl. igen érdekes művelődéstörténeti adalékokat nyújt leírása egy XVIII. század eleji női viselet darabjairól. Egy magyar köznemesi asszony ruhatárának néhány jellegzetes tárgya tűnik elénk.

Ajándékozott a feleségének egy kék kamuka (damaszt) prémes szoknyát, amelyhez tartozott egy ugyanilyen anyagból készült előkötő. Illett hozzá a veres bársonyból készült gazdagon prémes, ezüst kapcsos váll, egy török selyemből készült öv, s egy aranyszálas fehér fátjol. Ezekkel együtt adott egy arany gyűrűt is, amelyet öt rubinnal díszített. (Mindezek értéke 200 magyar forintot tett ki.)

Később kapott a felesége tőle török gyolcs inget, patyolat (finom fehér lenvászon) ingvállat, mostoha fiának adott egy ezüstös gombos mentét. 1707-ben a feleségét megajándékozta egy teljes női öltözettel, amely hétköznapi viselet volt, ahogyan írta „minden napra való”. Állt egy aranyos fátjolból, ezüst galandos (szalagos) selyem-posztó ingvállból, kék selyem övből, kék rása szoknyából, azon egy előkötőből. Mindkettő ezüst galandos volt. Ennek a női ruhának az ára 54 Ft-ot tett ki.

A női ruhadarabokon kívüli Tolvay Ferenc listája a korabeli házassági kapcsolatot gazdasági szerkezetére is utal, amikor részletesen bár, de igen bonyolult felsorolja közös életük ilyen jellegű viszonyait.

Kapcsolatukban elsőrendű szerepe volt a pénznek, olyan értelemben, hogy Menyői rendszeresen adott át készpénzt a feleségének, annak mikor mennyire volt szüksége. Ezek kisebb-nagyobb tételek. Van közöttük 35 ezüst forint, 25 réz forint, egy körmőzsi arany stb. Mintegy 20 ilyen alkalmat sorol fel.

Kapcsolatuk másik vonatkozásában a ruhaneműek szerepelnek mint feljebb részleteztük. Újabb csoportja az adományoknak az élelmiszer. Elsősorban gabona, zab, búza, liszt stb.

Igen jelentős tételt tesz ki, amit a felesége szolgálainak adott. Élelmiszert, pénzt, ruhát folyamatosan biztosított számukra.

Ugyancsak jelentős értékű az átadott gazdasági eszközök száma. Ezek egy része konyhaeszköz: pl. rézedények, de szekerek, hámok, házhoz való csatorna, kötél is szerepel a felsorolásban.

Az sem elhanyagolható, hogy állatokkal is segítette feleségét. Elsősorban lovakat adott neki igás munkára, de teheneket is. Volt rá eset, hogy a felesége teheneit ő teleltette ki s ez is jelentős kiadást jelentett számára.

Kapcsolatainak utolsó csoportja jogi vonatkozású. Felesége családjának régóta húzódo peres ügyében járt el, ami neki anyagi kiadást is jelentett, de ha nem lettek volna összeköttetései „(hogya sok ismerettségemmel nem segítettem volna a dolgot)” akkor ezek az ügyek még ma is elintézetlenek, írja.

A korrektség úgy kívánja, hogy a lista végére ő is felsorolja amit Bakó Judittól kapott. Ez a lista sokkal szerényebb és általában minden tétel minősítése silány, értéktelen. Szerepel köztük jegykendő, több hordó bor, amelynek nagy része löre, liszt, vaj, túró, szalonna.

Végrendeletét zárva megjegyzi, hogy úgy tűnik neki, felesége megváltozott irányába. Látja „nagyobb fidelitását s indulatját”, de ettől függetlenül mégis

Ilyen formában rögzíti végakarátát és megjegyzéseit. Valószínűleg megérezte, hogy felesége kedvének változása nem független a végrendelet megírásának tényétől, s elég bölcs volt ahhoz, hogy lássa: miért és minek szól ez a hangulati javulás.

Onnan is érezte ezt, hogy levelet írt a feleségének, felsorolva ezeket a vádakat ellene „ismerje meg vitékeit s előttem tegyen confessiot”, de a felesége egyáltalán nem válaszolt ezekre a szemrehányásokra, sőt férjét gyalázta válaszában újra csak. Mindenesetre az is tény, hogy házasságuk során igen keveset éltek együtt. A felesége Marczinfalván lakott s onnan ment fel Tolvay Ferenchez először Murány várába, majd 1707-től Kassára. Az olvasható ki a végrendeletből, hogy tartósan nem is kötöztek össze.

A végrendelet a történeti-művelődéstörténeti adalékokon kívül stílusa miatt is érdemes figyelmünkre. Magyarul írta azt Tolvay Ferenc, sűrűn keverve a kor szokása szerint szavaiba latin szavakat, mondatokat.

Magyar kifejezései jóízűek, színesek. „Edegen szívű feleségem”, „szomoró árva özvegyiség.” Igen gyakori az előbeszédre utaló stílus: „mondottam imhol fiam”, Rózsa Ferenc nevű adósát „megbélyegeztetett lelkű embernek” nevezi, aki addig könyörgött, reménykedett, amíg két hétre kért és kapott tőle kölcsönt s már három esztendeje tartozik vele. Más helyütt ő maga tűzte mondatába egy adósság megnevezése után: „Közmondás: Az adósság el nem vész.”

Összességében elmondhatjuk tehát, hogy Menyői Tolvay Ferenc végrendelete minden bennünket bosszantó hiányossága ellenére sokrétűen elemezhető művelődéstörténeti forrás a XVIII. század elejéről. Kiderül belőle egy jómódú magyar közneveléses életvitele, gazdálkodásának gyakorlata éppúgy mint magánéletének, családi körülményeinek sok bizalmas vonatkozása.

Stílusa, szóhasználata egyúttal felidézi a korszak előbeszédét, kapcsolattartási rendjét. Számos kérdésünkre nem ad ugyan választ, de tisztáz néhány eddig még nem tudott adatot, s ösztönöz a kutatás további folytatására.

JEGYZETEK

1. PRAZNOVSZKY MIHÁLY: Egy köznemesi életút szakaszai. = Magyarország társadalma a török kiűzésének idején. Starján. 1984. 112—130. p.
2. A végrendeletet a Heves megyei Levéltárban őrzött egri káptalani jegyzőkönyv tartalmazza. Protocollum CD No 320. Testamentaria dispositio Egregii Condam. Francisci Tolvay de Dészáza. 1710. május 25. (Külön köszönet Oborny Teréznek a kiolvasás vitás kérdéseinek elemzéséért.) A továbbiakban minden idézet értelemszerűen a végrendeletből származik.
3. Darvas Mihály levele 1712. március 20-ról. Kubinyi Ferenc Múzeum Adattára. Ad. 429—82.
4. Végrendeletének ezt az állítását igazolja, hogy egyik levelében 1708. május 7-én egyes patrónusának, Radvánszky Jánosnak így panaszkodott: „kilenc hónaptól fogvást Kassán egy pénz fizetésem is nincsen.” = Országos Levéltár, P. 566. Radvánszky család lt. III. o. XXXII. cs. 54. sz.
5. Az átalag nehezen pontosítható űrmérték. 10—30 literes hordó volt Tokajban, de volt elfogadott 75 l-es változata is.

Mihály Praznovszky:

Das Testament von Ferenc Menyöi Tolvay

Ferenc Menyöi Tolvay ist eine interessante Gestalt der zweiten Hälfte des XVII-ten Jahrhunderts. In seiner Person legiert sich die Persönlichkeit des Pedagoges-Soldaten-Dichters und er ist als solcher, eine besondere Individualität in der zeitgenössischen kleinadeligen Gesellschaft. Der Autor hat schon anderswo den Lebenslauf von Ferenc Menyöi Tolvay auf dem Grund der bisher entdeckten Quellen zusammengefasst.

Diesmal analysiert er das in der jüngsten Vergangenheit gefundene Testament und er wünscht darauf eine Antwort zu suchen, wie die Vermögens- und Wirtschaftslage von Ferenc Tolvay sein konnte. Das kann man aus dem Testament mit Vollkommenheit nicht feststellen. Es stellt sich aber alles Negative der Wirtschaft eines verhältnismässig wohlhabenden Kleinadeligen heraus: die in mehreren Komitaten zerkleinerten Besitze, ungewisse Anleihengelegenheiten, Prozessführungen, usw.

Das Testament hat auch zahlreiche kulturhistorische Interessante, so zum Beispiel gibt es über die Komponenten der zeitgenössischen Heiratsbeziehung, über die Kleidungen, über die Wendungen der gesprochenen Sprache ein anschauliches Bild.

Lanttabulatúra — virágének

(Észrevételek az Istvánffy-féle Carmina lanttabulatúrájához
és egy nógrádi ill. erdélyi virágénekünk eredetéhez)

L. Kecskés András

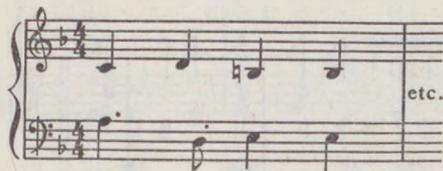
A Magyar Tudományos Akadémia kéziratára a magyar zenetörténet egy igen becses emlékét őrzi. A K 53-as jelzetű¹ Horváth–Magyar Emlékek (1556–1753) című (autográf) magyar, latin, görög nyelvű, folyóírással készült háromkötetes gyűjtemény II., latin nyelvű költeményeket és szövegeket tartalmazó kötetének fol. 82^{x-v} lapján, német lanttabulatúrában, négy zenemű található.²

A négy lantdarab modern notációra való átültetésére már történtek kísérletek. Az elsőt sikerült rekonstruálni. A második és a harmadik zenemű átírása már számos kívánnivalót hagy maga után. A negyedik, a „töredék”-ként kezelt lantdarab eredetét felfedni ezideig még nem sikerült.

A tabulatúra – a forma és a külalak után ítélve – vagy egy betűvetéssel küszködő gyermek írása, vagy egy hallás után író kusza tollvonásait őrzi.

Revízió: Elsőként Szabolcsi Bence tárja elénk 1952-ben az Istvánffy-féle Carmina tabulatúráit. Noha az átírásnál a – ma már túlhaladott – ún. „objektív” szisztemát választotta⁴ s hanghibákat ejtett, érdeme – hogy a Carmina lanttáncait felfedezte – elvitathatatlan.⁵

Szabolcsi a „Wo sol ich mich hin keren” alirátú tabulatúra 7. ütemét a következőképp írja át:

A félreértés valószínűen abból adódott, hogy a kézirat „g” betűjelzése után félreérthetetlenül egy pont látható. A ritmusérték meghosszabbítását jelölő pontot azonban minden esetben a betűjelzések felett elhelyezkedő ritmusértékek között kell keresnünk. Ily pontot ebben az ütemben nem találunk. Ujjazati jelölésnek is vélhetnénk, de azok mindenkor meghatározott helye a betűjelzések fölött van. A pont származása nem más, mint a túldalról egy erősebb tollvonás átütése.

Benkő Dániel másodikként, 1972-ben foglalkozik a tabulatúrákkal.⁶ Átírása gitárosok számára készült. Hibákat főleg a „tabulatúrából-tabulatúrára” átírásnál ejt. (pl.: a 3. ütem tab. „a” jelzése nem a második, hanem az első húrt- jelző vonal fölött van.) A ritmusértékek használatában is következetlen. (pl.: a 8. és a 9. üte-

n | d n | d n | 4 n | 5 g | g 3 | 0 0 | 5 0 | 0 d | 4 n | 4 g | g n |

d 4 | g 3 | c n | 3 3 | g l | d n | 4 4 | n o | o d | 4 n | g n | d d | 4 g |

n m | 5 g | g 3 | 0 0 | 5 0 | c | o d | 4 n | 4 g | g n | „Wo soll ich mich“

5 i | 5 i | 5 i | 5 i | 4 i | 5 i | k 2 | 5 0 | i 4 | n 4 | h g | z h | 0 3 | i n | 4 n | C z | n h | 4 h | n h | 3 n | h

n g | l n | g l || El burato Kinchbe nagio b kinch ninch
 kinek iue banatba ninch

n 4 | d o | 1 4 | d o | 5 5 | d 1 | d D | 3 c | n 4 | d o | c D | o c | 1 4 | d o | 5 k |

p 5 | k 5 | 0 d | 4 n | 4 h | z z | 4 h | g 1 | 4 d | 0 5 | d 1 | d D | 3 c | n 4 | d

0 c | D c | 1 4 | d 5 | 0 d | 4 n | z h | 4 d | n l | d n | g d | n l || Padoana

5 g | 5 c | 3 f | 0 g | 5 c | n 2 | p 4 | p 4 | D 2 | k n | 5 c | 0 3 | 0 3 | f f |

(töredék?)

mekben a váltó ritmusérték az ütem elején mindkét esetben hiányzik.) Ismerve a fellelhető Schlemmereket – közöttük az énekes változatok egyikét – megállapítható, hogy a második részt nem kell ismételni. Átírónk indokolatlanul ismétlőjelet használ a második rész végén, holott a kéziratban nem található ez az ismétlésre vonatkozó jelzés. A Schlemmer négy szólamú énekes változatát szöveggel együtt L. R. Lilien-

kron közli a Deutsches Leben im Volkslied um 1530 (Berlin-Stuttgart 1884 69. sz. című munkájában. Ebben felsorolja az általa ismert legkorábbi lelőhelyeket. A jelzetben felsorolt anyagból kitűnik, hogy a dallam nem csak világi témához (korhely nóta) kapcsolódik, hanem egyházi ének vonatkozásai is vannak. Ismerve az „una nota super „la”, semper est canendum „fa” korabeli szólamvezetési szabályt, a négy-szólamú énekes változat 2. ütem negyedik negyedére, és a 12. ütem második negyedére eső „e” hang elé leszállító diézist kell tennünk, noha ezeket Lilienkron kiadványa nem tünteti fel. A „diézis szabály” helyességét a tabulatúrában fennmaradt változatok is igazolják. Számos probléma megoldást nyerhet, ha a kottásformát a tabulatúrás lejegyzéssel összevetjük.

Schlemmer

The first system of musical notation consists of two staves. The upper staff is in treble clef and the lower staff is in bass clef. The key signature has one flat (B-flat) and the time signature is common time (C). The music is written in a style typical of early printed music, with note heads and stems clearly visible. The melody is primarily composed of quarter and eighth notes.

Wo sol ich mich hin - ke - ren, ich tummes brü - der - lein?
 Wi sol ich mich er - ne - ren? Mein gut ist vil zu klein;

The second system of musical notation continues the piece with two staves. It maintains the same key signature and time signature as the first system. The notation includes some rests and longer note values, such as a half note in the upper staff.

als ich ein we - sen han, so muß ich baldt da - von,

The third system of musical notation concludes the piece with two staves. The notation features a final cadence with a whole note chord in the upper staff and a final bass note in the lower staff.

was ich sol heur ver - ze - ren, daß hab' ich fernt ver - tan.

Musical score for measures 9-12. The score includes a treble clef staff with a key signature of one sharp (F#) and a 3/4 time signature. Below the staff are two lines of lute tablature. Measure 9: Treble staff has a dotted quarter note G4, an eighth note F#4, and a quarter note E4. Bass staff has a dotted quarter note C3, an eighth note B2, and a quarter note A2. Tablature: 3 0 a c a. Measure 10: Treble staff has a quarter note D4, a quarter rest, and a quarter note C4. Bass staff has a dotted quarter note G2, an eighth note F#2, and a quarter note E2. Tablature: 0 a p. Measure 11: Treble staff has a dotted quarter note G4, an eighth note F#4, and a quarter note E4. Bass staff has a dotted quarter note C3, an eighth note B2, and a quarter note A2. Tablature: a p c a p c. Measure 12: Treble staff has a dotted quarter note G4, an eighth note F#4, and a quarter note E4. Bass staff has a dotted quarter note C3, an eighth note B2, and a quarter note A2. Tablature: 0 c c a c a.

A helyes megoldás:

Musical score for measures 9-12, showing the correct lute tablature. The score includes a treble clef staff with a key signature of one sharp (F#) and a 3/4 time signature. Below the staff are two lines of lute tablature. Measure 9: Treble staff has a dotted quarter note G4, an eighth note F#4, and a quarter note E4. Bass staff has a dotted quarter note C3, an eighth note B2, and a quarter note A2. Tablature: 3 0 a c a. Measure 10: Treble staff has a quarter note D4, a quarter rest, and a quarter note C4. Bass staff has a dotted quarter note G2, an eighth note F#2, and a quarter note E2. Tablature: 0 a p. Measure 11: Treble staff has a dotted quarter note G4, an eighth note F#4, and a quarter note E4. Bass staff has a dotted quarter note C3, an eighth note B2, and a quarter note A2. Tablature: a p c a p c. Measure 12: Treble staff has a dotted quarter note G4, an eighth note F#4, and a quarter note E4. Bass staff has a dotted quarter note C3, an eighth note B2, and a quarter note A2. Tablature: 0 c c a c a.

Még a gyakorlott tabulatúra átírók is – mint azt Revízióink mutatja – számos hibát ejthetnek, ezért fokozott figyelmet kell szentelni a pontosságra. Számos hibát találhatunk a nyomtatott tabulatúrák kiadványokban is. A kéziratos tabulatúrák esetében ez a veszély még fokozottabb. Valószínű, hogy az Elburato 3. ütemének basszusmenete kiegészítésre szorul. A korabeli Elburatók idevágó ütemeit megvizsgálva kiegészítem jogossága igazolást nyer.

Giovanni Antonio Castelione: Intabolatura de Leuto 1536. Saltarello ditto el Burato

Pierre Phalèse: Lövenen Tanzbuch (1571)
Burate Gaillarde

Pierre Phalèse: Lucullentum Theatrum Musicum (1568)
Burato 2 lantra (az első lant szólama)

A kérdéses dallammenet mindhárom esetben a szopránban van. Ez azonban nem zavarja a bizonyítást. Ismerve az előbbi három Elburato cantus-firmusát, – amelyet minden esetben a szoprán szólam hordoz, – megállapítható: noha az Istvánffy-féle Elburatóban a cantusfirmus a basszus szólamban jelenik meg, az első húrok (4–6.) oktávhangolása miatt a dallam egy oktávval magasabban is megszólal, ezért nem okoz törést a melódia vonalában.¹¹

A 10. ütemben mindkét átíró elbizonytalanodott. A 3/4-es táncritmus – elírásból eredően – hirtelen két negyedlet mutat: mindketten – helyesen – megtartották a 3/4-es metrumot, mégsem oldották meg a problémát. A tabulatúra ismeretlen leírója is több ritmusérték hibát ejt. A ritmusértékeket három esetben indokolatlanul kicsinyíti a „Wo sol ich mich hin keren” 4. ütemében.

A ritmusértékekkel szemben való bizonytalanság leginkább a Padoana 5. ütemében tűnik szembe, ahol az első ízben helyesen lejegyzett tabulatúrás nyolcadértéket, később 32-ed váltja fel.

Vannak oly helyzetek, mikor az oktáv hangok feltüntetése zavart okoz. Ez esetben kötelező. A lanttabulatúra átírása vagy a tudományos publikációkhoz szükséges, vagy azon hangszeresek számára, akik szeretnének tájékozódni a lantirodalomban (pl. gitár, zongora, orgona, vonós, fúvós együttesek), ezért az átírás több célból is készülhet.

A Phalaetium Hendecasyllabum

A töredékként emlegetett tabulatúrasorról, amely a Padoanát követi, megállapítható, hogy az a Phalaetium Hendecasyllabum metrumára írott négyszólamú „Vitam quae faciunt” kezdetű humanista óda – itt más ritmuserkével lejegyzett – háromszólamú, egysoros lantváltozata, amelynek cantusfirmusa közepén, a tenor szólamban található.

A „töredék”, fődallamában és harmóniai felépítésében csekély eltéréssel azonosítható Johannes Honterus 1548-ban megjelent „Odaecum harmoniis” (Brassó) című ugyancsak „Vitam quae faciunt” kezdősorú, XVI-os számmal jelölt négyszólamú ódatételének harmadik sorával.¹³

Az óda egysoros lantváltozatát, tudomásom szerint, csak Istvánffy Carminája őrzi. Az egysoros jelzöt külön ki kell emelnünk, minthogy Csomasz Tóth Kálmán is csupán két, három- ill. négysoros „Vitam quae faciunt” szövegre írt ódatételről ad hírt. Az egysorosost nem említi.

Egy másik, ugyancsak háromszólamú egysoros lantváltozat – más szöveggel és dallammal – Hans Judenkünig: „Harmonie super odis Horatianis” stb. (151?) című lantkönyvének 6. oldalán található.

Az Istvánffy-féle egysoros dallamával ez nem azonos.

Más ódatételeket is közlő tabulatúrák – így a „Jacobus Thurner Viennensis” (1520 k.)-féle – sem hoznak ily genusra komponált lantváltozatot.¹⁴

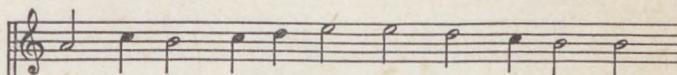
Megállapítható, hogy sem a Paul Hoffhaimernek tulajdonított kétsoros, sem a Honterus-féle – ugyancsak „Vitam quae faciunt” sorkezdetű – Martialis-i költemény inspirálta Phalaetium Hendecasyllabum genusra írt ódatétel zenei anyaga, (15) nem vethető össze az Istvánffy-féle Carmina lanttabulatúrák lejegyzéssel ill. Honterus XVI-os számú ódatételével.¹⁶

Petrus Tritonius, mestere a nagy Celtis Konrád (zeneteoretikus) ösztökélésére, iskolai használatra megkomponálta Horatius és mások metrikus költeményeit négyszólamú kórusra, amelyet 1507-ben Melopoeiae 22 super genera carminum Horatii etc. címen ki is adatott. Ugyanezek a dallamok feltűnnek Ludvig Senfl: Varia Carminum genere . . . Nürnberg (1534) című kiadványában is. Minthogy az ország leg-

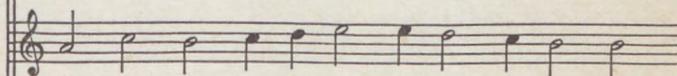
déli városában, Brassóban és más szász városokban is éneklék a Honterus-féle iskolai céllal kiadott: *Ode cum harmoniis* (Brassó, 1548) dallamait, az Istvánffy-Carmina tabulatúra keletkezését a XVI. század dereka tájára tehetjük. Annyi bizonyos, hogy nálunk is igen közkedvelt lehetett a dallam, mivel a „legrégebbs”-nek mondott Váradi Énekeskönyvben (1566) már négy (kétsoros) magyar nyelvű egyházi szöveg mellett, mint nótajelzést találjuk. Dallamát magyar szöveggel először az Eperjesi-Graduál (1635–1650) őrizte meg. Itt még a hendecasyllabum sor nem változott.^{s17} Később ritmikai, majd dallami változtatásokkal került az énekes könyvekbe:

Tenordallamok:

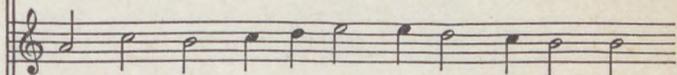
1. Istvánffy-féle töredék
(1560 után)

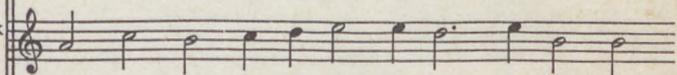
2. Honterus János: *Ode armoniis* (1548) /Brassó/

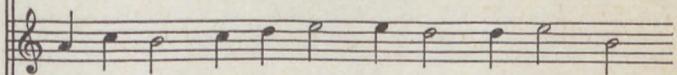
3. Eperjesi Graduál
(1635 és 1650 között)

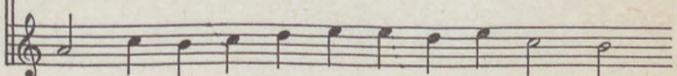
4. Illyés István: *Soltári Énekek*
(1693) /Nagyszombat/

5. Kolozsvári Énekeskönyv
(1774)

6. Református Énekeskönyv
(1948) /Debrecen-Budapest/

	<i>Eredet</i>	<i>Refrén</i>	<i>Megjegyzések</i>
1. Pozsony— Nagyszombat (Felső- Magyarország)	Istvánffy Miklós: Carmina/II. 1560 után	Kincsbe nagyobb kincs nincs Kinek szíve bánatba nincs (mai ortográfiával)	dallam nélkül csak refrén
2. Nógrád	MNT III. A, 276/b Ipolyvarbó, 1940-ben leírta Rajeczky B. Gyűjtötte: Bakó Antal	Szerelmes virág Kincs, kincs nagyobb sincs Kinek szíve bánatba sincs	dallammal 3 versszak
3. Nógrád	MNT III./A, 241/II. Órhalom. 1951-ben gyűjtötte Manga János	Szerelmes virágom Kincs, kincs, kinek nincs Kinek szívebánatja nincs	dallammal 3 versszak
4. Nógrád	MNT III./A, 238—239/II. Hunyag, 1955-ben gyűjtötte Kiss Lajos	Szerelmes virágom Kincs, kincs, kinek nincs Kinek szívebánatja nincs	dallammal 3 versszak
5. Nógrád	MNT III./A, 240/II. Órhalom, 1952-ben gyűjtötte Kerényi György	Szerelmes virágom Kincs, kincs, kinek nincs Kinek szívebánatja nincs	dallammal 3 versszak
6. Erdély	Krizsa-féle gyűjtés 1863/248. sz.	Szerelmös virág Kinél nincsen szebb kincs Kinek szíüve bánatba, nincsen, nincs	dallam nélkül 9 versszak
7. Erdély	Bartók—Kodály: Erdélyi népdalok/3. sz. Fejér-nyikló, 1903-ban gyűjtötte Vikár Béla	//: Szerelmes virág :// Nincsen annál szebb kincs Kinek szíve bánatba nincsen, nincsen, nincs	dallammal 6 versszak
8. Zemplén	RMKT XVII. sz./2. Miskolci Csulyak István kézírata, XVII. sz. eleje	Kinchben nem volt nem lehet is drogab kinch Mint az kinek szíve haboruban nínch	dallam nélkül a refrénhez csupán hasonló

Házasító énekünk számos dallam- és szövegvariánsát pár évtizede még őrizte a nógrádi és erdélyi népi emlékezet. A refrén „töredéket” egy másik kéz írta be a tabulatúrasorok közé.

$\text{♩} = 84$

Köt - tet - tem, köt - tet - tem Há - rom ko - szo - rút,

$\text{♩} = 92$ $\text{♩} = 84$

Sze - re - lo - mes vi - ag, Kincs, kincs, nagyobb sincs, Kinek szí - ve ba - na - do - ba nincs.

Ipolyvarbó, Okosi Istvánné
Csernyik Anna (50)
Bakó Antal gyűjtése.
Lejegyezte: Rajeczky B.
1940-ben.

$\text{♩} = 96$

Kö - töt - tem, kö - töt - tem há - rom ko - szo - rút. A leg - el - sőt

kö - töt - tem nasz - nagy - u - ram - nak sze - rel - mes vi - ra - gom,

Kincs, kincs ki - nek nincs, Ki - nek szí - ve - ba - nat - ja nincs.

Órhalom, Varga Andrásné (73)
Kerényi György gyűjtése (1952).

A teljesség kedvéért meg kell említenem a Kriza gyűjtötte (1863) Gazdag asszony anyjáról szóló erdélyi balladát, amelyet – stílusa és felépítése szempontjából – Vargyas Lajos a legjobb felépítésű középkori balladákhoz sorol. Szövegkezdeté meg egyezik a Kriza gyűjtötte (1863) házasító első sorával. A további hasonlóság (2–4. sor) a hármas szám használata és a házasító motívuma. A további versszakokban azonban semmi összefüggést nem lehet kimutatni. A balladát Kodály Zoltán gyűjtötte 1910-ben. Dallama nem a házasítók közül való.

*Egy asszonynak vala három szép leánya,
Hármat adta férjhez három országba
A legkisebbiket be Törökországba,
Hallotta, nagy gazda a szegényt nem szánja. stb.*

4. LEO SCHRADER: Das Problem der Lautentabulatur-Übertragung e. tanulmányában válaszol Gombosi Ottónak azon cikkére (1929, ZfM XIV., 186. l.), melyben megbírálja a Milan-kiadásról készített recenziót (Paul Hamburger) (ZfmW XII. 152.). A vitát — ideiglenesen — GOMBOSI OTTÓ Kleine Beiträge cikke zárja le. (ZfmW 1934/X. 497—498.)
5. Új Zenei Szemle Budapest 1952/3 11—12.
6. Szabolcsi Bence első kiadásáról a cikk írója nem tesz említést.
7. Más dúr dallammal már 1568—(1535?) ban megjelent a Berkreien sorozatban. Berkreien, (Bergreihz, bergkreien, bergreyen) világi tánceredetéről szóló cikkel lásd: Dr. Hugo Reimann Musik-Lexikon. Leipzig 1882. 95. l. vő. még MGGI (Gudewill), Zenei Lexikon, Budapest, 1965. 233. l.
8. Benkő tévesen ezt a művet jelöli meg, mint a Schlemmer legkorábbi forrását, majd egy elfrt évszám is olvasható ugyanitt, miszerint a G. Forster Liederbuch elé az 1549-es évszámot teszi, hová inkább az 1540-es keltezés illenék. (lásd: Lillenkron: Deutsche Leben im Volkslied um 1530, Berlin—Stuttgart, 1884. No. 69, 217. l.) A Schlemmer a G. Forster féle Ein Auszug gute und alter neuen teutscher Lieder (Nürnberg, 1540.) II. kötetében No. 57. alatt található. A III. kötetet 1549-ben adták ki. A Schlemmer ebben nem található.
9. Szabolcsi és Benkő tévesen, spanyol táncot látnak benne.
10. Lásd.: G. A. CASTELLIONE: Intabulatura de Leuto 1536: Salterallo ditto ei Burato. PIERRE PHALESE: Lövener Tanzbuch (1571); Butare gaillarde Luculentum Musicum (1568); BURATO JOANNES PACOLONI: Longe Elegantissima Exellentissimi Musici (1564); El Burato.
11. HOWARD MAYER BROWN: Instrumental Music before 1600 Cambridge, 1965-ben megjelent bibliográfiájában a többi Burato lelőhelye is megtalálható.
12. CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN: A humanista metrikus dallamok Magyarországon. Budapest, 1976. 228. l.
13. Ua. 330. l.
14. Új kiadásban és átirásban lásd: Rudolf Flotzinger: Das Lautenbüchlein des Jacob Thurner (Graz, 1971.).
15. Martialis Liber X. No. XLVI.
16. Tranostius zenei tételei (1969) CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN: A humanista metrikus dallamok Magyarországon, Budapest, 1967. 235. l. XII-es számmal jelölt óda kétsoros zenei anyagával kis eltéréssel; más szöveggel (Grates nunc etc.) összevethető.
17. SZABOLCSI BENCE: Adalékok a régi magyar „metrikus” énekek történetéhez (HK 1928. 101—114. l.), vagy Die metrische Odensammlung des Janus Honterus (ZsfmW 13. Jg. 1930—1931., 338—340. l.).
18. Lásd még Ludwig Senfl kettősénekét (Doppellied) az O Elslein és a Es taget vor dem Walde (Nürnberg, 1554.) és a Scola Cantorum (Budapest, 1976.) 21. oldalán levő *O rosa bella* és az *In feuers hitz* XV. századi ismeretlen szerző művét.
19. Régi Magyar Költők Tára XVII. század (2. 392. l.) KÁRDOS TIBOR: Középkori kultúra, középkori költészet, Budapest, 1941. 82—86. VARGYAS LAJOS: A magyar népballada és Európa, Budapest, 1976. 64—69.
20. LEGÁNY DEZSŐ: A magyar zene krónikája, Budapest, 1962. 50. l.
21. TAKÁTS SÁNDOR: Rajzok a török világból I., 1915. 429—435. l.
21. HOLUB JÓZSEF: Istvánffy Miklós Históriaja hadtörténeti szempontból, Szekszárd, 1909. 152. l.
22. SZABOLCSI BENCE: Adatok a XVI—XVII. század magyar irodalom és zenetörténetéhez, Új Zenei Szemle. 1952/3. 11—12. l.
23. NICOLAUS SCHMALL: Lautten Tabulatur (1613). A prágai Egyetemi Könyvtár tulajdona. Facsimile kiadás: Jiri Tichota Prága, 1969. Editio Cimelle Bohemica, VIII.
24. GERÉZDI RABÁN: A magyar világi líra kezdetei. A virágének, Budapest, 1962. 266. l.

András L. Kecskés:

”Lautentabulatur – Brautlied”

In der Sammlung der Ungarischen Akademie der Wissenschaften ist ein sehr wertvolles Andenken aufbewahrt. Es sind vier Musikstücke in deutscher Lautentabulatur auf der Seite 82 des zweiten Bandes – der Gedichte und Texte in lateinischer Sprache enthält – der ungarisch, lateinisch und griechisch geschriebenen Kroatisch-Ungarischen Andenken (1556–1753), die unter dem Zeichen K53 zu finden sind.

Im Ergebnis der früheren Versuche gelang es von den vier Stücken die Notation des ersten zu rekonstruieren. Die des zweiten und dritten ist aus musikwissenschaftlicher Hinsicht nicht anzunehmen. Aber die erfolgreiche Forschung des vierten Stückes, des “Fragmentes” liess auf sich bis zum heutigen Tage warten.

Die erste Tabulatur enthält ein bekanntes deutsches Volkslied vom Ende des 15-ten Jahrhunderts, das in den Lautentabulaturen des 16-ten Jahrhunderts in zahlreichen Variationen notiert wurde. Das zweite und dritte Stück ist je ein Hofanz aus Italien “Padoana et El burato”, die früher in fehlerhaften modernen Fassungen erschienen sind. Die Fehler werden in der vorliegenden Studie korrigiert. Von dem vierten Musikstück stellte sich im Ergebnis der Forschungen unseres Autors aus, dass es die Notation einer humanistischen metrischen Ode in einzelziger dreistimmiger deutscher Lautentabulatur ist. Die Melodie der Ode „Vitam que faciunt . . .” war im 16-ten Jahrhundert in Ungarn sehr verbreitet, und wurde zu zahlreichen protestantischen Psalmen als adnotam verwendet.

Aber für uns Ungarn ist das zweizeilige Brautlied, das unter den Tabulaturen zu finden ist, am wertvollsten. So bekommen wir eine Nachricht von einem im ungarischen Sprachraum (Komitat Nógrád und Siebenbürgen) sehr verbreiteten Volkslied aus dem 16-ten Jahrhundert, das erst Anfang des 20-ten Jahrhunderts von Béla Vikár gesammelt, und von Béla Bartók notiert wurde.

Die Tabulaturen und das Brautliedfragment sind für die Forscher der ungarischen Kulturgeschichte von grösster Bedeutung, weil sie einen neuen tiefen Einblick in die ungarische Vergangenheit erlauben.

Jobbágyiskola, jobbágyiskolázás Kisterenyén a Canonica Visitatiok¹ tükrében

Szomszéd András

Kisterenye² a fennmaradt források tanúsága szerint már a XVII—XVIII. században a környező falvakhoz képest a hegyvidékre nem jellemző, nagyhatárú település volt. A mintegy 40 km²-nyi nagyságú határral bíró településhez változó számú puszták, lakott helyek tartoztak, melyek a történelem folyamán más-más néven szerepelnek a forrásokban. Több közülük a török hódoltság idején véglegesen pusztává lett, s volt létüket jelenleg csak egy-egy határnév bizonyítja.³

A XX. század 80-as évek elejének Kisterenyéjét Egyházás, Utas, Vámos, Vásáros, Nagy és Kis jelzőkkel együtt találhatjuk meg a különböző korok forrásaiban, mely jelzők utalnak a település történelem folyamán betöltött szerepére.⁴

A Kisterenye névalak csak a XVIII. sz. második felében válik általánossá. Hogy miért éppen ez a jelző maradt meg, erre magyarázatot nem leltem, hisz a „hajdani Kis Terenne falu” már 1605-ben elpusztult, újjá sem épült, volt helyén, az Arany-hegy alatti Hársas alján, jelenleg is csak elhagyott homokbányák vannak.⁵

A falu a XV. században vásárokat tartó, de mezővárosi jogállással nem rendelkező település, a XVII. században rövid időre pusztává válik. Lakói 1686-ban elmenekülnek a törökök és Sobieski csapatai elől. Az újratelepülők 1692 környékén veszik újra birtokukba a területet, többségük a templom körül építve új házat, de egy részük ettől több kilométerre, a volt Vásárosterenye helyét népesítik be, és hamarosan megjelennek az új puszták is.⁶

A két nagyobb településrészt csak 1823-ban köti össze egy szilárd kőhíd, melyet a szeszélyesen kanyargó Tarján patakon épített a megye. A vasút megjelenése kényszerűleg írja elő a Tarján patak szabályozását, az árvizek megzabolázása közelebb hozza egymáshoz a két településrészt, amit eddig csak a templom, és a közel 4000 holdra rúgó Gyürky birtok kapcsolt egybe.⁷

Mindezek ellenére az 1850-es években tíz kerület tartozik a településhez. A puszták lakóinak száma 30–150 között mozgott koronként, egy családban sokszor 6–8 gyerekekkel.⁸

A falu temploma 1397-ben épült, plébániáját az 1332–37-es pápai tizedjegyzék is említi.⁹ A plébánia 1676 januárjáig egyházmegyeileg az Esztergomi Érsekséghez tartozik, majd ezután a Rozsnyói Püspökséghez csatolják.¹⁰

A falu népe többségében mindvégig katolikus, ami annál is érdekesebb, mert a templom kegyurainak számító földesurak egy része, a Gyürkyek és Bornemiszlák kálvinisták, a puszták népe közül, a nem katolikusok, a luteránus vallást követik.¹¹

A községben lakók száma a tárgyalt időszakban 235 főről 1462 főre szaporodott, (v. ö.: I. sz. melléklet!) s ez a közel 1500 főt kitevő lakosság egy része a főntebb em-

Év	Lakó	A tanító		Tanuló	A tanító jövedelme	
		neve	végzettsége, tanít		egyházi	tanítói
1674	X	X	X	X	stólapénz, ajándék *	„bizonyos fizettség”
1731	235	Nagy Mihály	X	X	stólapénz, 0,5 pm termény * 6 szekér fa!	1 szekér fa, + termény +
1755	489 (144)	Fülöp Mihály	X	X	stólapénz, 3 nyomásban 4-4 pm. vetés, 1 „szekérnyi” rét	1 szekér fa, + 1 forint +
1761	520	Taly György	X	X	X	X
1770	X	Pap Mihály	3	3	stólapénz, 1 pm. termény * 6 szekér fa!, 8 pm. term. vetés	1 szekér fa, + 1 forint +
1772	X	Szilágyi Pál	X	X	stólapénz 3 f 40d egyéb 2 f 5 d. 1/2 pm. termény *	1 forint +
1778	886	Csemyiczky György	X	X	1/2 pm. termény * stólapénz, 10 dénár * 12 pm. vetés 8 szekér fa!	1 forint + 1 szekér fa +
1784	1383 (241)	Bárány István	X	X	stólapénz, 1/2 pm. termény, * 10 dénár, * 12 pm. vetés, 1 pm. kenderföld	1 forint + 1 szekér fa +
1813	1092	Chikány Antal id.	X	50	20 pm. vetés, 1 pm. kukoricaf., 1/2 pm. kenderf., káposztás, 2 currus rét, 148 pm. termény! Jövedelme pénzbeli értéke: 195 f	
1832	1464	Chikány Antal ifj.	X		mint az apja	30 forint A szegények nem fizetnek
1860	1462	Chikány Ignác	X	160	(A földet a közösség műveli.) 1/2 telek föld, 7 szekér fa, gyerekenként 40 xr., és stólapénz	

lített 40 km²-nyi területen élt, az egymástól több mint egy kilométerre lévő két falurészben, illetve a koronként váltakozó számú pusztákon.

Iskolamester pedig csak egy volt „a parochia mellett, ahol az iskolamester háza” is épült.¹²

E hosszúnak tűnő bevezetést tartottam szükségesnek már csak azért is, hogy a későbbi taglalt nehézségek mellett szemléltessem a területi szétszórtságot, amit a korabeli iskolamestereknek le kellett volna győzniök.

A középkorban a jogokkal nem rendelkező, mezőgazdasági termelőmunkát végző jobbágytömegek nem részesülnek szervezett oktatásban. Így nevelésük, kiképzésük helye a család, ahol a szülőktől sajátították el az életükhöz, mindennapi tevékenységükhöz szükséges gyakorlati ismereteket, erkölcsi magatartásuk szokásait. Ezen az egyoldalú nevelésen, képzésen változtatott a reformáció. A protestáns iskolák elterjedése a kultúra egy bizonyos fokú demokratizálódását eredményezte, első sorban a városok, mezővárosok kereskedő-polgári rétege szempontjából. A protestantizmus nálunk sem alakított ki széles körű népoktatást. Az ellenreformáció jelentkezése a XVI–XVII. században nagymértékben megváltoztatta a magyar közoktatást.¹³

A reformáció és ellenreformáció harcának egyik eredménye a falusi kisiskolák elterjedése a 16. században. Feladatukká teszik a hit terjesztését, és a legegységibb ismeretek oktatását.

Az iskolák tananyagát a katolikusok először 1560-ban a nagyszombati zsinaton határozzák meg, mely szerint tanítani kell a katekizmus szövegét, az egyházi énekeket, és keveseknek írást, olvasást. Az elképzelést azonban nehezen lehet átvinni a gyakorlatba. A jobbágyok közül sokaknak az ábécéskönyvek megszerzése – számuk és áruk miatt – csak álom maradhatott, ha egyáltalán volt erre igényük. A földesuraknak sem állt érdekükben, hogy a jobbágycsemeték elsajátítsák az elemi ismereteket. Még Bornemisza Péter sem tartja szükségesnek a földesúri udvartartás gyerekeinek az írást, olvasást, amikor így ír olvasókönyvének előszavában: „... jobbágyaid, cseléded ... intsed, hogy minden háznál mindennap elmondják a magyarok magyarul, a tótok tótul a katekizmus ismereteit.” A jobbágygyerekekkel kapcsolatban tehát szó sincs olvasni tanulásról, olvasásról, csak betanulásról, felmondásról.¹⁴

Ezzel a fentebb vázolt igénnyel a 17. század elejére a katolikus kisiskolák szervezete megszilárdult, az egyházmegyék – az államhatalom teljes támogatásával – nagy energiával ösztönözték a falusi katolikus egyházközösségeket a kisiskolák építésére, fenntartására. Az 1611-ben összeült nagyszombati zsinat többek között elrendeli, hogy a szokásos egyházi visitatiók során az iskolát, a tanítókat is meg kell látogatni, meg kell győződni a tanítók tudásáról, magatartásukról, tanításuk módjáról. Ezek után a visitatiókban egyre gyakrabban találkozunk a „schola”, „ludimagister”, „ludirector” kifejezésekkel, s ha pár szó, vagy pár mondat ercjéig bizonyos időközökben megemlítik az egyházközösség iskoláját és tanítóját.

Hogy a településnek van iskolája, s talán tanítója is, arról először az 1674-ben keltezett Canonica Visitatio tudósít. A plébános jövedelmét tartalmazó részben az iskoláról a következőket tudhatjuk meg: A plébánosnak a paplak mellett van egy pincéje, ahol az iskola épülete is áll, ami egyben az iskolamester háza is. Az iskolamester nevét nem örökíti meg a forrás, sőt jövedelméről is csak általánosan beszél: Eszerint a tanulóktól kap bizonyos fizetséget, s az egyházi tevékenységéért jár a tanítónak a stólapénz, s a „szokásos ajándékokat ugyancsak megkapja”, de hogy

miből mennyit kap a névtelen iskolamester, arról nem szól a szűkszavú forrás, mint arról sem, hogy hány növendéket tanít.¹⁵

Valószínű, hogy ez a korai iskola is kettőstagozatú kisiskola, ahol minden gyermek számára „kötelező” volt a vasárnaponkénti katekizmus tanulásában való részvétel, amit a pap tanított az iskolamester közreműködésével, a hétköznapokon a tanító csak pár tanulóval foglalkozott külön díjazás fejében. Ez a pár tanuló is azt tanulhatta, az a nagyobb városok kollégiumainak kezdő tanulói; hittant, olvasást, írást, s kivételes esetekben számtant. Az iskolamester is főleg kántori, jegyzői, s esetenként sekrestyési feladatokat végzett.¹⁶

További tanítóról, iskoláról az 17. században nincs tudomásunk, a falu közel 10 évig lakatlan. Az újratelepüléstől majd 40 év telik el, amikor 1731-ből vannak újra egyértelmű adataink.¹⁷ Ebből az évből ismerjük az első iskolamestert név szerint. Nagy Mihálynak hívják. Hűséges, vallásos férfiú, a hitben járatos, a plébánosnak engedelmeskedik. Nagy valószínűséggel vélhetjük, hogy volt egy-két tanítványa is, mint későbbi utódjainak: Fülöp Mihálynak és Taly Györgynek, mert mindhármuknál külön jövedelemként tüntetik fel a tanításért járó 1-1 szeker fát tanulónként, és az elsőnél még meg nem határozott mennyiségű terményt, az utóbbi kettőnél pedig 1-1 forintot évenként és tanulónként.¹⁸

Az eddigi források az oktatás esetlegességéről, alacsony színvonaláról tanúskodnak, és arról, hogy az iskolamesternek csak egyik, és nem is legfontosabb feladata volt az oktatás, emellett kántori, jegyzői, sőt sekrestyési feladatokat is el kellett látnia.¹⁹ A népoktatás országosan is alacsony szintű. Tanítóképzés nincs, így nem is minden iskolában működött tanító. Számukat tekintve sem tartoznak az iskolamesterek a népesebb foglalkozásúak közé, bizonyítják ezt Mária Terézia összeírásai, 1770, illetve 1772-ben, mely szerint Magyarországon – Horvátország és a Bánság nélkül – az 502 mezővárosban és 8240 faluban mindössze 4437 tanító működött.²⁰ Nógrádban a számuk 178. Egyelőre kevés ideig marad egy tanító egy helyen. Kisterenyén például 1770-ben Pap Mihály oktatja az olvasás, írás tudományát (télen három tanítványnak), két év múlva viszont már a Mohácsról ideszármazott Szilágyi Pál a ludirector, íráson és olvasáson kívül oktatna aritmetikát is, ha volna kinek.²¹

Az oktatás megreformálásának szükségességét érezte Mária Terézia, amikor kiadta a Ratio Educationist. Fő cél a „közjó” és „fegyelem” fenntartása, rendelkezzen minden alattvaló a műveltség minimumával. Ezért a törvény előírja a 7-12 éves gyerekek számára a kötelező iskolába járást. Az 1788-as iskolautasítás a tanítóköteles kort 6-12 évben állapítja meg, de mindkettő inkább csak az óhaj szintjén maradt, mert a be nem tartása esetén rendkívül enyhe szankciót helyez kilátásba. Az egy havi mulasztásért járó 20 krajcáros büntetés kifizetése, vagy helyette az 1 napi robot nem állt arányban azzal a haszonnal, amit az otthon tartott gyermek a jobbágygazdaságban elvégzett. Igyekszik a törvény a tanítók tekintélyét is helyreállítani. Az iskolalátogatónak a tanítót a pap, a földesúr, a bíró jelenlétében tüntetően úrnak kell szólítani, lakása nem lehetett egyben a tanterem is, és végül évi jövedelmét meghatározzák 120 forintban, melynek 2/3 részét természetben kapja.²²

Hogyan valósult, illetve valószínűtlenek meg a törvény rendelkezéseit egy olyan falusi iskolában, mint a kisterenyei?

1778-ban a visitatio megállapítja Csenyiczky Györgyről, hogy az előírt képesítő vizsgát sikerrel tett iskolamester, az „utasításoknak megfelelően elegendő tudása van”. Az elvárásoknak mint ember is alkalmas, hisz katolikus, hitét buzgón gyakorolja, a fiatalokat is erre buzdítja. Magánélete mai szemmel is példamutató, mint a

visitatioiban olvashatjuk: „. . . Szent György napján sem figyelhető meg semmi rossz tulajdonsága.”

A szülőkről már nem olyan jó a jegyzőkönyvet írók véleménye: még a katolikus szülőket is – ők adják a falu lakosságának majd 100%-át – buzdítani kell arra, hogyha a gyerekeik megfelelő kort érnek el, figyelmeztessék őket az engedelmességre, és az elsőáldozás kötelezettségére.²³

A tanításért járó jövedelme, mely hasonló mint elődeié, bizonyítja, a tanító még mindig csak mellékesen tanít, minden egyéb fontosabb a közvélemény szemében is, mint az iskola.

Érdekes ebből a szempontból II. József uralkodása alatt Bárány István esete. 1784-ben az alábbi jellemzést kapja: „A gyerekeket szorgalmasan tanítja, a plébánosnak engedelmeskedik, a hitben járatos, kegyességből másoknak is jó példát mutat, gyakran áldozik.” Már a falu határának tagosítása során az 1787. évben, ellátta a jegyzői teendőket. Illetményföldként az uradalom három nyomásban 4–4 pozsonyi mérő szántót mér ki számára. Évi jövedelme 120 forint.²⁴ Az iskola, mely egyben a tanítói lakás is „. . . igen nyomorúságos”. Ugyanezen iskolamester egyik ténykedésével ugyancsak kivívta a helybeli hatalmasságok haragját, olyannyira, hogy ügye 1788-ban a járási főszolgabíróig jut el. A vád ellene, mint az a falu pecsétjével ellátott tanúsító levélben olvashatjuk: „. . . sokféle törvénytelen cselekedet. Úgy mint gyakorta a mértéktelen italban elmerülvén fertelmes káromkodásokkal . . . a helybelieket botránkoztatva, s a tisztelendő plébános urunkat mások hallatára gyalázkodó szókkal illette, sőt . . . tolvajlásban is tapasztaltatott.” Ezekkel a „vádakkal” azért támadják Bárány Istvánt, mert egyik buzgó végrehajtója az uralkodó, II. József által elrendelt kataszteri földméréseknek. Ebbéli buzgóságára mi sem jellemzőbb, mint, hogy tanítói feladatainak ellátására maga helyett, saját pénzén helyettest fogad. Helyismeretének köszönheti, hogy még sem bocsájtják el. Az egyik állami földmérő, Rozmaring Mihály így ír róla felettesének: „. . . Mivel az egész határ constitutioját tudja, instálom a Tekintetes Al Comissariust, méltóztasson nekem a nevezett notariust helybe visszaállítani, s a helység plébános uramnak imponálni”. Nem valószínű, hogy ezt a támogatást, mint iskolamester is megkapja.

Ugyanebben a visitatioiban említik először az iskolával kapcsolatban a faluban élő nem katolikusokat. Számuk 10 és 50 között mozgott, nagyrészt uradalmi szolgák, akik társadalmi helyzetük és főleg hitük miatt sem járatják gyermekeiket katolikus iskolába. Kisterenye környékén sem lévén hitfelekezetüknek iskolája, a protestáns gyerekek egyáltalán nem látogattak iskolát.²⁵

Források hiányában a falubeli iskolával és iskolamesterrel csak az 1810-es években találkozunk ismét. 1812-ben nemes Chikány Antal egy személyben a falu tanítója, kántora és jegyzője. Nagyoroszi mezővárosban tett vizsgát, mely jogosítja a normál triviális (2 osztályos) iskolában való tanításra. Anyanyelvén kívül jól beszél németül, egy keveset latinul és tótul. Tanít „keresztényi tudományt”, írást, olvasást és számtant.

A kőből emelt iskolaépület két helyiségből áll. Egyikben lakik a tanító, a másikban folyik a tanítás. A helyiségek immár padlózottak. Az épület egész állaga rossz, ablakai kicsinyek, belső tere homályos. Rég megérett a felújításra. A belső berendezésről nem szól a forrás. Kétféle tankönyvet használnak: az elsők könyve tartalmazza az ábécét, a szótagolást, a szóösszekötéseket és néhány példaelolvasmányt, gyakorló szöveget. Található benne pár latin–magyar szópár, ima és ministracio szövege. A könyveket a szülők a környező mezővárosok vásárain szerzik be. A már feltehetően olvasni tudó másodikos tanulók számára magyar imádságos könyvet rend-

szerezítettek. A hittan elemeit mindkét osztályosoknál egy, a plébános által összeállított kéziratról tanulják az iskolában és a templomban egyaránt. Bár az uralkodók már több mint negyven éve előírták az iskola kötelező látogatását, a tanköteles gyerekek évenkénti összeírását, mégis a 6–12 éves gyerekeknek csak egy része látogatja az iskolát, főleg a mezőgazdasági munkák számára holt szezonként szereplő téli hónapokban. A tanulók összeírására az egyházi anyakönyvben találunk nyomokat, de a fő cél az elsőáldozók számvétele, s csak mellékesen, rendszertelenül említi meg a plébános, hogy járnak-e iskolába, vagy milyen szinten olvasnak. Az idősebb Chikány Antal óráit télen 30 tanuló látogatja, számuk tavaszra 20-ra csökkent. 1813 szeptemberében pedig 25 fiú és 25 leány jár iskolába. (A további létszámalakulást a II. táblázat mutatja.)

II. sz. táblázat

(Egyházi anyakönyv III. kötet. Az adatokat az elsőáldozók számának megállapítására vették fel, s csak mellékesen jegyzik meg, hogy az illető gyermek jár-e iskolába, illetve milyen tudása van.)

Év	El-ső-ál-do-zók	Iskolába jár					Iskolába járók életkora						
		Össz	Fiú	Lány	ol-vas	nem jár	6	7	8	10	11	12	13
1812	x	30	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
1813	50	50	25	25	x	x	x	x	14	10	16	10	x
1814	29	29	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
1815	27	27	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
1816	19	19	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
1817	42	42	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
1818	4	x	x	x	3	x	x	x	x	x	x	x	x
1819	23	11	4	7	x	12	x	x	2	3	3	3	x
1820	2	2	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
1821	36	28	x	x	28	8	x	x	x	x	x	x	x
1822	50	43	x	x	7	7	x	x	x	x	x	x	x
1823	26	22	x	x	x	4	x	x	x	x	x	x	x
1824	25	20	x	x	x	5	x	x	x	x	x	x	x
1825	37	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
1826	30	30	x	x	x	x	x	x	2	7	11	9	1
1827	58	58	x	x	x	x	x	x	7	29	13	6	3
1828	37	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
1832	x	80—90	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x

Rosszallóan jegyzi meg a visitatio írója: „nem mindenki látogatja egész évben az iskolát, mert a szülők gyermekeiket mezzei munkára, libák őrzésére fogják be, nem törődve azzal, hogy ez ellen az elítélésre méltó szokás ellen gyakran hirdetnek ki – különösen nyáron és tavasszal – megtorló rendelkezéseket.”²⁶

Bár az iskolába járók létszáma növekszik – télen 80–90, 1832-ben is, „. . . sokan megtagadják az iskolába való járást”. A szokásos tananyagon kívül – kereszténysztudomány, olvasás – írást és számtant is tanít az 1831 telén elhunyt apja helyére lépő 28 éves, a Nógrád megyei Csecse községből hazahívott Chikány Antal.

Valószínű, 1813 óta új köntöst kaphatott az iskola épülete, mert a látogatáskori állapotát „jó”-nak minősítik. A „szalmatető” épület továbbra is két részből, a tanító lakásából és a tanteremből áll. A tanterem „. . . annyira szűkös” – olvashatjuk –, „hogy csak a gyerekek felét tudja alkalmasan befogadni.” Bővítésre nem gondolhatnak, mert a telek kicsi, hogy nem több az udvara, mint 12 négyszögöl, akárcsak a kertje. A pap, a tanító, a helység lakói eddig eredménytelenül fordultak a falu urához.²⁷

A canonica visitatiokat olvasva megállapíthatjuk a falusi iskoláról, hogy a parasztság művelődésében az iskolai oktatás nem játszott túlságosan nagy szerepet. Az iskolák fenntartása kizárólag a felekezetek feladata, a közösség anyagi ereje az iskolához, az iskolába járáshoz való hozzáállása nagyban befolyásolta az oktatás tárgyi, személyi feltételeit. A szülők általában csupán azért küldik iskolába kisebb gyermekeiket, hogy ne legyenek láb alatt, de mihelyst hasznukat vehetik a paraszti munka hármely területén, elvonják őket a tanulástól. Az iskolai oktatás ezek számára legfeljebb a 3–4 téli hónapra korlátozódik. De ha a szülőknek szándékukban is állna a gyermekük taníttatása, az anyagi tehetségük hiánya, a ruhátlanság akadályozza a rendszeres iskolába járást. A tanítók csak mellékesen oktatnak, hisz a tanításért kapott fizetésből meg nem élhettek. Maga az iskola épülete sem vonzó. Aligha túlzok, ha a község iskolájának általános jellemzésére egy névtelen újságíró 1841-ben írt cikkét hozom fel példaként. Az iskolaházak közül „. . . igen sokat ólakhoz, kunyhókhoz hasonlíthatom. Roskadózó, rongyos, szurtos külsejű, egy négyszögűláb üvegkukucsálókkal ellátottak. Nyomorult iskolaházak . . . szegénységük miatt itt a tanító egyszersmind kántor és orgonista, egyházi rector is.”²⁸ És mint ír az iskolák állapotáról Mocsáry, a megye történetírója: „A’ szegényebb R. Catholicus szülők többnyire Gyöngyösrre küldik gyermekeiket, vagy ha tőlök az sem telik ki, tudatlanságban hagyattatnak ártatlan gyermekeik; mert a’ falusi erőtlen Oskolákat számba se lehet itten venni (ámbar ezeknek is nagyobb felvigyázat alatt könnyű volna orvoslások), mellyekben most némelly rövid imádságon kívül legfeljebb olvasni taníttatnak valamennyire a’ gyermekek.”²⁹

Így nem csodálkozhatunk a kisterenyei kisiskolai oktatás alacsony színvonalán, s főleg nem róhatjuk meg ezért a kor tanítóit. Érdekes, hogy a nők többen tudnak olvasni, mint a férfiak. Valószínű, hogy tudományuk többek között anyjuktól származik. A fiúk felserdülve, a mezőkön bandákba gyülekezve, az állatok őrzése közben még azt a keveset is elfelejtik, ami az iskolában rájuk ragadt. „Csodálható-e, hogy a parasztyerek kisgyermek korától fogva a barnok mellett, pajkos suhancok közt nevelkedve, szilajabb, vadabb lesz mint az üseje?”³⁰

Illusztrálásként álljon itt néhány idézet a visitatiókból: „. . . A fiatalok szófogatlanok, engedetlenek.” Gondolom, ezek a gyerekek, fiatalok is át-átrándultak Nagy-Terenyére bánészkodni, ahol nagyobb társaik még az egyház által tiltott napokon is „. . . a közönségesen csúrdásnak nevezett . . .” táncot táncolják, és „. . . húsvét kivételével nem akarnak gyónni.”³¹

Bárány István tanítványai is hasonló cipőben jártak: „Szabados és veszélyes szokás, hogy a fiatalok vasárnap ebédnél későn estig táncolnak, és késő este is csavarognak, amely rossz szokásra nem találni orvosságot.” Úgy látszik, a kisterenyeyi parasztfiúk – mint azt egy 1793-as tanúvallomási jegyzőkönyvben olvashatjuk – „továbbra is némely rendellenességeket és kóborlást cselekednek . . .” ezért Bornemisza Károly helybéli földesúr kéri megbüntetésüket.³²

A visitációs jegyzőkönyvek zárórendelkezései és egyéb források együttesen halvány fényt vetnek egyik hiányosan ismert jelenségre, jelesül hogy nem minden iskolába járó tanuló süllyed vissza a tudatlanságba. Valószínű, hogy a legjobbakból, ha erre meg volt a kellő vagyoni tehetségük is, irástudó emberek váltak. Ők lettek a falu előljárói, a bírák és esküdtek. Ők osztották fel személyekre és ők is szedték össze a falura kirótt terheket, szolgáltatásokat. Társaiknak ők olvasták el és magyarázták meg a korabeli hirdetményeket, rendeleteket, és ők voltak, kik ha a helyzet úgy kívánta, társaik nevében eljárta. Esetleg kalendáriumokat is vettek, amelyek évről évre olvasmányt jelentettek számukra.

Végezetül egy kis kitekintés az 1848 utáni iskolázási viszonyokra:

Az 1860-as években 2200 fő lakta faluban a 6–12 éves gyermekek száma 160. Az akkori iskolaépület állapota „igen csak siralmas”, bár időközben bővítették 3 helyiségre, de ebből kettőt az 56 éves Chikány Ignác kántortanító lakja. Losoncon tesz tanítói vizsgát, és a visitatio tanúsága szerint maga tanítja az alábbi tárgyakat: egyházmegyei katekizmus, hittan, országtörténet, természetrajz, egyházi ének, írás és számtan. Az új iskolához a követ 1860-ra összehordták, de a telek, ahová építsék, hiányzik.³³ 1873-ra a községi előljáróságnak rendelkezésére áll egy 150 négyszögöles telek, amit azért vásároltak vissza még a kultuszminisztérium támogatását is kérve, hogy iskolát építsenek rajta.³⁴ A XX. század elején ezen a telken állt a községi kovácsműhely. Iskola lett a századfordulón a volt „Kis-Terennei bánya-részvény-társulat” (1872) székház épülete, mely a szénbányászat első megszűnése után a Részvénytársaságnak feleslegessé vált.³⁵

Erre az időre lezárult a település oktatástörténetének egy nagy periódusa. 1868-ban a XXXVIII. tc. az ún. Eötvös-féle népoktatási törvény állami felügyelet alá helyezte az iskolákat, de mint fenntartók, továbbra is jelentős szerepet töltenek be az egyházak.

A hiányos felszerelés, az egy tantermes, az egytanítós iskolák még 1867 után sem ritkák a megyében. 1869-ben a megye 286 iskolájában mindössze 329 tanító végzi többek között nevelői tevékenységét. Közülük 115-nek nem volt semmilyen képesítése sem. Így nem csodálkozhatunk azon, hogy a megye lakosságának közel 50%-a analfabéta.³⁶

A település esetében az írni-olvasni tudás – az iskola tulajdonképpeni határfoka – az alábbiak szerint alakult: 1869-ben 1097 férfi és 1143 nő állandó lakója van Kis-terenyének. Műveltségi fokukat a következő táblázat mutatja:

I. Férfiak műveltségi foka; II. nők műveltségi foka:

	<i>olvas</i>	%	<i>ír-olvas</i>	%	<i>analfabéta</i>	%
I.	195	17,5	193	17,5	709	64,6
II.	440	38,49	79	6,9	624	54,5

Az analfabétizmus ennél kevesebb, ha a 7 éven aluliakat leszámítjuk. Akkor a férfiaknak csak 37%-a és a nőknek 26%-a analfabéta. Ők valószínű, még a téli 2–4 hónap alatt is távol maradtak az iskolától.³⁷

JEGYZETEK

1. Visitatio canonica: egyházlátogatás, kánoni látogatás.
  - a) A megyés püspökök tartoznak évente, de legalább 5 évenként végig látogatni egyházmegyéjük plébániáit. A látogatás alkalmával minden személyre, dologra, kegyes helyre kiterjedő vizsgálatot végezve.
  - b) A visita canonica egy okmányt, amelyet a püspök vesz fel a látogatás során. A XIX. század első évtizedeiben világi hatóságok segítségével kormányrendeletre készítették ezeket a jegyzőkönyveket, így azok közokiratok.
Tartalma: — a plébánia története, határai, népe
— az egyházi épületek állaga, fenntartója
— az egyháziak és alkalmazottaik javadalmai
— istentiszteletek rendje, a plébános, a kántor, a tanító feladata, köteleességei
— a látogatások alkalmával tett intézkedések
Találhatók: a püspöki és lelkési levéltárakban (másolatban a területi levéltárakban.)
Vö.: Katolikus Lexicon, szerk. Bangha Béla. Bp. 1933. IV. k. 480. p.
2. Kisterenye: 1981. dec. 31-ig önálló nagyközség. 13/1981. sz. NET határozat alapján Kisterenyének és Nagybátony-nak közös tanácsa lett Nagybátony székhellyel, majd 1984. január 1-én Kisterenye és Nagybátony egyesült Bátonyterenye néven. 23/1983. sz. NET határozat.
3. Bakpéter-földe? Bugyicháza, Kalapat, Lőrincsháza, Pócsháza földrajzi nevek, a lakók többségének már csak egy-egy határrész nevét jelenti. Több közülük a Hunyadiak korában lakott hely volt. Vö: Csánki: Hunyadiak kora Magyarországon. VI. k. Bp. 1890. 83., 103., 109. p.
4. Urbare feudálných panstiev na slovensku I. (XVI. storocie) Bratislava 1959. 347—357. p., illetve NmL. IV. 7/b. Di ői: 1—108. sz.
5. NmL. IV. 11. l. 1095/1752; illetve Nml. filmtár 19. doboz 1605-ös tizedjegyzék.
6. NmL. IV. 1. b. 3 kgy. Sedria 1689. március 4.; NmL. IV. 7. a. 1728-as összeírás.
7. NmL. IV. 1. a. 167°/923 XV. 1. AFTH Kisterenye 64. Kisterenye szűnes birtokvázat 1867.
8. NmL. IV. 152. 5185/1850. III. Egyházi anyakönyvek 1840—1870. A puszták nevei: Nagyrót, Kopaló, Ravaszlyuk, Keszi, Alsó- és Felsőbükkvölgy, Zimony, Lappan. Világos, Krakó, Nemtítől haladva Salgótarján felé.
9. Egri Főegyházmegye Schematismusa 1975. 219. p.
10. Magyarország történeti kronológiája II. kötet 1526—1848. Bp. 1982. 588. p.
11. Egyházi anyakönyvek 1788—1828. (Egyházi példány).
12. NmL. filmtár Esztergomi Egyházmegyei Canonica Visitatio Nógrádi főesperesség — Kisterenye 1674.
13. Neveléstörténet. Főiskolai tankönyv. Szerk. Komlósi Sándor Bp. Tankönyvkiadó, 1973. 31—44. p.
14. MÉSZÁROS ISTVÁN: Az oktatásügy története Magyarországon. Bp. 1981. 270., 392. p.
15. NmL. filmtár. Esztergomi Érsekség Levéltára Nógrádi Főesperesség Canonica Visitatio 1764. Kisterenye.
16. MÉSZÁROS ISTVÁN: Az oktatásügy története Magyarországon 966—1777-ig. Bp. 1971. 270., 292. p.
17. NmL. IV. 7/b. Di ői. 56. Az 1714-ben kelt összeírásban szerepel Jacobus Kovács, kinek neve mellett az alábbi megjegzés szerepel: aedituus residens in fundo Parochiali; Az aedituus kettős jelentésű: jelenthet tanítót, illetve egyházfit. Miután az egy megjelölés mellett más nem szól tanítói volta mellet, így nem került az I. sz. táblázatba.
18. NmL. Filmtár. Esztergomi Érseki Levéltár Nógrádi Főesperesség Canonica Visitatio Kisterenye 1731.
19. MÉSZÁROS ISTVÁN: Az oktatásügy története Magyarországon 997—1777-ig. Bp. 1981. 270., 392. p.
20. KOSÁRY DOMOKOS: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. Akadémiai Kiadó, 1980. 450—451. p.
21. NmL. IV. 1. b. Közgyűlési iratokból kiküldött összeírások gyűjteménye. 7. Tanítók összeírása 115., 122. sz. összeírások. (III. Egyetemi tankönyv II. k. 536—537. p.)
22. SZABÓ ISTVÁN: A parasztság története Magyarországon a kapitalizmus korában. Bp. 1972. II. kötet 490—497. p. ill. Egyetemi tankönyv II. uo.
23. Rozsnyói Egyházmegyei Canonica Visitatio 1778. Egyházi példány.
24. NmL. IV. 1. b. Fasc. D. Sz. n. 1785.
Ennek ellent mond a következő évben II. József által elrendelt jövedelemösszeírás, mely a parókiák jövedelme mellett a tanítóké is közli.
E szerint a tanító összjövedelme 62 Ft 20 d. több évi átlagot véve figyelembe. Érdekes a jövedelmek forrásainak felsorolása. E szerint a tanításból származó jövedelme 9 Ft 60 d mindössze, míg a többi mint 52 Ft-ot az egyháznak végzett szolgáltatásokért kapta. Más helységeken is hasonlóan alakult a jövedelmek megoszlása, mint ezt az alábbi példánk is mutatják:

Helység	A tanító összjövödelme		A tanításért kapott jövedelme	
	Ft	d	Ft	d
Szupatak	6	—	—	—
Nemti	27	10	2	80
Bárna	7	70	6	40
Salgótarján	26	10	3	20
Zagyvaróna	33	40	2	40
Somoskőújfalú	25	60	2	20

25. NmL. IV. 5. Germanica Fasc. 15. Nr. 72., ill. Rozsnyói Egyházmegyei Canonica Visitatio 1784. Egyházi példány.
26. Rozsnyói Egyházmegyei Canonica Visitatio Kisterenye 1813. Egyházi példány.
27. Rozsnyói Egyházmegyei Canonica Visitatio Kisterenye 1832.
28. SZABÓ ISTVÁN: id. mű. Bp. 1972. 496—497. p.
29. MOCSÁRY ANTAL: Nemes Nógrád vármegyének Historiái. Geographiai és Statistikai Esmertetése.¹ Hasonmás Szécsény, 1982. IV. kötet, 241—242. p.
31. Rozsnyói Egyházmegyei Canonica Visitatio Kisterenye 1778. Egyházi példány.
32. NmL. IV. 1. a. 886/1793.
33. Rozsnyói Egyházmegyei Canonica Visitatio 1860. Kisterenye. Egyházi példány.
34. NmL. IV. 405. 2798/1873.
35. Industrielle Aktien Gesellschaften in Budapest, 1872. 295. p.
36. Nógrád megye története II. kötet. Salgótarján, 1970. 95—96. p.
37. NmL. IV. 264. 1869-es népszámlálás összesítője.

Resümee

András Szomszéd:

Die Fronbauerschule, die Fronbauerschulung in Kisterenye im Spiegel der Canonica Visitations

Der Autor hat über ein weniger bekanntes Gebiet der Komitatsgeschichte, über die Volksschulung ein Essay geschrieben. Er untersucht den katholischen Elementarunterricht eines der menschenvollsten Dörfer des Komitats Nógrád, Kisterenye auf dem Grund der authentischsten Kirchenquellen, in einem Zeitablauf von etwa 200 Jahren.

Als Einführung gibt der Autor ein schematisches Bild über die Siedlungsgeschichte des Dorfes, und danach können wir einen allgemeinen Überblick von dem Volksunterricht lesen, bevor er mit der eigentlichen Volksunterrichtsgeschichte der Gemeinde beginnt.

Die erste Angabe stammt von 1674, die letzte von 1860. Er verfolgt auch mehrere Themen, so die Person, die Qualifizierung, die materielle Lage des Lehrers, die Entwicklung des „Lehrplanes“, und zuletzt die traurig niedrige Proportion des Schulbesuches der Jugend.

Das Essay versucht neben den Angaben der Gemeinde auch einen Komitatsausblick zu geben, so, dass es die Unterrichtsgeschichte der Gemeinde in das Schulungswesen-geschichte des Komitats bettet. Die in dem Textteil vorkommenden, heute schon weniger bekannten Begriffe erklärt der Autor in dem Signaturapparat. Der Signaturapparat enthält auch jene Ergänzungen, die die Vielseitigkeit der Schulmeister klarlegen und dementsprechend die Mehrschichtigkeit ihrer Einkünfte erklären.

Nach dem lektürlichen Textteil, der originale Zitate enthält, gibt der Autor zwei Tabellen als Zusammenfassung bekannt, von denen sich die erste mit den Lehrern, die zweite mit dem Schulbesuch der Schüler beschäftigt.

Tudományművelés Nógrád megyében a felszabadulás után

*(Különös tekintettel a helytörténeti és társadalomtudományi
munkásságra)*

Molnár Pál

A tudományos-publikációs tevékenység Nógrád megyében nem nagy múltra tekinthet vissza. A felszabadulás előtt a városias fejlődés stagnálása következményeként, a felsőoktatási intézmények, alkotóműhelyek hiánya miatt nem jött létre a megye tudományos-kulturális központja. A középiskolák száma – beleértve a középfokúnak minősített polgári iskolákat is – 1938-ban mindössze hat volt. Ha hozzávesszük az 1938-ban Magyarországhoz csatolt területeket is és az 1939-ben létesített salgótarjáni kereskedelmi iskolát (kezdetben felsőkereskedelmi, majd kereskedelmi középiskolát) még mindig tíz alatti a középiskolák száma.

Tudományos tevékenységet elsősorban a balassagyarmati Balassi Bálint Gimnázium, a salgótarjáni Chorin Ferenc Reálgimnázium és a már említett kereskedelmi iskola tanári karának tevékenységében fedezhetünk fel. Részben belőlük, s bizonyos vonatkozásban az általuk irányított iskolai önképzőkörök tagjaiból és más értelmiségi csoportokból alakultak a különböző tudományos társaságok, egyes – a tudományt pártoló – nagybirtokosok magánkezdeményezéseként. A Balassa Bálint, Mikszáth Kálmán, Madách Imre stb. társaságok keretében elsősorban kultúraközvetítő, önképző és társasági élet folyt.

A tudományos tevékenységben – főleg a tudományos eredmények közvetítésében, a feltárt tapasztalatok közkinccsé tételében – számottevő szerepet töltött be a Bányász-Kohász Egyesület helyi csoportja. A tárgyi kultúra gyűjtésében és a Palóc Múzeum anyagi alapjainak megteremtésében különleges szerepet kapott a Nógrád megyei Múzeumi Társulat.

A felszabadulást követően az újjáépítés, a politikai harcok, a népi hatalom megteremtéséért folytatott küzdelem szükségszerűen a politikai kérdésekre irányította a figyelmet. Természetesen a kultúra és a tudomány is a népi demokratikus forradalom győzelméért folytatott harc eszközei és színterei voltak. Mindez azonban egyáltalán nem jelentette azt, hogy a permanens átalakulás ne igényelje mindenekelőtt a társadalomtudományok segítségét.

A legnagyobb figyelem az eszmei-politikai tisztázódás felé irányult. A 25 éves ellenforradalmi rendszer nacionalista-soviniszta, irredenta és revíziós politikája Nógrád megyében a határ közelsége miatt még nagyobb károkat okozott, mint országosan. A nép nevelői, az MKP aktivistái, szakszervezeti és ifjúsági vezetők, demokratikus érzelmű pedagógusok segítettek megvilágítani a dolgozó osztályok függetlenségi, demokratikus és szocialista mozgalmainak lényegét, tisztázni az antifasiszta harc és háborúellenes tevékenység szerepét, jelentőségét.

Ez utóbbi feladatot nagyon jól szolgálta Révai Józsefnek „A Magyar partizánok a salgótarjáni szénmedencében” c. 1945-ös kiadású munkája. Sándor Pál, Rudas László és mások a pedagógus szakszervezet által szervezett ideológiai továbbképzéseken adtak elméleti alapot Salgótarjában, Balassagyarmaton és más járási székhelyeken a dialektikus és történelmi materializmus eszméinek befogadásához, közvetítéséhez. Az 1948-ban megtartott centenáriumi megemlékezések segítették a magyar nemzet története fontos állomásának méltó, marxista alapokon történő megismerésében.

A proletárdiktatúra győzelmét követő években Nógrád megyében is az első hároméves terv idő előtti teljesítése, majd a felemelt irányszámú ötéves terv végrehajtása, a nehézipar megteremtése állt a feladatok homlokterében. A kulturális nevelőmunkától, azaz a kultúragitációtól is közvetlen termelési eredményeket vártak. Nem csoda, hogy az ötvenes évek elején megjelentetett „A nógrádi bányászok élete a Horthy-rendszer alatt” c. első helytörténeti füzetecske is azt a célt szolgálta, hogy a salgótarjáni iparmedence gazdag munkásmozgalmi hagyományainak 1919–1944 közötti időszaka vázlatos feldolgozása a jelen, azaz a szocialista építés kezdeti periódusának konkrét napi feladatait segítse megoldani. Az 1926-os éhségmenet, és az 1929-es négy hétig tartó sztrájk eseményeinek leírásától, a bányászok nyomorúságos életének meglehetősen propagandisztikus ábrázolásától hősiességét várták a termelési frontján.

A Tanácsköztársaság győzelmének 35. évfordulója alkalmából készített Rákosi Mátyás Salgótarjában c. brossúra ugyancsak direkt politikai célt szolgált. A tanulmány nagy vonalakban képet ad a hősiesség salgótarjáni védelmi harcokról, a bányászok, gyári munkások heroikus helytállásáról, de a fő figyelmet Rákosi Mátyás helyi szereplésének kidomborítására fordítja. A szocialista építés kezdeti időszakára, a személyi kultuszra, a törvénysértésekre, a szektás-dogmatikus hibák eluralkodására jellemző módon, a rendszer céljainak megfelelően gondosan mellőzi Kun Béla salgótarjáni szereplésének adatait, azokat a lényeges momentumokat, amelyek az első proletárdiktatúra vezető alakjának tevékenységét fénylik a párt létrehozásában, a proletárdiktatúra kiépítésében, védelmében.

A szécsényi országgyűlés 250. évfordulója alkalmából tartott ünnepi megemlékezés 1955-ben már számos ponton túlmutatott a direkt politizáláson. Jakab Sándornak a Palócföldben megjelent írása pedig a történeti hűségnek megfelelően mutatja be Rákóczi törekvését a széles nemzeti egységfront megteremtésére.

Az 1956-os ellenforradalom leverése, a gyors szocialista konszolidáció, a néphatalom megerősödése, a párt helyes marxista-leninista politikája lehetővé tette, hogy az ötvenes évek elején keletkezett szektás-dogmatikus torzításokat, a személyi kultusz okozta károkat felszámolják. Az ideológiai-kulturális életben viszonylag később következett be az eszmei tisztulás.

Az SZKP XX. kongresszusának hatása, az MSZMP Művelődéspolitikai Irányelveinek megjelenése és feldolgozása kedvezően hatott a kulturális-tudományos tevékenységre. Már a dicsőséges Tanácsköztársaság 40. évfordulójára való felkészülés jegyében született meg 1959-ben Gutter József és Hrabcz József összeállítása „Képek Nógrád megye ifjúságának forradalmi hagyományairól” c. munkája, valamint Dr. Gajzágó Aladár és Posta István közreműködésével „A nógrádi szénmedence az októberi forradalom és a Tanácsköztársaság idején” c. feldolgozás kéziratban. Még ugyanakkor látott napvilágot egy szűk szerzői gárda munkájának termékeként a „Balassagyarmat a Tanácsköztársaság idején” című, Budapestben nyomtatott füzet. Számos helyismereti adatot, összefüggést tárt fel az MSZMP Nógrád megyei Bizott-

sága által kiadott „Számvetés az MSZMP kongresszusa előtt” c. 1959. évi kiadvány és az 1960-ban közrebocsátott, képekkel is illusztrált „Életünk” c. kötet.

A helytörténetírás fellendítését szolgálta a Salgótarjában 1959-ben létesített Munkásmozgalmi Múzeum. A múzeum köré csoportosuló helytörténészek segítségével szerkesztette meg Dr. Gajzágó Aladár „A Salgótarjáni iparvidék” c. ipartörténeti monográfiát, amely számos munkásmozgalmi településtörténeti adatot is tartalmaz. Az 1962-ben napvilágot látott könyv új adatokkal, összefüggésekkel mutatja be a nógrádi szénmedence kialakulását, fejlődését (felhasználva és támaszkodva Dzsida József 1943-ban megjelent kötetére). A még ugyanebben az évben Balassagyarmat központtal létesített megyei múzeumi szervezet már megyei szinten fogta össze és irányította a helytörténetírással foglalkozókat, adott szakmai és módszertani útmutatásokat számukra.

A múzeumi szervezet jó szervezőmunkája következtében 1963-tól Múzeumi füzetek sorozatot indított megyei és fővárosi szerzők tollából készült tanulmányok közlésére. Már 1963-ban megjelent Belitzky János: „Adatok a salgóbányai bányászok életkörülményeihez 1871–1888. és 1898.”, Belitzky János–Zólyomi József: „Nógrád megye múzeumai”, valamint Jakab Sándor: „A Magyar Kommunista Párt Nógrád megyei szervezeteinek kialakulásáról és működéséről” szülő munkák. Az 1964-es esztendő még termékenyebb volt. Ez összefügg a Madách Imre halálának 100. évfordulója alkalmából rendezett ünnepségekkel és a fellendülő munkásmozgalmi kutatómunkával.

1964-ben jelentek meg a Miklós Róbert: Madách Imre esesztveie évei, Csukly László: Madách Imre élete és munkássága, Krizsán László: Dokumentumok Madách Imre élettörténetéhez c. tanulmányok. Még ugyanebben az évben látott napvilágot Belitzky János: Schmidt bányaigazgató levelei és Nógrád megye közgyűlése és sajtója a munkásság és parasztság helyzetéről, Gazdag László: Nógrád megye térképei c. tanulmány.

Az 1965–1969-es esztendők között – főleg a megyei monográfia megírására való felkészülés miatt – (1965-ben hozott az MSZMP Nógrád megyei Bizottsága határozatot arról, hogy 4 kötetben meg kell írni Nógrád megye történetét a Honfoglalástól a szocializmus alapjai lerakásáig tartó időszakról – M. P.) valamelyest csökkent a kiadványok száma. 1965-ben jelent meg Molnár Pál: A salgótarjáni szénmedence munkásmozgalmai 1919–1932.; Bartha Elemér–Kamarás József: A balassagyarmati kórház története, 1966-ban pedig Flórián Mária: Rimóc népviselete, Molnár Pál: Adatok a nemzeti és üzemi bizottságok Nógrád megyei tevékenységéről 1945–1946. c. munkája, 1967-ben Molnár Pál írt tanulmányt, Adatok a salgótarjáni Kohászati Üzemek történetéhez 1945–1965., 1968-ban pedig Gálfi Árpád foglalta össze Nógrádmarcal történetét, míg 1969-ben a megyébe visszaköltözött levéltár új igazgatója, Schneider Miklós írt ismertetőt Nógrád megye levéltára címmel.

1968-ban a salgótarjáni acélgár fennállásának 100. évfordulója alkalmából írta meg Lizsnyánszky Antal, a gár egykori főmérnöke néhány helytörténész közreműködésével „A Salgótarjáni Kohászati Üzemek 100 éve” c. üzemtörténeti monográfiát. 1969-ben pedig népes szerzői gárda a szénbányászkodás 100 éves történetét foglalta össze.

A hatvanas évtized utolsó éveinek, valamint a hetvenes esztendők elejének mindmáig legkiemelkedőbb produkciója született meg több évi kutató-feltáró munka eredményeként. 1969-ben, a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából megjelent a Szabó Béla–Horváth István szerzőpáros produktumaként Nógrád megye történetét 1849–1919 között tárgyaló kötete. Az eredetileg is tervezett 4 kötet közül azért

jelent meg elsőként ez időszakot magába foglaló mű, mert ennek a már előbbieken jelzett aktualitása volt és a szerzők lépést is tudtak tartani a határidővel. 1970-ben jelent meg a Nógrád megye 1919–1944 közötti történetét bemutató kötet Molnár Pál és Szomszéd Imre tollából. A tervezett határidőn túl készült el Jakab Sándor: Nógrád megye története 1945–1962, valamint Belitzky János: Nógrád megye története 1896-tól 1949-ig című kötete.

A máig jelentősnek s minden korábbi vállalkozásnál színvonalasabbnak, objektívebbnek, igényesebbnek, komplexebbnek tartott monográfia természetesen – a rendelkezésre álló rövid idő miatt, továbbá e téren gyakorlott történetírók hiánya következtében, nem kevésbé amiatt, hogy nem álltak rendelkezésre megfelelő számú és értékű rész tanulmányok, forráskiadványok, feldolgozások – nem lehetett teljes. Mégis a megye helytörténéseinek legnagyobb vállalkozása volt, amelyben élvezték a megyei pártbizottság és a megyei tanács segítségét, a megyei és országos közgyűjtemények aktív támogatását. Nem egy esetben szinte a monográfia írásával párhuzamosan készültek rész munkák, kiegészítő tanulmányok, amelyek az íráshoz nélkülözhetetlen segítséget nyújtottak. A vállalkozás azért is volt eredményes, mert olyan országos híró történéseket sikerült megnyerni, mint a megyéből elszármazott, az egész munka irányítását, szerkesztését végző Dr. Balogh Sándor egyetemi tanár. A felkért lektorok, szerkesztő bizottsági tagok között találjuk Pamlényi Ervint, a Századok akkori felelős szerkesztőjét, továbbá Molnár József egyetemi adjunktust, Trócsányi Zsolt, Kirschner Béla, Simon Péter, Incze Miklós, Ságvári Ágnes, Birta István történéseket, az adott korszak kiváló kutatóit.

Az MSZMP Politikai Bizottsága által 1969-ben hozott Tudománypolitikai Irányelvek alapján készült megyei intézkedési terv – az intenzív szakasz követelményeinek megfelelően – számolt a megyei sajátosságokkal éppúgy, mint az országos fejlődés igényével. Az 1970-ben hozott megyei párt VB határozat – elismerve a megyei helytörténeti tevékenység eddigi eredményeit – arra ösztönözte a kutatókat, hogy fokozottabban vegyenek részt a regionális tudományművelésben, illetve, hogy az eddiginél jobban kapcsolódjanak az országos kutatási témákhoz. Arra is felhívta a figyelmet, hogy fokozottabban vegyenek részt országos konferenciákon és a megyében is szervezni kell ilyeneket. Fő feladatként a már kimunkált és bevált tudományos eredmények adaptációjára hívta fel a figyelmet.

Már az utóbbi igénynek is eleget téve rendezték meg 1964-ben a Madách emlékülést, 1968-ban pedig a Magyar Tudományos Akadémiai rendezésben az üzemtörténeti vándorgyűlést Salgótarjában. Ugyanitt került megrendezésre 1972-ben, Salgótarján várossá nyilvánításának 50. évfordulója alkalmából településtörténeti tudományos konferencia. Még ebben az évben – elismerve a munkásmozgalom-kutatás addigi eredményeit – a Művelődésügyi Minisztérium Salgótarjában rendezte meg az új- és legújabb korról foglalkozó történészek szakmai továbbképzését. Ugyancsak Salgótarjában került megrendezésre Heves megyével közösen a nagy történelmi évfordulók keretében művelődéstörténeti konferencia.

Felszabadulásunk 30. évfordulója alkalmából két jelentős országos tanácskozásnak adott helyet, továbbá a helyi kutatóknak újabb szereplési lehetőséget Salgótarján. 1975-ben került sor az MSZMP Központi Bizottsága és Nógrád megyei Bizottsága rendezésében a megyei oktatási igazgatóságok országos konferenciájára, amely az 1945-től eltelt időszak tudományos elemzését tűzte ki célul.

A helyi kutatók is szóhoz jutottak. Bandur Károly: A párt tömegkapcsolatainak alakulása 1957–1962 között, Molnár Pál pedig A helytörténeti kutatások felhasználása a magyar munkásmozgalom tanításában címmel tartott előadást. Ugyanebben az

évben került sor az 1972-től a megyében működő Pénzügyi és Számviteli Főiskola Salgótarjáni Tagozata és anyaintézete szervezésében a szocialista vállalat témakörben tudományos emlékülés megtartására.

A hetvenes évek végén újabb országos, illetve regionális tanácskozásoknak adott helyet Nógrád megye. 1976-ban rendezték meg Salgótarjában az 1967-ben beindított palóckutatás eredményeiről számot adó konferenciát. A konferencia, amely a Művelődésügyi Minisztérium Múzeumi Főosztálya, a Néprajzi Múzeum, a Mezőgazdasági Múzeum, a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi- és Népzenei Kutatócsoportja, az ELTE és a KLTE Néprajzi Intézete, az egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola, valamint a Heves és Nógrád megyei Múzeumi Szervezet 10 esztendő munkájának mérlegét vonta meg, egyúttal számos – a jövőnek is útmutató – megjegyzéssel is ösztönözte az eddigi tevékenységet. 1977-ben a Nógrád megyei Múzeumi Szervezet a tanácskozás anyagát évkönyvében is megjelentette, a kutatás alapján készülő végleges monográfia megjelenése is igen előrehaladott állapotban van.

1978 decemberében került sor „A magyar antifasiszta és ellenállási mozgalom a II. világháborúban” címmel Salgótarjában a Magyar Partizánszövetség, a Magyar Történelmi Társulat és az MSZMP Nógrád megyei Bizottsága rendezésében tudományos emlékülésre. A tudományos konferencián Géczy János: A fasiszmus ellen, a szabadságért vívott küzdelem címmel tartott bevezető előadást. A tudományos ülés referátumát központi előadó tartotta. Dr. Bandur Károly: Fegyveres ellenállás a II. világháború végén, Dr. Horváth István: Karacslejtős 1944., Dr. Molnár Pál: Adatok a salgótarjáni iparvidék passzív ellenállási mozgalmáról címmel tartott korreferátumot.

Ugyancsak Salgótarjában került sor 1979-ben a VII. országos Honismereti Akadémia megrendezésére. A konferencia munkájában többek között Dr. Horváth István: A magyar Tanácsköztársaság történetének kutatása Nógrád megyében, Dr. Molnár Pál: A Tanácsköztársaság emlékének továbbélése Nógrád megye munkásainak körében, Dr. Boros Sándor: A történelmi és kulturális emlékhelyek szerepe a közművelődésben címmel tartott előadással szerepelt.

A megyei múzeumi szervezet játszott kezdeményező szerepet – részben már meglévő e tárgykörben folyó helyi kutatások eredményeinek közreadására, részben országos érdeklődést is kielégítve – a középrétegek helyzetét bemutató országos tanácskozás megrendezésében.

A Szécsényben megtartott tudományos ülés a XVII. és XVIII. század nemességének függetlenségi mozgalmait, felfogását, a köznemesség gondolkodását, művelődését, a bujdosók társadalompolitikai arculatának változásait, a köznemesi érdekegyeztetés problémáit, életmódját, lakásviszonyait stb. tárta fel a korszak élvonalbeli kutatóinak közreműködésével. A konferencia munkájában Dr. Praznovszky Mihály: A Nógrád megyei nemesség lakóviszonya a XIX. század első felében c. előadással vett részt. Az országos kutatási programba beillő tudományos igényű előadásokat a múzeumi szervezet 1981-es évkönyvében megjelentette.

Említésre méltó a megyei oktatási igazgatóság fennállása 15. és 25. évfordulójára, valamint a Pénzügyi és Számviteli Főiskola alapításának 10. évfordulójára rendezett tudományos emlékülés is, amely a megyében folyó műhelymunka eredményeiről adott számot.

A felsorolásból is kitűnik, hogy szép számmal jelentek meg publikációk és kerültek megrendezésre országos és regionális érdeklődésre is számottartó konferenciák. Természetesen ezek felsorolásában sem léphettünk fel a teljesség igényével. Mind a munka mennyiségi vonatkozásaival, mind minőségi paramétereivel elégedettek lehet-

tünk. A helytörténeti tevékenységgel, országos szintézisek megvitatásával azonban nem áll arányban azok hatásfokának vizsgálata, még kevésbé hasznosításuk a hazafias-internacionalista nevelésben, a dialektikus gondolkodásmód meghonosításában, a marxista történelemszemlélet formálásában.

Nemcsak a helytörténettel foglalkozó kiadványok, megyei-regionális és országos konferenciák száma növekedett meg, hanem a tudományos műhelymunka is fejlődött. A múzeumi szervezet központjának Salgótarjánba való helyezése, a megyei szervezet egységeiben történt profiltisztítás, az MSZMP megyei Archivumának létesítése, a levéltárnak a megyébe való visszaköltöztetése nagy hatást gyakorolt a gyűjtő-feltáró, valamint kutatótevékenységre. A múzeumi szervezet ösztönzésére kísérlet történt a helytörténeti jellegű könyvek, kiadványok címjegyzékeinek összesítésére. Kár, hogy e tevékenység megmaradt a múzeumi szervezet egységein belül. 1970-től Salgótarjánban a munkáséletmód-munkásmozgalom, településtörténet, irodalom- és művelődéstörténet, 1975-től Szécsényben a régészet, numizmatika, képzőművészet, a megye történetének 1849-ig terjedő tárgyi és dokumentációs emlékei, a középrétegek, míg Balassagyarmaton a néprajzi, helytörténeti kutatás kapott helyet. A Nógrádi Sándor Múzeum felépülésével a képzőművészeti gyűjtő- és kiállítótevékenységek is Salgótarján adott helyet.

A megyei levéltár ideiglenesen 1968-ban a volt megyei kórház melléképületében kapott helyet, majd a múzeumnak új épületbe költözésével annak helyét foglalta el és helyezte el abban iratanyagát.

Tekintettel a növekvő igényekre, a levéltár a hetvenes évek közepén Balassagyarmaton létesített fióklevéltárat a volt megyeháza épületében. A régi, korábban körzeti könyvtár épületének lebontásával 1964-ben az új megyei művelődési központ szárnyépületébe költözött a megyei könyvtár. Még továbbra is raktározási gondjaik maradtak, de sikerült itt is számottevő helyismereti anyagot: könyvet, feldolgozást, folyóiratot, mikrofilmtárat és dokumentumgyűjteményt elhelyezni. A megyei könyvtár nagy érdeme, hogy a könyvforgalmazás, a közművelődési feladatok ellátása mellett egyre inkább vállalni tudja a helytörténeti kiadványok nyilvántartását (elsősorban az 1945 utániakét), a helytörténeteszek kiszolgálását.

A hatvanas évek végén létesült MSZMP megyei archívuma elsősorban a felszabadulást követő évtizedek munkásmozgalmi adatait, életrajzokat gyűjtve és kibocsátva vesz részt mindinkább a társadalomtudományi kutatómunka segítségével, a feltárt eredmények terjesztésében, közkinccsé tételében. A hetvenes évtizedben került sor arra, hogy az intézmény dokumentációs és iratanyaga rendeződött, lehetővé vált más közgyűjteményekkel együttműködve kiadvány közrebocsátása. Együttműködése elsősorban a múzeumi szervezettel és a megyei oktatási igazgatósággal alakult kedvezően.

Az MSZMP Nógrád megyei Oktatási Igazgatósága évkönyveiben és a Nógrádi Szemle c. folyóiratban biztosította főhivatású és tiszteletdíjas tanárai számára a publikációs tevékenységet. Nemegetszer a pártiskola és az esti egyetem hallgatóinak pályamunkáit is közzétette.

A néhány éve időszak kiadványként megjelenő FÓRUM – amelynek szerkesztésében a TIT megyei Szervezete, a Közgazdasági Társaság megyei csoportja, az MTESZ megyei elnöksége és a Jogász Szövetség vesz részt – lehetőséget biztosít arra, hogy elsősorban tematikus jellegű, egy-egy témakör köré csoportosuló tanulmányokat közöljön. Ez a társadalom- és természettudományok népszerűsítésében egyre számottevőbb fórum ad arra is lehetőséget, hogy a különböző szervezetek, egyesületek által szervezett tudományos konferenciák (TIT Nyári Egyetem előadásai, MTESZ,

Jogász Szövetség, Közgazdasági Társaság vándorgyűléseinek referátumai stb.) anyagát is közreadja.

Hosszú időn keresztül – amíg a különböző folyóiratok profilja ki nem alakult – a Palócföld köré is csoportosult a helytörténészek egy csoportja, és az irodalmi, művelődéspolitikai írások mellett közzétett helytörténeti jellegű cikkeket, kisebb tanulmányokat is. A Nógrádi Művelődés számos élvonalbeli pedagógus sokévi tapasztalattal alapuló, tudományos igényű módszertani írásának adott helyet. 1969-ben külön számban jelentette meg Nógrád megye középiskoláinak, 1971-ben pedig az általános iskolák vázlatos történetét.

A helytörténeti tevékenységben és a honismereti mozgalom segítségével számottevő szerepet töltött és tölt be ma is a megyei levéltár. Forráskiadványaival (többek között a Nógrádi századok cíművel, a megye története legfontosabb dokumentumainak ismertetésével, az iskolák államosítását végigkísérő dokumentumok közreadásával, a művelődés, a termelészövetkezetek forrásanyagainak bemutatásával) nagy segítséget nyújtott a megye új- és legújabbkori történetének megismerésében. Mindemellett időszakos kiadványként Levéltári Közlemények címmel tanulmányokat is közöl a levéltárban művelt helytörténeti tevékenység eredményeiről.

A helytörténetírásban mindmáig a megyei múzeumi szervezet jár élen. Már a hetvenes évek elején – figyelembe véve a megyei monográfia által nyitvahagyott témákat, megalapozva az újabb kutatások lehetőségeit – megjelentette Nógrád megye válogatott munkásmozgalmi adatait, dokumentumait 1849–1948-ig bezárólag. A 4 kötetből álló dokumentumgyűjtemény nagyjában és egészében megfelelő időbeli beosztásban a megyei monográfia köteteinek, a múzeumi szervezet adattára és dokumentumtára, a megyei levéltár iratanyaga felhasználásával és a korabeli sajtó cikkeinek közlésével készült.

1972-től a Múzeumi füzetek sorozat folytatásaként a múzeumi szervezet Múzeumi közleményeket adott ki. Az 1972-es kötet Mikszáth Kálmán, míg az 1973-as Madách Imre élete és munkássága köré csoportosította mondanivalóját. Az 1974-es kötet már átmenetet jelentett az évkönyv felé, azaz több tanulmány jelent meg a múzeumban művelt tudományágak anyagaiból. Az 1975-ös esztendőben jelent meg először évkönyv, amely a mai napig növekvő színvonalon teszi közzé a múzeumi szervezet és a köréje csoportosuló kutatógárda írásait. 1976 után került sor arra is, hogy egy-egy témát vagy témakört érintő történeti, néprajzi, irodalmi együtttest külön-külön is kiadjon. Az igen színes és tartalmas különkiadványoknak is fontos ismeretterjesztő, népművelő funkciója is van, és rétegigényeket is kielégít. E sokoldalú és szerteágazó tevékenység alapján a megyei művelődésügyi osztály úgy döntött, hogy 1980-tól Múzeumi Tudományos Tanácsot kell működtetni a helytörténeti jellegű kiadványok minősítésére, egy-egy kutatócsoport munkájának megvitatására, a helytörténeti munka koordinálására.

Történetek kezdeményezések a regionális és országos kutatási témákhoz való kapcsolódás területén is. A legrégebbi ilyen jellegű vállalkozás – amelyről már más vonatkozásban szót ejtettünk – a palóckutatásban való részvétel volt. Ez nemcsak a mai Nógrád, Heves, Borsod megyékre, hanem bizonyos vonatkozásban Szolnok és Pest megyére, valamint Dél-Szlovákia egyes területeire is kiterjedt.

Kisebbségszerű és volumenű vállalkozás volt az ELTE új- és legújabbkori történeti tanszék által koordinált – az agrárátalakulás kérdéseivel foglalkozó munkacsoportban való részvétel. Nógrád megyei szerző tollából jelent meg a kutatómunka egyik részterületének összefoglalásaként. A földosztás Észak-Magyarországon c. tanulmány. Hasonló nagyságrendű munka folyt az ELTE Tudományos Szocializ-

mus Információs és Továbbképzési Intézet keretében a nemzetiségi kutatás terén, amelynek összegezését a Nógrádi Szemlében tették közzé a szerzők, szűkebb kortörténeti vonatkozásait pedig a múzeumi tudományos tanács vitatta meg.

Fentieknél számottevőbb az a tevékenység, amelyet a múzeumi szervezet a bányászletmód-kutatás során végez. A közel egy évtizedes kutató-feltáró munka eredményét – amely a helytörténet, néprajz, munkásmozgalom-történet és más tudományágak együttes munkája alapján készül – az évkönyvekben rendszeresen közlik, az 1984-es tanácskozás anyagát pedig jelen kötetben teszik közzé. Ugyanilyen értékes az a munka is, amelyet a múzeumi szervezet a középrétegek helyzetének vizsgálata kapcsán végez. A munka eredményeit ugyancsak olvashattuk az évkönyvek különböző számaiban.

Újabb lehetőséget biztosít az országos és regionális kutatási programokba való bekapcsolódáshoz az öt éve Miskolc székhellyel megalakult Akadémiai Bizottság, amelynek munkájában a megye részéről különösen az Oktatási Igazgatóság, a megyei múzeumi szervezet és a Pénzügyi és Számviteli Főiskola Salgótarjáni Intézete vesz részt igen aktívan. Kutatási programjaikat igyekeznek összeegyeztetni a Miskolci Akadémiai Bizottság célkitűzéseivel.

A közgazdasági, számviteli, ügyviteli és szervezési tudományos ismeretek fontos műhelyévé vált – a közgazdasági társaság helyi csoportja mellett – a Pénzügyi és Számviteli Főiskola Salgótarjáni Intézete. Az 1972-ben létesített főiskola – oktató-nevelő munkája maradéktalan ellátása mellett – fokozatosan bekapcsolódott a tudományszervező, adaptáló munkába. Tanárai és hallgatói számos új kutatáson alapuló dolgozatot is készítettek a politikai gazdaságtan, tudományos szocializmus, filozófia, számvitel, pénzügy, matematika, szervezés stb. témakörökből.

A többéves tudományos tevékenység eredményeit jól mutatta az intézet fennállásának 10. évfordulója alkalmából rendezett emlékülés és az annak anyagát tartalmazó évkönyv. Az évkönyv tanúsága szerint sikeres előadást tartott Dr. Borsodi Béla: A munka szerinti elosztás néhány időszerű kérdése hazánkban; Dr. Bocsó Klára: A hér- és kereseti arányok vizsgálatának szükségessége és néhány módszere a Nógrádi Szénbányák Vállalatnál szerzett tapasztalatok alapján, Dr. Bodnár Pál: A szervezéstudomány helyzete, gyakorlati hasznosítása, Dr. Lonsták László: A foglalkoztatási struktúra területi tervezése, Paróczai Péterné dr.: Fogyasztási szolgáltatások fejlődése hazánkban a gazdaságirányítási rendszer gyakorlatának függvényében, Lukácsy Dezső: Matematikai-statisztikai módszerek alkalmazásának néhány lehetősége a hallgatók tanulmányi eredményeinek értékelésében címmel. Sor került a néhány éve a főiskolán végzett volt hallgatók tanulmányainak közlésére is. A Király Erzsébet–Vajda Csaba–Németh Zoltán: A CPM hálótervezési módszer alkalmazása az építőipari termelés programozás fejlesztésére, Farkas Éva–Kardosné Tonhauzer Ágnes–Salamon Zoltán (volt tanársegéd): A fedezeti elven alapuló dinamikus termelési módszer alkalmazása a Romhányi Kerámiagyárban címmel írt dolgozatot.

A hallgatók tudományos munkásságát a különböző szintű Tudományos Diákköri Konferenciákon való szereplés is híven mutatja. Először az 1974/75-ös tanévben készült három dolgozat, amelyek az országos TDK rendezvényén díjat is kaptak. 1981/82-es tanévben már 17 dolgozattal pályáztak a hallgatók és szerepeltek sikerrel a főiskola házi versenyén. 1974 és 1982 között összesen 87 dolgozat készült el, ebből 32 jutott el Országos TDK Konferenciára és 20 díjat is nyert.

A marxizmus-leninizmus oktatása terén is igen számottevő eredményeket könyvelhetünk el. A felszabadulás utáni években még elsősorban nagygyűléseken foglalkoztak az időszerű politikai, gazdasági kérdések mellett ideológiai témákkal is. Az

előadók között találjuk Apró Antalt, Kádár Jánost, Molnár Eriket, Rákosi Mátyást, Révai Józsefet és Szőnyi Tibort. 1945 nyarán már megindult a pártiskolai rendszerű képzés is. Az első tanfolyamok kéthetesek voltak. 1946-tól már háromhetes iskolák működtek különböző járási székhelyeken, bányaiipari központokban. 1947-től a reszortfelelősök képzése került előtérbe. Balassagyarmaton 1949-ben indítottak pártiskolai képzést. 1951-ben az MDP Központi Vezetősége úgy döntött, hogy a következő években 4 hetes és 3 hónapos időtartammal működjenek a pártiskolák. Az 1956-os ellenforradalom rövid időre szakította csak félbe a pártiskolai képzést. 1957 őszén újból megindult a munka. A hallgatók beiskolázása Heves megyével együtt történt egészen 1967-ig.

Az 1969–1970-es oktatási évtől 5 hónapos, az 1977/78-as tanévtől pedig 1 éves pártiskolai képzés kezdődött.

A pártiskolai oktatás mellett 1959-ben megindult a Marxista–Leninista Esti Egyetem 3 éves kurzusa. Egy rövid ideig a két intézmény külön irányítás alá tartozott, majd 1967-től a megye önálló kezdeményezésére a két intézményt összevonták. Így jött létre a megyei Oktatási Igazgatóság, amelynek keretében a későbbiek folyamán államvizsga letételére jogosító szakosított tanfolyamok indultak. Az intézmény a hetvenes években már a megyei propagandistaképzés felelőse lett, amelynek tevékenységében fontos kultúrmissziós szerepet töltöttek be a járási székhelyeken létrehozott tagozatok. A munka tartalmi gazdagodását jelentette a marxizmus három alkotó elemének alapos tanulmányozása mellett a tematikai gazdagodás. Olyan témák kerültek feldolgozásra, mint a fejlett szocializmus, a hatalom és demokrácia, a szocialista hazafiság és proletár internacionalizmus kérdései, a marxista világnézet és a dialektikus gondolkodásmódra nevelés, a történelemszemlélet kialakítása. Arra is lehetőséget biztosítottak, hogy speciális tanfolyamokon oktassák a gazdaságpolitika, művelődéspolitikai, etikai, valláskritikai, szociológiai, nemzetközi és magyar munkásmozgalom története időszerű kérdéseit. Az MSZMP Nógrád megyei Oktatási Igazgatóságán folyó képzés alapvetően helyesen oldotta meg a marxizmus–leninizmus terjesztését, sőt a történettudomány és más tudományágak területén a műhelymunka és módszertani központ szerepét is betöltötte, illetve betölti.

A TIT megyei és városi szervezetei, az üzemi alapszervezetek és csoportok ugyan-csak fontos szerepet játszanak a társadalomtudományok terjesztésében, adaptálásában. Eredményes munkásságukat mi sem bizonyítja jobban, mint hogy szinte valamennyi társadalomtudományi ágban növelték a rendezvények számát, a résztvevők körét. Különösen eredményesen fejlődött a munkásság közötti ismeretterjesztő tevékenység. Ebben jelentős szerepet vállaltak az üzemi TIT-szervezetek, a szakosztályoknak az országos választmánnyal, más megyékkel kialakult kapcsolatainak hővülése és intenzívebbé válása. A tudományos ismeretterjesztő munka hatókörét és hatékonyságát tovább növelné, ha újabb értelmiségi rétegeket tudna bekapcsolni, ha még szorosabbra fűzné kapcsolatait a társszervekkel, ha még inkább figyelembe venné a különböző társadalmi rétegek konkrét igényeit. Az is fontos lenne, hogy az 1971-es és 1973-as felmérések tapasztalatai alapján újabb hatásvizsgálatra kerüljön sor, fokozódjék a szakosztályok belső tudományos műhelymunkájának hatékonysága, s nagyobb gondot fordítsanak a módszertani kultúra fejlesztésére.

A korszerű tudományos ismeretek közkinccsé tételében – az oktató-nevelő munka maradéktalan ellátása mellett – fontos szerepe van a pedagógusoknak. A megyei tanács művelődésügyi osztálya, a pedagógus szakszervezet megyei bizottsága, a TIT pedagógiai szakosztálya, a módszertani kabinet és a nem eléggé rendszeresen működő Pedagógiai Társaság – a vonatkozó párhatározatok, tanácsi döntések, főhatósági

intézkedések hatására – az elmúlt évtizedekben több helyes kezdeményezéssel segítették a pedagógusok politikai, szakmai, és általános műveltségének, módszertani kultúrájának emelését. Egyre eredményesebbek a komplex képzési formák, a megyei-városi pedagógiai napok és egyéb rendezvények adta lehetőségek hasznosítása. A pályázat alapján történő képzés is hozott eredményeket.

Annak ellenére, hogy az iskolai keretek között is fellelhetők az alkotóműhelyé válás fontos jegyei, a konstruktív módon tevékenykedő pedagógusok száma nem növekszik a kívánt mértékben. Nem hat kedvező irányban az sem, hogy számos nevelő nem tart élő-eleven munkakapcsolatot a tudományművelés műhelyeivel. További ösztönzést kellene adni a kiemelkedő tanulókkal való még aktívabb foglalkozás, az értelmiségi utánpótlás tervszerűbbé tétele érdekében.

A társadalomtudományok művelői, a helytörténészek között – elsősorban intézményi és szervezeti-egyesületi keretek között folynak szakmai, módszertani viták. Az országos intézményi, főhatósági keretek között is folynak szakmai viták, amelyek alapjaiban jól orientálják a megyében folyó tudományos munkát. A helyi tudományos tevékenységet akadályozza: az országos tennivalók időbeni egyeztetésének, majd terjesztésének késése, nagyrészt a különböző évfordulók időszakára korlátozott volta; a tudományos munkát végzők az operatív munka alól nem kapnak felmentést; nem bővült érdemlegesen a tudományos kutatók köre (gyakran ugyanaz a szerzői gárdája több kiadványnak); nem eléggé tervezett az utánpótlás-nevelés sem; nemegyszer a tudományos munkára alkalmasak és képzettek – a várható nehézségektől visszariadva, vagy kényelemből, esetleg praktikus okokból – inkább a „könnyebben megtérülő” munkát választják.

A tudományos munka eredményeinek hasznosításában, a szocialista tudatformáló munkában, a politikai-társadalmi-gazdasági döntések előkészítésében – ha nem is a kívánt mértékben – előreléptünk. A jó kezdeményezések hatására a társadalomtudományok műhelymunkáinak „termékei” – ideértve a KSH Nógrád megyei Igazgatóságának szöveges értékeléseit is – jól hasznosulnak a pártértekezletek, tömegszervezeti konferenciák és ideológiai, valamint kulturális tanácskozások előkészítésének időszakában.

A társadalomtudományok, helytörténeti munkák újabb eredményeinek felhasználására – a párt és tömegszervezeti oktatás keretében is – történt kezdeményezés. Országos érdeklődést váltott ki a helytörténeti kutatások eredményeinek felhasználása a propagandamunkában. Nem ilyen kedvező és tervszerű a helyzet a közoktatásban és a közművelődésben. Az előrelépést a tevékenység módszertani kimunkálatlansága mellett az is befolyásolja, hogy a párt- és állami, valamint a tömegszervezetek illetékesei részéről csak kampányszerű – főleg a nagy történelmi évfordulókra korlátozó – érdeklődés mutatkozik.

Az 1970 óta lefolytatott, illetve megkezdett hatásvizsgálatok ugyancsak elősegítették a párt- és tanácsi döntések pozitív irányú befolyásolását. A hetvenes évek elején lezajló, a salgótarjáni munkások ideológiai-kulturális fejlettségét vizsgáló szociológiai felmérés, vagy az ugyancsak a megyeszékhelyen történt, a munkásság életmódját feltáró helyzetelemzés fontos adatokat szolgáltatott a döntések előkészítéséhez. Mégis úgy érzem, hogy a tudományos munka eredményeinek gyakorlati hasznosítása jelenti most az ún. „gyenge láncszemet”.

- Nógrád megye története 1945—1962. Írta: JAKAB SÁNDOR
 Nógrád megye története 1919—1944. Írta: MOLNÁR PÁL—SZOMSZÉD IMRE
 Salgótarján története. Szerk.: SZABÓ BÉLA
 Balassagyarmat története. Szerk.: BALOGH SÁNDOR
 Felszabadult hazánk 30 éve. Oktatási Igazgatóságok tudományos tanácskozása Magyarország Felszabadulásának 30. évfordulóján.
 Tanulmányok, dokumentumok a felszabadult Nógrád megye 30 éves fejlődéséről.
 Pénzügyi és Számviteli Főiskola Salgótarjáni Intézete. ÉVKÖNYV 1982.
 Az 1949., 1960., 1970., 1980-as évek népszámlálási adatai. NÓGRÁD
 Az MSZMP Nógrád megyei Bizottsága Oktatási Igazgatóságának ÉVKÖNYVE 1975.
 NÓGRÁD. Egy megye bemutatkozik.
 Magyarország megyéi. Nógrád. Szerk.: Csongrády Béla
 Beszámoló a XII. kongresszus óta végzett munkáról. 1980.
 Nógrádi Tükör megjelent számai.
 Nógrádi Szemle 1970/1., 1976/4., 1983/3. számai.
 Nógrádi Fórum 1984. decemberi száma.

Resümé

Pál Molnár:

Wissenschaftspflege im Komitat Nógrád nach der Befreiung

Das Komitat Nógrád war vor 1945 auf allen Gebieten des wissenschaftlichen und kulturellen Lebens sehr zurückgeblieben. Die revolutionäre Umgestaltung nach der Befreiung, dann die sozialistische Industrialisierung nach dem friedlichen Sieg der sozialistischen Revolution, die sozialistische Umorganisation der Landwirtschaft, der Ausbau des politischen Institutionensystems haben auf die graduelle Liquidierung der kulturellen Zurückgebliebenheit, auf die extensive Entwicklung der Kultur Anspruch erhoben. Die Befriedigung des Fachleutenbedarfs der Volkswirtschaft, die Ausbildung der neuen sozialistischen Intelligenz waren die erstrangigen Aufgaben.

Nach der Unterdrückung der Konterrevolution des Jahres 1956, nach der schnellen sozialistischen Konsolidation, nach der Niederlegung der Grundlagen des Sozialismus konnten die Ortsgeschichtsschreibung, die Interpretierung der Ergebnisse von einzelnen gesellschaftswissenschaftlichen Zweigen auf einer sehr engen Basis begonnen werden. Ein radikaler Umbruch erfolgte in der Wissenschaftspflege seit dem Jahr der 20-sten Jahreswende der Befreiung unserer Heimat (es handelt sich um den Entschluss, der die Niederschreibung der Geschichte des Komitats Nógrád auf marxistischer Grundlage anordnet), dann im Jahre 1970 nach der Zusammenfassung der Obliegenheiten im Komitat dem wissenschaftspolitischen Entschluss entsprechend.

Die auch in der Wirtschaft anwesende intensive Entwicklung wurde seit den 70-er Jahren auch für das örtliche wissenschaftliche Leben charakteristisch. Es kamen die ortsgeschichtlichen und gesellschaftswissenschaftlichen Werkstätten zustande, die materielle und personellen Bedingungen wurden besser, auch die publizistische Tätigkeit erweiterte sich. Zum Zentrum der Ortsgeschichtsschreibung – durch die gute Beziehung mit den Mitinstitutionen und Organisationen – wurde die Komitatsmuseumorganisation. Es gestalteten sich auch solche Zentren der politischen und gesellschaftlichen Wissen-

schaftspflege wie die Komitatsunterrichtsdirektion der MSZMP, das Komitatsarchiv der MSZMP, die Komitatsorganisation der TIT(GVPW), die Komitatsgruppe der Ungarischen Historischen Gesellschaft, das Salgótarjáner Institut der Finanz- und Buchführungshochschule, usw. Man hat in den vergangenen Jahren zu dem Ausbau der Beziehung mit den verschiedenen regionalen und Landeswerkstätten, zu der Organisation von selbstständigen Veranstaltungen, Beratungen, Konferenzen mehrere erfolgreichen Versuche gemacht.

Nógrád megyei kereskedők leltárai a 18—19. századból

Zólyomi József

A 18. században és a 19. század első felében készült kárlisták, hagyatéki leltárak, a peres iratok viszonylag megbízható tájékoztatást adnak a parasztság anyagi javainak összetételéről. A levéltári forrásokból megtudhatjuk, milyen anyagú, szerkezetű, beosztású volt a parasztok lakóháza, milyen bútorokat, használati eszközöket tároltak benne, megismerhetjük a paraszti üzem változó gazdasági felszereltségét. A történeti, néprajzi feldolgozások egyértelműen arra utalnak, hogy a paraszti lakóház berendezési tárgyainak jelentős részét, a munka- és használati eszközök többségét nem tulajdonosa készítette a 18. század első felében sem, hanem vándorkereskedőtől, mezővárosi piacközpontokba települt mesteremberektől, vagy az itt tartott vásárokon szerezte be.¹

A vándorkereskedelem a 18. század elejétől ismét erőteljesen fellendült. Nógrád megye parasztsága a menyasszonyi ládát, a sarok szekrényt (téka), a tálasfogast, a ruhatárolásra alkalmas ácsolt ládát (szekrényt), a nagyméretű gabonás szuszékot, a sütés-főzésnél használt kerámia edények sokaságát, az öltözet néhány anyagát (gyolcs, csipke), a gazdálkodás több munkaeszközét (villa, eke, járom), a vándorkereskedőtől vásárolta meg, akik nemcsak a mezővárosok országos- és hetivásárain árulták termékeiket, gyakran felkeresték a falvakat is.²

A törökdúlást követő újratelepítés után a nagy vonzáskörzetű mezővárosokat iparosok ülték meg. Balassagyarmat, Losonc, Szécsény, Ipolyság mezővárosokban már a 18. század első felében is jelentős a kézművesek száma.³ A hatvanas évek közepén például Szécsényben 20 szabó, 19 csizmadia, 3 asztalos dolgozott.⁴ Közel egy évszázaddal később, 1843-ban, ugyancsak Szécsényben már 97 iparosműhelyt írtak össze, amelyek közül 24-ben csizmadiák, 13-ban szabók, 11-ben takácsok, 7-ben szűcsök, 6-ban pedig vargák dolgoztak.⁵ Balassagyarmaton már 1751-ben az egész lakosság kétharmad része iparosokból és kereskedőkből tevődött össze.⁶ Jelentős volt a kézművesek száma Losoncon és Ipolyságon is. A megye mezővárosaiban működő iparosműhelyek többsége nemcsak a város lakóinak, hanem a piackörzethez tartozó falvak paraszti megrendelőinek is dolgoztak. A parasztok tőlük vásárolták meg többek között a bútorok többségét, a készen kapható viseletdarabokat (csizma, süveg, kalap, férfi posztóruhák, mente, ködmön, szűr stb.). Az iparosok egy része azonban szívesen települt le paraszti megrendelői között is. Már a 18. század első feléből vannak adataink, hogy a megye több községében egy-egy csizmadia, szabó, varga dolgozott.⁷ A 19. század közepén a szécsényi járás – Szécsény kivételével – 36 településén 136 kézművest írtak össze. Csupán Szirákon 27 volt a különböző iparosműhelyek száma. Ezek között 7 csizmadia, 6 szűcsmester dolgozott, de az összeírtak között ta-

lálunk takácsot, pintért, kalapost, kályhást, tímárt is. A zártabb településeken sem kevés az iparosok száma. Például Erdőtarcán 3 takácsot, Bercelen 2 szűcsöt, 2 szabót, 1 asztalost, 1 csizmadiát és 1 susztert írtak össze. Kálló községben 3 kerékgyártó, 2 csizmadia, 1 takács, 1 szabó, 1 kovács szerepel a kézművesek listáján.⁸

Balassagyarmat, Szécsény, Ipolyság, Losonc, Fülel vonzáskörzete a megye északi felében lévő falvakat érintette. A déli részen fekvő falvak inkább Pásztóval, Gyöngyössel, Hatvannal, Aszóddal és Váccal tartották a kapcsolatot.

A megye parasztságának tárgyi ellátottságát, szükségleteinek kielégítését nem csak a vándorkereskedők, a mezővárosokban és falvakban működő iparosműhelyek biztosították. Fontos szerepet töltek be ebben a „boltos” kereskedők, akik áruikat többnyire saját, vagy bérelt üzletükben kínálták a vevőknek. Ezek a kereskedők még a helyi országos- és hetivásárokon is ritkán jelentek meg áruikkal, távolabbi piacok felkeresésére pedig egyáltalán nem vállalkoztak.

A zsidó és a görögkeleti vallású szerb boltos kereskedők már az 1720-as években megjelentek megyénk mezővárosaiban. Balassagyarmat és Szécsény földesurai azért engedélyezték és szorgalmazták a zsidó és görög kereskedők letelepedését, hogy ezzel a török háborúk után újjászerveződő mezővárosok kereskedelmi életét fellendítsék.⁹ A megye falvaiban csak a 18. század második felében nyíltak meg az első vegyes összetételű árukat kínáló üzletek, amelyeknél már a paraszti igények kielégítése volt a cél.

Levéltári kutatásaink során több megyénkben élő boltos kereskedő leltárát találtuk meg. A legkorábbi összeírásunk 1737-ből származik. Ebből az évből egy görögkeleti vallású balassagyarmati és két losonci kereskedő „boltbéli portékáit” ismerjük.¹⁰ Az általunk ismert következő leltár közel száz esztendővel később készült. Az 1833-ban keltezett összeírás egy csődbe jutott losonci posztókereskedő árukészletét tartalmazza.¹¹ A 19. század közepén készült hagyatéki leltárakból egy-egy alsósápi (1841), balassagyarmati (1853), szügyi (1854), balassagyarmati (1854) kereskedő „boltbéli” áruit ismerhetjük meg.¹²

Felvetődik a kérdés, hogy a mezővárosi boltos kereskedők rendszeres vásárlói között a helyi és a környező falvak paraszti lakossága megtalálható-e? Egyáltalán a mezővárosi kereskedők tartottak-e olyan árukat, amelyeket a parasztlakosság megvásárolhattak. A kérdésekre már az alább közölt összeírások is választ adnak. A leltárakban ugyanis – különösen az 1737. évi balassagyarmati görög kereskedő árukészletéről készült jegyzékben – gyakran olvashatjuk a „parasztinak való” kifejezést, amely egyértelműen arra utal, hogy e termékek vásárlói parasztlakosság volt. A korabeli paraszti hagyatéki leltárakból, kárbeclésekből azonban kitűnik, hogy a falvak lakói nem csak azokat az árukat vásárolták meg a mezővárosi kereskedőknél, amelyekre a „parasztinak való” megkülönböztetés jelez. A parasztlakosság hagyatéki leltáraiban szereplő pruszlíkot, a cernát, a tükröt, a bulyavásznat, a különböző színű rása szövetet, a török és szepesi gyolcsot, a veres és kék színű pamutot, a tüt, a kendőt, a mazolány szövetet, az abaposztót, a zsinórt, a szalagokat, a pipát stb. a 18. század első felében a városi kereskedők boltjaiban vásárolta meg.¹³ A parasztlakosság mindennapi szükségletének kielégítésében, anyagi javainak megeremtésében, a vándorkereskedők és iparosok mellett a helyhez kötött boltos kereskedők is jelentősen részt vettek.

Az alábbiakban a kereskedők boltjaiban található áruk listáját közöljük. A leltárak szövegén, helyesírásán nem változtattunk, azoknak pontos másolatát adjuk. A forrásokban felsorolt tárgyak neveinek (tafota, futá, dikta, bulyavászon stb.) mai értelmezésére – külön jegyzékben – csak ott vállalkozhattunk, ahol erre megfelelő irodalmi adatot találtunk.¹⁴

1. Marcso Ádám és György Balassagyarmaton lakó görög kereskedők árucikkjeinek jegyzéke, amelyet 1737. november 29-én vettek fel az ő jelenlétükben.

	<i>Fl</i>	<i>sr</i>
- 15 Szepeffi Pokrócz, egyiket számlálván 45 x	21	75
- 4 aláb való Pokrócz á 1x		4
- 1 pár Paplon, számlálván egyiket 4 f.	8	
- 23 1/2 pár köz Bárány Béli á 1 f 70 x	39	95
- 1 kartonos Paplon	5	40
- 8 kartonos Pruszlik á 70 x	5	60
- 10 Aláb való kisebb Pruszlik	5	66
- 2 1/2 kötés Szattyán Veres Bőr minden kötésben tizet számlálván á 2 f.	5	
- 4 fehér Szattyán Bőr á 40 x	1	60
- 5 Veres és Sárga Kordovány Bőr	7	7 1/2
- 11 Sárga kordovány Bőr	15	57
- 6 Veres Szattyán Bőr 25 x	1	50
- 7 német kalap 65 x	4	55
- 3 kisebb német kalap 27 1/2 x		82 1/2
- 7 Magyar paraszt Söveg 27 1/2 x	1	92 1/2
- 2 Vég kék vászony, mindenikébe 25 rőfföt számlálván, rőffit 12 1/2 x	6	25
- 13 kötés magános hosszú csontnyelű paraszt kés, minden kötésben tizet számlálván, és egy kötést á 25 x	3	25
- 30 kötés hasonló, de sokkal alab való kés amelynek is egy kötést számlálván 11 x	3	30
- 18 pár köz apró késsecke párja 4 x		72
- 3 kötés csontnyelű magános hosszú paraszt kés, minden kötésben tizet számlálván, kötésse 40 x	1	20
- 14 pár Gyöngyházás kés, párja 30 x	4	20
- 25 kés hüvely 2 x		50
- 5 Tuczat, fa nyelvű Bicsag, vidlájával együtt, minden Tuczatban 12 számlálván, Tuczattya 25 x	1	25
- 13 köz Borotva 5 x		65
- 6 kötés, maganos, Csontnyelű Bicsag kés, minden kötésbe tizet és kötést 45 x számlálván	2	70
- 2 kötés páros csontnyelű Bicsag kötésben tíz párt számlálván	2	
- 11 1/4 kötés apró sárga Szögecske, egy kötésben négy papirosz, kötést penig 1 f számlálván	11	25
- 19 3/4 fontbul álló sok rendbeli színű czérna fontyát 80 x számlálván	15	80
- 4 rész papiros 80 Librábul álló, egy részit 1 f 40 x számlálván	5	60
- 10 Libra Bibula Papiros		25
- 2 Iskatulya Bagodbul, Herbatheval meg töltve	1	

	<i>Fl</i>	<i>sr</i>
- 8 Csomó írnya való Plajbasz minden csomóba 12 darabot számlálván		80
- 11 Sárga Badogbul és öveges fedéllel Pixis Tubáknak való	1	60
- 2 pár, Simplex nyári kesztyű férfinak való	1	
- 1 pár hasonló fekete kesztyű	30	
- 2 pár paraszt asszonynak való téli kesztyű	60	
- 4 pár kék köz gyapjúból Asszonynak való Strinflí	2	40
- 1 pár pamutos Asszonynak való Strinflí		30
- 1 pár gyermeknek való hasonló Strinflí		11
- 1 pár köz asszonynak való kesztyű		45
- 10 papiros köz gombostű		75
- 3 1/2 papiros nagy fejű paraszt gombostű		80
- 4 papiros Arany Bibula	2	
- 56 papiros köz paraszt varró Tű, papirossa 5 x	2	80
- 7 papirossal Szücsnek való Tű, papirossal 20 x számlálván	1	40
- 1 2/4 Fontbul álló Fekete spanyol viasz	1	75
- 40 pár fa Pixis Tubáknak való párja 5 x	2	
- 15 vég köz Czérnábul való Galon, minden végben 30 rőföt számlálván, és egy végit 30 x	4	50
- 2 vég hasonló, de szélesebb Galon, egy végben 40 rőföt számlálván	1	20
- 48 keret drót	4	80
- 4 nagyobb kerek Drót		80
- 9 papiros Drótbul való kapocs, papirossa 15 x	1	35
- 14 Tuczat fenyű fábul álló köz veres Pixis, minden Tuczatban hatot számlálván és egy Tuczat 5 x		70
- 5 Tuczat Parasztnak való Radványi köz fössű, egy Tuczatot 12 fössüből 30 x számlálván	1	50
- 7 Tuczatt hasonló kis Fössű		70
- 74 csomó Doromb Csomója 2 1/2 x	1	85
- 7 Tuczatt négy szegletű apró Tükör, minden Tuczatot hat Tökörbül 60 x számlálván	4	20
- 2 Tuczatt hasonló de nagyobb Tökör és azon kívül magános hét Tökör	1	70
- 1 Tuczatt mindezeknél sokkal apróbb hasonló Tükör		35
- 9 Tuczatt Radványi Görbe és egyenes Fössű, 12 álló Tuczatot 25 x számlálván	2	25
- 5 Tuczatt Gyermeknek való apró karika Tökör, 12 bül egy Tuczatot 5 x számlálván		25
- 4 Font Galiczki	2	
- 1/2 Font Kékkő		35
- 2 Font Temjén	1	20
- 1 Font Szerecsenydió Virág és 12 Lat	9	40

	<i>Fl</i>	<i>sr</i>
- 1/2 Font és Tizenhét Lat Fahaj, lattya 15 x	4	20
- 2 font és 18 Lat Szegfő és Szerecsenyidió 15 x	11	70
- 4 Rőf Fehér paraszt csipke		40
- 6 Rőf hasonló Czérnábul keskenyebb csipke		30
- 9 pár paraszt csutora		45
- 70 paraszt györü, rézbül való	1	16 1/2
- 60 Gyermekk való paraszt gyüröcske		25
- 7 Lat Herbatha		50
- 6 játéknak való paraszt kártya		30
- 11 Font Czuherhandli	4	95
- 2 Vég Sik Galon	1	
- 2 vég Fekete harasz Sinór 160 röfbül álló		30
- 12 Vékony nád Pálca	5	40
- 15 Vastagabb nád pálca	12	
- 6 Festett fa pálca Gyermekk való		60
- 20 papirossal ólomgomb	2	
- 6 papiros aprób ólom Gombocska		50
- 30 Kendő zsebbe való kékre festett szegéssi vászonbul 14 x	4	20
- 44 rőf szepesi köz vászony 9 x	3	96
- 14 1/2 rőf Bulyavászony 12 1/2 x	1	81
- 6 Peniczillus kis késsecske 15 x		90
- 4 Papiros pruszlikra való Sárga német Gombocska		60
- 20 1/2 rőf fekete Rássa 35 x	7	17 1/2
- 19 Rőf Szeder színű Rássa 35 x	6	65
- 1 Farkas Bőr	1	50
- 10 Rőf fehér Dikta 15 x	1	50
- 13 1/2 Rőf kék Dikta 10 x	1	35
- 9 Prémnek való Fekete Bárány Böröcske 20 x	1	80
- 6 Fehér Bárány Böröcske 12 x		72
- 14 pár Róka hát, párja 5 máriás	2	80
- 6 Font cukor, fontya 40 x	2	40
- 1 vég Török Gyoles	1	12 1/2
- 11 rőf Ruhának való Borbély futa 50 x	5	50
- 3 1/2 Rőf fehér Gyoles 12 x		42
- 14 1/2 Tuczat fa kanál, Tuczattya 2 x		29
- 28 Tuczat fa Csörgetü, Tuczattya 2 x		56
- 8 Tuczat apró paraszt Furolyácska 2 x		16
- 6 Tuczat festett fakanál, tuczattya 20 x	1	20
- 24 kender kötőfék 5 x	1	20
- 25 kender kötél		75
- 23 kisebb kender kötél		95
- 11 Hosszú nyelvű fa Tintatartó		40
- 35 font Gyömbér, fontya 21 x	7	35
- 276 magános fa nyelvű Bicsag	2	30
- 23 font viasz, fontya 37 1/2 x	8	62 1/2
- 5 font önyv, fontya 15 x		75

	<i>Fl</i>	<i>xx</i>
- 17 font Babér, fontya 12 1/2	2	12 1/2
- 11 font Berezutka nevű Veres festék	2	20
- 18 font Radványi Puskapor	6	30
- 20 font Veres és kék Pamok, fontya 1,70 x	40	
- 44 font Pamut 30 x	13	20
- 5 Massa, ötvenhat font Só, Másája 3,50	20	32
- 6 Massa és harminckilenc font Dohány, mázsáját számlálván 6.	38	34
- 10 papiros apró Tú 5 x		50
- Gyapjút tisztítani való egy pár fössü		35
- 5 Borba való fa csövecske		37 1/2
- 1 pár Asszonyinak való kesztyű		50
- 2 pár kés		40
- 4 rőf szőr fátyol		30
- 1 1/2 font kávé	1	70
- 12 font Paraszt Galláris	3	40
- 20 font Büdöskő és Vitrolind	2	50
- 14 kasza 25 x	3	50
- 3 sarló		15
- 80 font Faolaj hordajával együtt	24	
- 6 font Serét		90
Summa Summárum facet	560	92 1/2

2. Christofori Turta losonci görög kereskedő árucikkeinek 1737. november 9-én készült leltára. Az összeírás az áruk értékét nem közli.

- Hat vég fél rása tíz darabba	- Selyem creditor 35 rőf
- Négy vég posztó öt darabba	- Fekete Fátyol négy vég
- Hét vég Scheptucs posztó tizen egy darabba	- Feir Fátyol négy vég
- Tizenkilenc tuczat Sárga szeg	- Bécsi Kék dikta négy vég
- Tizenkét tuczat német gomb	- Feir dikta Két vég
- Nyolezadfél egész tuczat tükkör	- Mazolan öt darabb Két vég
- Hét Skatulya Herbate	- Fél Kamerlót Két darabb egy vég
- 200 rőf kék gyolcs tizenegy darabba	- Kalap 1 1/2 Tuttzet
- Kilenc Papiros Téli és nyári Stinflí	- Háló Süveg hat
- Pamuk Kendő hat darabba négy vég	- Paplon hét
- Morvai Dikta, tizenöt darabb 6 vég	- Pruszlék Tizenhárom
- Sík csipke nyolcz vég	- Feir gyolcs Tíz darabb négy vég
- Selyem csipke, tizenkét vég	- Bőr kesztyű egy tuttzet
- Galond 18 vég	- Szőr kesztyű egy tuttzet
- Sík galond 13 vég	- Török Futa 16 darabb nyolcz vég
- Tarka Szoknya öt darab	- Veres fejtő hat darab, három vég
- Fél Kartony 16 darabb hat vég	- Török vászon öt darab
- Bécsi Szőr 54 papiros	- Besztercei Kendő, nyolcz darab, négy tuttzet
- Kamerlot tizenegy darabb 8 vég	- Festett czérna 12 papiros

- Ólom gomb tizenöt tuttzet
- Egy hálós selyem öv
- Zöld Selyem csipke három
- Staer galond egy tuttzet
- Róka hát négy tuttzet
- Gombostó 2 tuttzett
- Tíz Skatula pártának való drót
- Pipaszárra való csutora négy tuttzet
- Egy pár zabola
- Kék galond egy vég
- Tarka galond egy vég
- Két karika vass drót
- Kordovány három kötés
- Réz pixis 1/2 tuttzet
- Rátkai Szattyán fél kötés
- Szerecsen dió egy font
- Szekfű egy font
- Sáfrány 1/2 font
- Tafota 20 róf
- Fél hordó gyermekk való fajáték
- Lóvakaró Kilenc
- Négy vég Patyolat 20 darabb
- Apró Sváb Kása fél mása
- Riskása Két akó
- Négy tutzat facsap
- Huszon három font feir czérna
- Hat veress csujtár
- Tizenkét csomó gyermekk való Síp
- Egy öreg Skatulya malosa szöllő
- Széles Staer galond egy tuttzet
- 30 róf mosott vászony
- Egy Skatulya Pipa
- 25 font apró szőlő
- Két papiros Fésű
- Egy skatulya Sarkantyú
- Tizenegy Török Szattyán
- Egy skatulya ólom gomb
- Két pár Kengyel vas
- Fél hordó mandula
- Egy csomó Asztalra való festett vászony
- Egy jó csomó posztó s rása maradék
- Puskapor négy font
- Serét egy mása
- Huszonnégy papiros gyapott
- Egy gyüret vastag vászony

3. Petkovics Demeter losonci kereskedő áruinak jegyzéke, melyet 1737. november 9-én írtak össze. Az áruk értékét itt sem közlik.

- Férjfinak való téli Strinflí négy pár
- Hat vég Borbély futa
- Öt vég Török vászony
- Öt Borbély futa
- Egy vég Tarka Kendő
- Két vég Selyem futa
- Három vég széles veres fejtő
- Fél vég török patyolat
- Egy fertály fekete fátyol
- Harminczöt róf fél Kartony
- Húsz vég Török gyóles
- Egy vég Tarka Kendő
- Tíz darab fél selyem futa
- Tizennyolcz róf mazolány
- Két vég négy nyistes fekete nyakravaló
- Nyolcz róf fél rása
- Négy róf Kék gyóles
- Tizennégy róf Bulyavászony
- Két róf Fekete fejtő
- Egy Fekete paraszt nyakravaló
- Tizennégy róf Török vászony
- Egy fertály Mazolány
- Két Besztercei Kendő
- Hét róf Bagaria
- Negyed fél nyitra Selyem hat csomóba
- Három darab Selyem futa
- Tíz róf feir fátyol
- Egy veress csujtár
- Öt selyem keszkenő
- Harmadfél vég Török Karton
- Huszonöt róf Bécsi dikta
- Másfél róf Veress Fejtő
- Hat róf Aba
- Három vég zöld Selyem Sinór
- Tizenhat róf Dikta
- Huszonöt Pruszlek
- Két aba Kőpönyeg
- Tíz Szőr Tarisznya
- Egy Paplon
- Egy Moldvai lóra való szerszám

- Három pár czipellőske
- Egy csomó galond
- Egy pár Puskatok
- Fél nyitra dirib darab pamuk
- Három papiros Német gomh
- Tizenöt Szattyán
- Tizenkilenc rőf vászony
- Huszonnégy Kordovány
- Hat Bál magyar dohány
- 12 csomó magyar Dohány
- Harmincz oka riskása
- Négy oka kávé
- Hat font viasz
- Hetvenegy fekete bőröcske

4. „1833-ik Eszt. Pünkösöd hava 4-ik napján N. Nógrád Vármegye Lossontz Várossába, Tanaszkovits János vagyonaiba bukott kereskedőnek boltbéli portékáit, s házi eszközeit, magunk mellé vett eleve meghitelesített Bozda Mihály B-Gyarmathi, Markovits János Lossontzi úgy szinte becsléshez használt Rózsa György, Hlaváts Péter Lossontzi Kereskedőket, mind ezek által felmértvén a portékákat, következőrendel irtuk öszve, és megbetsültettük, nyilván megjegyzvén azt, hogy mérés közbe a posztó helyébe több pokrótzot bé varrva, selyem portékák helyett pedig deszka darabokat, üres kápákat és itató papirost bepakolva találtunk, mellyekről azt vallotta Tanaszkovits János, hogy azokat azért tette, hogy a boltja tellyen, s ezen fortélyt hitele fenntartására tette. A portékák következők: u.m.

<i>Rőf szám</i>	<i>Portéka neve</i>	<i>F</i>	<i>xr</i>
- 9 3/4	Fehér posztó 3 darabba per 1 f 48 xr.	17	33
- 14 1/2	Zöld posztó	21	45
- 1	Veres posztó	1	30
- 11 1/2	Setét zöld posztó	28	45
- 8 1/2	Setét zöld posztó	21	15
- 8 2/4	Setét kék posztó két darabba	25	30
- 3 1/4	Fekete posztó	7	48
- 6 1/2	Drapp szín posztó	21	7 1/2
- 8 1/2	Világos szürke posztó	15	18
- 8 1/2	Sárga posztó	21	15
- 12 7/8	Fekete posztó	48	14
- 7	Setét szürke posztó	24	30
- 5 1/2	Világos szürke posztó	22	
- 9 1/3	Setét szürke posztó	32	40
- 7 1/2	Setét kék posztó	29	15
- 5 2/3	Setét kék posztó	17	
- 8 3/4	Setét kék posztó	32	46
- 5	Setét kék posztó	18	45
- 15 7/8	Setét kék posztó	59	31
- 3 2/3	Melansch posztó	14	40
- 2 1/4	Két darab maradék posztó	6	45
- 7/8	Setét kék posztó	2	
- 1 3/8	Drapp szín posztó	7	
- 1	Fekete posztó	4	30
- 1 3/4	Molnár szín posztó	3	57
- 2 1/8	Setét zöld posztó	9	33

<i>Rőf szám</i>	<i>Portéka neve</i>	<i>F</i>	<i>xr</i>
- 12	Setét kék Radványi posztó	54	
- 6 1/8	Setét szürke posztó	27	34
- 37 /8	Kávés szín posztó	18	22
- 9	Setét zöld posztó	49	30
- 13 3/4	Világos kávé szín posztó	116	53
- 7 1/4	Setét kék posztó	61	37
- 3 3/8	Fekete posztó	28	41
- 13 1/2	Setét kék posztó	67	30
- 6 1/2	Setét kék posztó	55	15
- 8 2/3	Setét kék posztó	39	
- 7 2/3	Két darab buzavirág szín posztó	34	30
- 8 1/8	Setét kék posztó	40	37
- 3 1/4	Setét zöld posztó	17	52
- 1 1/2	Világos fakó posztó	5	15
- 1	Csuka szín posztó	4	
- 3 1/4	Setét szürke posztó	4	3
- 1	Molnár szín posztó	2	30
- 2 1/2	Setétebb molnár szín	6	15
- 1/8	Fehér posztó		30
- 12 3/4	Fehér flanér	8	55
- 36 1/2	Babos moldon	22	3
- 16 1/3	Hét egyveleges spanyol s moldon darabok	8	10
- 11 1/8	Szatingló	20	1 1/2
- 10	Egyveleges szatingló maradékok	16	
- 3 3/4	Kazimir két maradék darab	7	30
- 3 3/4	Négy darab maradék szatingló	4	40 1/2
- 22 1/4	Fehér barchet	7	49
- 12 1/3	Barchet	6	10
- 14	Festett barchet maradékokba	2	48
-	Két veres Gátsi ágyterítő	24	
-	Egy Gátsi kék kendő	8	
-	Egy veres Gátsi kendő	8	
-	Öt darab egyveleges pamuk kendők	4	10
-	Négy darab laiblinak való matéria	1	36
-	Egy petsétes perkál paplon	3	
- 8 1/2	Stráfos szőr matéria	7	5
- 9 3/4	Habos fekete szőr matéria	7	19
- 27 1/4	Kék szőr matéria	13	37 1/2
- 8 1/3	Petsétes kék szőr matéria	2	50
- 4 1/2	Fekete virágos szőr matéria	1	30
- 4 1/2	Fekete Kásztor		54
- 2 2/3	Sárga rása	1	36
- 15 2/3	Egyveleges sikos sziszika	7	90
- 10 3/4	Gallérra való egyes vászony	3	14
- 9 1/3	Fekete csikos anginét	3	6
- 4 3/4	Kávés szín anginét	1	6 1/2

<i>Rőf szám</i>	<i>Portéka neve</i>	<i>F</i>	<i>xr</i>
- 1 1/4	Babos manscheszter		45
- 7	Fekete sikos anginét	2	20
- 3 1/4	Sikos kanavász	1	37 1/2
- 7	Egyveleges petsétes selyem	7	
- 3 1/3	Rózsza szín papiros atlasz	4	40
- 3 1/3	Egyveleges selyem maradékok	6	40
- 1/2	Zamat manscheszter	1	30
- 8 1/2	Sikos sziszika	4	15
- 8	Egyveleges papiros atlasz	9	36
- 6 2/3	Igen petsétes hamu szín atlasz	3	20
- 10 1/2	Virágos selyem matéria	15	45
- 5 1/2	Veres pertli		5 1/2
- 6 1/4	Sik pertli		37 1/2
- 5 1/2	Fehér pertli		16 1/2
- 7	Pólya	1	24
-	Egy gombolyag fehér zsinór		3
-	Sárga és fehér pertli maradék		6
-	Rózsza szín pertli maradék		3
-	Sárga pertli maradék		6
-	Tíz vég tafota pántlika	12	12
-	Negyven vég mindenféle pántlika	60	
-	Öt végnyi maradék pántlika	5	
-	Egyveleges keskeny pántlika	3	30
-	Fekete és fehér házi tsipkék	2	30
-	Kilencz pár petsétes asszonyi kesztyű	2	15
-	Négy pár lyukatsos férfi kesztyű	1	20
-	Két pár fekete strinphli		48
-	Fejkötőre való drótok	1	30
-	Harmintzhat posztó kápa	7	12
-	Tizenegy mázsa és 9 font dohány		
-	Kétszázharminchat szimpla pokróc	236	
-	Négy dupla pokrócz	6	
-	Eggy nyíró olló	1	
-	Eggy réz tsengetyü		24
-	Egy tükör falra való, eggy pedig asztalra	1	15
-	Két töredezett findzsa		3
-	Eggy három fiókos suplód kasznyi	12	
-	Eggy ótska láda	1	30
-	Eggy czitera	1	30
-	Eggy fa pipa		30
-	Két karos szék	1	15
-	Eggy harmonika		12

5. Alsó-Sápon lakó kereskedő hagyatéki leltára 1841-ből

I. A legfelsőbb fiókba

	Fl	xt
- 9 Róf zöld falu veres apró virágú kartony	3	12
- 4 2/4 Róf Sikos Kanavász	2	15
- 3 1/4 Róf fekete falu vereses virágú kartony	1	24
- 13 Róf kék fehér petyegetett veres apró virágú kartony	6	30
- Egy nagy virágú kávé szín falu Kendő		50
- Egy Sárga Csillagu Setét kék falú Kendő		50
- Egy nagy virágú kávé szín falú Nagy Kendő		50
- Egy kék falú feketés virágú ágyterítő	1	30
- Egy pár topánka Posztóból Férfinak való	1	30
- Egy pár téli Strimfli megbélelve	1	30
- Egy Fejér falú különbféle Kotzkáju Kendő	1	
- Egy Tarka férfi Kis Lajblinak való		30
- Egy Veres kotzkás fejér falú Kendő		24
- Egy Veres falú fekete tarkáju kislaiibli		24
- Egy veres petyegetett kotzkás fejér falú Kendő		30
- 3 Fekete Gyolts Nyakba való		45
- 2 pár Fejér Strimfli	1	40
- 1 pár Szövött asszonyi harisnya		45
- 1 pár czipő asszonyi lábra fényes Bórból	1	30
- 7 Tekercs Pamut	1	24
- 2 pár asszonyi Fehér Strimfli	1	50
- 3 pár asszonyi Kék Strimfli	2	30
- Egy skatulába szeretsen Dió, keves fahéj, gyömbér	2	15
- Egy Papirba bekötött különbféle színű zsinórok	1	
- Egy papiros kötetbe kávé, Fehéj, Szekfü bors		30
- Egy Tükör papirosba bétsinálva fiókkal		40
- Egy kötetbe 1 Fontra való Bors	1	
- 3 Leveses Kanál	1	30
- 4 Kötet Gyújtó gyertyátskák		4
- 6 darab fekete kiss Kanalak Fából		6
- 1 Kötet papirosba fehér gyöngy		30
- 6 darab Pápa szem		36
- Egy Beretva fatál szappannyal		24
- 1 Palatzk kolóniai viz		20
- 3 palatzk fehér és vörös Török balzsam,	1	
- Palatzk pergament olaj	1	5
- Három palatzkoska pomádé		30
- 3 gomolya mondola szappany		12
- 2 rövid pipaszár csont szopókákkal		30
- 12 darab különbféle pipák	1	
- 2 darab Mészárosnak való nagy kés	1	

– 2 vékony és 1 Átsnak való Pleibeisz		9
– 2 kötet Darok, 3 kötet Francia, 5 kötet magyar Kártya	1	30

II.-ik Fiókban

– 30 dr: különbféle fain plaibaisz, és 1 Áts pleibasz	4	39
– 6 darab czin Kanál közönséges		54
– 3 darab különbféle virágu és szövésü kendők	2	
– 6 darab pléh közönséges Kanál		30
– 4 pár fekete czipők fényes Bórbül	5	
– 17 kötet fehér, 18 kötet szürke, 19 kötet setétkék czérna	3	36
– 2 kötet kék Pamut		12
– Mintegy 17 Róf szatyng fehér és 2 Róf sikos		38
– 2 stangli Spanyol viasz		24
– 2 áts Pleibeisz, 3 kötet magyar Kártya		21
– 2 fekete Gyolts nyakravaló		30

III.-ik Fiókba

– Egy nagy virágu fekete Falú Kendő		50
– Egy Tükör fiókkal		15
– 2 Kiss Tokos Tükör		16
– 7 Rud Spanyol viasz	1	28
– 1 Bőr öv aszszonyi		15
– 6 fekete fába öntött pleibeisz		46
– 1 Kemény görbe nyelü haj Kefe		30
– 4 pipa zsinór zöld		16
– 5 evő 3 águ villák		30
– 4 2/4 Rófnyi Pántlika, a közibe lévő kiss Tükörrel	1	
– 6 czin Evő Kanál	1	
– 1 Tutzat Spanyol viasz	3	
– 1 Kubik Láb mérték fából		12
– 2 Tutzat frantzia Kártya		36
– 1 Köszörü Kő Beretvának		6
– 1 kötet szatyng szélesebb		36
– Egy Tükör a Tokjában lévő 3 fehér sűrű füsü	1	40
– Egy Tükör nagyobb fa Boritékba		30
– 1 karikán mintegy 9 Róf fekete Pántlika		30
– 6 kis Tükör tokjával papirba fedve		30
– 24 kötet kis különbféle czérna	1	20
– 1 Rud Spanyol viasz		12
– 1 Tarka matéria Kiss Laiblira való		30

	<i>F</i>	<i>sr</i>
- Mintegy 9 Róf sikos pántlika	1	48
- 1 Kék óra zsinór		25
- 1 Tutzat magyar és 1 Tutzat Daroli Kártya		27
- 1 kötet kék gallóny		30
- 2 pár Kék Aszszonyi Harisnya	1	
- 16 Tekerts fehér Czérna	1	48
- 6 pár kés villa	2	24
- 1 kubik láb mérték feketés színü		12
- 2 kötetbe 12 Bádog kanalak		48
- 4 nemzeti kalendárium, közülök 1 Tót		48
- 1 Tutzat Frantzia Kártya		12
- 2 kötet Fehér Gyöngy	1	
- 1 Papiroson füzött 24 kiss fényes gomb		48
- 6 Pápa szem Tokba	2	36
- 12 szál külömbféle Pleibeisz		48
- 5 Beretva Tokkal együtt	2	
- 3 darab ollók külömbfélék, kissebb, nagyobb	2	
- 1 Konyha kés		48
- 3 Penitzillus késsel, és két két ággal	2	
- 9 darab külömbféle Rezes atzéllok	1	30
- 18 kissebb nagyobb Kohák		18
- 5 zsebbe való kiss és 1 nagy Fésü	2	
- 1 kötetbe 49 feketés, 5 kötetbe 112 sárga apró gombok	2	4
- 5 karika gyürő, 2 ispekelő Tő, és 1 czifra Tő tartó		30
- 7 darab óra Kultsok, 2 netzelő Tő Tok, 3 pipaszár	2	20
- 11 darab fog, és fül pizkáló, két Rud spanyol viasz		57
- 1 papir 10 soros, 1 papir 3 1/4 gombos tő	1	
- 1 papirba 5 kötet vóró Tő, 7 csont, és 4 Réz gyüsző	3	06
- 13 Stikkelő Tő, 3 pipa, 3 gomolya mandula szappany	1	
- 3 Palatz Prágai Cseppek, 2 palatzk Török balsam, és 2 palatzk Pargament olaj	2	06
- Két Tutzat magyar Kártya, 1 kefe Beretvához		30
- Egy papirba 5 kiss Kötet Kapots		5
- 97 darab külömbféle Strikkelő Tő, 11 szál plaibeisz	2	21
- 2 kötet 17 sor gombos Tő, 22 külömbféle Gyüszök	2	45
- 1 palatzk otkolom, és 3 palatzk pargamen	2	06
- 7 Beretva	2	
- 3 Bitska, és 3 aczélos, s Bitskás peniczillus	3	06
- 1 papirosha külömbféle fehér gyöngyök, és 1 kötet gránát	6	
- 2 pipa, és 6 Pipa szár	1	36

	F	ar
- 1 Hamvevő, 3 Aczél, 6 spékölő Tő, 2 kiss olló	2	09
- 17 réz gyűsző, 1 Tőtartó, 2 skatulába veres selyem	1	33
- 2 nyelv tisztító, 3 gomolya mondola szappany, és 3 darab pirosító		40
- 1 kötet Szagos Szappany, 1 Tutzat magyar Kártya		30
- 7 Pápa szem, közte 2 tokkal	1	30
- 44 darab kis fűző Tő, és 5 papiros külömbféle varó Tők	3	52
- 10 pár gránátos Ing ujba való, és 1 2/4 füzet gyolts gombok	1	
- 3 pár fekete, 3 pár nagyobb Réz, 3 pár Keresztes, s 1 pár kisebb Réz függők, kövekkel fehér gyöngyel	2	18
- Két Köpönyegre való Réz Kapots Lántzal		48
- 7 skatula Bajszenő, és 2 skatula Tobák		36
- 49 darab Játék pénz, 1 Debreczeni pipa, és 3 kötett kiss Kapsok	1	6

IV-ik Fiókba

- Külömbféle asszonyi övre való 5 csatok, 2 zatskó Lakatok, és egyéb avitt apróság		15
- 1 vas fokos, több régi pipa száraz, 1 Éjjeli Rézlámpa		45
- 3 kiss Pipa, 1 kiss varó vankus srófostól, 1 Törött czin Leveses Kanál, 3 Tükör Tok Badokból		45
- 1 kiss Lakat, 1 Pápa szem Tokkal, 1 kiss Drót fogó, 1 darab kiss Laiblinak való avit materia	1	
- 1 Szappanyos Piksis Beretvához, 1 kötés Rosdás strikkelő Tő, 1 pakli fehér Keményítő		15
- 1 Játék szerentse kártya, 1 nagy skatulába félig Szekfü Bors, 1 Kötet gyömbér, és kevés Fahaj	1	30
- Egy skatula allyán 31 darab Pleibeisz	1	30
- A Fiókokon kívül egy csomóba öszve kötött 160 darab külömbféle Képek, Istenes, és világi, kissebb és nagyok, Festékkal és a nélkül mellyeket a megboldogultnak Társai betsülték	5	

6. A végrendelet nélkül elhalt özvegy Veisz Berczeller Rozália balassagyarmati kereskedő hagyatékáról 1853-ban készített leltár.

<i>Darab</i>	<i>Portéka neve</i>	<i>F</i>	<i>sr</i>
- 8	Asszonyi ümög	1	30
- 6	Abrosz	2	
- 4	Ágyi Lepedő	1	
- 4	Töriülkőző		24
- 2	Dunyha	2	
- 3	Vánkos	1	30
- 1	Ágy takaró		6
- 1	Ócska asszonyi köpeny	4	
- 2	Női ruha	1	30
- 2	Felső ágy takaró fehér	1	
- 2	Alsó szoknya		20
- 1	Ócska veres selem kendő		10
- 1	3 fiókos kasznyi	1	30
-	4 font Cinslág		28
-	3 tutzat csizma patkó	1	
-	3 font fénymáz		18
-	2 font Schveiczzer kávé		14
- 20	Ócska vasak		20
-	1 font antimonium		10
-	2 font rizkása		18
-	1 font medve czukor		36
-	3 font keményítő		12
-	1/2 font kékítő		12
-	1/4 font kékfesték		6
-	1/2 font Kámphor		24
-	1 1/4 font Szegfü bors		38
-	1 1/2 font büdös kő virág		12
-	4 font jó bors	1	36
-	1/2 font fejer gyümbér		10
-	1 Lat Sáfrány		36
-	1 font Szent János kenyér		6
-	4 lat czimez		8
-	2 font Colofónia		10
-	7 font Timsó		42
-100	gyugó		24
- 1	Tükör	1	
- 6	Üvegbe főzött Paradicsom		24
-	2 font csokoládé		30
-	1/2 font pecsét viasz		20
-300	fekete rózsa csizmára		21
-	1/2 pakli bársony pántlika		40
- 1	vég vörös damisz	2	
-	Fél tuczat pipa		12
-	1 tuczat szár		48

<i>Darab</i>	<i>Portéka neve</i>	<i>F</i>	<i>xr</i>
-	1 tuczat bicsak		24
-	1 tuczat kés és villa		20
-	1 tuczat pléh kalán		24
-	3 vég szattyng zsinór		30
-	6 font Pamut	2	24
-	2 font бүдös kő		18
-	1 font Gálicz kő		3
-	2 font Közönséges Kávé	1	12
-	1/4 kila Krumplic		45
-	15 font só	1	12
- 1	Pléh mérték		40
- 1	1/2 akós hordó		40
-	6 font liszt		36
-	1/4 kila dió		30
-	1/2 font Sárga czukor		12
-	1/4 font Kalmusz gyökér		10
- 6	Koszoru foghagyma		30
- 2	Koszorú veres hagyma		12
- 1	Korsó		2
- 4	Szakajtó		20
- 6	fehér Tányér		12
- 2	Fehér tál		8
- 1	Leveses tál		10
- 3	Enni hordó edény		30
- 10	Czilinder		12
-	15 font börsöny	1	12
-	8 font aszalt szilva		20
-	1 font gyertya		22
- 1	gyúró tábla		8
- 1	vasalló deszka		6
- 1	Lugzó		10
- 1	2 akós vasabroncsos hordó		48
- 1	4 akós fa abroncsos hordó		30
- 1	Teknő		20
- 2	Kő Korsó		30
- 2	Dézsza		10
-	3 font Czukor	1	12
- 2	Gyertyatartó		15
- 1	Kis puha fa asztal		24
-	3 pár kés és villa		10
- 3	pléh Kalán		3
-	1 pár arany fülbe való	2	30

7. Írásbeli végrendelet hátra hagyásával 1854-ben elhalt Arenstain Simon szügyi kis boltos hagyatékáról felvett leltár.

	<i>F</i>	<i>xr</i>
- 3 pár fehér ruha	7	30
- 2 nadrág	6	15
- 2 Laibli	3	20
- 2 Kabát	12	30
- 1 Téli kabát	10	
- 2 sapka és kalap	1	40
- 2 pár csizma	5	
- 5 font Suviksz 20 xval fontja	1	40
- Gyufa átallyában	6	
- 8 font gyertya	8	
- 1 2/4 mása só	30	
- 80 font liszt 15 xval	20	
- 3 véka bab	7	30
- 8 pár meszelő per 30 x	4	
- 12 különbféle kötél	2	24
- 3 koszoru hagyma 10 x		30
- 1 1/2 süveg czukor 13 font	13	
- 3 font kávé	3	36
- 4 font riskása 24 xval	1	36
- 2 font fehér gyömbér 39 xval	1	18
- 2 font Sárga czukor 1 f 12 x	2	24
- 2 font fekete czukor 54 xval	1	48
- 2 font sárga gyömbér 20 xval		40
- 2 font Svaiczzer kávé 21 x		42
- 3 font babér levél 8 xval		24
- 5 font csirisz 20 xval	1	
- 12 tuczat különbféle pipa 36 xval	7	12
- 16 rőf kék vászon 18 xval	4	48
- 8 rőf kanavász 30 xval	4	
- 16 rőf pamuk gyolts 18 x	4	48
- 3 Tuczet zsebkendő 4 fval	12	
- 9 db nyakravaló per 6 x		48
- 8 db Szij ostor 6 x		48
- Közönséges ostor nyelek átallyában		10
- Csép fej szijakkal 4 db		24
- Legközönségesebb gyerek játékok	2	
- Fél tuczat kis olló	1	15
- 4 vég haj kötő 1 f 15 xval	5	
- 1 Tuczet fekete Strutz tol		40
- 2 pár hozentrager		40
- Szagos olaj 5 kis palaszkal per 4 x		20
- 6 Tuczet fejes gombostó 6 xval		36
- 3 pár Strimfli 20 xval	1	

	<i>F</i>	<i>xr</i>
- 4 db Iskátula 9 xval		36
- 6 csomó kapots 15 xval	1	30
- 20 vég sinór 18 xval	6	
- 1/4 font veres pamuk		36
- 20 csomó czérna 25 xval	8	20
- 6 darab Tükör 12 xval	1	12
- 2 font Stikkelő pamuk 2 fval	4	
- 2 Tuzet kis harmonika 36 xval	1	12
- 6 Tuzet galáris 18 xval	1	48
- 1/2 tuzet magyar kártya	2	
- 1 font Chokoládé	1	6
- 6 Tuzet fülbe való 6 xval		36
- Spanyol viaszok		54
- Beretvák	1	30
- 3 Czolstok 10 xval		30
- 3 Tuzet gyürű 15 xval		45
- 2 Tuzet csutora v. szopóka 1 f 12 xval	2	24
- 3 Tuzet veres gombostű 18 xval		54
- Kis ferschlóg 4 font árpa czukorral	5	12
- 3 Tuzet gyűszű 15 xval		45
- Két pakli nyakra való 1 f 24 xval	2	48
- 2 Tuzet Cocus szappan 1 fval	2	
- 2 butellia asztali olaj	1	20
- 4 pár kés és villa 30 xval	2	
- 1/2 tuzet szivar szopóka		30
- 1 1/2 tuzet pipa szár 1 f 12 xval	1	48
- 3 font szappan 36 xval	1	38
- 2 pakli Szattyán 4 fval	8	
- 5 itze mák 24 xval	2	
- 8 itze sárga kása 15 xval	2	
- 5 itze pohánka kása 15 xval	1	15
- 10 font dohány 50 xval	8	20
- 3 font lámpa olaj 54 xval	2	42
- 3 font jó bors 1 f 12 xval	3	36
- 2 itze paprika 20 xval		40
- 3 font gersli kása 24 xval	1	12
- 5 font viz kása 30 xval	2	30
- 2 font mandula 1 f 12 x	2	24
- 1 font Szent János kenyér		20
- 2 font apró masola szöllő 48 x	1	36
- 5 itze árpa kása	1	
- 2 font büdöskő virág 24 xval		48
- 2 font fain fekete czukor 1 f 24 x	2	48
- 5 font Timsó 12 x	1	
- 3 font veres festék 8 x		24
- 2 font féder vaisz 30 xval		60
- 1/2 font kék keményítő		36
- 3 font fehér keményítő	1	12

	<i>F</i>	<i>sr</i>
- 1 3/4 font keserűső 36 xval		54
- Csismába való szög		30
- 1 lat selyem	1	
- 10 Tuczet kis kép 24 xval	4	
- 3 font Szurok 18 xval		54
- Stellás és pudli	15	
- Liszt tartó edény	2	
- 1 akós etzetes hordó	1	30
- 2 hordó pakolásra fenyűfa	1	
- 6 font méz hordóstul	3	
- 1 müntzér	3	
- Liszt és só mérő bádokbul	3	
- apróság méréséhez bádog mérték tányér három féle	3	
- Réz fontok	2	
- 2 itze bádogbul ótska		24
- 2 fa puska		40
- 1/2 font spagát		36
- 1/2 Tuczet fésü		36
- 1 Tuczet gyerek fa sip		18
- 15 mása rongy 8 fval	120	

8. Veisz Izsák balassagyarmati kereskedőnél — tartozása kiegyenlítésére — az alább megnevezett vagyont írták össze.

	<i>F</i>	<i>xr</i>
– 17 1/2 Róf sikos kanavász rófe 9 xr	2	37 1/2
– 9 1/2 Róf sráfos szita tarka kanavász, rófe 9 xr	1	28 1/2
– 32 róf Tarka kanavász 10 darabban, rófe 9 xr	4	18
– 4 1/2 róf Orleán fekete, rófe 12 xr		54
– 5 róf Fekete Damisz, rófe 6 xr		30
– 40 róf pamut vászony egyvég, rófe 8 xr	5	20
– 23 róf Kanavász veres sikú, rófe 9 xr	3	27
– 30 róf Tarka kanavász, rófe 9 xr	4	30
– 2 1/2 róf Fehér patyolat, rófe 8 xr		20
– 21 róf Fehér patyolat, rófe 8 xr	2	48
– 11 róf Fehér patyolat, rófe 8 xr	1	27
– 15 róf Fehér patyolat, rófe 8 xr	2	15
– 13 1/2 róf Fehér patyolat, rófe 9 xr	2	1 1/2
– 9 róf Fehér patyolat Négy darabban, rófe 8 xr	1	12
– 18 róf Slézinger vászony hét darabban, rófe 8 xr	2	24
– 26 róf Pamut vászony nyolc darabban, rófe 8 xr	3	28
– 12 1/2 róf Sárga anginet két darabban, rófe 8 xr	1	40
– 12 darab olajos külömféle színű kendő, darabja 16 xr	3	12
– 57 darab mindenféle színű kendők, darabja 16 xr	15	12
– 8 darab Asszonyi kendők, darabja 12 xr	1	36
– 2 darab Asszonyi kendő fehér, darabja 48 xr		96
– 7 darab külömbféle zsebkendő,	8	56
– 4 darab fehér zsebkendő, darabja 8 xr		32
– 5 darab Mellény, darabja 20 xr	1	40
– 8 darab Téli kendő Nagy darabok, darabja 1 f	8	
– 2 darab Zsályi kendő, darabja 30 xr	1	
– 4 róf Paraszt lajbiravaló, rófe 20 xr	1	20
– 23 darab külömféle színű kendő, darabja 8 xr	3	4
– 10 darab Fejkendő, darabja 16 xr	2	40
– 13 darab Veres kendő, darabja 12 xr	1	36
– 1 darab Fehér kendő, darabja 20 xr		20
– Három darab gyász kendő, darabja 30 xr	1	30
– 18 darab Külömbféle asszonyi nagykendő, darabja 48 xr	14	24
– 6 darab Külömbféle kis kendő, darabja 8 xr		48
– 22 róf Tarka barhet, rófe 8 xr	2	56
– 28 róf Tarka perkál külömbféle 10 darabban, rófe 8 xr	3	44
– 32 1/2 róf Tarka babos perkál, rófe 10 xr	5	25
– 18 1/2 róf Sárga színű perkál, rófe 10 xr	3	5
– 10 róf Veres perkál, rófe 10 xr	1	40
– 9 róf Babos perkál, rófe 8 xr	1	12
– 58 róf apró pettyes kék színű perkál, rófe 8 xr	7	44

	<i>F</i>	<i>xr</i>
- 6 rőf Tarka virágú perkál, rőfe 6 xr		36
- 5 rőf Több féle színű perkál, rőfe 6 xr		30
- 13 rőf Pergulin, rőfe 12 xr	2	36
- 31 rőf Pergulin, rőfe 16 xr	8	16
- 26 rőf Pergulin, rőfe 16 xr	6	56
- 19 rőf Pergulin, rőfe 16 xr	5	4
- 12 1/2 rőf Pergulin, rőfe 12 xr	2	30
- 13 rőf Pergulin vörös, rőfe 12 xr	2	36
- 16 1/2 rőf Pergulin, rőfe 16 xr	4	24
- 15 rőf Perkulin maradék 7 darabban, rőfe 8 xr	2	
- 2 1/2 rőf Fehér barhét, rőfe 16 xr		40
- 18 rőf Barhat tarka, rőfe 7 xr	2	6
- 10 rőf Fekete szövet nadrágra való, rőfe 12 xr	2	
- 6 rőf Tarka nadrág szövet, rőfe 10 xr	1	
- 48 rőf Organtin 10 darabban, rőfe 10 xr	8	
- 9 rőf Organtin darabok 7 darabban, rőfe 8 xr	1	12
- 1 1/2 Barhet, rőfe 7 xr		10 1/2
- Egy rőff perkál, rőfe 6 xr		6
- Nyolcz itze méz egy hordóban	2	40
- Egy véka korpa		24
- 5 darab Meszelő		15
- 8 darab Somfa ostor nyél		8
- 10 font Lámpa olaj, fontja 18 xr	3	
- Mérték négy darab fontolékkal	1	
- Egy font fehér czérna		12
- Egy réz lámpa	1	
- Négy tuczat pipa, tucatja 6 xr		24
- Nyolcz pakli gyufa		16
- Tiz darab izraelita könyv		24
- Tizenhat koszorú hajma		32
- 12 darab parasztpipa		6
- Egynegyed rész árpa kása	1	
- Egynyolcad rész sárga kása	1	
- Egynyolczad rész dió		20
- Egy üveg lopó		4
- Egy kosárka majoránna		2
- Két szij ostor		6
- Boltbéli stelázs, és lócza	1	
- Egy diófa Sifon	8	
- Egy ótska nadrág szürke		24
- Egy Barna Struch nadrág	3	
- 3 Ótska mellény	2	
- 2 Selyem sál s kendő		16
- 12 darab Lábra való	6	
- 4 darab Ing	3	
- Egy fekete kabát	8	
- 1 darab zöld kabát	5	
- 1 darab Fekete téli kabát	4	

	<i>F</i>	<i>xr</i>
– 1 darab Nyári kabát		30
– Metszet pohár s butellia s virág tartó		16
– Réz gyertya tartó		48
– Pakfong gyertya tartó		48
– 1 Réz mozsár törő	1	
– 1 Réz vasalló egyvassal	1	
– 4 darab Falkép		10
– Egy keményfa asztal		30
– Fa ágy, abba egy felső, egy alsó, három vankos, takaró, szalmazsákkal	12	
– 1 darab üres fanyoszolya	3	
– 1 darab ablak firhang		36
– Két fa, s két szalma szék		48

A nagyobb időhatárt átfogó forrásközlésünknek, mint fentebb jeleztük, elsősorban azt a célt szántuk, hogy bemutassa a városi és falusi kereskedők boltjainak árukészletét, továbbá, milyen lehetőséget biztosítottak ezek a boltok a parasztság munka- és használati eszközeinek, mindennapi szükségleteinek beszerzésében. Ezekben a boltokban a parasztok nemcsak a cukrot, a fűszereket, a gyufát szerezték be, de öltözetnek több kiegészítő darabját, kellékét (gyöngy, pántlika, gyolcs, kendő, szövet stb.) is itt vásárolták meg. A varráshoz, hímzéshez szükséges tűket, a pipát, a dohányt, a világításhoz szükséges olajat, a téli szórakozást segítő magyar kártyát, a kaszát, a cséphadarót, a bicskát, a kék és piros színű pamutokat, a csipkét, a cérnát, a tükröt, stb. a helyi, vagy a városban lévő kereskedő boltjában vette meg.

A közölt adatainkból kitűnik, hogy a mezővárosi kereskedők boltjai, már a 18. század második felétől egy-egy termék (szövet, vászon) értékesítésére szakosodtak. A boltos kereskedők közül talán ezek a szakosított üzletek tulajdonosai vállalkoztak arra, hogy áruikkal a helyi vásárokat is felkeressék.¹⁵

A törökidulást követő időszak kereskedelmi életének fellendítésében milyen szerepet vállaltak a görög és zsidó boltos kereskedők, már többen felhívták a figyelmünket. Munkájukban sajnos csak egy-egy kereskedő árucikkeinek leltárát közlik, több és nagyobb időszakot átfogó kereskedői összeírások közlésére nem vállalkoznak, amelyekből megismerhetnénk a boltok árukészletét, összetételének változását.¹⁶

JEGYZETEK

1. ZÓLYOMI J. 1983, 168. — Uő: 1984, 3—4. Balassagyarmat mezőváros vonzáskörzete 1828-ban az alábbi volt: központ népessége: 3692, — tiszta körzet népessége: 67 713. (BÁCSKAI, V.—NAGY, L. 1984, 46.)
2. F. KALL, K. 1982, 431. — DOBRÓSSY, I.—FÜGEDI, M. 1982, 431.
3. PÁLMÁNY B. 1976, 104. 1730-ban öt posztós, több kereskedő és más iparos lakott Balassagyarmaton. (BELITZKY J. 1977, 71.)
4. PÁLMÁNY B. 1976, 104.
5. Nógrád megye Levéltára (továbbiakban: NmL) Közgyűlési iratok IV—1/b. 257. rsz. 131.
6. HARASZTHY L. é. n. (1911) 697—721.
7. Felsőpétényben, Herencsényben 1724-ben, Ribán (Ipolyzög) 1740-ben eszmadia mester dolgozott. (NmL. IV. 1/b. Közgyűlési iratok. 4) 1724/28. — NML. IV. Inquisitiones 13—1779/70. Szécsényben 1727-ben Dolányban (Benczurfalva) 1743-ban szűcsmester dolgozott. (NmL. IV. 1/b Közgyűlési iratok 1727—5, Inquisitiones 1743/65.)
8. NmL. Közgyűlési iratok. IV. — 1/b. 257. rsz. 131.
9. PÁLMÁNY B. 1976, 105—106.

10. NmL. Közgyűlési iratok IV—1/a. 40.
 11. NmL. 1173/1834. IV. 16/199.
 12. NmL. IV. 71. Miscellanea. VII/1841/2. — Szolgabírói iratok 1853, 1854. (IV.—163. 11. rsz. IV., IV.—37/1854.)
 13. A több száz paraszti leltárból csak néhányat idézünk. Trázsa (Órhalom) községből (1717) „egy Trencsényi Gyolcs előkötő”-t említenek. (NmL. IV. 1. Közgyűlési iratok 1717/22.) — A cesztvel jobbágyok 1726-ban készült kárlietáin az alábbi ültözet darabokat olvashatjuk: „mazolány szoknya”) „két új fél rása szoknya”, „egy zöld szoknya” „1 új 6 forintos Rása Szoknya”, „új Gyolcsbul való Szoknya”, „egy talléros öv”. (NmL. IV. 22. Kárösszetrasok.) — Nőtint, 1735: „Nyolcz garasson vött 4 róff pántlika”, „Pártája Pántlikástul”, „pamokos kendője”, „Asszonyra való kék öve”. (Uo.) — Hatala Istán becskei jobbágy 1771. évi tűzkárából: „Két Asszonynak való Pruszlik:”, „Futa elő Ruha Kető”, „Gyolcsbul való Ingvál Öt”, „Bulya vászony főre való Kető”, „Török Gyolcs Szoknying”, „Párta mindenestül”. (NmL. IV. 1/b Közgyűlési iratok I/1771/50—87.)

- A posztó jelentős részét a szabók vásárolták meg a kereskedőknél, akik ruhát varrtak belőle a falusi férfiak részére. A kék posztóból készült kabát, nadrág, lajbi a 18. század első felében is gyakran előfordul a paraszti háztartásokról készült leltárakban. A posztó ruhát a század második felében zsinórral is díszítették. Egy vadkerti (Érsekudkerti) jobbágyak 1787-ben egy új kék posztóból készült, vörös zsinórral díszített nadrágját és lajbját lopták el. (NmL. VI. 33. Fiscalia 1787/LXIX/8.) A kereskedőknél rőfőkben tárolt különböző posztók a falusi asszonyokhoz is eljuttak, akik szoknyát varrtak belőle. A kereskedőknél gyakran kész szoknyát is lehetett kapni.
 14. A forrásokban szereplő kifejezések értelmezéséhez a Magyar Történeti-Etimológiai Szótárt, az Oklevél Szótárt, a Szinnyei-féle Tájézőtárt, a Nyelvtörténeti Szótárt használtuk fel.

Akó úrmérték. Egy akó 50—60 liter között változott.

Anginé, angin pamutzövet.

Antimonium kékesfehér, erős fényű fém, melynek vegyületéből gyógyszer is készíthető.

Atlac, atlasz nehéz fényes selyemszövet.

Aviül régi.

Bagara bőrfajta, amelyből többnyire csizmát, azijat készítenek.

Barchet lenből és pamutból készült gyapjúhoz hasonló, bolyhos felületű szövet.

Bicsag bicska

Börsöny növényből készült festék

Bulyavászon vékony, ritkás szövésű vászon

Colofónia gyanta

Csépfej cséphadaró feje, a gabona cséplésénél használták

Kanavász többnyire kockásra festett, kallottan vászonkelme, melyet a köznép ágyhajnak és női ruhának használ

Kartony, karton olcsó pamutvászon

Kásztor gyapjűszövet

Kíla úrmérték, egy Nógrád megyei kíla 46,89 liter. A kilát területmértékként is használták. Az egy kíla gabonával bevetett szántóföldet (kb. 600 négyszögöl) *kílaföldnek* nevezték

Koha tűzkő

Kolóniai víz kölnivíz

Kordovány finoman készített kecske- vagy juhbőr. Többnyire csizmát készítenek belőle

Köls csomó, köteg

Lat súlymérték, egy lat = 17,502 gr., 32 lat = 1 font

Máriás Szűz Máriát ábrázoló ezüstpénz, amely a 18. század első felében 17, illetve 20 krajcárral volt egyenértékű

Mássa, másája mázsa (56 kg)

Maléria anyag

Mazolan, mazolány ritka szövésű olcsó gyapjűszövet

Metszet metszett, csiszolt

Moldon, molderon téli ruhának való lágy gubancos szőr-kelme

Mondola caerjenővény, gyümölcsének kivonatát illatosítására használták,

Műntzér rugós szerkezetű súlymóro

Oka régi súlymérték, egy oka = 2—3 font

Organtin ritka szövésű pamutzövet, a ruha merovftó bölésének használták

Ceirisz ragasztó

Caulora, csujtár fából készült lapos kulacs, a pipaazár szopókája

Damisz szövet, damasztűszövet

Dikta vászonkötéssel készült selyemszövet

Doromb pengetéssel és fűjással megszólaltatható hangszer

Egyvelgea kevert, elegyes

Feir fehér

Fédervász síkpor

Fejű pamutfonal

Findzsa csésze

Firhang függöny
Flanel, flanér gyapjúsövet
Font súlymérték, egy font = 0,560 kg
Fősszű fészű
Futa csíkos szövetfajta
Gallária gyöngy
Galon, galond keskeny szalag
Gerstli káza árpakása
Gomolya gombolyag, gömbalakra formált
Győrű, gyűrűcske gyűrű
Gránát gyöngy egyik fajtája
Gyugó dugó
Habos csíkos anyag
Hajma hagyma
skatula doboz, szelence
Itze, itcze, icze egy itce = 0,8484 l.
Kalán kanál
Kamerlot fészűgyapjú, vagy teveszőrőből készült vászonkötésű szövet
Orleán félgyapjú ruhaszövet
Otkolom, otkolon kölnivíz
Önyv enyv
Ümög ing
Pakfong ezüstözött nikkell, réz, cinköntvény. A 18. században hasonló összetételű öntvényt Kínából hoztak Európába és elnevezték pakfongnak
Pakli kis csomag, köteg
Pamok pamut
Pápaszem szemüveg
Paplon paplan
Patyolat finom fehér gyolcs
Penicillus, penicilus tollkés, vágókés
Perkál vékonyabb szövet pamutból
Perli keskeny szalag, zsinór
Plajbász íróeszköz, ceruza
Pixis, pikszis doboz, szelence
Pomádé illatos kenőcs, amellyel többnyire a hajat kenték
Pruszlek pruszlik
Pudli pult
Rása egy fajta szövet, posztó
Rőf egy rőf = 77,8 cm
Sifon ajtószekrény
Süveg süveg, a férfiak télljefedője
Spagdt spárga, zsinog
Stangti rúd
Stelás fából készült 3—4 polcos tárolóbútor
Szimfli, slimfli harisnya
Szaltján festett puha borjú-, juh-, vagy kecskebőr
Szent János kenyér egy földközi-tengeri fának lapos, sötétbarna színű termése, melyet csemegeként fogyasztottak
Neve Szent János legendájával függ össze
Tafota könnyű anyagú selyemszövet
Topánka rövid szárú csizma, bakancs
Tubák dohány
Tutizat, tuczat, tutzett tucat, 6, illetve 12 darab
Vég vászon, szövet mértékegysége. Egy vég 20—30 rőf
Vidla villa
Zabola zabla
Xr, x krajcár rövidítése, 80 krajcár egy váltóforint

15. A posztós, vásznas kereskedők leltárában ritkán olvashatjuk: „sátor a hozzátartozó eszközökkel”.

16. PAPP J. 1976, 53—55., SZILÁGYI M. 1977, 49—52., PETRI E. 1976, 17—72.

- BÁCSKAI VERA—NAGY LAJOS 1984. Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Bp.
- BELITZKY JÁNOS 1977. Balassagyarmat története 896—1962. Balassagyarmat.
- DOBROSSY ISTVÁN—FÜGEDI MÁRTA 1982. A kendermunkához kapcsolódó árucsere Borsod-Abaúj-Zemplén megyékben. In.: Néprajzi tanulmányok. Debrecen.
- HARASZTHY LAJOS n. é. (1911) Balassagyarmat. In.: Borovszky Samu: Magyarország vármegyéi és városai. Nógrád megye. Bp.
- F. KAIL, KATALIN 1982. Az árvai gyalocsok miskolci letelepedéséről és életéről. In.: Néprajzi tanulmányok. Debrecen.
- PAPP JÓZSEF 1976. Egy falusi boltos elárverezett javai 1846-ból. In.: Múzeumi Kurir, II. kötet 10. szám. Debrecen.
- PÁLMÁNY BÉLA 1976. Szécsény mezőváros és környéke kereskedelme és vendéglátása 1728—1848. In.: A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Évkönyve. Budapest.
- PETRI EDIT 1975. A kecskeméti görög kereskedők története a XVIII. században. In.: Cumania III. Kecskemét.
- SZILÁGYI MIKLÓS 1977. Görög kereskedők Túrkevéen a XVIII. században. In.: Múzeumi Kurir, III. kötet 4. szám. Debrecen.
- ZÓLYOMI JÓZSEF 1983. Nógrád megyei szlovákok. In.: Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve. Salgótarján. 1984. A Palócöld népi bútorai. Salgótarján.

Resümee

József Zólyomi:

Die Inventare der Handelsleute des Komitats Nógrád aus den 18–19-ten Jahrhunderten

In den Marktgemeinden des wiederangesiedelten Komitats Nógrád machten sich bedeutend an Zahl griechische und jüdische Handelsleute nach den Türkenkriegen sesshaft. Mehrere von ihnen hatten für die Verwertung ihrer Waren Kaufläden geöffnet. Unter den Käufern dieser Ladenhändler finden wir auch den Bauernstand, der ausser den Gewürzen einen Teil der Arbeitsinstrumente (Sense, Sichel), viele Stücke der Bekleidung beziehungsweise die zu der Anfertigung notwendigen Stoffe (Schleier, Kopftuch, Perle, Haube, Linnen, Leinwand, Tuch, usw.), aber auch die Nähädél, die zum Sticken notwendigen Garne in dem Geschäftsladen gekauft hatte. In der zweiten Hälfte des 18-ten Jahrhunderts sind die Ladenkaufleute schon auch in den Dörfern zu finden. Bis sich diese Geschäftsläden in der ersten Hälfte des 19-ten Jahrhunderts in den Marktflecken auf je einen Artikel (Tuch, Leinwand) spezialisierten, hatten die Dorfläden bis dahin ihren Krämercharakter aufbewahrt.

Wir geben aus der ersten Hälfte des 18-ten Jahrhunderts die Inventare von drei Marktfleckens-, aus der ersten Hälfte des 19-ten Jahrhunderts die von fünf Marktfleckens- und Dorfladenhändlern bekannt.

MUZEOLÓGIA — MUSEOLOGIE

A város és múzeuma

Praznovszky Mihály

Felolvasó üléseink alkalma, célja, hogy a Nógrádi Sándor Múzeum fennállásának 25. évfordulóján azzal lépünk a közönség elé, amit a múzeum kollektívája az eltelt negyedszázadban vállalt feladataként teljesített. Az alapítók közül senki nincs már a mai dolgozók között. Egy részük nyugdíjas, más részük más pályákon dolgozik ma is aktívan. Az első üdvözlőnek tehát ők a címzettjei, akik Salgótarján város első múzeumát létrehozták, megalapozták. S ugyancsak köszöntsük azokat, akik hosszabb-rövidebb időt töltöttek a múzeumban ez idő alatt lett légyen bármilyen is beosztásuk a feladatok végzésében. Sok ember sokszínű munkája nyomán alakult ki mára intézményünk sajátos arculata. Végezetül köszöntenünk kell az állami és pártvezetés képviselőit, akik személyükben képviselik azt a gondolatot, amelynek révén a város múzeuma egyáltalán megszületett és fejlődhetett.

Gyakorlatilag ma egy aránylag rövid idő felidezésére vállalkozunk. Kérdés, hogy valóban rövid idő-e ez a 25 év? Ennyi idő alatt egy generáció nő fel, illeszkedik be a társadalomba, alapít családot, jut el a neki rendeltetett helyére, teljesítőképessége, teljesítménye felfelé ívelő szakaszban van.

De egy ilyen korú ember még nem ünnepli önmagát, elfogadja az életet s hozzáadja mindazt, ami felkészültségéből, tehetségéből adódik. Mi sem kívántunk másként emlékezni egész évben erre az évfordulóra. Úgy vélem, valamennyiünknek elege volt a kétes értékű és hatású jubileumi programokból. Programjaink, rendezvényeink a negyedszázados emlékezéshez csatlakozva szerények, mértéktartóak és folyamatosak voltak. Inkább azt néztük, s tettük, ami előre visz, ami a fejlődésünket segítheti.

Éppen ezért azt is nehéz megmondani mi a mai programunk neve. Felolvasó ülés, konferencia, előadássorozat. Szerintem bemutatkozás, amelynek során – remélhetőleg – intézményünk muzeológusai olyan ismereteket közölnek, amelyek valamilyen szempontból novumot jelentenek.

Az első kérdés amire ki kell térnünk, az a város és a múzeum kapcsolata. Kell-e vajon egy városnak múzeum? – tethetjük fel a meghökkentő kérdést.

Úgy tűnik a kérdés jogos, hiszen Salgótarjánban 1959-ig nem volt múzeumi gyűjtemény. Pedig a város már 1922-től viselte ezt a megtisztelő címet, egészen jól megélt múzeum nélkül. Persze azért ez így nem teljesen igaz. Közismert tény Salgótarján belső, városi életének széttagoaltsága 1945 előtt. Szétdarabolt, az ipari üzemek által mesterségesen elválasztott egységekből állt. Lakói is ilyen mikroközösségekben éltek. Személyükben, sorsukban különleges létet hordoztak: hajdani monarchia-emlékeket, többnyelvűséget, egyéni érdekkötődést a gyárhoz stb.

Úgyanakkor nem volt kulturális identitásuk s így nem volt nemzeti identitásuk

sem, hacsak a várost érzékenyen sújtó trianoni érzelmi hatásreakciót nem tekintjük annak. Ez a kötődés tehát egyáltalán nem volt olyan mély és tartalmas ami egy teljes emberlethez kell.

Nem véletlen, hogy éppen egy pedagógus, *Dornyay Béla* ismerte fel a hiányt és kezdeményezte: a városnak szüksége van egy múzeumra. Tanítson a múzeum, mondotta Dornyay Béla. Tanítson arra, hogy kik vagyunk és honnan jöttünk. Az embernek ismernie kell a múltját, hogy tudja élete értelmét megfogalmazni.

A múltismeret egyik alapintézménye a múzeum, ahogyan ő fogalmazta: a múzeum „a múlt emlékeinek, pusztuló palóc néprajzunknak, tanulságos természeti tárgyainknak, bányászati és ipari termelésünk bizonyítékainak megőrzője, az önzetlen és közérdekű kutatások leghivatottabb otthona . . .”

Véleményem szerint a város vezetői akkor – s itt nem a polgármesteri hivatalra gondolok, hanem a valóságos tulajdonosokra, a gyárak gazdáira – szándékosan nem támogatták a gimnáziumi tanár munkáját. Nem állt érdekükben, hogy Salgótarján lakói, a bányászok, munkások szembesüljenek a múltjukkal, s azon keresztül ítéljük meg jelen sorsukat s lehetséges jövőjüket. Lehet, hogy egyszerűsítem a kérdést, de meggyőződésem, hogy a múlttal való szembenézés, annak vállalása lett légyen bármilyen összetevőjű is, egy nemzet, egy közösség nagykorúságának döntő bizonyítéka. S e tudati, önráismerő folyamat egyik alapvető intézménye a múzeum.

S nem véletlen, hogy 1956 után jutott el oda a város, hogy felismerje: művelődési intézményi szerkezetéből hiányzik még egy alapfeladatot ellátó: a múzeum.

A megyei tanács művelődési osztálya 1959 augusztusában elkészítette „Az MSZMP művelődéspolitikai irányelveinek végrehajtása Nógrád megyében” című jelentését, amelyből aztán a megyei pártfórumon határozat is született. Ebben már a tudatformáló munka jelentőségét növelendő kiemelt feladatot biztosítanak és tulajdonítanak a megye haladó történelmi múltjának, forradalmi hagyományainak. Külön is meghatározták a salgótarjáni munkásmozgalmi múzeum feladatkörét ebben a nevelési folyamatban.

Mindannyiunk előtt ismeretes, milyen áldatlan körülmények között, évekig tisztázatlan szakkoncepció nélkül folyt a munka a Jankovich kuriában. Mert megint előjött a tipikus magyar betegség: terveztünk valamit, örültünk neki, gratuláltunk egymásnak s aztán sorsára hagytuk az egészet. Ez lett a múzeum sorsa is. Átmeneti megoldásként két évtizedig szükséghelyeken húzta meg magát, gyarapodó gyűjteményei elhelyezési gondokkal küszködtek, s inkább pusztultak olyan tárolás során, szakemberállománya csak rendkívül lassan és esetlegesen állt össze, s ami a legfontosabb: gyűjtőterülete, tudományos arculata kialakítása inkább a volt első igazgató és munkatársai jószeműségének köszönhető, mint folyamatos szakmai irányításnak, felügyeletnek.

Pedig a koncepció az első naptól adott volt s mind a mai napig érvényes. Furcsa módon ezt még az ideérkező fővárosiak is látták. A Magyar Nemzetben ezt írták 1968-ban: „. . . a város kulturális arculata még nem alakult ki, a tarjániak most keresik ennek a kultúrának a sajátos vonásait . . . ha a tarjániak szép szándékaikat valóra váltják és folytatják az évszázados tarjáni munkáskultúra fejlődésének, kialakulásának feltárását és kidolgozását: akkor a város kulturális arculata olyan vonásokat nyer, amelyek valóban sajátosak, amelyek sajátos szint jelentenek majd a magyar városi kultúra gazdag palettáján.”

Kétségtelen tény, hogy minden botladozás ellenére ebben a tudati-azonosulási, ugyanakkor politikai-nevelési feladat végrehajtásában a salgótarjáni múzeumnak jelentős érdemei vannak.

Történeti kiállításokat rendeztek a forradalmi munkásmozgalom megannyi addig nem, vagy kevésbé ismert helyi eseményeiről; tudományos feldolgozások készültek a megye ipar- és munkásmozgalom-történetéről, a város történetéről; a képzőművészeti kiállítások még a mostoha körülmények között is hatásos eszközök voltak a művészeti nevelés folyamatában.

Igaz, a város új intézményei között – könyvtár, művelődési ház – a múzeum továbbra is szükségakásban tengődött a kilakoltatás rémével naponta szembenézve (!), de a hetvenes évek elejétől alakuló munkatársi gárdája, egyre világosabban kirajzolódó szakmai profilja és kétségtelenül hatásos működése mind szélesebb körben érzékeltette jelenlétét a városban.

Az igazi változás az új múzeum felépültével történt 1980-ban. Minden addigi tudatos és első lépéseinél tartó kezdeményezés meggyorsult. Csak jelzésszerűen ezek felsorolása:

- Véglegesítettük a város nagyüzemeivel kialakult kapcsolatokat, sokrétű tartalmas tevékenység bontakozott ki a Kohászati Üzemek, a Nógrádi Szénbányák, a Vasöntöde és Tűzhelygyár, az Öblösüveggyár kollektíváival.
- Sokszínűek a kapcsolatok a város iskoláival, amelynek keretén belül közös úttörőakciók, pedagógiai foglalkozások egész sora alakult ki. Ugyanilyen hatásos az ifjúsági mozgalommal közös tevékenységünk is.
- Létrejött és egyre markánsabban dolgozik a Múzeumbaráti Kör, amely a város története iránt fogékonyabb polgárok összetartó közössége.
- Képzőművészeti tevékenységünk meghatározó a város életében, hiszen a múzeum egyúttal a Városi Galéria szerepét is betölti. Ennek látványos jelei az időszakos kiállításokon kívül a Tavaszi Tárlatok rendszere, a Nemzetközi Művésztelep évente ismétlődő gyakorlata, az országos Rajzbiennálé megrendezése.
- Élénkültek s hatásossá váltak nemzetközi kapcsolataink, elsősorban a szlovákiai testvérkerülettel, így a besztercebányai Középszlovákiai Múzeummal, a Losonci Múzeummal és a Losonci Képtárral.
- Szélesedett a muzeológusi tevékenység is. A hagyományos szakágak mellett mint ipar- és munkásmozgalom-történet egyre látványosabban, hatásosabban dolgozik a művészettörténeti, irodalomtörténeti muzeológia is.
- Tartalmasabbá vált a kapcsolat a város művelődési intézményeivel, így a Megyei Könyvtárral, a Megyei Művelődési Központtal és a Moziüzemi Vállalattal.
- A társadalmi intézményekkel kötött kapcsolataink is színesebbé váltak. Mindenekelőtt a Hazafias Népfront, a szakszervezeti mozgalom említendő, de ugyanígy jelen vagyunk a Történelmi Társulat, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, a Műemlékvédelmi Albizottság stb. munkájában is.
- Kapcsolataink bővültek a szomszédos megyék, főleg az északi régió múzeumaival is. Így mindenekelőtt a Heves megyei és a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei szervezettel, s ennek keretében közös kutatómunkára, közös kiállítások megszervezésére került sor.
- Végezetül kell említenünk, hogy a város vezetésével is kezd kialakulni a kapcsolatunk. Azért ezen óvatos megfogalmazás, mert megyei feladatokat ellátó intézmény is lévén, voltak esetek amikor a város nem tartotta saját művelődési hálózatához tartozónak, s ennek megfelelően viselkedett, cselekedett is. Ezek az esetek még ma is fel-feltűnnek, de már korántsem olyan mértékben, mint korábban.

- Rövid összegzésünkben nem a történeti összefoglalásra, tényyszerű adatok felsorolására vállalkoztunk, hanem egy közösség és egy kulturális intézmény kapcsolatrendszerének felvázolására. A Nógrádi Sándor Múzeum teljes, sokoldalú históriájának megírása, abban a szakmai-működési adatok, tények összeállítása még hátra van. Újabb negyedszázadnak kell addig eltelnie, hogy megfelelő távlattal tudjuk mindazt szemlélni, amit mi személyes történelemként a múzeumban és a múzeumért dolgozva átéltünk.

Mindezek után ismertetem a múzeum egyes gyűjteményeinek jelenlegi helyzetét az 1984. októberi adatoknak megfelelően külön is kiemelve egy-két érdekesebb tárgyat, dokumentumegyüttest.

A történeti tárgyi gyűjtemény 7413 darabból áll. Közöttük olyan érdekességek találhatóak, mint az Öblösüveggyár termelését 1976-ig reprezentáló 814 db-os termékgyűjtemény, az 1920-as évektől kezdődően bútoregysétek; munkaeszközök gazdag választéka. Külön kiemelkedő a gyűjtemény gazdag zászlóanyaga is.

Térképgyűjteményünk 425 darabból áll, köztük számos érdekes Nógrád megyei térkép, így pl. *Korabinszky Mátyás* térképe 1804-ből. Vannak katonai térképeink az 1870-es évekből, gazdaságföldrajzi és vasúti térképek is találhatóak a tárolódobozokban.

Az egyik legjelentősebb egységünk a dokumentációs gyűjtemény. 16 246 darabos az anyag. Benne külön védett egységként szerepel a Tanácsköztársasági, a KMP-és az SZDP-gyűjtemény. Maga az anyag a megyetörténeti kutatás nélkülözhetetlen bázisa, különösen annak aki Nógrád megye és Salgótarján munkásmozgalmi hagyományaival kíván megismerkedni.

A fotótárunkban 19 531 db leltározott negatívot őrzünk. Köztük van a *Gábler*-hagyatékából származó 786 db-os, salgótarjáni városképeket ábrázoló együttes, s van 2600 diafelvételünk is. A gyűjteményünk alapján a város történeti fejlődésének minden jelentősebb szakaszát nyomon tudjuk követni.

A művelődéstörténeti gyűjteményünk 8091 darabot számlál. Benne meghatározó az iskolatörténeti vonatkozású dokumentumtárgyak nagysága. Így pl. a Madách gimnázium hatvanéves történetének csaknem 3000 db-os relikviáit őrizzük, s a tankönyvgyűjteményünk is közel 1000 darabos. Különlegesen érdekesek a régi iskolákat, tanárokat, osztályokat ábrázoló fényképek.

Az irodalomtörténeti gyűjtemény megközelítően azonos nagyságú, 7620 tételből, darabból áll. Benne természetesen rendkívül gazdag a *Mikszáth*-anyag, a *Kovács Kálmán*-féle *Madách*-gyűjtemény, *Bérczy Károly* hagyatéka stb.

A kutatási bázis másik fontos forrása az adattár. 72 453 lapnyi terjedelmű anyagot foglal magában s ezeken a lapokon a város történetének, a megye históriájának megannyi érdekes feldolgozása, visszaemlékezése olvasható.

A képzőművészeti gyűjtemény dinamikusan fejlődik, mára 2652 darabból áll. Benne szerepel a híres *Mihályfi*-gyűjtemény, amely 751 darabos, s olyan alkotásokat tartalmaz, mint *Derkovits Gyula*, *Uitz Béla*, *Gulácsy Lajos* művei stb. Itt őrizzük a Nemzetközi Művésztelep anyagát is.

A könyvtárunkban 7800 könyv áll a kutatók rendelkezésére, értelemszerűen a könyvanyag elsősorban nemzeti történelmünk legújabb kora eseményeinek históriáját tartalmazza. Igen gazdag a folyóirat-állomány is.

A statisztikához tartozik az is, ha közöljük, hogy a Nógrádi Sándor Múzeumot 1983-ban 28 830 fő tekintette meg. Nem nagyon tudjuk és nem is nagyon érdemes összevetni korábbi évek adataival (1976-ban pl. 2741 fő volt a látogatók száma), mert a két múzeum között egyszerűen nem lehet hasonlóságot tenni.

Jelenleg a múzeumban 41 dolgozó van, köztük 8 muzeológus, 3 népművelő, 1 könyvtáros, 2 restaurátor, 4 gyűjteménykezelő, 10 technikai-adminisztratív dolgozó, és 13 teremőr. Megközelítően 150 ezer tárgyat, dokumentumot, művészeti alkotást őrzünk, dolgozunk fel, s mutatjuk be az évenkénti 30 ezer látogatónak. A számok önmagukért beszélnek, s jelzik feladataink nagyságát és irányát, s a közönség, a látogatók igényeinek jelenlegi és további szolgálatát.

Nagy Iván a múzeumalapító

Kovács Anna

Előadásomban arra vállalkozom, hogy egy átfogó kutatás egy részletének ismeretetésével szemléltessem, hogy a Nógrádi Sándor Múzeumban milyen jellegű művelődéstörténeti kutatásokat végzünk.¹

Ez a kutatás a balassagyarmati születésű történész, Nagy Iván (1824–1898) személyére és tevékenységére terjed ki.

Nagy Iván életútjának és életművének átfogó megközelítését lehetővé teszi az a jelentős, nagyságával szinte felhívó, felszólító forrásanyag, amely fennmaradt.

Az önállóan megjelent művein kívül mintegy 320 a folyóiratokban, tanulmánykötetekben fellelhető munkája.

A nyomtatott művek mellett számtalan kéziratos anyag és dokumentum maradt meg.

(Az Országos Levéltárban a Nagy-család iratai között találni Nagy Iván személyi anyagát, a Nógrád megyei Levéltárban többek között könyvtárának kéziratos katalógusai és levelezése mellett verses kötetét, az Országos Széchenyi Könyvtárban kéziratos munkáit, jegyzeteit, a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában levelezését őrzik.)

Ez a számos, sokrétű, időben és témában eltérő, különféle jellegű anyag arra kényszerített, hogy áttekintéséhez egységes megközelítést keressünk, és arra ösztönözött, hogy – éppen Nagy Iván esetében – az elemzés, a feldolgozás szempontjával az anyag művelődéstörténeti jellegű megközelítését válasszuk.

Vagyis Nagy Iván kéziratos hagyatéka segítségével, művei, munkássága ismerete alapján művelődési eszméjét, elképzelését, műveltségét kívánjuk jellemezni, Nagy Iván sokoldalú, enciklopédikus igényű művelődési eszményét saját életében valósítani igyekvő személyiségét bemutatni.

Ebben a művelődéstörténeti megközelítésben Nagy Iván életútját – mint egy művelődési folyamatot, életművét – mint műveltségének kifejeződését, bizonyítékát megfogtuk fel és vizsgáltuk.

Nagy Iván életútjáról összefoglalóan azt tartjuk: szép kísérlet volt arra (így például lehet), hogy a változó társadalmi körülmények között tudatosan választott, vállalt értelmiségi szerepének eleget tegyen, megfeleljen, a kor változó kérdéseire életművével állandóan megújuló választ keressen és adjon.

Eddigi vizsgálataink alapján Nagy Iván életútja három, jól elkülöníthető szakaszra tagolható, és az egyes szakaszokban az életműben más-más tevékenységi formák az uralkodók:

1. Az indulás évei után (család, iskolák) kényszerpályákon mozog (volt katona, magántanár, ügyvéd) – a költői kísérletezés, a tudományos próbálkozás évei ezek. (1824–1854)
2. Az irodalmi életben, Pesten tudatosan választott értelmiségi pályán (könyvtáros, szerkesztő) – az új tudományosság, a pozitivizmus jegyében teljeseedik ki történetírói tevékenysége. (1855–1877)
3. Pályája alkonyán, Horpácsra visszavonulva – a hagyománymentés, -őrzés jegyében munkálkodik (könyvtára rendezése, múzeumalapítás). (1878–1898)

A továbbiakban az életút utolsó szakaszának legfontosabb eseményeit, eredményeit foglaljuk össze, elsősorban Nagy Iván múzeumalapítási törekvéseire fordítva figyelmünket, hisz a balassagyarmati múzeum megteremtésével a megyei múzeumügy első kiemelkedő személyisége lett.

Nagy Iván 1878. július 11-én, 23 év után elhagyta a fővárost, és visszaköltözött Nógrád megyébe.² Ennek a cselekedetének több oka volt, a legkézenfekvőbb talán az, hogy korából adódóan már nyugalomra vágyott.

Ezenkívül – megfogadva orvosai tanácsát – pihenésre, vidéki életre, jó levegőre volt szüksége, hisz a 70-es években egyre többet betegeskedett, gümőkórban szenvedett³.

Nem volt kedvére való ez idő szerinti munkája, az Országgyűlés Képviselőházi Naplójának szerkesztése, „lélekölő hivatala” sem. Bizonyítja ezt egy 1876-os kérelme az Egyetemi Könyvtár igazgatói állása iránt, amit, mivel nem nyitottak pályázatot nem tudott beadni.³

Távozásához hozzájárult az is, hogy úgy látjuk, egyre idegenebbül érezte magát a századvégen rohamosan fejlődő nagyvárosi világban. Budapest életének utolsó évtizedeiben számára „a bűzhödt metropolis” lett.⁵

Mindezekon kívül távozásának véleményünk szerint legfőbb oka az volt, hogy egyre nehezebben tájékozódott az irodalmi életben, és idegenül állt szembe az újabb irányzatokkal, mozgalmakkal. Elköltözésében az irodalmi élettől való eltávolodását is felismerni véljük. Azt, hogy amikor a kicgyezés utáni megváltozott életviszonyokat új tartalmakkal kellett kitölteni, új élet- és magatartásformát sugallni, kifejezni és ábrázolni – Nagy Iván mint nemzedékének több más tagja is – érthetően egyre kevesebbet vállalhat ebből a munkából. A következő, az ifjabb nemzedékre hagyják a bírálat, az összegzés feladatát.⁶

Nagy Iván is visszahúzódik egy Nógrád megyei kis faluba, Horpácsra, és itt élt egészen 1898-ban bekövetkezett haláláig.

Már a pesti évek alatt is, főként nyári szórakozásul a vihnyei fürdőzés mellett, többször is ellátogatott e faluba. Itt voltak feleségének Gelle ősei révén birtokaik, amit az 1860-as évek derekától állandóan gyarapítottak (birtokrészeket, illetve házat vettek, eladtak).

Horpácson a 42. számú épület volt lakóházuk, amit egy 1871-ben a birtokaikról készült becslevél így írt le: „42. sz. alatt van egy úri lak vegyesen szilárd és vályog téglából, faszindel alatt építve, oszlopos előcsarnok, vagyis folyosó hossza 12, szélessége 6 1/2 öl, öt szoba, konyha, kamra”, s a hozzá tartozó gazdasági épületek. Ilyen volt vidéki életük közvetlen színtere.⁷

A tágabb környezetre, magára a falura átfogóan jellemző lehetett Nagy Iván azon véleménye, hogy csak a helynévtár nevezi tévesen Horpácsnak igazi neve Mos-tohafalva. Nagy Iván kimutatta, hogy a század elejétől Horpács lakosainak száma

fokozatosan apadt (1832: 332, 1890: 265 fő), tőle tudjuk azt is, hogy a község iskolájában 1888-ban 6 lány és 4 fiú tanult.

„A falu lakosságának zöme kőműves, nem ugyan szabadkőműves, de azért Budapestről, hol az év legnagyobb részét (az év háromnegyed részét) tölti, tanul szocializmust. Ez az egyetlen haladás miben még valamire viheti.” – jegyezte meg Nagy Iván.

E Mostohafalvát bemutató írásában a helyi viszonyokat úgy jelenítette meg, hogy sorra vette mi hiányzik, mije nincs a falunak. Nincs erdeje, nincs köve, nincs homokja . . . s a legégetőbb pedig, hogy nincs járható útja, sáros havas időben szinte megközelíthetetlen.

„A török hódoltság megszűnte óta – írta ezzel kapcsolatban – itt szolgabíró meg nem fordult. A falu szegény, szegény ember szándékát pedig – régi közmondás szerint – boldog Isten bírja. Csak hogy a francia közmondás is áll, hogy amit elhanyagolunk, azt el is veszítjük; ez a leírt közlekedési út pedig nemcsak Mostohafalvának, de nagy környékének is életkérdés érdeke.”⁸

Nagy Ivánnak is személyes érdeke volt a járható út, megfelelő közlekedés, hisz miután betegségéből felépült, megerősödött, egyre gyakrabban kellett a faluból ki-mozdulnia, hol Pestre utazott, hol Balassagyarmatra.

Horpácson főként kezdetben meglehetősen csendesen, visszahúzódva éltek, csak a jó barát *Szontagh Pál* társasága kötötte le, egyébként az olvasás és könyvei rendezgetése foglalta el. Ez a visszavonult életmód azonban nem jelentett elzárkózást is.

Távól a szellemi élet központjától is rendszeresen tájékozódott, sőt azt kérte *Pesthy Frigyes*től, hogy arról is írjon levelében, „mit a hírlapokból ki nem olvashatni.” Érdekelték az irodalmi élet eseményei, viszonyai, mégha keserűen meg is jegyezte „a fiatal óriások ragadják ma már az effélet kezeikbe”. Nagy Iván nem szakadt ki a tudományos életből, amelynek munkáival ekkor is részese maradt.

Kiterjedt levelezést folytatott (kéziratokat, korrektúrákat küldött) és gyakran kérte tudományos alkotó tevékenységéhez Pesten maradt barátai segítségét.

De nemcsak munkáival volt jelen a tudományos életben. Gyakran személyes tekintélyét, ismeretségi körét felhasználva igyekezett egy-egy ifjabb tudós társának is segítségére lenni. Támogatta például Hampel József és a fiaként szeretett Márki Sándor akadémiai taggá választásának ügyét.

Úgy gondolta, hogy Horpácsonról „nem élven köztetek – írta *Pesthy Frigyes*nek – irodalmi viszonyaink fény és árnyoldalait” talán még tisztábban is látja. Tudta, hogy az irodalmi, a tudományos életben gyakran véletlen, szubjektív, kicsinyes, önző érdekek működnek, maga arra törekedett, hogy segítséget, támogatást a meglévő érdekek alapján nyújtson. Ezzel kapcsolatban alapállása a következő volt: „Én pályámat jó formán már bevégeztem, hogy úgy mondjam: a végnek nem is a kezdetén, de már a derekán is túl vagyok . . . Nem várok, nem félek senkitől semmit! De hiszek a jobbaknak igazságosságában . . .”

Horpácson egyik fontos törekvése tehát az volt, hogy bár visszahúzódva, de mégis jelen legyen a tudományos életben.⁹

Emellett részt kért és részt vállalt a Nógrád megyei közeleti munkából is.

Ennek egyik módja az volt, hogy megválasztották őt Horpács község bírójává. Így három éven át (1888, 1889, 1890) mint a községi elöljáróság elnökéhez, minden, a községet közvetlenül érintő ügy hozzá tartozott.

A községi bírósági naplók bejegyzései tájékoztatnak hivatali feladatairól, ezek közé tartozott többek között: az éjjeli őrök kijelölése, marhalevél kiadása, az urasági cselédek összeírása (stb.).

Ezeknek az ügyeknek az intézése nem sokáig elégítette ki a tennivágyását, 1891-ben lemondott.

A horpácsi közállapotokra utal, hogy lemondásakor saját pénzén csináltatott iratszékrenyvt, és dobot hagyott a községre, amelynek ekkor összes ingósága a következő volt: – „vizi puska csóvel, és 4 db rozga vászon vödörrel a kovács műhely melletti zárt színbén. (A lakat a községé), egy régi vas abroncs véka, egy régi negyedés, egy sárga tömör réz mérceze, egy keményfából készült pénztárnoki láda, bíró lakára való czímtábla festett, bélyegtartó skatulya a község bélyegzőjével gumiból, egy sárga réz 1810. évi községi pecsétnyomó.”¹⁰

Nagy Iván hajlamának, érdeklődésének inkább megfelelő tevékenységi területet keresett és talált, amikor Nógrád megye monográfiájának megírásába kezdett, és igyekezett bekapcsolódni a megyei irodalmi életbe. (Többek között 1890. október 30-án beszédet mondott a Madách-ünnepélyen, 1892-ben ő üdvözli *Csalomjai Pajor Istvánt* 50. írói jubileumán.)¹¹

A megye művelődési viszonyain próbált javítani azzal, hogy életének utolsó évtizedében múzeumalapításba fogott. Nagy Iván múzeumalapítási törekvése azért érdemel különös figyelmet, s azért vizsgáljuk részletesebben, mert művelődési elképzeléseinek összeggzéseként is felfogható ez a tevékenység.¹² A múzeumalapítással a századvégen még egyszer megpróbálta művelődési elképzeléseit megvalósítani, művelődési eszményét valóra váltani. A Nógrád vármegyei múzeum létrehozásán 1870–97 között a vármegye székhelyén, Balassagyarmaton fáradozott. Ezekben az években feleségével együtt rendszeresen megfordultak a városban, minden pénteken betutaztak Horpácstról. Balassagyarmat ekkoriban Horpácshoz képest egy rohamosan fejlődő város képét mutatta. Pesttel összevetve azonban itt is jelentős hiányokat tapasztalt Nagy Iván. Abból indult ugyanis ki, hogy egy városnak megfelelő kulturális intézményekkel kell rendelkeznie, bírjon „mindazon intézményekkel, melyek a műveltség mai színvonalán egy kisebb vidéki városban megkívántatnak.”¹³

Balassagyarmaton ezidőben sem gimnázium (aminek alapításáért szintén szót emelt), sem múzeum nem volt.

Méginkább felerősödött benne ez a hiányérzet a hazai és külföldi viszonyokkal való összehasonlítás után.¹⁴

Felfigyelt azokra az országos múzeumalapítási törekvésekre, amelyek eredményeként több megyének volt már múzeuma, „és Európa kultúrnemzeteire tekintve” is megerősödött benne, hogy a művelt társadalmi lét velejárója a múzeum.

„A közművelődési intézmények állapota mindig leghívebb hőmérője a helybeli és környékbeli társadalom műveltségi fokának, érzékének és a közügy iránti önzetlen érdeklődésének is.”¹⁵

Ő maga nagy részt vállalt a megyében ennek a hiánynak megszüntetéséért.¹⁶

1890-ben felhívást tett közzé a Nógrádi Lapok 45. számában, amelyben felszólította a város és a megye közönségét, hogy állítsanak Balassagyarmaton helyi múzeumot, és ennek elősegítésére alakuljon meg a Múzeumi Társulat. A lap következő számában megjelent az alapszabály tervezete, és 1891-ben megalakult a Múzeumi Társulat, amely első, ünnepélyes nagygyűlését 1891. november 29-én tartotta. Ekkor a Múzeumi Társulatnak 27 alapító, 4 örökös, 89 rendes és 14 pártoló tagja volt. A társulat 1893-tól saját telekkel és házzal rendelkezett. 1897-ben pedig már öt helyiségből álló épület szolgált a múzeumi tárgyak megőrzésére, tárolására és részben bemutatására. Ezzel kapcsolatban figyelemre méltó Nagy Iván egyik követelménye:

„A múzeumok, hogy rendeltetésüknek megfelelően szükséges, hogy tárgyaik kellőleg rendezve és lajstromozva legyenek. A mi intézményünknek is ez a feladata és kitűzött törekvése.”¹⁷

Nagy Iván, mint a Múzeumi Társulat titkára rendszeresen tájékoztatta a megyei közönséget a múzeum személyi, anyagi és tárgyi gyarapodásáról.

A múzeumi gyűjtőmunka célja fejeződik ki abban, hogy egy 1792-ből származó inventáriumi könyv-lajstromában is a korra vonatkozó adalékot talál, amikor megjegyzi „a könyvtár... bizonyosága egykori tulajdonosa képzettségének és műveltségének.”¹⁸

Nagy Iván a múzeumi gyűjtemény gyarapításához, a múzeumügy önzetlen pártolásához adott példát akkor, amikor saját „egy párezer darabból álló érem, ásvány és egyéb érdekes régiségi tárgyból álló” gyűjteményét felajánlotta. Sőt az összes horpácsi ingatlanokat is a múzeumra hagyta, nagyméretű könyvtárát pedig felesége, Nagy Iván akaratát ismerve, adta át a múzeum részére.¹⁹

Nagy Iván titkári beszámolóiból derült ki, hogy milyen nagy gondot fordított az irodalomtörténeti emlékek megőrzésére. Örömmel értesíti a közönséget arról, hogy a múzeum birtokába kerültek *Kazinczy Mocsáry Antalhoz írt levelei*, *Pajor Istvántól Madách Aladár és Mikszáth Kálmán levelei*, vagy *Arany János utolsó* (1882. szeptember 20-án kelt) levele *Zimányi József* balassagyarmati tanulóhoz, aki bérmaapául kérte fel a költőt.²⁰

Fokozott figyelme érthető, hisz gondoljunk csak arra, hogy ekkor írta jelentős irodalomtörténeti munkáit. Ebben az életszakaszban három irodalomtörténeti tanulmánya jelent meg, a rendszeres irodalomtörténeti munka első hazai szakfolyóiratában, az *Irodalomtörténeti Közleményekben*. 1883-ban két nagyobb terjedelmű anyagát közölték: *Juhász Máté* XVIII. századbeli minorita szerzetes íróról készült tanulmányát, és *Barcsay Ábrahám* levelezése feleségével című írását, forrásközlését. Legnagyobb szabású és hatású irodalomtörténeti tanulmánya, *Gyöngyösi István* életrajza, 1897-ben jelent meg. Ebben az írásában Nagy Iván Gyöngyösi István életrajzi adatainak és származásának megállapítására vállalkozott.

Nem feladatunk most a tanulmányok részletes elemzése, bemutatása.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy Nagy Iván irodalomtörténeti írásait az elmélyült filológiai alaposágra törekvés, tudományos módszeresség, ténytisztlet jellemzi.

Szigorúan tudományos jelleggel és módszerrel vizsgálta tárgyát. Olyan alap kutatásokat végzett el, amelyek ma is felhasználhatók. A század végén az *Irodalomtörténeti Közlemények* mai minőségével „névtelen szerzői” – akik sorában Nagy Iván is dolgozott – olyan feltáró, adatgyűjtő munkát végeztek el, amely nélkül úgy hisszük nem mozdulhatna mai irodalomtörténetírásunk. Tanulmányai alapján Nagy Iván irodalomtörténetírását a pozitivista szemlélet jegyében kibontakozó művelődéstörténetnek tartjuk. Munkái a pozitivista irodalomtörténeti irányzat eredményeit gazdagítják.²¹

Nagy Iván hét éven át volt összetartó vezető egyénisége, szervezője, lelkes munkása a megyei múzeumügynek, akkor is, amikor 1895-től a közérdeklődés jelentősen visszaesett.

Nagy Iván ezt azzal magyarázta, hogy ezen „a hiúsággal és élvhajhászattal vádolt századvégén” nem a művelődés, hanem „a politizálás az egyedül üdvözítő társadalmi ügy.” „A politika sorvasztó ragálya tompította el a mi társadalmunk érzékét is a lezajlott közelebbi években, pedig a közművelődés valódi élesztője csakis a társadalom lehet. A mi társadalmi erőnket a politikai versengés egyéni szereplés, versenyfutás emészti fel.” – írta ezzel kapcsolatban.²²

Nagy Iván a politikában kereste és lelte föl az érdektelenség okát, pedig arról volt szó, hogy azt a nagyszabású művelődési programot, amit ő a múzeumalapításban

akart megvalósítani, az adott társadalmi viszonyok között lehetetlen volt valóra váltani.

Azonnal nyilvánvaló ez, ha közelebbről is megnézzük, hogy mi volt a célja, szándéka a múzeumalapítással.

Elsődleges célja volt összegyűjteni és megőrizni a múlt emlékeit, hisz a jelen feladata az, hogy a múlt emlékei segítségével körvonalazza a jövőt. Még az 1862-ben Pesten kiadott folyóiratával az Értekezővel a jelenéhez kívánt szólni, a múzeumalapítással már a jövőre tekintett. Elképzelése az volt, hogy az emberi művelődés minden területéről gyűjtenek anyagot, és ezeket a múzeumban mindenki megláthatja, „hogy azokból megtanulhassuk mink volt, mink van.” Átfogó, széles körű művelődési program keretei bontakoztak ki, amelyet aztán elvszerint is megfogalmazott: „a művelődés, a tanulás, nem egy osztálynak kiváltsága . . . arra a haza érdekében gazdagnak, szegénynek egyaránt szüksége van, szüksége van államisági, szüksége van nemzetgazdászati, és szüksége van egyéni szempontból is egyformán.”

Nemcsak az az ismert nézet van emögött, hogy haladás és művelődés elválaszthatatlanok.

Az általános műveltség a társadalmi lét föltétele, és éppen abban a korban, amelynek mint mondta „jelszava a haladás főleg nemzetgazdászati szempontból, ehhez a sikernek első és fő feltétele az általános művelődés közegeinek gyarapítása.”²³

A Nógrád vármegyei Múzeum alapításával maga is ehhez kívánt hozzájárulni.

A művelődés azonban nemcsak társadalmi ügy, hanem személyes szükséglet is.

A múzeumalapítói munkában ugyan a legnagyobb rész az övé volt, de nem egyedül dolgozott, úgy tudta, hogy hasonlóan „gondolkodik az ország valódi értelmiségének zöme is, mindazok tudniillik, akik enemzet állami hivatása megértésének színvonalán állnak.” Nagy Iván a múzeummal kapcsolatos írásaiban többször is hangsúlyozta, hogy munkájában az értelmiségre számít: „Én nem szólok általában nemzetünkhöz, csak Nógrád vármegye Értelmiségéhez óhajtom intézni szavaimat.”²⁴ Életének utolsó évtizedében már pontosan tudta, hogy az értelmiségnek meghatározó szerepe kell legyen a művelődés közegeinek javításában (múzeumalapítás), az általános műveltség terjesztésében (széles körű művelődési program), s koncepciójából eredően ebből a szempontból kiemelt jelentősége van a társadalmi életben, és személyes feladata is az állandó művelődés. Nagy Iván egész életútján ennek a követelménynek megfelelően igyekezett tevékenykedni, élete utolsó szakaszában pedig határozott értelmiségi tudattal rendelkezve meg is fogalmazta ezt.

A múzeumalapítással kapcsolatban így vallott erről: „Műveltség és hazafiság hévmérője kegyetlenül igazságos szerszám. Uraskodhatik bárki fényes divatos öltözetben; járhat telivér négyes fogaton, tarthat fényes nyílt házat, fogyaszthatja a francia pezsgőt, játszhatik ezerekben, úzhat mindenféle neki hajtó nagy kereskedést: mindezzel még becsértéke a műveltség és hazafiság hévmérőjén a 0 fokon felül egy hajszálnyival sem emelkedik.”²⁵

JEGYZETEK

1. Vizsgálatunknak eddig már több részeredményét tettük közzé:

— KOVÁCS ANNA: Nagy Iván könyvtára, mint egy nemzedék műveltségének tüköre. — Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve, 1980. 119—134. p. (Kiad.: Nógrád megyei Múzeumok Igazgatósága, Salgótarján, 1980.)

— uő.: Nagy Iván könyvtára, mint egy művelődési eszmény bizonyítéka. — Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve, 1982. 209—242. p.

(Kiad.: Nógrád megyei Múzeumok Igazgatósága, Salgótarján, 1982.)

- uő.: Tények és adatok egy XIX. századi történetíró művészeti kapcsolatairól. (Művelődéstörténeti műhelytanulmány). = Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve. 1984. 63—99. p. (Kiad.: Nógrád megyei Múzeumok Igazgatósága, Salgótarján, 1984.)
2. Nagy Iván életéhez:
 — Országos Levéltár (továbbiakban OL), Nagy-család iratanyagában Nagy Iván személyi iratai (2. cs.).
 — Nagy Iván kétkötetes kézírásos naplója (Balassagyarmat, Helyismereti gyűjtemény).
3. Orvosi bizonyítvány másolata, 1878. ápr. 8. — OL, Nagy Iván személyi iratai, 2. cs.
4. Kérelme az Egyetemi Könyvtár igazgatói állása iránt, 1876. szept. 25. — OL, Nagy Iván személyi iratai, 2. cs.
5. Lásd: Nagy Iván levele Csontos Jánoshoz, 1886. márc. 8. Horpács — Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattár Level^estár (továbbiakban: OSZKK Level^estár).
6. Lásd: NÉMET G. BÉLA: A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitívizmus korában. A kiegyezéstől a századfordulóig. Bp. 1981. Akad. Kiad.
7. Nagy Iván és Csató Mária horpácsi birtokairól. — Nagy Iván személyi iratanyagában, OL 2. cs. Örökeldási szerződés (1879) — Nógrád megyei Levéltár. Nagy Iván akadémikus történész iratai (továbbiakban Nm LNI) XIV. 3. l.
8. Lásd.: Mostohafalva = Nógrádi Lapok (továbbiakban NL) 1896. 36. sz.
9. Nagy Iván levelei:
 — Pesty Frigyeshez (OSZKK Level^estár)
 — Csontos Jánoshoz (OSZKK Level^estár)
 — Hampel Józsefhez (OSZKK Fond. VIII/2635)
 — Márky Sándorhoz (MAGYAR Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattár 5164/74—122.)
10. Horpácsra vonatkozó iratok — NmL. NI XIV. 3.
11. Lásd: NL, 1890. 40. sz. és 1892. 35. sz.
12. Nagy Iván múzeumalapítási törekvéseiről 1890-től a Nógrádi Lapok rendszeresen tájékoztatnak.
13. NL, 1893. 44. sz.
14. NL, 1892. 3. sz. és a 34. sz.
 NL, 1894. 19. sz.
15. NL, 1895. 35. sz.
16. NL, 1897. 27. sz.
17. NL, 1895. 42. sz.
18. NL, 1982. 15. sz.
19. Alapító levél Nagy Iván és Csató Mária hagyatékáról. — Nm LNJ XIV. 3. l.
20. NL, 1891. 41. és a 43. sz.
 NL, 1892. 38. sz.
 NL, 1893. 51. sz.
21. Lásd: Irodalomtörténeti Közlemények 1893, 161—166., 342—351., 467—494. p.
 Kiny. az Irod. tört. Közlemények 1897. évfolyamából, Bp. Athenaeum, 1897.
22. NL, 1893. 51. sz., NL, 1897. 27. sz.
23. NL, 1892. 3. sz., NL, 1894. 47. sz.
24. NL, 1890. 45. sz., NL, 1891. 31. sz.
25. NL, 1897. 3. sz.

A munkásmozgalom-történeti kutatás legújabb eredményei

Vonsik Ilona

Megyénkben számos helytörténeti kiadvány, tanulmány, kézirat, cikk foglalkozik a munkásmozgalom helyi történetével, a politikai mozgalmak, események leírásával, értékelésével, elemzésével. A nagyszámú publikáció jelenléte döntően arra vezethető vissza, hogy megyénk bővelkedik azokban a munkásmozgalmi hagyományokban, melyeknek kutatása, feltárása, a politikai nevelőmunkában való felhasználása és a történelmi ismeretterjesztésben való hasznosítása a jelenkor követelménye mellett társadalmi igény is.

A munkásmozgalom-történeti kutatás fellendülése azzal a nagy vállalkozással kezdődött, mely a megyetörténet négy kötetének, a városok történetének, a bányász-munkás-mozgalom történetének, s e kötetek megírásához szükséges résztanulmányok elkészítésével, valamint a dokumentumkötetek kiadásával jelezhető.

A hozzávetőlegesen 10–15 éve készült feldolgozások a kutatás akkori színvonalát tükrözik. A kutatás szélesítésével és mélyítésével újabb adatok kerülnek felszínre, melyek pontosítják, módosítják, netán teljes egészében megváltoztatják egy-egy történelmi-politikai eseményről eddig szerzett ismereteinket. E szakterület gondozói-tól joggal elvárható, hogy a korábbinál teljesebben, a valóságnak megfelelőbben tárjuk fel és tegyük közkincsé a kutatás legújabb eredményeit. Illesszük be a feltárt anyagot a már eddig szerzett ismereteinkbe, hiszen az új kutatáson alapuló eltérő eredmények, az igazság feltárására irányuló törekvések gazdagabbá tehetik egy-egy esemény tartalmi megjelenését. A kutatások új adatai, adalékai e tekintetben eredményesek lehetnek az egyoldalú, az eddig nem bizonyított, vagy csak féligazságokat takaró adatok, közzétett megállapítások, vagy a túlhaladottá vált megítélések új szempontok alapján történő megközelítésére.

Természetesen az írott forrásokkal, a dokumentumokkal való egybevetésével a visszaemlékezések is felhasználhatók, hiszen a bennük rejlő értékes, tárgyilagos adatok konkrétábbá és tényszerűbbé tehetik a források hitelességét. Másrészt a visszaemlékezések másutt nem rögzített tények egyedüli forrásai lehetnek s ebben az esetben dokumentális erővel bírnak.

E bevezető után a teljesség igénye nélkül vázolom fel azokat a kutatási területeket s e területeken elért legújabb kutatási eredményeket, melyek az utóbbi 10 évben születtek, s amelyek kutatási területem témakörébe tartoznak, azzal a megjegyzéssel, hogy ezek a legújabb eredmények még nem nyertek polgárjogot a téma művelői, terjesztői, propagandistái körében. Közismert dolog, hogy a kutatási eredmények átfutási ideje, tudatosulása és elfogadása egy hosszabb folyamat, mintsem annak kutatása és publikálása.

A forradalmi munkásmozgalom-történet kutatásának, feltárásának ez utóbbi 10 évben általam művelt területei az alábbiak:

A Kommunisták Magyarországi Pártja megalakulásának és működésének folyamata a felszabadulásig.

A Kommunista Ifjún munkások Magyarországi Szövetségének létrejötte, szervezeti felépítése és tevékenysége meggyénkben.

A szakszervezeti mozgalom története a kezdetektől a felszabadulásig, valamint 1945–1948 között.

E fő témák mellett foglalkoztam a Magyarországi Szociáldemokrata Pártnak a forradalmi munkásmozgalomban betöltött szerepével, a megyei munkásmozgalom külföldi kapcsolataival, a munkásmozgalom egy-egy nagyobb eseményének történetével, a megyei munkásmozgalom kiemelkedő személyiségei életútjának feldolgozásával, egy-egy üzem, vagy település politikai mozgalmával, s végül adatgyűjtést folytattam a megye területén a felszabadulás előtt működött pártok, tömegszervezetek, egyletek, egyesületek megyei kataszterének összeállításához, és a felszabadulás előtti nőmozgalomhoz, – hogy csak a jelentősebbeket említsem.

Mint a fentiekből látható, kutatási területem központja a megye felszabadulás előtti forradalmi munkásmozgalma. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem teszek kísérletképpen kirándulást más területekre, noha ezek a területek szervesen kapcsolódnak a mozgalomhoz, motiválják, befolyásolják, vagy éppen meghatározzák azt, annak milyenségét, mélységét és szélességét. Gondolok itt az életmódtörténethez kapcsolódó vizsgálataimra.

De maradjunk a fő témánál, a forradalmi munkásmozgalom szervezeteinél.

A Kommunisták Magyarországi Pártja salgótarjáni szervezete 1918. december 26-i megalakulásának előzményeiről, az események menetéről új kutatási eredmények alapján írom jelenik meg a múzeumi évkönyv ezévi számában. Az írás lényege, hogy szembesítem a forradalmi munkáspárt megalakulásának körülményeiről eddig tényként közölt adatokat a kutatás újabb eredményeivel. A szembesítés során számos elmentmondó tényre, tényként közölt adatra, megállapításra világítok rá, s az újabb kutatási eredmények tükrében felvázolom a KMP megalakulásának körülményeit, eseményeit. E munka során összevettem a megyetörténet, Salgótarján története, a Nógrád megyei bányász munkás-mozgalom története, a Salgótarjáni iparvidék, a Vörös Újság, a megyei lapban, a Nógrádban közölt írások tényként közölt adatait a kutatásaim során feltárt, a Sarló és Kalapács című illegális kommunista lapban 1931-ben, Szaton Rezső (résztvevő és cselekvő) által írt visszaemlékezéssel és újabb adataim alátámasztására felhasználtam Kun Béla idevonatkozó beszédeit, írásait.

A KMP megalakulására vonatkozó, tényként közölt adatok szembesítése és összevetése, valamint az újonnan feltárt adatok fényt derítenek azokra az ellentmondásokra, melyek a korábbi feldolgozásokban megdönthetetlennek tűnő forrásértékkel bírtak s általánosan elfogadottá váltak.

A jelen, de még inkább a jövő feladata, hogy a KMP megalakulásának körülményeiről vallott nézetek különbözőségeiből a hitelesebbet fogadja el.

A Kommunista Ifjún munkások Magyarországi Szövetsége helyi szervezete történetére vonatkozó kutatásaim számos új eredményt hoztak napvilágra, melyek tényszerűen mutatják be a forradalmi ifjúsági mozgalom kezdeti lépéseit. A feltárt adatok egyértelműen bizonyítják, hogy meggyénkben az ifjúsági szervezet elsőként nem Balassagyarmaton, hanem Salgótarjában gyökerezett, ellentétben a korábban közölt adatokkal. Salgótarjában 1918. november 20-án alakult meg az Ifjúság Országos Bizottsága helyi csoportja, mely a területi szervezkedés talaján állt. A KMP

megalakulása után a párt politikájának elkötelezettjévé vált. Balassagyarmaton csak a KIMSZ I. kongresszusa után, 1919. június végén alakult meg a kommunista ifjúsági szervezet, így a kongresszuson sem képviseltette magát. Egyébként a kongresszus idején csak két KIMSZ szervezet működéséről van tudomásunk, Salgótarjánban és Salgóbanán.

A KIMSZ tevékenységére vonatkozó korábbi feldolgozás a Gutter József által összeállított: Képek Nógrád megye ifjúságának forradalmi hagyományaiból c. tanulmány hézagosan, jelentős tényeket elhallgatva, másokat felnagyítva, vagy ellentmondásosan szól a megye ifjúságának forradalmi mozgalmáról.

Mintegy 2,5 ív terjedelemben foglaltam össze a forradalmi ifjúsági mozgalom történetének eseményeit.

Ellentétben a már korábban közöltekkel újabb kutatási eredményeim alapján pontosítottam, hogy a TK megdöntése után tulajdonképpen mikor jöttek létre az első KIMSZ-csoportok és miben állt tevékenységük. Míg a korábbi publikációk az 1920-as évek elejére tették a KIMSZ létrejöttét és 1925-re, ill. más megyei kiadványban 1926-ra a KIMSZ kerületi bizottságának létrehozását, addig újabb kutatásaim alapján, tényekkel bizonyítva megállapítottam, hogy 1926 augusztusában jöhetett csak létre megyénkben a KIMSZ és a kerületi bizottság csak 1929-ben. Ami a tevékenységet illeti: a korábbi közlések a KMP és a KIMSZ tevékenységét összemosták, nem tettek különbséget, sőt a KIMSZ eredményének tüntették fel a pártszervezetek, az illegális pártsejtek létrejöttét is. Kutatásaim alapján igyekeztem szervezetenként szétválasztani a két mozgalmi, forradalmi szövetet, s a közös és önálló tevékenységet is kimutattam, nem vitatva a KIMSZ szerepét azokban az akciókban és megmozdulásokban, melyek a párt szervezésével és irányításával valósultak meg. A forradalmi ifjúsági mozgalommal kapcsolatos kutatási eredményeim sorából – személyes öröömöm miatt egyet ki is emelek, és pedig Hidas Antal Lovász József halálára írt versét, mellyel elbúcsúzott Lovász Józseftől Moszkvában a Politikai Emigránsok klubjában.

Következő nagy témám, mely mintegy 240 oldal terjedelemben készült el, a szakszervezetek Nógrád megyei történetéről szól. E tanulmányban a századfordulótól 1944-ig vezetem végig a négy legnagyobb szakszervezet, a bányász, a vasas, az üveges és az építőmunkás szakszervezet történetét, érintve a kisebb szervezetek létrejöttét és működését. Tényeket és adatokat közlök a szakszervezetek mozgalmi életére vonatkozóan. Közlöm az alakulások időpontját, a vezetőségek névsorát, a nyilvános és közgyűlések témáit, állásfoglalásait. Szólok a szakszervezetek harcáról, a jobb élet- és munkakörülmények megteremtéséért folytatott küzdelméről, a szakszervezetekben a párt politikai befolyásának hatásáról, a KMP szerepéről a szakszervezetek életében. S természetesen szólok arról is, hogy a hivatalos politika, a helyi közigazgatás a társulatok vezetésével és az erőszakszervezetekkel közösen milyen kísérleteket tett a munkásegység megbontására. Ennek kapcsán írok a keresztényszocialista szakszervezetekről és a helyi kezdeményezésként indult Bánya- és Kohómunkások Gazdasági Szövetségéről, vagyis népszerű nevén a Csóka-féle szervezkedésről. A tanulmányt a munkások II. világháború alatti ellenállásával fejezem be.

A szakszervezetek felszabadulás utáni – 1945–1948 közötti – tevékenységére vonatkozóan az anyaggyűjtést befejeztem. A készülő dolgozat jelentőségét növeli az a tény, hogy a legszínvonalasabb és legterjedelmesebb helytörténeti kiadványban, a megye történetében e témának csak mindössze néhány mondatot szenteltek. A feldolgozás hiányt pótló, kiegészítő adalék lesz a felszabadulás utáni mozgalmi élet több oldalú bemutatásához.

Ha néhány mondat erejéig is, de szólnom kell két mikrokörnyezetet vizsgáló, többszerzős tanulmány rész munkálatairól is. Az egyik a salgótarjáni Palacküvegyár története, melyben a politikai, mozgalmi vonatkozásokat tártam fel és foglaltam tanulmánykeretbe.

A másik a bányászattörténeti kutatás keretében gyűjtött és feldolgozott Etes politikai mozgalma, melynek átfogó ismertetésére az elmúlt hetekben került sor. E több éves kutató-gyűjtő munka eredményeiből most csak egyetlen olyan tényt emelek ki, mely nemcsak etesi, vagy társulati jelentőségű, de gazdagította a megye munkásmozgalmáról eddig feltárt ismereteinket. Ez pedig a Magyarországi Szocialista Munkáspárt etesi szervezetének létrejöttére utal. Jelentősége és újszerűsége annál is inkább nyilvánvaló, mert az eddig megjelent helytörténeti kiadványok egyike sem szól arról, hogy Salgótarjánon és Baglyasalján kívül hol jött létre a KMP legális fedőszervezete. Bár a feldolgozások említik, hogy a megye számos községében és üzemében is működött MSZMP alapszervezet, – ennek a megállapításnak azonban sehol sincs forrásértékelő jelölése.

Kutatásaim során, a feltárt adatok alapján valós tény azonban, hogy Etes Amálián 1926 tavaszától 1927 őszéig működött az illegális kommunista párt legális szervezete. Ismerjük a vezetőséget, a taglétszámot, tudomásunk van arról, hogy milyen MSZMP-kiadványok segítették a pártszervezet munkáját. Feltártuk a kapcsolatokat a párt központi vezetőségével és a baglyasaljai szervezettel. Ezen túlmenően számos olyan adattal gazdagodtunk, mely e kutatás nélkül nem került volna napvilágra.

Összegezve az eddig elmondottakat:

Az elmúlt 10 év kutatási eredményei alapján teljesebbé és konkrétabbá válik a megye munkásmozgalmának történetéről eddig vallott ismereteink tára. A feltárt anyag alkalmas az általános kép alátámasztására, gazdagítására. Az új kutatási eredményeken alapuló adatok gyakran módosítják, korrigálják a már eddig tényként közölt általánosításokat, s újabb megvilágításba helyezik a történéseket, eseményeket. Teljesebbé válik azon egyéniségek névsora is akik meggyénkben élenjárói voltak a forradalmi munkásmozgalomnak.

A Nógrádi Sándor Múzeum képzőművészeti gyűjteménye

Prakfalvi Endre

Harminc évvel ezelőtt, 1954-ben került ez első bejegyzés a képzőművészeti gyűjtemény leltárkönyvébe. Azóta már a két és félezret is meghaladta a begyűjtött műalkotások száma. Fialtal a gyűjteményünk, jellegét tekintve is: főként a XX. sz.-i és kortárs magyar alkotások adják a gerincét.

A megye történelmi múltját és helyzetét tekintve sincs túl nagy lehetőségünk régebbi korszakok képzőművészeti alkotásainak gyűjtésére. *Kubányi Lajos* (1855–1912) élete és munkássága az, amelyre leginkább koncentrálnunk. 1982-ben Szécsényben szinte teljes életműve bemutatásra került.

A gyűjtési profilunk az országos koncepció részeként elsősorban grafikai jellegű, ezen belül is az egyedi rajz gyűjtőkörét kapta meg a múzeumunk.

Természetesen a megyében élő művészekről a mecenatúra részeként is szélesebb műfaji gyűjtést végzünk.

Többek között szinte teljes életművi áttekintéssel rendelkezünk *Czinke Ferenc* eddigi munkásságáról. Jól tudjuk reprezentálni *Lóránt János* művészetét is. A fiatalabbak közül elsősorban *Földi Péter* festészetéből szeretnénk minél gazdagabb anyaggal rendelkezni. Az ún. „törzssanyag”-hoz tartozik még *id. Szabó István* 85 db faszobrá; témájukat elsősorban a múlt és a jelen bányászainak és a palócságnak az életéből merítik. Ezt a gyűjteményrészt a helyi művészek alkotásain túl általában a Tavaszi Tárlatunkon és az egyéb észak-magyarországi (Miskolc, Eger) kiállításokon szerepelt művek köréből gyarapítjuk. Így átfogó képet tudunk felmutatni *Feledy Gyula* munkásságából is. Néhány évvel ezelőtt került gyűjteményünkbe a nagyon szép „Hollókői Piéta” sorozata. A „törzssanyag” több mint 900 grafikai lapból, csaknem 400 festményből és 115 szoborból áll.

A huszadik századi magyar művészet sokoldalú bemutatását teszi lehetővé az 1979-ben a megyei tanács által megvásárolt *Mihályfi*-gyűjtemény, amely szintén grafikai anyagot tartalmaz elsősorban. Teljeskörű kutathatósága megvalósult azáltal, hogy 1982-ben *Sinkó Katalin* művészettörténész (MNG) tollából megjelentettük a gyűjtemény részletes katalógusát. Mihályfi Ernő gyűjtéséből jelenleg a tulajdonunkban több mint félszáz festmény és közel 700 grafika található.

Hosszú távon jól szolgálja gyűjteményünk rajzi-grafikai arculatának markánsabbá válását, hogy az idén már XI. alkalommal rendeztük meg nemzetközi grafikai művésztelepünket. Az eltelt évek alatt a hazaiakon kívül 8 országból – elsősorban Csehszlovákiából, Lengyelországból, Bulgáriából, Finnországból és a Szovjetunióból – vettek részt művészek a közös munkában. Ezideig a 82 alkotó közel 350 művel gazdagította a múzeum anyagát. Távlataiban a művésztelepen folyó munka eredményeként

létrejött műalkotások egyre jobb lehetőségét teremtik meg a műtörténeti kutatás számára, a kortárs hazai és környező országok grafikai-művészi gondolkodásának, stiláris kifejezőmódjának egybevetésére, vizsgálatára. Idővel igen értékes anyaggá kell hogy váljon koncepciózus gyűjtés alapján a Rajzbiennáléhoz kapcsolódó egyedi rajzgyűjteményünk is. Ezt lehetőségeinkhez képest fokozott hangsúllyal szeretnénk gyarapítani és tudományos feldolgozó munkával, publikációkkal kívánjuk jelentőségét feltárni és közkinccsé tenni.

A fentiekén túl még két letéti anyagot is őrzünk, és kezdtük meg földolgozásukat. Az egyik az ún. *Csohány Galéria* anyaga, amely 130 grafikai lapból, mintegy 300 db festményből és több tucat szoborból áll. A másik, a Buják község számára özv. Glatz Henrikné által ajándékozott művek csoportja: *Glatz Oszkár* 40 festménye és fia 37 műve, ezenkívül rajzok, akvarellek, vázlatfüzetek és számos dokumentum a család életéből.

Műveink fizikai állapotának megóvása érdekében az idén megkezdhattuk folyamatos restaurálásukat. Sürgetőbb feladat azonban a gyűjtemény egésze szempontjából a raktározási körülmények gyökeres javítása!

A gyűjtemény gyarapításának anyagi lehetőségéről is essék néhány szó végezetül. Éves viszonylatban az utóbbi évek átlagát tekintve 120–160 ezer Ft körül tudtunk vásárolni. Ez a keret közvetett módon bővült a városi és megyei tanácsok által vásárolt és gyűjteményünk számára átengedett művek körével is. Ezenkívül rendszeresen részesülünk a Minisztérium vásárlásaiból, ahol is a Rajzbiennálé általuk vásárolt műveinek képzőművészeti gyűjteményünkbe kerülése nagyfontosságú érdekünk.

Leszögezhetjük, hogy az utóbbi évek gyakorlatában gyűjteményünk gyarapítási elképzeléseit pénzügyi akadályok nem korlátozták alapvetően.

A komoly anyagi ráfordítások, a vásárlások felelősségteljessége vonatkozásában is nyilvánvalóan felvetik az érték problémát, a művek kvalitásának kérdését. Azaz, mennyiben reprezentálnak kor, stílus és az oeuvre tekintetében az idő rostáján is fennmaradó értékeket. A kortárs képzőművészet vonatkozásában igen nehéz az egyidejű tudás a megítélés tekintetében; mennyiben tudunk úgy választani, hogy a bekerülő művek mind nagyobb hányada révén – számolva azzal, hogy főművek mindig is ritkán születtek és születnek –, mutathassuk fel minél teljesebben a „kor valóság-centrumát”. Összességében értékes és érdekes, „helyi színekkel” gazdagított, megfelelően kutatható képzőművészeti anyaggal rendelkezünk, amely kiállítási és gyűjtési törekvéseinkkel párhuzamosan – elsősorban rajz tekintetében – egy ígéretes gyűjtemény kezdeményeit rejti magában.

Irodalomszociológiai vizsgálat a századforduló nógrádi sajtójában

(Előfeltevések)

Végh Miklós

Nem tagadom, hogy eredetileg némi elfogódottsággal gondoztam előadásom anyagát – tekintettel arra, hogy az előttem szólók és utánam következők által jelölt témákhoz és mögöttük okkal feltételezett munkához mérten azt mintegy „periférikusnak” éreztem. A feldolgozás azonban fokozatosan erősített meg abban a határozott meggyőződésben, hogy az a címben foglalt kérdést időben tágabban értelmezve s annak ún. munkacímként nagyobb jelentőséget tulajdonítva, számos, igen fontos probléma megközelítésére ad lehetőséget.

Az első egy elvi természetű ellentmondás feloldása. Ma ugyanis a köztudatban elfogadottan szerepel az a feltételezés, miszerint a magyar szellemi életben az irodalom vállalta fel a politikai önkifejezés és a politikai befolyásolás feladatát is, amelyeknek legadekábbabb tudatosítását egyébként csak a fogalmi-diszkurzív gondolkodás, a társadalomtudományos és filozófiai elméletalkotás szavatolja. Erre a következtetésre jutott az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának kezdeményezésére az ELTE II. Filozófiai Tanszéke által szervezett, koordinált és összegzett vizsgálat is 1980-ban. Egy Janus Pannonius, Csokonay, Kazinczy, Bessenyei, Petőfi, Ady, József Attila vonulatot tekintetbe véve, s ad abszurdum 1956 eseményeinek befolyásolását is idetekintve, máig is érvényesnek tekinthetnők ezt a megállapítást.

E megítélés elfogadásakor elsősorban az a differenciálatlanság okoz félreértést, hogy az irodalom és a sajtó mint szervesen egybetartozók, elkülönítetlen részegységek tűnnek elő, holott kifejezetten szükséges és praktikus irodalmi élet és sajtóélet külön (bár nyilvánvaló: mechanikusan el nem különíthető) kategóriáit tekintenünk.

Hogy ez visszatekintően és a tárgyalt korra érvényesen milyen jelentőséggel bír, azt támassza alá néhány idevonatkozó értékelés:

1904-ben például (nem kis szigorral) ezt fogalmazza meg Szabó Ervin a Huszadik Században: „*Valójában úgy áll a dolog, hogy a magyar szépirodalom jellege a negyvenes évekig még nemzeti sem volt, nem hogy forradalmi lett volna. (Még ha forradalmi csupán a reformert értjük is.)*” „*De ha akár a nemzetiség eszméje, mint a magyar nyelvet beszélő nép egyenlősége és függetlensége, akár a nyugati politikai áramlatok jutottak volna is kifejezésre ezen kor költészetében, mi hatásuk lehetett volna? Hisz a magyar íróknak alig voltak olvasóik.*”

Ambrus Zoltán 1906-ban, Irodalom és újságírás című esszéjében már szempontjainkhoz közelítőbben, s a századforduló idejére datáltan rajzolja meg az alábbi helyzetképet; nem tagadva azt sem, hogy a hírlapok megjelenése és gyarapodása méltán sorakozik legnagyobb eredményeink közé, s magának az irodalomnak is több szolgálatot tett, mint amennyi kárt okozott: „*Hogy a hírlapírás »vadházasságra« csábította*

az erkölcsösebb életre (pl. talán a társadalomtudománnyal való tisztos frigyre) hivatott irodalmat – hogy nem kis túlzással szólva, a hírlapirodalom felszította magába az irodalmat, vagy az írók leginkább számottevő részét.” Amit nem tart kifejezetten magyarországi tünetnek, de igenis veszélyesnek, mivel nálunk az irodalmat zsenyének, a tömegeket műveletlennek ítélve, a bármely új feltételekhez jutott irodalmat a sajtónak szükségszerűen alárendelt szövetségre kényszerítettnek ítéli. Utal egyben arra is, hogy amennyiben az irodalom célját úgymond idealistának tételizzük, úgy a hírlap esetében ez a „közösségmegnyerésre, színvonalleszállításra, léhaságra, ürességre, tetszetőségre” törekvés; aminek megfelelően minden írói egyéniség vizsgálata esetén szinte egyértelműen kimutatható az individualitás és a zsurnalizmus hatása.

Ami, ha arányait tekintve az utóbbi felé tolódik el, nem éppen hízogó – egyetértve Szekfű Gyulának korántsem egyedülálló véleményével, mely szerint: „*Józan történelemszemlélet megtanít rá, hogy a hírlapirodalom a kapitalizmus korában nem Juniusok és Swiftek foglalkozása, hanem egyszerűen üzlet, melyhez jellem és műveltség helyett üzleti szellem kívántatik. Olyan üzleti szellem, amely a közönség érdeklődését kihasználva, a termelt árúból a legnagyobb példányszámot, tudja piacra dobni . . .*”

Sajtóélet és irodalmi élet ilyesfajta elkülönítése, felelősségmegosztása természetesen szándékoltan mechanikus, éppen ennek okán kerül is óhajtom a levonható tanulságokba beépíthető kellemetlen, dezorientáló tétélezések lehetőségét.

Mindenekelőtt nem lehet nem figyelembe vennünk, hogy a századforduló – nevezetesen a tizes évek – a magyar szellemi élet fellendülésének, megpezsdülésének igencsak számottevő időszaka. Idő híján itt most csak utalásszerűen említjük, hogy a korszerűség és modernség tarka köntösében, a társadalmi és szociális kérdések iránti fogékonyság, háborúellenesség jeles indítékaival olyan általános mozgalom jött létre, melynek keretei között tarthatjuk számon (többek között) Adyt és a Nyugatot, Jászi Oszkárt és a Huszadik Századot, a Galilei Kört, a szociáldemokrata Népszavát; továbbá olyan neveket sorolhatunk fel, mint Bródy, Ambrus, Heltai, Thury, Petelei, Gozsdu, Tömörkény, Gárdonyi, Papp Dániel.

E kép nyilvánvalóan hiányos és tarka. Az utalás lényege azonban nem kevesebb, mint hivatkozni arra, hogy az irodalmi életnek csak vázlatosan jelzett forrongásába a technikai fejlődés és polgárosodás nyomán rendkívüli lehetőségekhez jutott sajtó csak sekélyes módon „vetette bele” magát (holott például 1906-ban Magyarországon 1878 napilap funkcionált, s míg Bécsnek 24, Londonnak 25, Berlinnek 36, addig Budapestnek 39 napilapja volt).

Megint más kérdés, hogy Szabó Ervin és Szekfű Gyula vélekedésének szembeállítása is megteszi a magáét: a társadalmi összességét tekintve melyik milyen határfokkal fejtette ki hatását!

Az előzőekből következően azonban mindenképpen le kell vonnunk azt a következtetést, hogy amennyiben – s különösképpen egy irodalmi életét illetően szegényesnek mutakozó Nógrádban – irodalomszociológiai vizsgálódást végzünk, a kutatásfeltárás rendjét úgy kell igazítanunk, hogy első lépcsőben a tárgyidőszak sajtójában tükröződő irodalmi vonulatok, jelenségek, tünetek, jellemző jegyek kimutatása történjék meg. (Ehbéli tájékozódásunkban igen nagy segítséget ad a megye sajtótörténetét tudományos igényvel feldolgozó bibliográfia.)

Különösen fontos ez már csak azért is, mivel a bevezetőben említett ellentmondások másodika több tényezőre bontható – s kifejezetten gyakorlati természetű. Már a csak a közelítően ismerkedő számára is, aki példának okáért a címben jelölt tárgyidőszakot jellemző irodalmi közállapotok minősítése kedvéért Borovszky mulhatatlan érdemű munkáját veszi kézbe. (Magyarország vármegyéi és városai. Nóg-

rád vármegye.) Borovszky ugyanis a 255. oldalon jóindulatú nagyvonalúsággal a következőket szögezi le: „*Azt a kulturális életünk fejlődésében mély nyomot hagyó, előkelő szerepet, melyet Nógrád vármegye irodalmunk felújulása korában játszott, a következő időben, a nemzeti költészet korában is megtartja . . . Múlt századi költői és tudományos irodalmunk nem egy kiváló, halhatatlan emlékü alakjának bölcsője ringott Nógrád vármegye földjén; innen sugárzott ki nevük fénye . . .*” Nyilván nem személyes véleményéről, hanem egyezményes ítélekezésről beszélhetünk, hiszen hasonló minősítési fokozatot használ az Irodalom, művészet, tudomány fejezet szerzője, Vende Ernő főreáliskolai tanár is: az ő esetében azonban fel kell figyelniünk egy rendkívül jellegzetes megállapításra, mely okfejtésének záró mondata is egyben, s így hangzik: „*Sajnos, nem tudjuk megrajzolni annak a kulturális munkának a teljes képét, összefüggő menetét, melylyel a vármegye a nemzeti műveltség fejlesztéséhez a maga erejével hozzájárult, mert különösen a régi időkre, hiányoznak a kellő, megbízható adatok.*”

Nos, mindezek kapcsán szó se essék a Borovszky-opusz visszaminősítéséről, hiszen nevek, tevékenységi körök, művek részletező felsorolása utal az áttekintő feltérképezésre. Az ítékezés szempontja figyelmet keltő számunkra: az ugyanis, hogy egy pezsgő megyei kulturális életről tényszerűen állapíttatik meg, hogy valójában nem helyhez kötött, helyi inspirációjú, hanem a megyei indíttatás érdemét vallhatja magáénak.

Az értékelésnek ezt a módját már csak azért is érdemes felemlíteni, mert mértékadó lesz a későbbiek esetében is. Arra gondolunk itt, hogy – bár a megyei irodalmi élet és annak feltárására irányuló tudományos munka – rangos eredményeket mutathat fel, a minősítéskor legalább két negatív természetű irányeltolódás tapasztalható. Az egyik a nógrádi indíttatás és a direkt vagy indirekt részvétel „egybecsomósása.” A másik, hogy az ún. „látványindíttatás” uralkodik, azaz kiemelkedő irodalmi személyiségek életének, életművének, közvetlen „holdudvaruk” részletező feltérképezésének központi feladata mögött háttérbe szorult a háttér- és folyamatvizsgálat, az (esetleges) mozgalmak, akciók, tendenciák, események szisztematikus kimutatása. Ami ad abszurdum azzal a veszéllyel járhat, hogy például évtizedek távolából visszatekintve egy Csohány–Lóránt–Czinke-életmű elemzése, egy Gerelyes-életpálya elemző tanulmányozása közepette akaratlanul visszaminősülhet maga az őket kitermelő és emelkedni segítő megyei képzőművészeti, illetve irodalmi élet (pontosabban: annak hatékony folyamatelemzése). Hivatkozzunk itt példaként arra, hogy bár a Nógrád megye története című nagymonográfia elsősorban a történelmi-társadalmi-politikai viszonyok tudományos feltárását tűzte ki célul, mégis szembeötlő, hogy az 1849–1919 közötti időszakot tárgyaló kötetében a 275 oldalból mindössze húsz jut szociális, közoktatási, művelődésügyi kérdések taglalására, s ezen belül huszonnégy sorban esik szó az irodalomról (elsősorban Madách, Mikszáth, Bérzy, Lisznyai Damó, Komjáthy nevének és jelentőségének említéseként).

Holott a jövő ránk mutat s utal: adott tehát számunkra a visszatekintő és mára vonatkozó feladat – részletezően áttekintő, pontos képét adni megyei irodalmi életünknek.

A honismereti táborok munkája Nógrád megyében

Iványi Zsuzsa

A honismereti tábori mozgalom eredete a 60-as évek közepére nyúlik vissza. 1967-ben került megrendezésre középiskolások és szakmunkástanulók részvételével az I. Országos Honismereti KISZ Tábor.

Céljaként jelölték meg a KISZ hazafias neveléssel kapcsolatos programja keretében, a honismereti mozgalom diákbázisának megteremtését, szélesítését.

A tábor színhelye Nagybátony lett, ami kétségtelenül hatással volt, példaként a nógrádi honismereti mozgalom további alakulására. 1967-ben az ország különböző tájegységeiről érkeztek ide fiatalok, hogy a tábor két hete alatt betekintést nyerjenek a honismereti munka módszereibe, kivegyék részüket a gyakorlati kutatómunkából. Megismerkedjenek a megye és különösen a Zagyva-völgy történelmi, műemléki, természeti, néprajzi stb. nevezetességeivel, feltárják a nógrádi szénbányászat ipartörténeti, néprajzi, művelődéstörténeti, munkásmozgalmi vonatkozásait.

Ezek a fiatalok vissza-visszatérő résztvevői lettek a táboroknak és minden évben egy-egy másik tájegység múltját kutatták és ismerték meg.

Az évek során a honismereti tábori mozgalom létjogosultságáról tett tanúbizonyosságot, hiszen a részt vevő fiatalok megszerették a honismereti munkát, rendszeresen szerepeltek a helytörténeti és néprajzi pályázatokon, aktív tagjaivá váltak az ország-szerte működő honismereti köröknek, kluboknak.

Bebizonyosodott, hogy táborkeretek között az elméleti és gyakorlati tapasztalatok átadása rendkívül kedvező, a kiscsoportos munka pedig a gyakorlati tevékenység legkedvezőbb szintere, megfelelő szakmai, pedagógiai irányítással.

A tábori életet színesítették a kirándulások, a kulturális programok és a gyerekek által szerkesztett tábori újság (Nagybátony-adattárunkban tervezetét meg is találhatjuk).

A hetvenes évek közepén Nógrád megye honismereti mozgalmára egyre inkább a kiegyensúlyozott, illetve a fokozatosan szélesedő, mélyülő tevékenység volt a jellemző.

A megyében működő honismereti körök jelentős része tervszerűen átgondolt program szerint dolgozott és mellettiük felszaporodtak elszórta, a megye egész területén, a községekben élő egyéni kutatók. Tenniakarás, aktivitás jellemezte munkájukat.

1976-ban, 9 évvel az I. Országos Honismereti KISZ Tábor után Nógrád megyében, megyei viszonylatban is esedékessé vált egy honismereti tábor szervezése, melyet a honismereti mozgalom fejlődése és továbbfejlesztése indokolt.

Az I. Nógrád megyei Honismereti Ifjúsági Tábor születéséhez hozzájárult továbbá, hogy a Hazafias Népfront Nógrád megyei Bizottsága ebben az időszakban kiemel-

ten foglalkozott a honismereti mozgalom szélesítésének lehetőségeivel, az elméleti és módszertani ismeretek színvonalának és hatékonyságának emelésével.

A HNF mellett támogatást nyújtott a KISZ Nógrád megyei Bizottsága, a szakmai irányítást, szervezőmunkát a Nógrád megyei Múzeumok Igazgatósága végezte.

A tábor célja volt, hogy a fiatalság különböző rétegeit mozgassa meg, megismertesse a honismereti munkával, a kutatási módszerek elméleti és gyakorlati alkalmazásával, aktív pihenést biztosítson a résztvevőknek, jó kulturális programokkal színeze. Az I. honismereti tábor színhelye Balassagyarmat volt, a szakmai programot a palóckutatás határozta meg. Két színhelyen folyt a kutatómunka, Balassagyarmaton és Érsekvadkerten. A kutatási téma kiterjedt a lakosság életmódjára, szokásrendszerekre, viseletre és lakáskultúrára. A tábor résztvevői voltak: középiskolások és ekkor még dolgozó fiatalok is.

A II. Honismereti Ifjúsági Tábor színhelye Nagybatony lett. Ebben a táborban vettek részt utoljára dolgozó fiatalok, úgy mint fiatal szakmunkások, pedagógusok, népművelők. A bányászattörténettel foglalkozó táborban; ipartörténeti, munkásmozgalom-történeti, művelődéstörténeti csoport mellett a bányászok életmódkutatásával foglalkozó szakcsoport is működött.

1978-ban a tábor állomáshelye Rétság volt. Szakmai programja a kapitalista ipari fejlődés hatásának vizsgálata, különös tekintettel az építőipari munkások tevékenységére.

A paraszti élet változásainak kutatása, a kulturális, művelődési helyzet vizsgálata, a néprajzi hagyományok kutatása. A munkásmozgalom szervezeteinek, eseményeinek áttekintése, visszaemlékezések alapján, valamint tárgyi-dokumentációs gyűjtőmunka. A csoportok Nagyoroszbán, Szendehelyen, Bánkon és Romhányban végezték a kutatómunkát, valamint a valamikori rétsági járás, egész területén. Nagyoroszbán munkásmozgalom-történeti, Szendehelyen és Bánkon néprajzi, Romhányban ipartörténeti szakcsoport működött.

1979 augusztusában Szécsény adott otthont a tábornak. Ipartörténeti, művelődéstörténeti, néprajzi, munkásmozgalmi, középréteg-kutató és régészeti szakcsoport működött a táborban.

1980-ban és 83-ban salgóbányai székhellyel, az országos bányászattörténeti kutatáshoz kapcsolódóan került megrendezésre a tábor, a kutatómunka Etes és környékére irányult, 1983-ban kiegészült egy régészeti csoport munkájával, amely a Salgó várában folyó ásatásnál dolgozott.

1981-ben a tábor székhelye ismét Szécsény. A kizárólag régészeti szaktábornak induló táborban működött egy csoport, amelyik kúriák, lakóházak felmérésével foglalkozott.

1982-ben Salgótarján adott otthont a tábornak, szintén az Etes és környékére irányuló bányászattörténeti kutatás keretében, munkásmozgalom-történeti, művelődéstörténeti, ipartörténeti, néprajzi, életmódkutató szakcsoport közreműködésével.

Bővebben az 1984. évi táborról szólnék.

A IX. Nógrád megyei Honismereti Ifjúsági Tábor 1984. július 29.–augusztus 10-ig rendeztük meg Pásztón. A tábor aktualitását Pásztó várossá nyilvánítása adta.

A tábor szervezését az ifjú múzeumbaráti körösök, régi táborozóink, pásztói középiskolás fiatalok és (mint évek óta rendszeres, szorgalmas munkát végző táborozóink) a Tánacsics Mihály Közgazdasági és Kereskedelmi Szakközépiskola diákjai között folytattuk.

A táborban öt szakcsoport működött. Két várostörténeti, az egyik az iparosok, kereskedők életmódját kutatta visszaemlékezések alapján, valamint tárgyi-doku-

mentációs gyűjtőmunkát is végzett. A másik várostörténeti csoport a mezőgazdaságban dolgozó rétegek életmódját, szokásrendszerét vizsgálta, szintén visszaemlékezések alapján. A mozgalomtörténeti csoport pártok, egyletek helyi történetét kutatta. A földrajzi névgyűjtő csoport dr. Ördögh Ferenc bevezető előadását követően (amely módszertani útmutatót adott), a Pásztó környéki földrajzi nevek gyűjtésével foglalkozott. A csoport munkája a HNF megyei programjához kapcsolódott. A régészeti csoport tagjai a pásztói, középkori pincék felmérésén dolgoztak. Mindez még feltáratlan terület volt. Hasznát látják majd munkájuk során a pásztói városrendezők.

A tárgyi-dokumentációs gyűjtőmunka nem volt jelentős a táborban, mert a pásztóiak, a jövődő pásztói múzeumnak kívánnak majd ajándékozni tárgyakat, dokumentumokat.

A gyerekek nagy lelkesedéssel vettek részt a munkában, sok volt köztük a régi, rutinos táborozó, ami az interjúkészítésnél, adatfelvételnél lényeges. A munkát jelentősen segítette a pásztói gyerekek személy- és helyismerete.

Szabadidejükben két előadást hallgathattak meg a táborlakók: *dr. Tóth Sándor* hadtörténész; Nógrád megye felszabadítása és *dr. Rajeczky Benjámín*; Gregorián c. előadását.

Hangulatos orgonaverseny részesei lehettek a pásztói templomban. Esténként videoprogramokat láthattak a diákok részt vehettek játékos, zenés esteken. Rendelkezésiünkre állt a sportpálya, tornaterem sporteszközökkel.

A gyerekek a záróestre, némi technikai segítséggel videofilmet készítettek; a tábor életéről, benyomásairól. A régészek két fakultatív kirándulást szerveztek kerékpárral Mátrakeresztesre és autóbusszal Hollókőre.

A táborban részt vett két szlovákiai lány, akik jutalmul a Madách-vetélkedőn elért győzelmükért, a mi táborunkban való részvételt választották. A régészeti csoportban dolgoztak nagy kedvvel. Vendégünk volt a Magyar Televízió stábja.

1985-ben szintén Pásztóra tervezzük a tábor, folytatva az idén elkezdett munkát.

Összegezve, a táborok mindegyike egy-egy kutatási programhoz kapcsolódott. A fiatalok a táborban nemcsak tartalmas kulturális programok, kirándulások résztvevői lehettek, hanem évről évre értékes előadásokat hallgathattak, összemérhették tudásukat játékos szellemi vetélkedőkön. A csoportok önállóan, de szakmai irányítással dolgozhattak, közvetlenül érzékelve munkájuk eredményét. Betekinthettek egy-egy terület mélyebb szféráiba, részt vettek a feldolgozó, elemző munkában. Ismereketek szerezhettek egy-egy történelmi korszak, időszak eseményeiről.

De nemcsak a szervezők álláspontja szerint mondhatjuk, hogy hasznos, tartalmas a táborok munkája, hanem a fiatalok véleménye alapján is, hiszen vannak olyan diákok, akik évek óta rendszeres résztvevői a táboroknak. S holott a szervezőmunka a középiskolások, ifjú múzeumbaráti körösök között folyik csupán, vannak olyan táborozók, akik e korosztályon túl is részvételüket kéri a táborba.

A munka mellett a kulturális programok során jól összeszokott kis közösségek jönnek létre, melyek jól tudnak együtt dolgozni, szórakozni és szeretnének minden évben újra és újra találkozni a honismereti táborban.

Végülis a táborok célja a végzett kutatómunkán felül, hogy a gyerekek kötődjenek a múzeumhoz, megismerkedjenek a kutatómunka, a feldolgozás módszertanával. Irányultságot nyerjenek pedagógus, történész pályára, vissza-visszatérjenek a múzeumba, rendszeres résztvevői legyenek rendezvényeinknek, tagjai az ifjú múzeumbaráti körnek, pályázzanak a helytörténeti és néprajzi megyei pályázatunkon. Továbbvigyék tapasztalataikat, véleményüket családjukba, társaikhoz, barátai körübe, egyre több hívet szerezve a „múzeumiúgynek”.

A szénbányászat hatása Salgótarján fejlődésére

(*Tények, adatok, összefüggések*)

Szvircsek Ferenc

A nógrádi medence keleti öblében emelkedő Karancs hármas kupolája alatt fekszik a salgótarjáni medence, ahol hazánk egyik jelentős bányászat és nehézipari központja épült ki.

Maga a város a Tarján patak és a Salgó patak forráscsermelyeinek egyesülésénél, egy Y alakú és javarészből É–D-i irányú, hegyektől-domboktól övezett fővölgyben hosszan terül el, mélyen behatolva napjainkban már a keresztvölgyekbe is.

A város őstét, Tarján falut a 10. század elején az északi belső gyeplővonal védelmet szolgáló határőrszállások útellenőrző és híradó tagjaként telepítették ide. A szabad katonákból és várnépből álló lakosok utódai évszázadokon át jobbágyokként és szellérékként éltek a hegyvidéki gazdálkodásra alapított szegényes életüket.

Oklevelekben először a tatárjárás utáni években (1246) fordul elő a neve. Eddig ismert legrégebb birtokosa a Kacsics nemzetség volt. Ebből a nemzetségből származik az az Illés, akit a 13. századi oklevelek Tarjáninak neveznek és itt volt birtokos. A Tarjáni család birtokát Csák Mátéhoz csatlakozásuk miatt, Károly Róbert a szintén Kacsics nemzetséghez tartozó Szécsényi Tamás erdélyi vajdának adományozta (1327). Egy 1348-as birtokfelosztásból ismeretes az, hogy Tarján község Salgó várához tartozott. A vár alatt még 1439-ben is állt Salgó község, feltehetően a mai Salgópuszta helyén.

A 15. században Salgótarján földrajzi fekvésénél fogva vámhely volt. Salgó vára Tarján faluval és a hozzá tartozó uradalommal a 15. század végén Szapolyai István nádor birtokába került. A 16. században több család is birtokolta (Bebek, Balassa, Derencsényi). 1554-ben Kara Hamza szécsényi bég Fülek elfoglalása után csellel bevette Salgó várát, így Tarján falu is hűbérbirtok lett. 1593-ban Pálffy Miklós és Tiefenbach Kristóf csapatai visszafoglalták a várat, mely az ostrom következtében teljesen elpusztult.

Különböző urai voltak a várnak és a falunak, felváltva voltak vitézek és hősök, pártoskodók, útonállóak, hamispénzverők. Salgótarján jelentéktelen kis falu volt a vár alatt, lakói nagyszabású haditett, vagy a történelem emlékezetére méltó nevezetes dolgot nem vittek végbe. Salgó szirthomlokát délcegen megülő várban földesurak, a hármasholtozatú Karancs erdőborította orma alatti faluban pedig bocskoros parasztok váltották egymást. A csendes, elhagyatott völgyekben barázdát túró jámbor palócok megrakták fecskefészek kalibájukkal a vízmarta, kopár hegyszakadékok oldalait. Ha nem hitték el, hogy őket a gondviselés a koplalás végett teremtette, és ha kenyérré éheztek, akkor le kellett az alföldi mezőkre vándorolniuk kaszálni-kapálni, hogy megélhetésüket biztosítsák.

A Jankovich-család birtokába a 18. században került a falu, és épült fel egyetlen műemlékjellegű kőépülete (a váron és a templomon kívül), a klasszicizáló stílusú, egyemeletes kicsiny kúria. Ez maradt meg az 1821-es tűzvészből azután a város számára a feudális kori faluból. A 19. század közepén a még kis, jelentéktelen községek sorába tartozó Salgótarján várossá fejlődésében döntő szerepet, történetében új korszakot nyitott a barnaszénbányászat, mely a kis palóc falucskát jelentős helyé, Nógrád megye legnépesebb községévé, ipari városává és később megyeszékhelyévé tette.

A megyei szén felfedezéséhez hasonlóan a legtöbb hazai szénbánya keletkezéséhez legendaszerű történetek kapcsolódnak. Radványi Ferenc megyei jegyző 1726–29 között írt kéziratos munkájában már tudósított a vecseklői „égő földről”. Bél Mátyás, valamint a Pressburger Zeitung tudósítása után 1768-ban Matusek Vencel és Fischer Antal pesti iparosok fedezték fel a salgótarjáni szenet. Hasznosítására majd egy évszázadig kellett várni. Egy korabeli utazó W. Bright angol orvos – a bécsi kongresszuson részt vevő angol küldöttség tagja – hosszabb utazást tett Magyarországon, és élményeit 1818-ban adta közre Edinburgban. Utazása során eljutott Salgótarjánba is, a Jankovichok falujába. Így emlékezik erről: „. . . Egy angol földesúr boldog, ha birtokán szenet találnak, és ha a harmadik szomszédja részesül ebben a szerencsében, rögtön mérnököket hozat Londonból, hátha az ő földje is kincsek rejt méhében. Ám Jankovich úr tudja, hogy vadaskertje alatt gazdag széntelep vár feltárára és mégsem enged hozzányúlni. Ötszáz lélek él a falujában ezek legtöbbje a tél derekától aratásig támolyog az éhségtől, ő maga is pénztelen . . . De fél a polgártól, aki a szükséges tőkét már többször felajánlotta a bánya feltáráshoz és fél a paraszttól, aki így megszűnnék jobbágy lenni és szabad bányász lenne belőle. És ez a félelem konzervatívvá teszi; ha őseinek jó volt így Károly Róbert óta, jó lesz neki is, meg azután, ha itt valami koszos bánya és füstös hámor lenne, hová is hívhatná meg nemes barátait vadászatra?”

Ezt az árnyalt képet egy másik jó megfigyelő külföldi soraival is alátámaszthatjuk. A Ellrich berlini író 10 évvel később járt Salgótarjánban. Útjáról 1829-ben számolt be Berlinben kiadott könyvében. „. . . Jankovich Antal úr, aki nem régen lépett boldogult papája örökébe, ha lehet, még dicső elődjénél is konzervatívabb. 1825-ben a pozsonyi diétán nagy beszédet mondott a magyar nemesek és jobbágyaik patriarchális kapcsolatairól: e kitűnő kapcsolatok hagyományai nyilván a megye másik fia, Werbőczy koráig nyúlnak vissza . . . Évtizedek óta köztudomású, hogy nagykiterjedésű vadaskertje alatt értékes széntelep húzódik, de miként apja, ő sem engedi azt feltárni. Azt mondja, megyeszerte úgy hívják a tarjáni határt, hogy „kenyeretlen” és mégsem bírná a jobbágyokkal: mi lesz itt, ha még kenyerük is lesz a bányatársulattól?”

Fényes Elek 1837-ben már 807 fős jobbágyfalut talált, arról nevezetést, hogy erre remek makkoltató erdők találhatók. „Kenyeretlen Tarjánnak” nevezték, és földesurai közül a Jankovichok nem engedték, hogy polgári fejlődés induljon meg a szűk völgybe szorult falucskában.

Jankovich Antal haláláig ellenállt a társadalmi fejlődésnek. Salgótarjánban nem érződött a reformkor, szabadságharc is alig: az 1848. évi jobbágyfelszabadítás a nógrádi alispán jelentése szerint egyedül Tarjánban ütközött nehézségekbe és csak egy honvédhuszár szakasz kivezénylése árán volt megvalósítható. Jankovich Antal 1855-ben bekövetkezett halála után kezdődött meg az „újkor” Salgótarjánban. 1856-ban Brellich János és Windsteig Gergely a Jankovich leányági örökösök birtokain Salgótarjánban is feltárta a szenet.

Az ipari fejlődés következtében rohamosan nőtt a szén jelentősége, és 1860-ban

megalakult a faluban a Salgótarjáni Kőszénbánya Társaság, majd ebből 1861-ben a Salgótarjáni Szent István Kőszéntársulat.

Kezdetben számos kisebb-nagyobb bányavállalat működött a szénmedencében, közülük csak a két nagyvállalat, az 1868-ban alapított Salgótarjáni Kőszénbánya Rt., és az 1881-ben alapított Észak-magyarországi Egyesített Kőszénbánya és Iparvállalat Rt. bizonyult életképesnek.

A község évtizedek alatt az egész medence szénbányászatának centrumává lett, a vasút 1867-ben közvetlen kapcsolatot teremtett a fővárossal, a vasfinomítóval pedig lerakták a későbbi vasgyártás alapjait. Az üvegyár 1893 és a vasöntöde 1894 megépítésével a nagyipar civilizációt teremtő ereje alapvetően megváltoztatta az ősi település képét.

A hegyektől körülvelt keskeny völgyben – amely mintegy kínai falként zárta el eddig a községet a külvilágtól – minden rendszer nélkül a völgy mocsaras fenekét elkerülve, szélein csoportosulva, domboldalakra volt kénytelen húzódni a lakosság. A házcsoportok tekintet nélkül az utakra és a patak kanyargó irányváltoztatásaira, rendszer és szabály nélkül épültek egymás hátára.

Városaink hosszú történeti folyamatoknak köszönhetik kialakulásukat, Salgótarján azonban kivétel, ugyanis ez az a város, amely nem született, hanem készült. Készült pedig a kapitalista üzemek szempontjai, érdekei szerint, s ennek következményeként hat Salgótarján jött létre. A bányai, rimai, palackgyári és vasöntödei városrészt mellett Salgótarján közepén, egyikhez sem tartozva terült el a tulajdonképpeni falu, s később a vasútvonalon túl, a város nyugati részén a hivatalnokok városa.

A település nem mint város épült, Salgótarját a szélein kezdték építeni három-négy helyen is az üzemek céljai, és különböző építési alapelvei szerint. A városközponttól dél felé, a síkabb tájak és művelhetőbb völgyek felé fordulva szabályos major állt, melyben a tarjáni földesúr keményen megült, mint az egykori rosszlemkű várurak és korábbi földesurak jogutódja, gátolva mindennemű fejlődést, terjeszkedést.

A város északi részén az acélgyár, déli részén a bányatelepek, üvegyár, vasöntöde állt, s a tarjániak e két pólus, e két világ vonzásában éltek, mely a városkép mellett feldarabolta a társadalmi képet is.

1868 után kezdődött meg a kolóniák építése. Az állandó jellegű munkásházák mellett ideiglenes fabarakok is épültek, melyek a község területének terjedésével bekerültek a kialakuló városképbe, és sokszor több mint fél évszázadig hirdették a kapitalizmus embernyomorító voltát.

A kiegyezés után a magyar gazdasági élet egészére jellemző ipari fejlődés Salgótarjánban rendkívül felgyorsult. Társadalmi képére is hatással volt a várost kialakító erő. A munkásosztály aránya az összlakosságon belül a legmagasabb volt (73%-ával) a századforduló Magyarországon.

Az üzemek létesítése nemcsak a település képét, de az ittlakó ember életét is átalakította. A szén teremtette meg a gyáripart és az országosan is számottevő, a földalmi harcok élén álló munkásosztályt.

Az első bányamunkások az Osztrák-Magyar Monarchia minden vidékéről érkeztek a szénmedencébe. Kezdetben kevés magyar szót lehetett hallani a bányavidéken. A múlt század utolsó évtizedétől kezdve azonban már a nógrádi szegényparaszatok és nincstelének biztosították a munkáskezet.

A tőkés kizsákmányolásával szemben a nógrádi bányászok mindvégig következetes, szívós harcot folytattak. A salgótarjáni iparvidék bányászai a magyar munkásmozgalomban is kiemelkedő szerepet tölthettek be. Az első bányászsztrájk 1867. november 30. és december 4-e között zajlott le Salgótarjánban, melyet véres és vértel-

len sztrájkok, munkásmegmozdulások hosszú sora követett egészen a felszabadulásig. A nógrádi bányászok munkástestvéreikkel együtt megvédték a szénmedencét 1919-ben a Tanácsköztársaság idején, és következetes harcot folytattak a Horthy-ellenforradalmi rendszer és a hazánkat megszálló német fasiszta erővel szemben.

Az eredetileg tisztán őstermelő kis község több évtized alatt az átmeneti bányász nagyközségi jelleg után ipari várossá fejlődött, egy ipari táj közigazgatási, politikai, kereskedelmi és kulturális központjává.

1922. január 27-én rendezett tanácsú város lett, 1929-ben a helyzetét pontosabban kifejező „megyei város” elnevezést nyerte el Balassagyarmattal együtt. 1950-ben Nógrád megye székhelyét Salgótarjánba helyezték. 1960–1977 között több községet a város közigazgatási területéhez csatoltak, így lakossága meghaladta az 50 000 főt 1983-ban.

A felszabadulás után a szocialista városépítés több szakaszban – de még mindig extenzív szakaszként – jelentette a város még szabad területének a beépítését. A városépítés harmadik, kialakulásában intenzív szakaszának, a hatvanas évek elején kezdődött és még ma is tartó városrekonstrukciós folyamatot kell tekintenünk, melynek során a városközpont lebontása és újjáépítése megtörtént. 1968-ban az országban elsőként Salgótarján kapta meg az eredményes városfejlesztésért adományozott Hild János urbanisztikai emlékérmét.

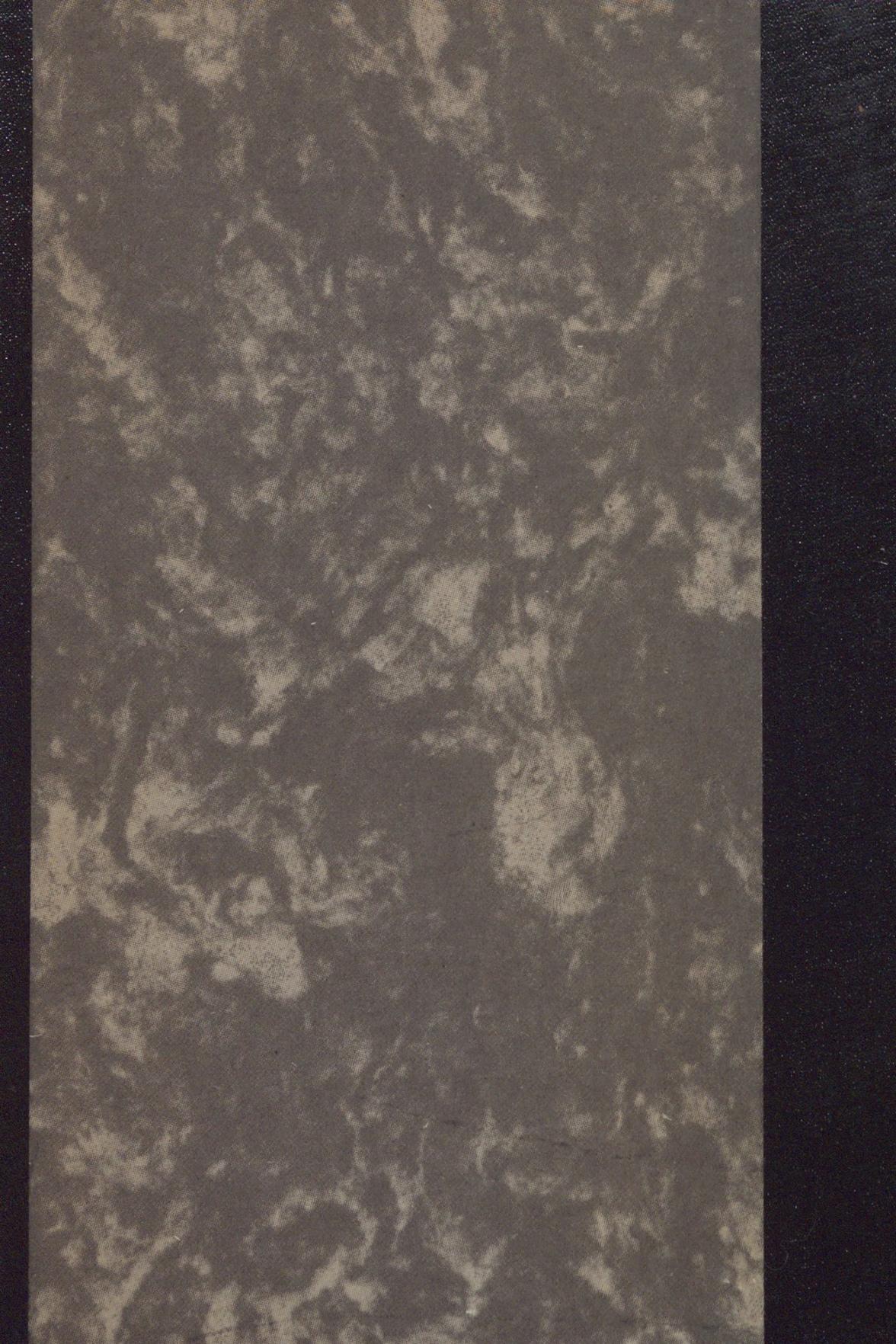

317.031

Nógr.

Megy

AJZ.

Közl.

11

1985

MTR